॥ अथ मनोरमाशब्दरत्नसहिताउत्तरार्द्धप्रारम्भः ॥

म·श·
उ·
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ग्रन्थमध्ये कृतमिति। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणीत्यादिभाष्योक्तफलोद्देशेनेत्यर्थः ताभ्यां विघ्नैरिति। तेन विघ्न इति चरणाप्। वेदाध्ययनकर्तृत्वेन तदुक्तानुष्ठानकर्तृत्वेन च प्रसिद्धेरित्यर्थः। श्रुतिसिद्धत्वेपीति। एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेपीत्यर्थः पारमार्थिकत्वादिति। नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतेरिति भावः। निरूढं प्रसिद्धम्। तत्सर्वमिति। मूलं व्याख्यानं चेत्यर्थः। तत्र मूले इदम्

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ग्रन्थमध्ये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति। श्रौत्रेति। हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति सूत्रे श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति वार्तिकाच्छ्रौत्रं श्रोत्रियत्वम् आर्हन्तीयोग्यता॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति सूत्रे अर्हतो नुम् चेत्युक्तेः। ताभ्यां विघ्नैः। किं च गुणैर्गुणवद्भिः रूपैरादृतप्रशंसयोर्यविति सूत्रेन्येभ्योपि दृश्यत इत्युक्ता गुण्या ब्राह्मणा इत्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात्। तोष्ट्यमान इति। स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणि शानच्। अपि शब्देनापातततो विरोधं ध्वनयति वस्तुतस्तु न विरोधः। स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानां श्रुतिसिद्धत्वेपि विप्रमदादिवद्व्यावहारिकत्वात्। तदभावस्य पारमार्थिकत्वात्। एतच्चोत्तरमीमांसायां निरूढमेव। पूर्वार्द्धे इति हलन्तेषु क्विन्नादिष्वुत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः। अथेति। इहापि कृत्सुणचः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यादि प्रासङ्गिकं बोध्यम्। प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्यास्येवेहोच्यत इति भावः। इह प्राचा धातोः आतृतीयाध्यायान्तवक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातो इत्युक्तम्। यद्वि·धौ धातुग्रहणं योगविभागेन व्याचष्टे इति तद्व्याख्यानतभिरुक्तं तत्सर्वं मिह्योपेक्षितं योगविभागस्य निर्बीजत्वात्। दर्शनि। अनुबन्धवैलक्षण्यादिति भावः। प्रदर्श्यत इति। यद्यपि पञ्चमलकारे रूपाणीह नव्युत्पाद्यन्ते तथापि स्वरूपेण लकारः प्रदर्श्यते॥स्सापि १लः कर्मणि लस्येत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादनस्वतन्त्रं सूत्रम्। गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादौ वक्ष्यमाणेन तदसंबन्धात् हेतुमति चेत्यादौ न तदसंबन्धाच्चैवं व्याख्यानमप्यसंगतम् व्याह। योगविभागस्येति। तच्च प्रकृत्यर्थेति। प्रतिधातु अनन्तलडादेशानां शक्तिकल्पनापेक्षयैकधातोरेव शक्तिकल्पने लाघवादिति भावः। तुल्ययुक्त्या कर्त्रादीनामपि धातुवाच्यत्वं प्रत्ययास्तु द्योतका अत एव तेषां विशेषणत्वमिति परे। तस्माल्लटः। स्फुटमिति। भावकर्मकर्तृरूपमित्यर्थः॥

मवास्थानेदोपान्तर १

१ तृतीयाध्यायान्तं वक्ष्यमाणा इत्यस्यासङ्गतेः एतेन २

राम·
१

द्योत्यएवेति। नहीदं जं तूक्तम्। निरूढः। भाष्यादिप्रसिद्धः। अनुमातुं शक्यत्वे इति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेन भावकर्मणोः कर्तरीति लविशेषणम्। त
त्र वर्तमानस्येत्यर्थ इति भावः तयोरेवेत्यस्य स्थाने कर्मणि क्तत्यक्तखलर्थाः भावे ऽकर्मकेभ्य इति न्यासः कार्यः। अनुदात्तङित इति कर्तरि कर्मव्यतिहारे इ
त्युत्तरमेव पठनीयमिति तात्पर्यम्। इत्येवास्त्विति। भावकर्मणोरित्युत्तरं भावे कर्मकेभ्य इति नियमार्थं कार्यमित्यर्थः। विपरीतेति। एवं च कर्तरि तस्यादिति

वर्तमाने लट्। वर्तमान इति प्रकृत्यर्थविशेषणं तदाह। वर्तमानेइत्यादि। लट् स्यादिति। तस्य वाच्यं तु उत्तरसूत्रे स्पष्टम्। वर्तमानकालस्तु द्योत्यः।
एवं लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेति निरूढः पन्थाः वस्तुतस्तु वाच्यत्वेपि न क्षतिरिति विध्यादिसूत्रे वक्ष्यामः। लः कर्मणि च।
चात्कर्तरीत्यनुकृष्यते। सकर्मकविषयं चेदम्। अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वात्। उत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च। तदेतदाह। स
कर्मकेभ्य इति। भावे चेति चकारेणापि कर्तैवानुकृष्यते न कर्म असंभवात्। तदाह। भावे कर्तरि चेति। यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदविधानाच्छे
षात्कर्तरीति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकात् लकाराणां भावकर्मकर्तॄणां ऽर्थो अनुमातुं शक्यत्वे तथापि असत्यस्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्यो
पि घञादिवद्भावे लकाराः स्युः तेन त्वया घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादि प्रसज्येत। तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्। नचैवमकर्मकेभ्यो भावे इत्येवास्तु
भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम्। भावे एवेति विपरीतनियमापत्तेः। तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः। नचैवं भावे चेत्याद्ये
वाच्यम्। भावे इव कर्तर्यपि अकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यः कर्तरि लकाराभावापत्तेः। नन्वेवमपि ल इत्येवास्तु। कर्मणि तु ज्ञापका
वास्तु इति १ ((द्भविष्यतीति चेत्।

भावः। चकार इति। स च कर्मणो ऽसंभवात्कर्तुः समुच्चायक इति नोक्तदोष इति भावः। न च भावकर्मणोरित्यस्य स्थाने कर्मणि भावे कर्मकेभ्य इति
विधायकमस्त्विति वाच्यम्। एवं वचने आनुमानिकवचनकल्पने च लाघवाभावात्। इत्याद्येवास्त्विति। भावकर्मणोरित्युत्तरमिति भावः। ल इत्येवास्त्विति। कर्तरि कृत् इति लक्ष्य। भा
॥ वे ऽकर्मकेभ्य इति न्यासोस्तु। भावे इत्यादि विधायकमेवेति भावः। ज्ञापकादिति। कर्मणीति कर्मार्थकलानुवादेन तङ्विधानात् ज्ञापकादित्यर्थः॥

म॰ शा॰ वैयर्थ्यादिति। न च तत्र कर्मणि च कृत्येत्याद्यस्तु। चेन पूर्वसूत्रानुकर्ष इति वाच्यम्। लाघवाभावादिति तात्पर्यम्। गौरवादिति। अनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेद।
उ॰ कत्वेनानुगमः ता सां कृतित्वेनानुगमे च गौरवमित्यर्थः। तद्भावाच्चेति। एवं चान्यलभ्यतया तत्र शक्तिर्वक्तुमशक्येति भावः। नामार्थयोरिति। समानवि
२ भक्तिकनामार्थयोरित्यर्थः। न्यायादिति॥ किं च तत्त्वयालत्वशक्यतावच्छेदकं वाच्यं तच्च न तदज्ञाने तोपि वोधात्। किं च स्थानिनां कटू चडादिभेदेनानैयत्याद।

तस्माद्यथान्यासमेव रमणीयम् अत्र।
उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन परामर्शार्थं कर्मणीत्यस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात्।
नैयायिकाः। लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात्। ननु कर्तरि। कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात्। प्रथमान्तपदेनैव तल्लाभाच्च। देव।
दत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः यत्नो विशेषणम्। आश्रयत्वं तु संसर्ग इति। तन्न पचन्तं देवदत्तं पश्य। पचते देवदत्ताय देहीत्यादौ
शतृशानजादीनामपि तिवादिवत्स्थादेशत्वाविशेषेण तेभ्यः कृतिमात्रबोधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तत्राभेदसंसर्गस्यैव वक्तव्यतया कर्तृप
रत्वस्यैव त्वयाप्यभ्युपगमात् नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गत्वात्। नन्वत एव गौरवप्रामाणिकतया शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः। तिवादीनां तु कृ
तावेवेति वैषम्यमिति चेत्। मैवम्। स्थान्येव वाचको लाघवात्तत्त्वादेशो गौरवादिति हि तव मतम्। अत एव राम इत्यादौ सुप्त्वेनैकत्वे शक्ति।
रित्यादिस्त्वदीयानां व्यवहारः। एवं स्थिते तिवादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं वोधकस्तु लकार एव स च शत्राद्यनेकर्तरि शक्त
इति स्थिते तिङन्ते कथं कृतिं वोधयेत्। अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात्। अथ वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इति ब्रूषे तर्हि घटं घ राम॰
टेन हरे व विष्णो वेत्यादिषु सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति॥ १ व्यवहृतत्वाच्च तेषु शक्तिग्रहो दुरुपपाद इत्यपि २
इति
वोध्यम्। इत्यादिष्विति। आदिना वः नइति। न्यायेनेति। तथा हरेवेत्यादौ पूर्वरूपादिस्थाने व्याकरणान्तरे पदलोपादीनां विधानाद्व्याकरणानां कलहे पदसंमोहे
नार्थस्यापि संमोहाद्बोधानापत्तौ समुदाय एव शक्तिकल्पनापत्तेरित्यपि वोध्यम्॥ ॥

तत्रानिष्टमिति। ननु प्रत्येकपदानामवधृतशक्तिकानां समुदायेन यया व्युत्पत्तिस्थितानां तदर्थोपस्थानद्वारा वाक्यार्थबोधसंभवान्न तयोरापत्तिरित्यरुचेराह। किं।
चेति। तत्कथमिति। एवं च लाघवात्क्तना मपि क्तनिर्वाच्यमस्यात्। न च केवलक्तनो प्रयोगाभावः। आख्यातेपि समत्वात् पक्वा जात इत्यादेः सत्त्वाच्च। ननु भावांशेन
वापि क्तनि ङो वैयर्थ्यं दुर्वारमसत्त्वभूतो भावश्चाख्यातार्थः सत्त्वभूतश्च क्तदर्थ इति। किंच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ नामपदेन सत्त्वप्रधानस्य ग्रहणं किंच नामार्थयोरि
त्यस्य नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरित्यर्थ इति न दोष इत्यरुचेराह। किंचेति। प्रमाणमिति। एवं च पाचको देवदत्त इत्यादाविव देवदत्तः पचतीत्यादावपि युष्मद्युपपद।

महत्तवानिष्टम्। किंच। कर्त्तरि क्तदिति यत्कर्तृग्रहणं न देवकर्मणीति सूत्रे चकारेणानुकृष्यते तत्कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्यमान
चनामार्थयोरभेदः संसर्ग एव ण्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम्। पचति रूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्ष्वपि कर्तुरेव वाच्यतौचित्या
त्। ननु तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेन् अकोपि नेति तुल्यम्। अकारान्तं नामेति चेत् रूपवाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम्। किंच युष्मदि समानाधिकरणे मध्य
मः अस्मद्युत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्त्तरि प्रथमेत्यादिकं च कर्तुर्वाच्यतायां प्रमाणम्। यत्तु अनभिहित इत्यस्य
अनभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनं तन्न। क्तनद्धितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्रसिद्धत्वात्। अपि च धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता। तत्राश्रयमात्रं क्तानां लका
राणां चार्थः ननु व्यापारोपि तस्य धातुनैव लब्धत्वात्। अत एव कर्त्ता कारक इत्यादावपि नानन्वयः। रथो गच्छतीत्यादावपि न कदाचिदनुपप
त्तिः। एवं स्थिते क्तनोः शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति क्तनेरपि व्यापारविशेषणतया प्रायेण धातुत एव तल्लाभात्। क्वचित्तु तयापि तस्यास्पष्टत्व त्वात्॥

१ अस्मन्मते धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वस्य रथादेः पि सत्त्वात्। नवनु अत्र यत्तेत्यक्तो व्यापारे लक्षणायाः कर्तृत्वेनापत्तेः १

इति सूत्रानुवादबोधितत्वरूप्यनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यानुभवेन धर्मिणो वाच्यत्वमिति भावः॥ अन्यादृशसामानाधिकरण्यं तु न शब्दार्थः प्राधान्यानुरोधात्
क्तनेर्वाच्यतेति न युक्तं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्याजेत्यादौ व्यभिचारात्। आश्रयमात्रमिति। आश्रयत्वानाम नन्तत्वेपि आश्रयतात्वमखण्डशक्यतावच्छेदकानां
मनुगमकमिति न शक्यतावच्छेदकानुगमः॥ आश्रयत्वमेव शक्तिविशेषरूपमखण्डरूपं समवायवदित्यन्येनान न्वय इति। न च तु धातुना प्रत्ययेन च क्तं ते बोधनादनन्वयः स्यादिति भावः॥
मेकं

व्यापारे लक्षणायाइति। यदितु व्यापारस्य धातुनैवोक्तत्वात्तत्राश्रयत्वे लक्षणेत्युच्यते। तदा सर्वत्र तदेवशक्यमस्तु किमनेन प्रयासेनेतिभावः। संवन्धरूपलक्षणाज्ञा
नानतुभवाच्च। क्वचिदिति। रथोगच्छति। कर्त्रेत्यादौ। किंचकर्मलकारेतवकः प्रत्ययार्थः नफलंतस्य धातुतएवलाभात् नहृतिस्तस्याभिहितत्वेनपच्यते चैत्रेणेत्यादौ।
तृतीयानापत्तेः। नचाश्रयत्वंसर्वत्रतस्यैवशक्यत्वौचित्यात्। प्रथमान्तलभ्यआश्रयइत्यपिन। आश्रयत्वाख्यशक्तिमत्वेनततोऽलाभात्। कर्त्रधिकरणेइति। तत्रहिआ
ख्यातार्थोनकर्त्ताप्राधान्यापत्तेः। किंतुफलावच्छिन्नव्यापारानुकूलोव्यापारः कृत्यादिरूपः सचव्यापारत्वेनैवातएवजानातिरथोगच्छतीत्यादौनलक्षणा। कालान्व
एतेनकर्त्राधिकरणेआख्यातार्थत्वंकर्तुर्निरस्यजंजभ्यमानाधिकरणेशानजर्थत्वंस्वीकुर्वन्तोमीमांसकाः प्रत्युक्ताः। यत्तुनैरुक्तंशानजंशेकर्त्तरिक्त
दितिव्याकरणंशक्तिग्राहकमस्तीति। तन्न। कृद्व्याकशेषोह्यपमनिर्दिष्टार्थेगुणत्वादिष्वेवोपतिष्ठतेनतुशत्रादिषुस्यान्यर्थेनैवतेषांनिराकाङ्क्ष
त्वात्। आकाङ्क्षितविधानंन्यायइतिन्यायात्। अन्यथातेनशय्यमानेआस्यमानेचायंगतइत्यादौभावेक्रियमाणइत्यादौकर्मणिचशानचोर्दौर्लभ्या
पत्तेश्च किंच। कर्त्तरिकृदितियत्कर्तृग्रहणंतस्यैवलः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तेः कृतांतिङांचैवलक्षण्यंदुर्लभमित्यवोचाम। यत्तुभट्टपादाआहुः क
र्त्तरियदेकत्वंतत्रतिवित्यादिक्रमेणालः कर्मणीत्यस्यद्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतयाव्याख्यानान्नकर्तुर्वाच्यतासूत्रादायातीति। तच्चिन्त्यम्। द्विवचनादिसं
ज्ञाप्त्यादेशनिष्ठा। ततश्चतद्विधिनाद्व्येकयोरित्यस्यएकवाक्यतास्तु। नचतत्रकर्त्तरीत्यस्तियद्द्वित्वादिविशेषणतयाकथंचिन्नीयेत। ननुलविधिनिवादिवि
धेरपिएकवाक्यतास्तीतिचेन्न्यूनम्। वाक्यैकवाक्यतासा। लविधिलभ्यलकारानुवादेनआदेशविधेःप्रकृतत्वात्। तथाचलविधौश्रूयमाणंकर्तृग्रहणंकथं।
यो भावत्वर्थव्यापारेआख्यातार्थेपितआश्रयवाधस्तु लक्षणयाललक्षितमादायैवत्वसामानाधिकरण्योपपत्तिः। लः कर्मणीत्यादिकंतुलाक्षणिका (नतुपदैकवाक्यता१) ((संख्याविशिनष्टु॥
र्थोनुशासनमितिउक्तम्। निराकाङ्क्षत्वादिति। अर्थांशेइतिशेषः। कर्मणिचेति। चेनशय्यमानेआस्यमानेगतइत्यादौभावेचेत्यर्थः। एकवाक्यतयेति। कर्तृगतेद्वित्वइत्या।
दिक्रमेणैवकर्तुर्विशेषणत्वात्तवाच्यतेत्यर्थः। तद्विधिनातिप् ... समीत्यादिना। विशेषणतयेति। तेनगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायविरोधोपिसूचितः। लविधिलः क
र्णीत्यादि. सत्यमिति। उक्तन्यायविरोधेनतत्सत्त्वेपितथान्वयासंभवइतिभावः॥ ॥

नहितत्रेति। नचावान्तरवाक्यार्थेन्वितस्यतदेकवाक्यतायामाख्यात्यातकत्वादिविशेषणत्वमपीतिवाच्यम्। आवृत्तौमानाभावान्निराकाङ्क्षत्वाच्च। आदेशानामेवेति। ननुत्व
स्येत्यर्थः। ननुशत्रादीनामिति। एवंचतेषामनिर्दिष्टार्थकत्वात्स्वार्थेआपत्तिर्भावः। कर्मणिशानचइति। भावेतुनदुर्लभः। भावपदार्थेसंख्यानन्वयात्। ननुलः
रिति१

नहितत्रसंख्योपस्थापकमस्तिलकारस्यद्विर्वचनादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तत्वात्। स्यादेतत्। लःकर्मणिचेतिसूत्रेलइतिलङ्लटोर्लकारानुबन्धयोःन
सामान्यग्रहणंकिंतूत्सृष्टानुबन्धल्लकारसामान्यग्रहणमितिनावन्निर्विवादम्। नत्रलइतिजसन्तंमाभूत्। किंतुङसन्तमस्तु। लःपरस्मैपदमितिवत्। आ
देशापेक्षाचेयंषष्ठी। लस्यस्थाआदेशःसकर्मणिचेत्यादि। केनविहितस्यलस्येहानुवादइतिचेत्। वर्तमानेलडित्यादिभिरितिगृहाण। एवंचकर्त्तरियदेकत्वमिति
भट्टपादोक्तयोजनिकानिर्बाधैवेतिचेत्। मैवम्। लइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वेआदेशानामेवार्थउक्तःस्यात्सोपितिवादीनामेवनतुशत्रादीनांतेषान्द्विवचनादिसञ्ज्ञावि
रहात्। द्व्येकयोरित्यादिनासैकवाक्यतायास्त्वयोक्तत्वात्। नचत्वदुक्तरीत्याकर्त्तरिक्तृदित्यनेननिर्वाहः। भावकर्मणिशानचोदुर्लभत्वापत्तेरुक्तत्वात्। नच।
शानज्विधिनासहास्मन्नेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतयाभावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः। सकर्मकादपिभावेशानजापत्तेः। किंच। आम्विषयस्य
लकारस्यार्थोननिर्दिष्टःस्यात्तस्यहिलुगादेशः। नचाभावरूपस्यद्विवचनादिसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तस्यचतस्यार्थादेशनंयुज्यतेलभ्यतेवा। ननुस्सोपिकर्त्र्यर्थेव।
स्यात्। ननुआनुप्रयुज्यमानोपितदनुरोधेनकर्तृप्रत्ययान्तएवस्यात्। इष्यतेतुभावकर्मणोरपि। अपिचजसन्तत्वेश्रुतेनैवसंबन्धः। षष्ठ्यन्तत्वेत्वादे
शइत्यध्याहार्य्यमितिगौरवम्। अतएवलइतिप्रथमान्ततयैवव्याख्यानंपुरस्कृतंहरदत्तेनचोक्तरीत्यालःकर्मणीतिसूत्रेआदेशाअप्यनुवाद्याइति

((फलितंतेनचलस्येत्यधिकृत्यतिप्तसझीति विहिताः॥ ९॥

कर्मणीत्यनेनाप्येकवाक्यतयानसकर्मकेभ्योभावेशानज्ञ्यतआह। किंचेति। युज्यतेइति। तदाहि किं२
द्विवचनत्वाद्यभावेनेतिभावः। नन्वामइत्यनेनलःकर्मणीत्यस्यैकवाक्यत्वाच्चुकशब्देननत्सहचरितामंतलक्षणेननदोषइत्यरुचेराहापिचेति। जसन्तत्वेइति। प्रथमान्तत्वो

उ॰ म॰ श॰ ४

आकरेइति। पदमस्त्वर्यामित्यर्थः।भाष्यस्वरसोप्येवमेवानदेकवाक्यतयेति।परिपूर्णवाक्यस्यैवानुवाद्यस मर्पकत्वान्महावाक्यार्थबोधंप्रतिकारणत्वाच्चेति
भावः। इदानीमिति।महावाक्यार्थ बोधकालेइत्यर्थः। व्यर्थेति। तिप्तस्झिद्येकयोरेकवाक्यतयैवहित्वादौवाच्यतायाःसिद्धत्वात्। नचकर्त्रादौशक्त्यबोध
नेनमीमांसकमतसिद्धिरेवफलम्। मतसिद्धौपुनरन्वयःपुनरन्वयेचमतसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादितिभावः। अनिष्टावहेति। गौरवात्कर्मणिशानचोदौलो

पृ॰ ३

तयाचतदेकवाक्यतयैवपदविशेषपुरुषविशेषव्यवस्थापकानामिववचनविशेषव्यवस्थापकस्यापिप्रवृत्तिध्रौव्येपुनरिदानींप्रवृत्तिर्नि
ष्फलाव्यर्थाअनिष्टावहाचेत्यास्तांतावत्। अत्रेदमवधेयम्।भावेचाकर्मकेभ्यइत्यत्राविवक्षितकर्मकाणामपिग्रहणमिष्टंतयाचणेरणाविति सूत्रे।
नेहपच्यतेनेहभुज्यतेइतिभावेलकारइतिहरदत्तः। अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवेहग्रहणंनेहपच्यत इत्यादौतुकर्मण्येवलकारः गम्य
मानत्वाच्चनतत्रप्रयुज्यते इतिमतान्तरम्। एतच्चगतिबुद्ध्यादिसूत्रेहरदत्तग्रन्थेस्पष्टम्। पक्षद्वयमपीदंभाष्यकैयटहरिग्रन्थारूढंक्षोदक्षम।
चेतिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभे। यत्त्वत्राविवक्षितकर्मकाणांभावेलकारइतिप्रसादग्रन्थमनूद्यभाष्यादिविरोधोद्भावनेनदूषयांचक्रुः। तच्चि।
न्त्यम्। पक्षद्वयमप्याकरसंमतमित्युक्तत्वात् किंचाविवक्षितकर्मणोप्यकर्मकाइतिपक्षस्यैवप्रबलः॥ भ्यापन्नेश्वसंख्यायाःपरिच्छेदकत्वेनै रा॰म॰ ४
वास्मि न्कर्तरीत्येवंविशेषणतायाएवौचित्याच्चेतिभावः। ग्रहणमिष्टमिति। कृतपूर्वीकटमित्यस्यकर्तृकर्मणोरितिसूत्रेमातुःस्मर्यतइत्यादौकर्मणोऽविवक्षया।
भावलस्याधीगर्थेतिसूत्रेभाष्येउदाहृतत्वादितिभावः।नचकृतपूर्वीकटमितिवत् पूर्वमविवक्षितकर्मतयाभावेप्रत्ययेघटंक्रियमाणंदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगोदु
र्वारः। विवक्षायाःप्रयोगाधीनत्वात् ईदृशीविवक्षाकृतपूर्वीन्यादिष्टेतिविशेषमात्रविषयेत्यर्थस्यकर्तृकर्मणोरितिसूत्रभाष्येध्वनितत्वाच्चेतिध्वनयन्नाह।प्रब

इतिसूत्रेइति।नत्रहिहृतंपारायणस्येत्यत्रवृत्तेर्भविक्तोकर्मकत्वान्ननुण्यन्तात्सकर्मकत्वादितिभाष्यमुपादायकैयटेनेदमुक्तंनन्वेतदविवक्षितकर्मणामत्रग्रह
णोप्रतिकूलंण्यन्तादप्यविवक्षितकर्मकाद्भावेक्तप्रत्ययसंभवाद्दर्शयतेभवइत्यादौण्यन्तेविवक्षितकर्मकतादर्शनादितिचेन्न।एवंहिवृत्तिवर्त्योःसमानार्थतयावृत्तिनैयो
दिता।यस्यविभाषेतिनिषेधात्‌ वृत्तंपारायणस्येत्यादिसिद्धौण्यन्तस्याविवक्षितकर्मतयानिरर्थकत्वाच्चस्तादृशेविषयेप्रयोगकल्पनेमानाभावइत्याशयात्।अन्यथे
ति।सकर्मकेभ्योपितन्प्रवृत्ताविन्यर्थः।कृतपूर्वीकटमित्यादिवन्नैतत्प्रयोगाइत्यनुपदमेवोक्तम्।एवञ्चकृतपूर्वीत्यादिसिद्धयेअविवक्षितकर्मकाणांतत्रग्रहणमावश्यक

तथाहि।समानकर्तृकेषुतुमुन्इतिसूत्रेइच्छताक्रियतइतिभावेलडुक्तोहरदत्तेनवक्ष्यतेचतत्रस्वयमपितथैव।अपिचणेरध्ययनेवृत्त
मितिसूत्रेनपुंसकेभावेक्तोप्यकर्मकेभ्यएवतयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइत्यत्रक्तमात्रस्यग्रहणात्।नत्रभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्तनात्।अन्यथाघट
कृतमित्यपिप्रसज्येतेतिकैयटहरदत्तादिभिःसिद्धान्तितम्।एवंस्थितेपीतागावोभुक्ताब्राह्मणाइत्यादौभावेक्तान्तादर्शआद्यजितिनिष्ठाप्रक
रणेस्वयमेववक्ष्यमाणमादिकर्मणिक्तइतिसूत्रेहरदत्तेनवक्ष्यमाणंकृतपूर्वीत्यत्रभावेक्तइतिकैयटाद्युक्तञ्चकथंसंगच्छताम्।कथंचगतन्तिरश्ची
नमित्यादयःप्रयोगाः।यद्यप्यविवक्षितकर्माणोपीहसूत्रेऽकर्मकग्रहणेनगृह्येरन्।गतिबुद्धीतिसूत्रेतुनगृह्येरन्नइत्युक्तत्वेनदेवदत्तेनपाचयतीतिसि

ना
मितितात्पर्यम्।भावेक्तोंदिति।अनेनैवचतेषांपरस्परग्रन्थविरोधमात्रदर्शनेनतत्वंसिद्धान्तइतिभ्रमितव्यम्।कर्तरिकृदितिसूत्रभाष्यात्पीतमुदकंयेषांविभ
क्तंधनंयेषामितिकर्मक्तान्तादर्शआद्यजितिप्रतीयते।तत्रत्यकैयटाद्युक्तिर्वोध्यम्।गतन्तिरश्चीनमिति।अयमभ्युच्चयःगत्यर्थाकर्मकेत्यनेनतेभ्योभावेपिक्तस्यविशेषतोवि
धानादित्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।इत्युक्तमिति।प्राचीनैरितिशेषः।निवृत्तप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायांलावयतिकेदारंदेवदत्तइतिकैयटादिप्रयोगात्।देवदत्तेनपाचयतीति।
अविवक्षितकर्म—कात्यचेर्णिचौदंरूपंवस्तुतःप्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाअत्रतादृशाविवक्षैवन।अन्ययोक्तकैयटप्रयोगविरोधोदुष्परिहरःस्यादितिवोध्यम्॥

उ.
म.श.
५

सूत्रेपिनगृह्यन्तइति अत्र चव्याशितः कर्तेतिसूत्रस्थंभाष्यंमानम्। तत्रत्याङ्पूर्वादशेंसकर्मकत्वात्कर्तर्यप्राप्तः क्तोनिपात्यतेइत्युक्तम्। अन्यथामातुःस्मर्यतइतिवदविवक्षि तकर्मकत्वेनाकर्मकतायांसूत्रेणैवसिद्धेनिपातनंव्यर्थंस्यादितिभावः।प्रत्युक्तेति।नवेकर्त्राद्यर्थविहितलकाराप्रसिद्धेरितिभावः।अन्योन्याश्रयापत्तेरिति।कर्त्राद्यर्थविहितलानुवा देनादेशविधि।तत्स्थानिकादेशानुवादेनअर्थविधौस्यान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वेनेतिन्यायेनलस्यतदर्थविहितत्वकल्पनमित्यन्योन्याश्रयइत्यभिमानः।नभवतीति। लस्यतुलः परस्मैपदमित्याद्यनुवादसामर्थ्यादितिभावः।दोषान्तरमप्याह फलाभावादिति।णलइत्युप लक्षणंयल्लोपिज्ञापनात्।नचासञ्ज्ञानविरोधन्यायेनसस्व

गत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रेपिनगृह्यन्ते।दत्तवानपक्ववानित्याद्यर्थेदत्तः पक्वइत्यापत्तेः। इहतुग्रहणेनकोपिदोषइत्यास्तांतावत्।लस्यतुनानिचूडाल इत्यादौकुतोनेतिचेत्।अत्राहुः लः कर्मणिचेत्यत्रनिर्दिष्टानांकर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थविहितस्यलस्येहग्रहणमितिअतोपिआदेशानुवादेन तत्रार्थविधिरितिकल्पनाप्रत्युक्ता।अन्योन्याश्रयापत्तेरितिचोद्यम्।यद्वाधातोरित्यधिकारात्धातोर्विहितस्यैवलस्येहग्रहणम्।लस्येत्सञ्ज्ञातुनभवति फलाभावात्।नचाश्रवणमेवफलम्।आदेशविधिनैवतल्लाभात् नापिलित्स्वरः फलम्।णलोलित्वेनतदभावस्यज्ञापनादितिदिक्।निघ्नसञ्ज्ञिसमाहार द्वन्द्वःएथकादानिवा।इटष्टकारइणोदितिविशेषणार्थः।एरतइतिह्युच्यमानेएधेमहीत्यत्रापिस्यात् आगमलिङ्गंतुनभवति।सप्तदशभिरादेशैः सम भिव्याहारात्। महिङोङकारः तिङ्तङितिप्रत्याहारार्थः समुदायानुबन्धः नत्ववयवानुबन्धः व्याख्यानात्।।

अवर्णार्थोस्तुवभूयाततन्स्येतिनिर्देशेनथ लो लस्येत्सञ्ज्ञावश्यकत्वादितिभावः।एधेमहीत्यत्रापीति।तकाराभावेतत्रलिङ् इत्यनुवृत्तावपिइवर्णान्तस्यलिङोदित्यर्थःस्यात्प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्यात्रार्थवत्परिभा षाणाश्चवर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिरित्यङ्गसञ्ज्ञासूत्रेकैयटेनस्पष्टमुक्तेरितिभावः।समभिव्याहारादितिसादृश्यादित्यर्थः।व्याख्यानादिति।एतेनस्यसस्यकाराद्मिपःपका रेणप्रत्याहारंकृत्वात्स्युपान्तानन्तनामइतिसूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम्।तथासतिमिपःपित्वानापत्तेः। इदमेवज्ञापयतिइहसूत्रेसंभावितसमुदायानुबन्धत्वानांना वयवानुबन्धत्वमिति।एतेनप्रत्याहारार्थानुबन्धस्यानिवृत्तादिसूत्रस्थभाष्यविरोधः।तत्रह्ययचअकारस्यप्रत्याहारार्थत्वमुक्तम्।इष्यतेचापचिचित्कार्यमपीतिपरास्त

शम·
५

५५२

संपप्रच्छिमहे इति। संपूर्वान्नृतीरितङ्‌वच्चस्थिमहे इत्यत्र कर्मणि। अन्यत्राव्यभिचारादिति। इन्दुसाधुत्वायानुदात्तांशेशाब्दान्वयसत्वेपितस्यनैष्फल्यंबोधयितुं अनुदात्तां
शेउपदेशे इत्यस्यासंबन्धः। इतिमाख्व इति। अत्रारुचिबीजंतु विभक्तिविपरिणामकल्पनेगौरवमिति। धातोराक्षेप इति। इदंचभिन्नवाक्यतयासामान्यशास्त्रविहिताना
मनेननियमस्तदभावेपर्यायेणप्रसक्तस्यसर्वस्यानेनविवृत्तिः क्रियतइतिनभुक्तवन्तमित्यादिन्याय विरोधोलुगादिनेवनियमेनापिज्ञातस्यनिवृत्त्यङ्गीकाराद्

तेनसंपप्रच्छिमहेवव्रश्चिमहे इत्यत्र ग्रहिज्येतिसंप्रसारणं न। तथा इवेः कर्मण्याशीर्लिङि एषिषीमहीत्यत्र क्ङितिचेतिगुणनिषेधोन। नङ्ग
तौ। लइतियकुब्ब्‌न्तानुवृत्तेर्लादेशएवातो गृह्यतइत्याह। शानच्कानचौचेति। तेनताच्छील्यादिषुचानश्‌परस्मैपदिभ्योपिभवति। कनीहनि
घ्नानाः अनुदात्तङित‌ः। इन्द्वान्तेश्रूयमाणाइच्छब्दः प्रत्येकंसंबध्यते। तत्रानुदात्तांशेतदन्तविधेःफलाभावात्। अंशान्तरेएवतदन्तग्रह‌
णमतदाह उपदेशइत्यादि। उपदेशेजनुनासिकइतिसूत्रात्‌उपदेशग्रहणमनुवृत्तंतदपिङिदंशएवसंबध्यतेनान्यत्राव्यभिचारादितिभावः। त
दन्तविधिस्लाभार्थंविशेष्यमाह। धातोरिति। एतच्च भूवादयइतिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्याऽनुवृत्तस्यधातवइत्यस्यविभक्तिपरिणामाल्लभ्यतइ वि
तिप्राञ्चः। वस्तुतस्तुइकोझल्लित्यत्रसनाधातोरिचेहात्मनेपदेनलकारधात्वोराक्षेपोबोध्यः। तिङांलादेशत्वात्। लस्यचधातोर्विधानात्।
त्। उपदेश इतिकिं। चुकुटियति। गाङ्कुटादिभ्यइतिसनआतिदेशिकंङित्वम्। धातोःकिम्। चङङाभ्यांमाभूत्। अदुद्रुवत्। अवोचत्॥ ९॥

नविरोधइतिमतेनतत्स्यानुसाराच्चाक्षिप्तस्यापिशाब्दबोधेभानंयदात्विदंप्रकरणंतिवादिविधिनासहैकवाक्यतयानुदात्तङितोधातोर्विहितस्यलस्यस्थानेएकत्वे
गम्येआत्मनेपदैकवचनंतइत्यादिक्रमेणव्याख्यानाद्विधायकमितिपक्षस्तदाविशेष्यलाभःस्पष्टएव। आत्मनेपदशब्दार्थोचभाविसंज्ञाश्रयणमत्रपक्षेत
त्रसर्वेषांस्वलेकमोतन्यायेनैकवाक्यमाणतदभावेप्राप्तातिप्रसङ्गपरिहारेणायरंमेतेषांनियमत्वव्यवहारइतिबोध्यम्॥ ॥

उ·
म·श·
६

ज्ञापितत्वादिति। अन्यथान्तरङ्गत्वात्सामान्यतः तिवादिषु संख्याविशेषाद्यपेक्षनियमापेक्षयान्तरङ्गत्वाद्विकरणोऽप्यनुदात्तेत्यादेर्विहितविशेषणत्वे मानाभावेन तेनव्यव
धानान्नियमाप्रवृत्तौ सामान्यविधिना सर्वेषां सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। अत्रपक्षे तृच्प्रद्य इत्यत्र स्ये इति विषयसप्तमी ज्ञेया। यङ्न्तादिति। अन्यथा यङाद्यन्तसमुदाय-
स्य तिङ्निरूपिताङ्गत्वानापत्तावडाद्यव्यवस्था स्यादिति भावः। विशेषणमिति। तेन वैशिष्ट्यमित्यर्थ इति बोध्यम्। अन्ये तु स्यग्रहणमिदमेकवाक्यतया विधायकमित्यर्थं स्व
ज्ञापकम्। तत्र धातोरिति षष्ठ्या विहित —— विशेषणत्वेन तत्समानाधिकरणस्यानुदात्तङित इत्यादेरपि तत्त्वमेव तन्न च —— ङ्डोर्न दोषः तदन्तस्य धातुत्वाभावाच्च। वृद्भ्यद्

ननु वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितत्वात् चङ्ङोर्न दोषः इति चेन्न सत्यम्। स्यग्रहणं विकरण व्य-
वधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्ङोर्दोषः स्यादेव। अयञ्च पक्षः शदेः शित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः। किंच तदन्तविधिलाभार्थम
पि धातुग्रहणम्। फलन्तु यङ्न्तादीयङ्न्ताच्चात्मनेपदसिद्धिः। बोभूयते। अरतीयते। कथं तर्हि शेतेइ त्यव्यपदेशिवद्भावेन शीङो ङिदन्तत्वात्। चित्रीयते इ
त्यादौ तु अवयवे चरितार्थेन ङकारेण कजन्तस्य विशेषणत्वात्तो व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वेति बोध्यम्। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। अभि —— प्रैतिग
च्छतीति कर्त्रभिप्रायम्। कर्मण्यण्। तिङस्त्रीणि। ननु तिङः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु त्रिसः इति यथासंख्यं न प्राप्नोत्यत आह। उभयोरिति। परस्मै
पदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते। तेन पदद्वये प्रत्येकं संज्ञाप्रवर्तते इति भावः। ननु प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वन्द्वानामेकशेषमाश्रित्य स
ञ्ज्ञा अपि षडिति कुतो नाश्रीयत इति चेन्न। एकशेषाश्रयणे गौरवात् वैयर्थ्याच्चेति गृहाण॥ १९ स्यादौ स्ये इति च विषयसप्तमी तत्र विषये विकल्पसिद्धिरि-
पा२

त्याहुः। इदं च सूत्रं नामधातो न प्रवर्तते। एतद्विषयस्य तस्यानभिधानात्। ध्वनितं चेदं लोहितादिसूत्रे कषः ककारषकारप्रत्यासत्यान परभाष्येण अन्यथा वाक्यवदिन्यस्य स्थाने
वौदि सूत्रिते। आचारक्विबन्तस्य शब्दादौ दोषः स्पष्टत्वेन भाष्यासङ्गतिः। वहुव्रीहेरूधस इति सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितमिति निरूपितम् अवगल्भत इत्यादौ त्वनुदात्तत्वानुनासिक
त्वप्रतिज्ञासामर्थ्यान्न प्रवृत्तिः चित्रीयत इत्यादावयवे चरितार्थेन ङकारेण कजन्तविशेषणतया व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तता बोध्या। इति चानुवर्तते इति। तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरि-
प्रम·
६

ज्ञापकानुसरणेत्विति। प्रथमादिसञ्ज्ञयापरस्मैपदसञ्ज्ञायावाधे हि परस्मैपदानां विहितोणलेव दुर्लभ इति भावः। पर्यायः स्यादिति। तथाचादानीत्यादावाडु
त्तमस्यैत्याट् सिद्धिरिति भावः। प्रागुक्तरीत्येति। सुप इति सूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः। इत्यस्य व्याख्यानमिति। स्थानंप्रसङ्गः स्तद्भृतियुष्मदीतितदर्थ इति भावः। त्वांपश्य
तीति। तिङ्वाच्यकारकवाचित्वं हि सामानाधिकरण्यं तिङर्थे भेदान्वयित्वमितियावत्। नन्वित्संज्ञकङकारादावित्यर्थे न गुणो वारयितुं शक्य इत्यरुचेराह।

त्वयापि हि परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव अन्यथा शतृक्वस्वोः सावकाशा परस्मैपदसञ्ज्ञा प्रथमादिसञ्ज्ञया वाध्येत। णलुत्तमो।
वेत्यादिज्ञापकानुसरणे तु सुतरां प्रतिपत्तिगौरवम्। तान्येकवचन। तानीत्यस्य व्याख्यानम्। लब्धेत्यादि। अन्यथा एकसञ्ज्ञाधिकारात्प्रथमादि
सञ्ज्ञानामेकवचनादिसञ्ज्ञानाञ्च पर्य्यायः स्यात् इति भावः। प्रत्येकमिति। यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदसुद्धमिति सुप इति सूत्रेऽवोचाम। मा
धवदुर्घटग्रन्थावपि एकैकश इति समर्थयितुं प्रवृत्तौ प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकावेवेत्यवधेयम्। युष्मदित्यानितीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति।
समानाधिकरणे किं। त्वां पश्यति त्वया क्रियते। तिङ्शित्। धात्वधिकारेति किं। हरीन्। शसः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे घेर्ङितीति गुणः स्यात्। लिहः
स्रियः इत्यादौ सार्वधातुकैपक्वचस्यात्। यत्तु वदन्ति। वारिणीइतिशीभावस्य सार्वधातुकत्वाल्लघूपधगुणः स्यादिति तन्न क्ङितीति निषेधात्। इगन्तत्व
प्रयुक्तस्य तुमः गुणः प्रयोजकत्वेस न्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेक्तेः नः। आपनेनीयियइतिसूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते। आदिग्रहणं निवृत्त
म्। अन्यथा याश्यानेइतिनसिद्ध्येत। शीङ्लेट्। लेटोडाटावित्याटि कृते क्रूसानादित्वात् देनदाह। प्रत्ययावयवस्येति। एतेनप्रत्ययादेर्कर्स्येति प्राचोग्रन्थः

यगिति ३ पी॰ २

लिह इति। लघूपधेतिवृद्धौ त्वे तिपूर्वविप्रतिषेधेन सार्वधातुके तिगुणसार्वधातुकसञ्ज्ञासापेक्षत्वेन समसंबाधित्वानुमुन्यतौ जातायामिति भावः। ननु विभाषो
र्णोरित्यादि पूर्वोनिरसाह चर्येण धातोः परस्मैवङित्वेय्याह। इगन्तत्वेति। इत्यादिकृते इति। लावस्थायामेवादिनिर्दिश्यमानपरिभाषया लसक्ती त्यादेशे कृते इति भा

नियमइतिएवंचतद्ग्रहितस्यापिप्रत्ययत्वमर्थवत्त्वंचेत्यादिग्रहणानुवृत्तावपिनदोषइतिभावः। अन्यथातत्सहितस्यैवार्थवत्त्वादौ। अतएवेति। आदेशत्वइवागमत्वेपिअ
वयवानामार्थक्यस्यसत्त्वादेवघुग्रहणेनेति। इदमुपलक्षणंदाधात्वग्रहणेनपुग्विशिष्टस्यघुत्वमित्यपिबोध्यम्। अवयवित्वायोगादिति। अतएवोत्सपदानादितिसूत्रेभाष्ये
भिर्युरित्युसोनर्थकत्वमुक्तम्। इडागमापत्तेरिति। नचार्धधातुकस्येडित्यादौआर्धधातुकेनधातोराक्षेपाद्धातोःपरस्यार्धधातुकस्येत्यर्थान्नदोषइतिवाच्यम्। आर्धधातुका।

यत्तुक्वा चस्ततेआडागमेकृतेअस्तुनामतत्सहितोपिप्रत्ययोनतुतत्सहितएवेतिनियमः। अन्यथाप्रणिदापयतीतिपुकिकृतेदाइत्यस्यानर्थक
त्वाद्धातुत्वाद्घुसञ्ज्ञानस्यात्। अतएवकैयटेनोक्तम्। अनागमकानांसागमकाआदेशाभवन्तीत्येनतुनित्यतासमर्थनायैवोक्तंप्रक्रियादशायां
त्वागमागमिभावएवेति। अत्रेदंवक्तव्यम्। प्रणिदापयतीत्यादौपुगागमात्प्रागेवघुसञ्ज्ञाप्रवृत्तौपुग्विशिष्टस्यापिघुग्रहणेनग्रहणान्नकश्चिद्दोषः। यदागमा
स्तद्ग्रहणेनगृह्यन्तेइतिन्यायात्। यत्तूक्तम्। कृतेप्यागमेतत्सहितस्यैवप्रत्ययत्वमितिनियमोनास्तीतितन्न। अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात्। अन्यथाभू
यास्तामित्यादौतामादीनामिडागमापत्तेः। नन्वङ्गात्परस्य इट्यासुडन्तंत्वनाङ्गमितिचे न्नाभवामिभविष्यामीत्यादौविकरणान्तस्यैवतदादिग्रहणव
लेनत्वन्मतेयासुडन्तस्यापिअङ्गात्परत्वाददुर्वारत्वात्। कैयटग्रन्थोपन्यासस्तुव्यर्थएव नहितेनकृतेप्यागमेनहिनिर्मुक्तस्यप्रत्ययत्वमितितद्भिमतंलभ्यते।
किंच लविषीयेत्यत्रविशेषोहितत्वात्सीयुटिकृतेलिङइट्तस्यागमेनादित्वविधानात्। प्रत्ययाद्युदात्तत्वंचप्राप्नोतीत्याशङ्क्यप्रत्ययस्वरेकर्तव्येआगमाअवि
द्यमानवदित्यतिदेशआद्युदात्तश्चेतिसूत्रेभाष्यादौस्वीकृतः। नचैतत्केवलस्यापिप्रत्ययत्वेयुज्यतेइत्यलमाकरविरुद्धग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेन॥

सञ्ज्ञायांधातुविहितत्वस्यैवनिमित्तत्वेनविहितपञ्चम्यन्तस्यैवासेयापत्तौदोषतादवस्थ्यात्नन्वङ्गादिति। अङ्गाधिकारादितिभावः। दुर्वारत्वादिति। अङ्गनिमित्त।
मार्धधातुकस्येत्यर्थेदोषाच्चेत्यपिबोध्यम्। सीयुटीकृतेइति। लावस्थायामितिशेषः। इडिति। इडादेशइत्यर्थः। युज्यतइति। तदयुक्तत्वञ्चप्रकृतसूत्रेभाष्येध्वनितम्॥
समस्तिसूत्रेकैयटेचस्पष्टम्। एतेनागमेकृतेनतद्ग्रहितस्यार्थवत्त्वमितिनियेनविधिरितिसूत्रस्थकैयटोक्तमपास्तम्। अनितस्तद्ग्रहणानीतिसुत्रेणाइत्यनर्थकेनेति

प्लुतोमाभूदिति। नचानन्त्यस्यपदस्यटेरितितदर्थात्कथंपचामीत्यादौतन्माभूदिति वाच्यम्। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषयएवतत्संबन्धात् वाक्यटेर्योः।
कृप्तसंबन्धत्यागेमानाभावात्। तेनवाक्यस्यानन्त्यस्यपदस्यचःप्लुतस्यादन्त्यस्यपदस्यचटेरितितदर्थः। आदितितपरकरणेनतुतद्याद्वृत्तिः प्लुतस्या।
सिद्धत्वात्। अतएवगौःपूरित्यादौदीर्घः। अन्यथातस्यापीदुदितिपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्तिःस्याद्दीर्घग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादसिद्धस्यापिवाधःआकारान्तरप्रश्ले।
षेणवारणन्तुक्लिष्टंतत्रतात्पर्यग्राहकाभावात्। अस्तुवानदुपायान्तरमितिभावः। एतच्चहरदत्तानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतइदंचिन्त्यं। ज्ञाजनो जैतिसूत्रे
जायतेजानातीत्यादौह्रस्वादेशेप्यतोयञीतिदीर्घे पासिद्धेदीर्घनिर्देशस्याङ्‌वृत्त परिभाषाज्ञापकत्वप रभाष्यविरोधात्। दीर्घःजानाम्भोइत्यादौप्लुतानाप

मेघ२

अतोदीर्घो। सार्वधातुके किम्। केशवः। अङ्‌नाअतआदितिवक्तव्येदीर्घग्रहणंदीर्घएवयथास्यात्। अनन्त्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोरितिप्लुतो
माभूदित्येतदर्थम्। अपाक्षीरोदनंदेवदत्तनतुपचामिभोः। परोक्षे। यद्यपिक्रियासर्वापरोक्षैव। उक्तंहिभाष्ये। क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टापूर्वापरीभू
तावयवानशक्यापिण्डीभूतानिदर्शयितुमिति। तथापितदनुकूलशक्तिमतांव्यापाराविशिष्टानांसाधनानांपारोक्ष्यमिहविवक्षितमतेन
क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेपिलिङ्‌भवत्येव। अयंपपाचत्वंपे चिथेति। एवंस्वव्यापारस्यापिवर्त्तमानतादशायांव्यासङ्गादिनास्वयमप्रतिस
न्धानेततः कार्य्येणानुमितौभवत्येव। बहुजगदपुरस्तात्तस्यमत्ताकिलाहमितिवत्॥

भावा३

॥ त्यानत्साध नेनजाइतिदीर्घोच्चारणस्यसार्थक्यात्तस्माद्दे क
कत्वेनेदृशेविषयेप्लुताप्रवृत्तिरुचितादीर्घग्रहणंहलिलोपइतिसूत्रेहल्यइति वक्तव्ये लोपग्रहणवदितिवोध्यमितिदिक्। क्रियासर्वेति। अवयवक्रियासमूह
रूपाचेत्यर्थः। अत्यन्तापरदृष्टेत्यस्यावयवशःसमूहश्च अपरेणप्रमाणेनप्रत्यक्षेणादृष्टेत्यर्थः। पूर्वापरीभूतावयवेतितत्तत्क्षणकथनंएकैकक्षणस्यसूक्ष्मकालत्वा
दप्रत्यक्ष एवपिण्डीभूतानिदर्शयितुंशक्यापिण्डीभावस्यैवादितिभावः॥ अतएवैतच्चेष्टेषभाष्येसाभावत्प्रमानगम्येति। पश्यमृगोधावतीत्यादौपश्येत्यस्यज्ञान
सामान्यपरत्वंतस्याःफलानुमेयत्वादितिवोध्यम्। एवंचाव्यावर्त्तकत्वात्परोक्षइतिविशेषणमनुपपन्नमितिभावः॥ शक्तिमतामिति। तांविनाव्यापारावेशासंभवादि

म२

उ॰ म॰ श॰ ८

एवकार इति। अन्यर्थकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सत्त्वेन सञ्ज्ञासमावेशः स्यादिति भावः। ननु धातोरिति सूत्रे भाष्ये निपतन्सङ्गी न्यादौ धातोरित्यस्य विहितविशेष
णतायाउक्तत्वेनैतत्पर्यायाधिकारानर्थैवापनीयाऽऽदेरित्यस्याप्रवृत्तिरित्यरुचेराह यद्वेति लोपः स्यादिति। सन्निपातपरिभाषायास्तु नैतद्विषये प्रवृत्तिः अविभरि
त्यादिसिद्धयेनेरितिभावः। अनरङ्गत्वादिति प्रत्ययविशेषापेक्ष हल्ङ्यादिलोपापेक्षया वर्णमात्राश्रयत्वेन तस्यानरङ्गत्वमिति भावः। प्राप्तेरेवाभावादिति। वलिलोपेव

एतो२

लिट् च। लङः शाकटायनस्यैवेति सूत्रादेवकारोनुवर्तते। तदाह। आर्द्धधातुकसञ्ज्ञएवेति। परस्मैपदानाम्। अत्र यशब्दस्य अकारो विधीयमानोन्य
स्य प्राप्नोति। न च विधिवैयर्थ्यं यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात्। अत आहुः। धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति व्यञ्जनमात्रस्य कृते हूयौ गुण इति प
ररूपम्। यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशः। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। भुवांबु। अचीति किम्। अभूत्। अभूः बुकि सति लोपो व्योरिति वाधित्वा पर
त्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यात्। स्यादेतत्। हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाद्वलिलोपएव भविष्यति तथा च मव्यर्तेर्यङ्लुगन्तात्त्वङि तिप्सिपोः अमामन्।
अमामइति माधवादिभिरुक्तं एवं चाज्ग्रहणमूड्पधाया इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरंजकतया वृत्तिकारादिभिरुपयोजितम्। नत्वाव
श्यकमित्येवनिष्कर्षउचित इति चेन्नैवम्। हल्ङ्यादिलोपस्यैव बुको पि बहूपेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वे सति वलिलोपस्य प्राप्तेरेवाभावात्। नत्वाज्ग्र
हणसिद्धार्थमपीत्येवयुक्तम्। अजादेरिति। न बहुव्रीहेः षष्ठी। द्विन्द्रियीपि षष्ठ्यन्यत्र दकारसन्ज्ञा इति द्वित्वनिषेधापत्तेः। किंतु कर्मधारयादेषा पञ्चमी तदा
द्वा। आदिभूतादिति। भूवभूविति। अत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यञ्च व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। यद्यपीह चत्वार एकाचः तत्रावयवास्त्रयः। भू। ऊ। ऊव् इति

नी२ ((समुदायश्चतुर्थः।

ग्रहणमन्यास्त्व्यानेन तदग्रास्तेष्वेन्यपि बोध्यम्। एवञ्च यथा यथा दुदाहृतं चिन्त्यमेवेति दिक्। निषेधापत्तेरिति। स्पष्टं चेदं संयोगसञ्ज्ञासू राम॰
त्रे भाष्ये कर्मधारयादिति राजदन्तादित्वात्सोत्र त्वाद्वा विशेषणस्याप्यादिशब्दस्य परनिपात इति भावः। चत्वार एकाच इति। निजो चत्वार एकाच इति। भाष्यस्यै ८
कदेशत्वुक्तरीत्येदम्। व्यपदेशिवद्भावस्यासहायेष्वेव प्रवृत्त्येन तन्घटकत्वकारेएकाच्त्वोपपत्त्यभावात्संभावनामात्रेण त्वेकदेशिनानथोक्तमिति बोध्यम्॥९

द्विरुच्यन्त एवेति। अत एव द्वित्वे हि समुदायस्यावयवानां च सञ्चाननुग्रहः स्पष्ट एवेति भावः। पुनः पुनः प्रवृत्त्या सर्वावयवानुग्रहः शक्य इति तु न वाच्यम् एकवा-
रं द्वित्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौ एकाचो भावेन पुनस्तदप्रवृत्तेः। युगपत्तु सर्वेषां द्विःप्रयोगो शक्यः वाचः क्रमवृत्तित्वात्। प्रकरणे इति। पूर्वोऽभ्यास इ-
त्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वादेतदर्थलाभः। वभुर्जहरित्यादौ वाहुलकादभ्यासकार्यमिति भाष्ये तु क्नूदादीनां कादौ द्वित्वं वक्तव्यम्। चकुर्वभ्रुर्जहर्जसुरित्याद्युदाहृतम्।

पुनः२ भावः१

तथापि समुदायैकाच एव द्वित्वम्। तस्मिन्हि द्विरुच्यमाने तद्योऽप्यवयवाः द्विरुच्यन्त एव। वृक्षचलने सर्वावयवचलनवत्। पूर्वोऽभ्यासः। अत्रेति
एकाचो द्वे इति प्रकरणे। हलादिः। अभ्यासस्येति। जातिपरो निर्देशः। तेनाटतुरित्यादौ टकारादिनिवृत्तिः सिध्यति। क्वचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्वमाश्रित्य स-
र्वत्रानादेर्लोपविधानात्। भवतेरः। अत्र प्राचोक्तम्। भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद्भावकर्मणोर्नात्वमिति। व्याख्यानञ्च पौत्रेण कर्त्रर्थयोऽस्ति प् शपो निर्देशा-
दित्यर्थः इति तन्न। धातुनिर्देशमात्रे श्तिपो विधानात्। शपश्च विकरणत्वेनानर्थत्वात्। कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य श्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादेवेहप्रवृ-
त्तेः। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात्। अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम्।
प्रयुञ्जते च कर्मण्यप्यकारं कवयः। तस्यानपत्रं विभरांबभूवे विभावरीभिर्विभरांबभूविर इत्यादि। असिद्धवदत्रा। आभि विधावाङ्॥

॥ एवञ्चाणादिषु द्वित्वविधा-

नमनार्थमिति लभ्यते। लोपविधानादिति। इदञ्चाजादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनर्थकत्वादिति। स्वस्य अर्थवाचकत्वाभावाद्वाचकस्य चिदभावेन द्योतक-
ताभावाच्चेति भावः। तस्य शपः। शित्त्वसामर्थ्यादेवेति। इदं कैयटाद्यनुरोधेन वस्तुत उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादेव विकरणः शित्त्व सवधादेशा-
र्थमार्धे च इत्यात्व प्रतिषेधार्थं रुदादिभ्य इति इडाद्यर्थञ्च चारितार्थ्यादिति बोध्यम्। इदञ्चे कृश्तिपा विनिवार्यतिकं मूल एव स्फुटीभविष्यति॥ ७० ॥

नान्तस्य ३ वे

भाधिकारमिति। अर्थवत्तोभशब्दस्य ग्रहणादिति भावः। नन्वस्य विधित्वे आभात्। ग्रहणमसिद्धवद्वत्रतो निर्देशार्थं यं प्रत्यसिद्धत्वं तन्निर्देशार्थं च स्यात्। विनिगमना विरहात एव त्वाभीयमाभीयेऽसिद्धमित्यर्थलाभे पि समानाश्रयत्वं न लभ्येतात्र ग्रहणत्वात् न र्थकं स्यात्। अत्र सूत्रे निमित्तानुक्तेस्तत्त्वादित्यत आह। अधिकारः श्वायमिति। समानाश्रयेति। अत्र पदे नयत्रानुवृत्तिः तत्सूत्रस्य सप्तम्यन्तो ह्लि खितो निमित्तसमुदायः परामृश्यते सप्तमी च वैषयिकी इदमेवाभिप्रेत्य निमित्तत्वं यथा कथंचित्तु का। यं भिन्नत्वेनैव सप्तम्यन्तोल्लिखितत्वे नैवेत्याग्रह इति प्राञ्चस्तन्न लुकोहिस्यानिकत्वेपि जहीत्यादावसिद्धत्वसिद्धिः

भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः। अधिकारश्वायम् ______ । अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम्। आभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम्। एवं च त्वानुदात्तोपदेशेत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति। एषामेनुनासिकस्य लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे स च असिद्धो भवति। अत्र झलादौ क्ङित्येव निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्य इति। नन्वस्याधिकारेयत्रयत्रोपस्थानं तत्तत एवारभ्य यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यान्न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि तत्तश्चघ्नं सोरिस्येत्यत्र पूर्वस्मिन्धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेन्न भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे अयं त्वर्थाधिकारः। तत्श्चेह श्नान्नलोप इत्यवधिर्निर्णीतिः। स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते। नदेनत्सकलमभिप्रेत्याह। इतऊर्ध्वमिति। अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरेऽस्थितम्। तेन एधि शाधीत्यत्रस्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्निबंधनं धित्वं सिध्यति। यत्तु प्राचोकार्यासिद्धत्वमुक्तं तदाभादिकमसमानाश्रय इति किम्। पपुषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। इह वसोः संप्रसारणमाल्लोपे यणि उवङ्ङि च कर्तव्ये नासिद्धम्॥ उभयोः २ विषयेति। असिद्धवदत्रेतीयं प्रत्य भ

सिद्धत्वं तस्य चेत्यर्थः। अवधिलाभस्तु अङ्गस्येत्यादाविव व्याख्यानत एव भविष्यतीति भावः। अर्थाधिकार इति। शब्दाधिकारे शब्दार्थयोः कल्पनार्थाधिकारे तु शब्दमात्रस्येति लाघवादिति भावः। इह पदार्थमाह। श्नान्नलोप इति। इत्यत्रेत्यर्थः। अवधिरिति। यं यं प्रत्यसिद्धत्वं तद्रूप आभात्यद्बोध्यो निर्णीत इत्यर्थः। स एवेति। तावान् सर्व इत्यर्थः। तन्नाभादिकमिति। तदाहि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन धित्वं न स्यादिति भावः। न च जनसने ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या परत्वाद्धित्वे कृते शाभाव इति वाच्यम्। धिभावविषयपरिहारेण शाभावस्य विषयाभावेन परत्वाप्रवृत्तेः॥

अल्लोपादीनि ह्मीति। अयं भावः। वसोरितिसूत्रे ऽसिद्धवत्सूत्रानुवृत्त्या संप्रसारणस्यासिद्धत्वं वाच्यम्। तच्चात्रेत्यनेनोपस्थितसंप्रसारणसूत्रगृहीताश्रयाश्रि
तं प्रत्येव ताहशं च नाल्लोपादिसंप्रसारणनिमित्तभूतविभक्तिनिमित्तत्वात् असिद्धपरिभाषातु न — तस्या ऊठसूत्रे निष्पन्नत्वेन बहिरङ्गान्तरङ्गयोरुभयो
रप्यसिद्धतया न तदप्राप्तेः॥ व्याश्रयत्वादिति। समानाश्रयत्वं च तत्प्रयोगप्राप्तासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयशब्दरूपनिमित्त — समुदायापेक्षया ऽन्यूनानतिरिक्ताश्रय
कत्वं तत्र पपुष इत्यादौ न्यूनः चास्वायिनेत्यादावधिकः तत्र यद्भिमित्तं ये विभावेन्यात्वं तृजन्निमित्तं यस्य हलइति लोपेनासिद्ध मतिरिक्तमपि पूर्वं विद्युपात नतावच्छे

आल्लोपादीनि हि कसौ संप्रसारणात्तु विभक्तौ विजिव्याश्रयत्वात्। वुको वुक् च्छास्वस्य। एवमग्रेपि वुग्युटाविति। युट उदाहरणं तु दिदीयेव
भूवेति। अत्रपाचारु न्यिभवतिभ्या ञ्वेनिसूत्रे पितोपिलिटः कित्त्वार्थव्याख्याया चोञ्णितीति वृद्धिप्राप्तौ क्ङितिचेति निषेध इत्युक्तं तदुपेक्षितमिग्ल
क्षणयोरेव गुणवृद्ध्यो र्निषेध इति सिद्धान्तात्। न च कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वाच्यम्। यस्लिउ नमेणा लिच गुणनिषे
धेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात्। सूत्रन्तु प्रत्याख्यातमाकरे। तथा च वार्त्तिकम्। इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचना
नर्थक्यमिति। बभूविवेति। अकः कितीतिनिषेधेप्राप्तेऽचादि नियमादिट्। अनेकव्वेति। सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं तत्वङ्संेति भावः
रिच अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य रेफेण विशेषणात्। यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिः। तदिदमाह। रादाविति॥ ॥ इकरूपेणाश्रितत्वेन तदपि समानाश्रयमे

वसमानशब्दस्वारस्यात् अत एव चिणो लुकि चिणो लुगसिद्ध इति स्त्रीई यतीत्यत्र यस्येतिलोपापेक्षया स्त्रियाइतीयङ्‌ अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षणाद्व्याश्रय।
त्वमित्यङ्सञ्ज्ञा सूत्रभाष्ये ध्वनितं त्वसङ्गच्छत इति दिक्। वार्त्तिकमिति। एतेन ङिदित्यप्यनुवर्त्यातिदेशद्वयसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि निषेध इति परा
स्तम्। भुवो वुको नित्यत्वेनैव सिद्धेः भाष्यविरोधाच्च। न च द्विर्वचने चीत्यस्य प्रवृत्त्या द्वित्वात्पूर्वं गुणवृद्ध्योरभावे वुको निर्विघ्नत्वान्नित्यत्वादिति हेतुर्वार्त्तिकोक्तोऽस
ङ्गत इति वाच्यम्। तत्र द्वित्वे कर्त्तव्ये इति वाक्यशेषेण वुकि कर्त्तव्ये तत्प्रवृत्तेर्मानाभावेन परत्वात्तयोः प्राप्तेस्तस्य निर्विघ्नत्वादिति दिक्॥ ॥

उ० म० श० असंभवादिति। नच व्यतिरेके इत्यत्रास्तेः कर्मव्यतिहारे लिटस्तङि झस्योरोचि इरयोरे इति रेआदेशे संभवोस्तीति वाच्यम्। छन्दसि तथा प्रयोगानुपलम्भा
१० त्। अस्त्यर्थस्य व्यतीहारानुपपादनाच्चेति भावः। लृटो बाधापत्तेरिति। तुमुन् विधावपि भविष्यति गम्यादय इत्यतो भविष्यतीत्यनुवृत्तेः शयिष्यत इत्यत्र भा
वे भविष्यति लृ एवं हरिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुलो बाधापत्तिरपि बोध्या। शेषे चेति सत्वे हि चकाराल्लृडपि न तु विशेषविहित इति न दोष इति भावः। ननु
तदभावेपि वासरूपविधिना न दोषो न आह लुडादिष्विति क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेष्वित्यर्थः। अत्र तुमुन् ण्वुलोप्युपलक्षणं वक्ष्यत इति हृदन्त इति शे

लि भ च४

प्राग्वदिति। नासेर्लोप इत्यर्थः। अस्तुनेह संबध्यते। न तोरादेः प्रत्ययस्यासत्त्वात्। लृट् शेः। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्रागुक्तं
ततोन्यः शेष इत्याह। असत्यामिति। चार्थमाह। सत्यामिति। अत्र हरदत्तः। अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायामित्यादिनानुवर्त्तने एवञ्च शेषे चेति सुत्य
जमित्याह। नच्चिन्त्यम् शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लृटो बाधापत्तेः। क्तल्युडादिषु वासरूपविधेरभावात्। अत्र च ज्ञापकं वक्ष्यते
। इदमपि ज्ञापकमित्यदंतत। यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतम्। तन्न। तत्र तुमुनो प्राप्तेः भावे हि सः। समानकर्तृकेष्वेवेति वक्ष्यते। ==
आशिषि लिङ् लोटौ। ननु विध्यादिसूत्रएव संप्रश्न प्रार्थनाशीः ष्विति युज्युताम्। किमनेन सूत्रेणेति चेत्। मैवम्। इह हि किं कोचेत्युजरसू
त्रार्थमाशिषीति नावदावश्यकम्। लिङ् लोटावपीहैव विधेयौ विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि स्मे लोडित्यादिना स्वविषये परत्वाद्बाधः स्या

त्ये

(त्। सिद्धान्ते तु परत्वाद्विधिः स्मे लोडित्यादेर्बाधक इति महा
पः। इदमपीति। शेषे चेति ग्रहणमपीत्यर्थः। वक्ष्यत इति। नन्वेवमपि ण्वुल्प्राप्नोतीति चेन्न। देष१ च३ राम०
तु लोपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् बाहुलकेन समानकर्तृकेष्वेवेष्टेरिति भावः। बाधः स्यादिति लिङ् इति शेषः। नचाधीष्टे चेति सूत्रारम्भात् स्मे लोडित्यत्र विध्यादयो नानुवर्त्तन्ते १०
किंतु प्रैषादय एवेति कथमाशिषि प्राप्तिरिति वाच्यम्। प्रैषाशीरर्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वादनेन लिङो बाधापत्तेः। किंच न स्यां लिङ् लोड्भ्यां परत्वात् क्तान्यबाधार्थम
म्। दमावश्यकम् नह्यत्र न युगपद्विवक्षेत्यत्र मानमस्तीति भावः॥ ६ ॥ ॥

ङिन्नइत्यनुवृत्त्येति। नित्यंङिन्नइत्यतः सिजभ्यस्तेत्यत्रावश्यमनुवर्त्तमानस्येतिभावः। स्पष्टंचेदमानइत्यत्रभाष्ये। नन्वत्रङिन्नइत्यस्यानुवृत्तौ अधुरस्थुरित्यत्रलुङ्यपि
परत्वाद्विकल्पापत्तिः। नचानइति सूत्रेण नित्यतयाजुसि धानान्निस्तारः। एवमानइत्यस्य विध्यर्थत्वे भूवनित्यादौजुसभावापत्तेरितिचेन्न। भाष्यप्रामा
ण्येनपूर्वविप्रतिषेधकल्पनेनदोषाभावात्। लङ्ँ णपेसयेसूत्वाच्चिपरशब्दाश्रयणेगौरवाभावादितिदिक्। नस्येवेति। योगविभागसामर्थ्याज्जुसमात्र
स्यनियमइतिबोध्यम् अइगार्ग्यगालवयोरित्यदः सर्वेषामितिचलङएवविधीयमानावय्यडाटौ द्वौ नातिदिश्येते। अपृक्तसार्वधातुकाभावात् अतिप्रसङ्गा
इतिपदोच्चारणा२
लोटोत्। यथ्वपन्ना इतिः लोटइत्युपमेये षष्ठीदर्शनात्तदाह। तेनेति। अडाटौतुनातिदिश्येते। नहितौलङः क्रियेते। किंतुलङिअङ्ग्स्येतिभावः। स्यादे
तत्। यान्तुवान्तुइत्यत्रलङः शाकटायनस्येतिजुस्स्यात्। जुहुतुविदन्तुसिजभ्यस्तेतिजुस्स्यात्। अत्राहुः। विदोलटोवेतिवाग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थित
विभाषाश्रयणान्नजुस्। यद्वालङः शाकटायनस्येतिसूत्रेङिन्नइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेलङ्ग्रहणमतिरिच्यते। तद्धिभज्यते। नियमश्चायंअत्रलङेव
योलङ्नस्यैवञ्झेर्जुस नतुलङ् वह्नावेनयोलङ्नस्येतिनोक्तदोषः सकारान्तस्येति। प्राचातुङि इत्कारोन्तमसकारस्येतिव्याख्यातंतन्न। भूया
समित्यादावतिप्रसङ्गादितिभावः। इतश्च। परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम्। षष्ठेकवचनान्तया विपरिणमय्य इत्यनेनविशेष्यते। तदाह। परस्मैपदमि
कारान्तयनस्येति। यत्तुप्राचापरस्मैपदेष्विकारस्यलोपइत्युक्तंतन्नभवेदित्यादावतिव्याप्तेः। ननुईयदीर्घादिरस्तु। एवंचनोक्तातिव्याप्तिः इतश्चेतितप
स्करणात्। अतएवाबोभवीदित्यादावपिनदोषइतिचेत्॥ अतो१ दिति। वैयधिकरण्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्। परस्मैपदेष्विकारस्येत्यत्रकिंपरस्मैपदेषुपरेष्वित्य स्यन्त्र२
र्थः उतनेषुविद्यमानस्येति। नाद्यः। अ भवदित्यादावव्याप्तेः। नान्त्यइत्याहभवेदित्यादाविति अत्रेयइकारेत्तरङ्त्वाद्गुणंबाधित्वालोपापत्तिरित्यसायच्याहारे
तुनदपेक्षायापष्ठ्याविपरिणामएवन्याय्यइतिभावः। नचानोयइत्येवसूत्रंकार्यम्। लिङः सलोपइत्यतोलोपपदानुवृत्त्याआतः परस्ययाइत्यस्यान्त्यस्यलो
पइत्यर्थस्तेनाकारलोपेनसिद्धेइकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाभावः आतोङिन्नइतिसूत्रेएवकार्यइतिवाच्यम्। नानर्थकइतिनिषेधेनसर्वलोपापत्तेः॥ ॥
प

उ·
म·श·
११

मैवमिति। तदपेक्षयाविभक्तिविपरिणामस्यैवन्याय्यत्वात्। इतश्चलोपः परस्मैपदेष्विति सूत्रेपरस्मैपदेष्वित्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाच्चेतिभावः। दोषान्तरमप्याह रुदेश्चे
तिनचार्धधातुकस्येडित्यत्रेडित्यनुवर्तमानेपुनडिड्ग्रहणादिडिडेवेति नियमस्य दीधीवेवीटामित्यत्रभाष्येउक्तत्वेननदोषइतिवाच्यम्। प्रत्याख्यातङ्मेवतन
वार्यनइतिस्पष्टम्। तत्रकैयटोक्तेः अन्यथाऽलावीदित्यत्रदीर्घानापत्तेः। सिज्लोपएकादेशेसिद्धइतिवार्तिकंनप्रत्याख्यातत्याश्रयणमेवंनत्रज्ञाप्य तइत्युचितम्। वस्तुतस्तु
आर्धधातुकस्येडितिसूत्रस्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरेण नेड्वशीतिसूत्रस्थभाष्यविरोधेनदीधीवेतिसूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् तत्रसूत्रेइड्ग्रहणप्रत्याख्या
नायनदुक्तम्। तत्रइड्ग्रहणंकृत्वागुरुतरयत्न माश्रित्यात्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानस्यानौचित्यात्। यदित्वङ्गापेक्षनयाप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षयाचवहिरङ्गत्वा
दिटोऽसिद्धत्वादरुदितामित्यत्रलोपाप्राप्तिरित्युच्यतेतदावश्यधिकरण्यादेरन्याय्यत्वमित्येवदोषोबोध्यः। लकारान्तरेइति। लडादिष्वित्यर्थः। कालस्तुद्योत्यएवेतिभा

मैवम्। रुदेर्लङि अरुदितामित्यादौ दोषध्रौव्यात्। विधिनिमम्। योत्येष्वाच्येष्वेति। पक्षद्वयस्यापि भाष्यादौस्वीकृतत्वादितिभावः। अत्राद्येउपप
त्तिंब्रूमः। विध्यादीनांप्रत्ययार्थत्वंनोचितम्। तथाहिसतिकर्त्रादीनामर्थानांलकारान्तरेचरितार्थानांविध्यादयोर्थावाधकाःस्युः। तथाचलिङःकर्त्रादी
नामभिधानंनस्यात्। ततश्चद्विवचनबहुवचनेनस्यातांम्। शबादयश्चनस्युः। पुरुषव्यवस्थाचनस्यात्। अभिहितत्वाप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्चनसि
द्ध्येदिति। द्वितीयेत्वित्यमुपपत्तिः। विध्यादिभिःकर्त्रादयोनबाध्यन्तेविरोधाभावात्। लःकर्मणीत्यत्रसर्वलकारसंग्रहार्थलइतिबहुवचननिर्देशाच्च॥
नेभर
वः। शबादयश्चेति। कर्त्रर्थसार्वधातुकेपरेतद्विधानादितिभावः। पुरुषेति। युष्मदादेस्तिङ्वाच्यकारकवाचित्वरूपसामानाधिकरण्याभावादितिभावः। विरहश्चे
ति। चैत्रःपचेदित्यादौ तेषांविषयभावेनोपादानात्कर्त्रादीनांचलादेशवाच्यत्वान्नबाधप्रसक्तिरितिभावः। ननुसत्यपिसंभवेवाधेवतीतिन्यायेनविरोधाभावे
पिबाधकत्वंस्यादतआह। बहुवचननिर्देशाच्चेति। लःकर्मणीत्यस्यसर्वान्तेकरणे नसर्वलकारोद्देशेनतदर्थबोधनात्तेषांबाधइत्यपिबोध्यम्। एतेनोच्चार
णार्थोकारेणलइत्येकवचनमितिभाष्यकैयटोक्तपक्षेदोषइत्यपास्तम्। नचात्रपक्षेनिमन्त्रयेयंभवन्तमितिनस्यान्निमन्त्रणायाउक्तत्वादितिवाच्यम्। प्रयो
तकनिष्ठयोर्निमन्त्रणामन्त्रणयोरन्ययोरेवावश्यकर्तव्यत्वादिलक्षणयोःप्रत्ययार्थत्वस्वीकारात् यद्वाहेहृत्यत्रचश्चेत्यनेनेदृशेविषयेलिङ्लोटावितिबोध्यम्। राम·
११

दिति। दिगर्थस्तु कालावाचकेषु माङिलुङादिषु सावकाशताधात्वर्थभावनायाः कालाकाङ्क्षत्वेपि शास्त्रेण तेषां तद्वाचकत्वाबोधनेन तत्र चारितार्थ्यसंभवात्। अ-
तोद्योतकतैव युक्ता। किंच पचेत्यादौ प्रत्ययं विनापि प्रवर्त्तनाप्रतीतौ पि चतुर्भिर्ह्लैः कृषेतीत्यादौ प्रवर्त्तनाया अपि धात्वर्थस्य दृष्टत्वाच्च से वयुक्ता। कर्त्रादीनाम
पिद्योतकत्वमिति मतेच ततत्वमेव युक्तमिति। प्रवर्त्तनात्वस्येति। प्रवर्त्तनाच प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः सच लोके लिङादिघटितशब्दप्रयोगरूपः वेदे लिङादिसमभि-
व्याहाररूपः शब्दनिष्ठः अयमेव शाब्दीभावनेत्युच्यते। शब्दरूपत्वात्प्रेरणात्वेन च तस्य लोडादिवाच्यतानेनरूपेण तस्य शब्दनिष्ठत्वाच्छब्दनिष्ठ इति चोच्यते प्रेर-
णात्वेन सविषयपदार्थश्चायं इष्टसाधनत्वत्तु न प्रवर्त्तनेत्यन्यत्र निरूपितम्। चतुष्टयेइति। यच्चानिच्छाविशेष इति न तदनुस्यूतं प्रवर्त्तनात्वम्। अनुस्यूतत्वा

किंच कर्त्रादिष्वपि निरवकाशाः। नच लडादयोवकाशः न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात्। नचैवं धात्वर्थप्रति
वर्त्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यादिति वाच्यम्। कर्त्रादावपि तुल्यत्वात्। ननु प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमप्याख्याते त्यज्यत इति चेत्
र्हि ततएव तोक्तदोषावकाश इति दिक्। प्रवर्त्तनायामिति। प्रवर्त्तनात्वस्य विध्यादिचतुष्टयेऽनुस्यूतत्वादिति भावः एवञ्चानूपात्तव्यापारस्य विषय
विषयीभावेन तद्धात्वर्थेनान्वयेतात्पर्य्यग्राहका लिङादय इति पर्य्यवसानात् द्योतकतापक्ष एव ज्यायान्॥

इति तदतिरिक्तांशस्य प्रकरणादिरूपप्रमाणान्त
रलभ्यत्वान्न शक्यत्वम्। नचैवं प्रैषादिग्रहणं व्यर्थं निमन्त्रणादौ हेत्वाभावार्थं तस्यावश्यकत्वाद्वेो द्विधा नंतु प्राप्तकालार्थमिति भावः। तत्र द्योतकतापक्षे प्रयोजक-
व्यापारोपि पचेदित्यादौ धात्वर्थः तस्यापि पाकानुकूलत्वात् तत्र फलानुकूलत्वेनापस्थितव्यापारयोर्मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वेनान्वयः इतर
विषयतया विशेष्यत्वेन। एवञ्चैकाश्रयिका प्रवर्त्तना विषयीभूता पाकानुकूला क्रियेत्यादिक्रमेण पचेदित्यादौ। बोधस्तदाह। एवधात्विति। न्यायादिति। वाच्यत्वेहि णिची
वतस्याधात्वर्थं प्रति विशेष्यत्वापत्तौ देवदत्तस्य प्रधानभूतस्य तस्यान्वयानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वेन तत्र कर्तरि लिङ्गाद्यनापत्तिः। नच प्रत्ययार्थप्राधान्यस्याख्याते त्यागेन निर्वाहः। द्योत

२ प्राधान्येनतदाश्रयस्य: गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तस्यापत्तिः एवमर्थस्य विशेष्यत्वेतु पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ २॥

एवंणिच्यपीति। तत्त्वमिति। अत्रवदन्ति। एवंहिलिङीव प्रवर्त्तनाया विशेषणतापत्तिः धात्वर्थे विशेषणताया एवन्याय्यत्वात्। किंचैवन्तदर्थस्या प्राधान्येनतदाश्रयस्यक र्तृत्वानापत्तौप्रयोजककर्त्तरिण्यन्ताच्चकारानापत्तिः। किंचगमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापाराना श्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः। मम तु धात्वभे दान्नदोष इतिस्पष्टम् हेतुमति चेत्यत्र भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। अवोचामेति। टिद्वृति सूत्रे इति शेषः। लिङ् भक्तत्वादिति। लक्ष्यभेदाच्च शास्त्रस्य पुनः प्रवृ त्तिरि

त्येवंणिच्यपीतितत्त्वम्। प्रार्थनम्। याञ्चा क्वचिदिति। ज्ञापकफलन्तु वक्ष्यमाणे त्यादौ टिद्गित्त्वलक्षणङीवभाव इत्यवोचाम। सुडिथोः। तकारादिका र उच्चारणार्थः। लिङः स। सेति लुप्तषष्ठीकम्। अनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यतेनदाह। अनन्त्यस्य सस्येति। सकारद्वयस्यापीति। अवयवावयवस्य समुदायं प्रत्यवयवतया सुटोपि लिङ् भक्तत्वादितिभावः। आशीर्लिङीति। भूयास्तामित्यादावितिभावः। ननु अनचि चेति सकारद्वित्वेनापीदं सिद्धम्। न च सकारत्रित्वं फलम्। उच्चारणे विशेषस्य दुर्ज्ञेयत्वात्। किंच सुटि कृते स्कोरिति या सुटः सकारो लुप्यते झलि परे यः संयोगः स्त्वदादित्वात् अन आह। स्कुटनरन्त्विति। एधिषीष्टेत्यादावितिभावः। अतोयेयः। सार्वधातुकेति किम्। चिकीर्ष्यात् भवेत्। सार्वधातुकानन्तुकृतौ हि मध्येपवादन्याये नानेलोपस्यैव बाधेन। भवेदित्यादौतु परत्वाद्दीर्घः स्यात्। अ नारङ्गत्वादिति। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावः। व्याख्येयमिति। एतच्च विप्रतिषेध सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। आर्द्धधातुकेति एवकारो बोध्यः। किदाशिषि। ङित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादि त्यत्र गुणार्थं च। जागर्तेर्गुणो हि विङिति पर्युदस्यते॥

१ इतिभावः इत्युक्तस्यत्वादिति व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य चोच्चारणे विशेषाभाव इतिभाष्योक्तेः सुटि कृते झल्परसंयो गादित्वेनयासुटः सस्य लोपात् चिन्त्यपि बोध्यम्। बाधेनेति। एव च्चात्रैवस्यादिति भावः। विषयभेदस्यानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति दीर्घादेर्बाधः बाधकत्वसामा न्याच्चापवादत्वव्यवहार इति बोध्यम्। प्रत्ययमात्रेति। इयादेशस्तु आङ्गत्वात् कृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वेन बहिरङ्ग इति भावः। नन्वनेनार्धधातुकत्वेप्येकसंज्ञाधिकाराद न्यत्रसंज्ञापि स्यादत आह। एव वकार इति। लङः शाकटायनस्यैवेति सूत्रादनुवृत्त्येतिभावः॥ ॥ ॥ ॥

वाध्यत इति। अतस्तवड्यासुडिति नासूत्रितयास्तिति आतिदेशिकेनानेन कित्वेनोपदेशिकङित्वस्य बाधनापत्तिरिति भावः। झल्परेति। इदं भूयास्तामित्या
दौ। सुट स्त्विति। सुट श्चेत्यर्थः। चार्थे न तु नायासुटः सस्य सङ्ग्रहः। इदं भूयादित्येतद्विषयम्। पदान्तेति। द्वयोरेव संयोगत्वे प्रथमं सुटः पश्चाद्यासुट इति वे
द्यम। त्रयाणां संयोगत्वे प्रथमं यासुटः पश्चाद्द्वयोः संयोगमाश्रित्य सुट इति बोध्यमिति भावः। झलो लोप स्तुनात्र उदस्थादिति ज्ञापकेन सिचस्तवतेनलोपात्। इ
त्येवमिति। चशब्दस्येत्यर्थः॥ कृत्वादेत ह्याभः सुड्यासुटोरिति। सुट्लोपस्याप्यसिद्धत्वादागमसत्वेन तद्ग्रहितस्य प्रत्ययत्वाभावादिति भावः। हलन्तायाः प्रकृते
प्रकृतेः१

ङित्वञ्चेह विशेषविहितेन कित्वेन बाध्यते। सलोप इति। झल्परसंयोगादित्वेन या सुटः सस्य लोपः सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भावः। इग्लक्ष
णेइति। इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः। इग् लक्षणे किम्। लेगवाय्यनः। लिगोर्नेङादित्वान्फक। इहादिच्छेरोर्गुणस्य च वस्तुगन्याइकस्यानिकत्वेपि न।
निषेधः। भूयादिति। इह स्कोरिति लोपः स्यादिति चेन्नैवम्। सुड्यासुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावात्। हलन्तायाः परत्वा
भावाच्चेति दिक् झिलुडि। इकारउच्चारणार्थः। शवाद्यपवाद इति। आदिशब्दान्तत्तद्गणप्रयुक्तानां श्यन्नादीनाम्। इचाविति। नत्रेदित्वे प्रयोजनम
मंस्तेत्यत्रानिदितामित्युपधालोपाभाव । गापाविति। गातीति श्तितयाविकरणशून्यस्य निर्देशाद्दलुग्विकरणादेशो गृह्यते। लुग्विकरणालुग्विक
रणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति परिभाषयापि वनिर्गृह्यतेन तु पातिरित्यर्थः॥ गाइ१ ग्रहणम्२
रित्यभ्युच्चये हेतुः। उच्चारणार्थ इति। नन्विसञ्ज्ञायाम पीदित्का
र्यार्थस्तस्यासंभवादिति भावः। सचासंभवः। प्रकृतसूत्रभाष्य एव निरूपित इत्यन्यस्त विस्तरः॥ उपधालोपाभाव इति। जुस्तुनगोः पादान्त इत्यतो न इत्यनुव
र्त्यैनेदित इति व्याख्यानादिति भावः। सिचृ तासावनिदितो वक्तुं शक्यो हनः सिजिति किं। त्वविधानाच्च नामंस्तेत्यादौ लोप इति इदितो नुमित्यत्र भाष्ये चित्वन्तुमाहिला
वीत्यत्रेटः प्राप्तमागमानुदात्तत्वं वाधितुं वोध्यम्। झिसिचो रन्यतरस्याचि त्वं शक्यमकर्तुम्। विकरणाशून्यस्येति। इदमपि वृद्धव्याख्यानमूलकम्। न्यायेन वि
करणाप्राप्तेर्गाम्यिदाग्रहणे छ्विति तु न प्रवर्तते। अनित्यत्वान स्य केवलगाग्रहणविषयत्वाच्चस्यासाहचर्येण स्वाभाविकाकारान्तस्य ग्रहणमिति तत्वम्॥ ॥
लोपस्यासिद्धत्वान्नकारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते। नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाहल्ङ्यादि ८

उ०
म० श० व्यवधानादिति। यङ्लुकृत्वा न्तरस इतिभावः। तस्मात्भूसा हचर्येण दीर्घान्तस्य भूङ्गेदादेर्ग्रहणम्। प्राचां व्याख्याने त्विति। अस्तिश्च सिच्चेति अस्ति सिज्जि
१३ तिद्वन्द्व इति तेषां व्याख्यानम्। अनेनास्तीत्यस्य लुप्तषष्ठ्यन्तपृथक्पदत्वेनैतौ दोषौ किन्तु प्रागुक्तावेवेति सूचयति। सकारइति। लुप्तपञ्चम्यन्तइति शेषः। अ

भूसुवोः। षूङ्प्राणिगर्भविमोचने। सुवतिस्त्यत्योस्तु न ग्रहणम्। तिङ्गो विकरणेन व्यवधानात्। अस्तिसिचो। अत्र प्राञ्चः। अस्तेः सि
चश्चपरस्येति व्याचख्युः तच्चिन्त्यम्। अस्तेर्भूरिति भूभावे स्यस्यानिवङ्गावेनास्ति नयात्तत्रानि प्रसङ्गात्। गातिस्थेति सिचो लुक्यपिस्या
निवङ्गावेन अगादस्या दभूदित्यादौ सर्वत्रानिप्रसङ्गाच्चन दे तद्रुनपञ्चाच षे। सिच्च अस्त्रवेति। एवञ्च समासान्तप्रसङ्गो नास्तीत्यपरमनु
कूलम्। अस्तिश्च सिच्चेति प्राचां व्याख्याने द्वन्द्वश्चुदषहान्तादिति टच्स्यात्। सिचश्चाल्याच्च नरत्वेन पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। विघमा
नादिति। तेन लुप्तान्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति भावः। भाष्यकारास्त्वाहुः। अस्तिसिचोपृक्त इति द्विसकारकोनिर्देश इति। अत्र माध
वः। असस इति समुदायस्याधातुतयाश्लिष्प्रत्ययोनस्यादिति। तद्भ्रमसोकिमात्रम्। इत्थं हि भाष्याशयः। सिच्इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लि
ष्यतेन तु श्लिषः प्राक्। अतएव सिचोपृक्त इति द्विसकारकोनिर्देश इत्युक्तं भाष्ये। अन्यथा अस्तीति निर्देश इत्येव ब्रूयात्। एवञ्च सान्ता द
स्तेः सान्तात्सिच इति चार्थोनिर्बाध एव। द्वितीयश्च सकारो लुप्यते। संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्यानात्। न चैतस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वं दु
र्लभमिति वाच्यम्। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्। संयोगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तस्य लोपः॥

स्तीतिनिर्देश इति। अस्तीति द्विसकारकोनिर्देश इति क्रियमन इत्यर्थः। इति व्याख्याने त्विति। संयोगान्तस्य पदान्तस्येति व्याख्याने तु ध्वसोरेद्धाविति सूत्रे द्विसका राम०
द्विसकारको० कारकोनिर्देश इति भाष्यासङ्गतिः। नवमते संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन सकारद्वयाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः॥ ॥ ९ १३

रुत्वेकृतेइति। रुद्वये कृतेइत्यर्थः। ननुनेकोरुई्योः स्थानेन लभ्यते। सुइत्यस्य भिन्नत्वेन सत्वजात्यन्न पदत्वाभावेन रुत्वाप्राप्तेः। जातिपरनिर्देशेनेति। तदाश्रयादेव तज्जात्याश्रय
स्य सर्वस्य सिद्धत्वं सुलभमिति भावः। एतेनजातिनिर्देशेति व्यक्तिद्वारा स्थानित्वं वाच्यम्। नत्वैकव्यक्तिमात्रस्य सिद्धत्वज्ञापनैः शिवोर्च्य इत्यादौ चारितार्थ्येन व्यक्त्यन्तरे तज्ज्ञा
पनेनमानमिति परास्तम्। हशेशेइति। आश्रयात्पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणे नरोरिति पदग्रहणेपि हश्यदं प्रत्यसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् इति भावः। ननु वर्णग्रहणे जा
तिग्रहणं यत्नेन साधयता ऽन्यत्र जातिग्रहणदुर्लभमिति चेन्न। अनुकरणे चेति सूत्रे भाष्ये ऽनुकरणाकृतिर्निर्दिश्यते। यथा तेप्राग्धातोरित्यादौ गत्याकृतिरित्युक्त्या तद्भाष्यप्रा
माण्येनान्यत्र जातिग्रहणवदेतद्भाष्यप्रामाण्येनात्रापि जातिग्रहणस्य सुलभत्वमित्याशयात्। यदि तु रोरुच्चारणप्रसङ्गे उः प्रयोक्तव्य इत्यर्थात् ज्ञाने श्रोच्चारणप्रसङ्गाभावेनेह

किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते ऽतोरोरित्यनेन न एक एवउकारो भविष्यति। विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वाद्रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य
पूर्वत्वस्य च संभवात्। नच परत्वाद्धशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम्। रुत्वस्यासिद्धतया हशः परत्वाभावात्। नचाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यम्। स्थान्यंशेनयात्वेपि
निमित्तीभूतहशंशेन तदसंभवादिति संक्षेपः। विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः। अपृक्तस्य हल इति। यत्तु प्राचोक्तम्। अपृक्तस्य सार्वधातुकस्येति। तन्न। एधि षिद्ध्यादाववनिव्याप्तेः।
सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्याभावाच्च। आतः ऽसिज्ग्रहणमनुवर्त्तते। सिच आकाराच्च परस्य झेर्जुसिति। तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वम्। आकारात्तु श्रुत्या। एवं स्थितेफलितमा
द्धासिज्लुकीति। पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमोयमित्याह। आदन्तादेवेति। प्रागेवेति। न परतोनापिव्यवहितादिति भावः। अतएव च्छन्दसि परेपि व्यवहिता चेति सूत्रितम्॥

क्रि ३

शे विषये जात्याश्रयणमशक्यं ध्वनितं चेदं नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रे भाष्ये तदास्तु संसोत्रः सुलोपः द्विसकार इति तु पर्यालोचनकालापेक्षया इदं चोक्तव्याख्यानेप्यावश्य
कसा संहितायां सद्द्वयस्य तत्त्वस्याभावात् तदाह। विसर्गस्त्विति। निलोडित्येवेति। आङ्विशिष्टस्य तु यदागमा इति न्यायेन सिद्धिः। उपसर्गनिस्तु नग्रहणं नेर्गदेत्युनरसूत्रेपुनर्नि
ग्रहणात् पृथ्यातोँ ऽनिनिस्यावयवेन नत्वेप्रधानिरित्यत्रतु न दोषः। लोडन्त्वाभावात्। लाक्षणिकत्वाच्च। अनित्यतां ज्ञापयितुमिति। इदं भाष्ये क्वापि न दृश्यते ऽतस्तत्रैकामस्ये।
त्यादेरसाधुत्वमेवोचितम् किंचज्ञापितेचारितार्थ्यमपि दुरुपपादम्। आडागमस्यान्यप्रयोगात्। प्रसिद्धेः आग्रहणात्तु लोड्ग्रहणवदिति तत्त्वम्। उपसर्गग्रहणादिति चयाश।
ब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेन तं प्रतिप्रशब्दस्योपसर्गत्वाभावा[illegible]दिति भावः। प्रभवाणीत्यादौ आनिं प्रत्यनुपसर्गत्वेन तदर्थे प्रत्युपसर्गत्वात्तु सतिः। निरासमतानानयतितत्कुलं
निरानिइत्यादौ लोड्ग्रहणाभावे उपसर्गार्थवत्त्वयोः सत्वेपि नणत्वं प्रत्यया प्रत्यययोरिति परिभाषया प्रत्ययस्यैव ग्रहणादिति बोध्यम्। ध्वनितं चेदमत्रभाष्ये॥ ९

आकरविरुद्धमिति। गतिश्चेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति भावः। रमसेति। नह्विरोधादेवेति भावः। प्रनिचस्वादेति। प्रनिषेस्यतीत्यादे रप्युपलक्षणमिदम्॥ प्रनिचक शेइति। अयंहि आदेशोपदेशस्वादिः स्थान्युपदेशेषान्तश्चेति भावः। अत्रचज्ञापक इति। अर्थसहितधातुपाठः पाणिनीय इतिपक्षस्ये त्संज्ञा प्रकरणस्य भाष्यसंमतत्वादितिभावः। उपलक्षणमेप्यर्थसहितपाठः क्रियावाचित्ववोधार्थ इतिबोध्यम्। अर्थरहितोपिपाठः पाणिनीय इतिधातु।

आनिलोट्। निलोडित्येवसिद्धे आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतांज्ञापयितुं तेनसागरन्तर्तुकामस्येत्यादिसिद्धम्। लोड्ग्रहणंस्पष्टार्थम् प्रकृष्टावपायेषान्तानिप्रवपानिमांसानीत्यत्रतूपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चनभविष्यति। दुरः पत्वेति। यत्तुप्राचोक्तं दुरः परस्यणत्वंनेति केचि दिति। तन्नास्वं हिसिद्धान्तेणत्वस्यानच्चाकरविरुद्धमितिभावः। यदपिभवत्येवणत्वमितिव्याचख्युः। तदपिरभसमात्रम्। अन्तःशब्दस्येति। अन्तःशब्द। स्याङ्कि-धावित्यप्युपसंख्यायतेतत्तुप्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम्। भिदादिपाठेनप्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनेनेनवागतार्थत्वाच्च। शेषेविभाषा निर्गदनदनेस त्रापे इयाशेषइत्याह। गदनदादेरिति। उपदेशेकिम्। प्रणिचकार। प्रणिचस्वादेत्यत्रापिनिषेधोयथास्यात्। अषान्तेकिम्। प्रतिपिनष्टि उ पदेशग्रहणात्प्रनिचकृशेऽत्रापिनिषेधः। उपलक्षणमिति। कुर्दखुर्दक्रीडायामेवत्यवकारोत्रज्ञापकः। यागादिति। भूवादिसूत्रेधात्वानांभ वनइतिसूत्रेचाकरेस्पष्टमिदम्। टित आत्मने। प्रकृतैस्तिवादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्नेह। पचमानोयजमानः। एवंतुटितस्लङ्लोटेरित्येव वक्तुमुचितम्। आमः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानेह। अम्। गत्वादिषु। आमआमतुःतिवाद्यपवादत्वाच्छ्रावस्थायामेवायंलुक्। तेनाम। न्तस्यातिङन्तत्वाच्चनिघातः। ततः परस्यनिघातश्च। लिटः कृत्वाच्चप्रत्ययलक्षणेनकृदन्ततयाप्रातिपदिकत्वमामन्तस्याव्ययत्वात्सुपोलुक॥

सन्ज्ञासूत्रेभाष्येतिवादिभिरिति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणातादिभिरित्यर्थः। लक्षणानि। संनिपातपरिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाचेत्यपि बोध्यम्। अपवादत्वादिति। अनन्तरस्यानुपीतिन्यायाच्चेत्यपि बोध्यम्। अव्ययत्वादिति। आमइत्यनेनैवलुक् तत्रहिलेइतिनानुवर्तते। अतएवविदांकु र्वन्वित्यादौलोटोलुक्सिद्धिरित्यन्ये। सुपोलुगिति। तेनतस्यपदत्वान्नकारयाञ्चकारेत्यादौपदात्परत्वनिबन्धनमप्रकारेत्यस्यनिघात इतिभावः॥

मु

कथंतर्हीति। अनुप्रशब्दाभ्यां विपरीतव्यवहितप्रयोगनिवारणादिति भावः। सकर्मत्वादिति। फलव्यधिकरणवाचित्वादिति भावः। एवमकर्मकस
मभिव्याहारेकृञोप्यकर्मकत्वं बोध्यम्। अन्यत्र कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासेपि आम्समभिहारे न व्यत्यास आमन्तार्थस्यापि व्यत्या
सो वेति ना भेदान्वयानुपपत्तिरिति वदन्ति। सार्वधातुकएवेति। ता सि साहचर्यादस्तेरपि सार्वधातुकएव एतिहत्वमित्यर्थः। एतत्सर्वं सत्यभिधाने।

कृञ्चानु। कथंतर्हीति — पातयांप्रथममास पपात पश्चात्। संयोजयांविधिवदास समेन बन्धुः। प्रभ्रंशयांयो नहुषञ्चकारेत्यादि। प्रमा
दएवायम्। नचविपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यमस्त्विति वाच्यम्। विपर्यासनिवृत्त्यर्थे व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति वार्त्तिकविरोधात्। अमे
दान्वय इति। एवञ्चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलम्। अतएवानुप्रयुज्यमानयोर्भूस्त्योरामन्तवशे
न सकर्मकत्वात्ताभ्यां कर्मणि लिट्। तथाच माघः। तस्यातपत्रं विभरांबभूवे इति। श्रीहर्षश्च। तपर्तुपूर्त्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरां
बभूविरे इति। अस्तेस्तु भावकर्मणोरन्तु ङिरएशि इटि च रूपे विप्रतिपद्यन्ते। तथाहि। उभयत्रापि हएनीति हादेशे कृते राधामाहे ईक्षामाहे इ
ति केचित्। तासि साहचर्यादिहैव हत्वमित्यन्ये। साहचर्यादेव सार्वधातुकएव तानिहत्वम्। ननूक्तद्वयेपि। तेन राधामासे ईक्षामासे इत्येव
रूपमित्यपरे। वाक्यभेदेनेति। अत्र चाम्प्रत्ययवदिति वचनमेव प्रमाणम्। अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन। द्विर्वचनेचि। द्वित्वनिमित्तेची
ति। द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्तलक्षणा। तां विना अचा सामानाधिकरण्यायोगादिति भावः। यद्वा द्विरुच्यते स्मिन्निति द्विर्वचनम्॥ वोध्यम्। सिद्धे इति। ए
धाञ्चकारेत्येन द्वावृत्तौ सिद्धायामित्यर्थः। एतेनैधाञ्चक्र इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले प्राप्तस्य विधानेपि इन्दाञ्चकारेत्यादौ कर्त्तृगामिनि क्रियाफले प्रा
प्तस्य निवारणमशक्यमित्यपास्तम्। लक्षणायां जघन्यत्वादाह। यद्वेति। अधिकरणे ल्युडिति भावः। इदमेवयुक्तम्। अन्येपि वृत्तिद्वयकल्पनागौरवात्॥

उ॰ म॰ श॰ १५

सर्वमिति। एवञ्च द्वित्वेऽजादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वेऽभ्यवायित्वं यण्यचो निमित्तत्वेन दादिप्रत्ययस्यापीति भावः। तद्भावेति तस्मात्सत्त्विच तद्भवतीत्येतावता नि
मित्तत्वं न तु तत्प्रयोजकत्वेनेति भावः। यद्यत्रस्यानिवत्त्वं न स्यात् स्यादेव तस्य द्वित्वमिति काल्पनिकं च गृह्यत इत्यपि बोध्यमिति सन्यङोरित्यत्र भाष्ये

अथवा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्नित्यर्श आद्यच्। इह तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन कालावधारणमपि क्रियत इत्याह। द्वित्वे कर्त्तव्ये इति। ऊर्णोतेस्तु द्वि
त्वे यथायथमादेशः स्यादेवेत्यर्थः। द्वित्वनिमित्ते किम्। दुद्यूषति। नत्र ऊठ् द्वित्वनिमित्तम्। नन्वेवं च ऊर्णुनूरित्यत्र यण् स्यादेव। अत्र तु सो द्वित्वनिमित्त
त्वे प्यकारस्य तथात्वात्। सत्रन्तु च क्रे इत्यादौ सावकाश मिति चेत्सत्यम्। इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकं
सर्वं गृह्यते लक्ष्यानुरोधात्। एतच्च ऊठ्सि कइति सूत्रे कैय्यटग्रन्थे स्पष्टम्। अत एव ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तेती दृ पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे
भावितामात्रेण इहनिमित्तत्वमिति। नन्वेवमरिरिषतीति न सिद्ध्येत्। ऋधातोस्सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इट्। इक्रेते इस शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य नि
षेधे अजादेर्द्वितीयस्येति इसो द्वित्वप्रसङ्गात्। इष्यते तु रिस शब्दस्य द्वित्वमासत्यम्। नेह इस शब्दो द्वित्वनिमित्तम्। कार्यित्वात्। नहि कार्यी निमित्ततयाश्री
यते। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते इति ज्ञापकात्। अन्यथा शीङो ङित्वेन ङ्कित्ति चेति गुणनिषेधापत्तेः। न चैवं सन्नन्तस्य कार्यित्वादूर्णुनविषतीत्यपि न
स्यादिति वाच्यम्। मत्वर्थीयेन इनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात्। ऊर्णोतेर्हि नु शब्द एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति न तु सनाऽरिरिषती
त्यत्र तु रिस शब्दः कार्यभागिति वैषम्यात्। अचीति किम्। जेघ्रीयते। देध्मीयते। शाशय्यते। इह ई घ्राध्मोरितीकारः। अयङ्यि क्ङितीति यङादेशश्च

निमित्तद्वित्वप्रसङ्गः॥ रा॰ म॰ १५

सष्टम इति नेति। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनेत्यपि बोध्यम्। कार्यित्वलाभादिति। तथा च तस्यैव निमित्ततयानाश्रयणमिति भावः। द्वितीयाजवधिकस्येति। नट
भार्यावद्धञ्जनानीतिद्वधिकस्य द्वित्वमिति षाष्ठभाष्योक्तेरिति भावः॥ ०॥

द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन१

द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति। नचयङि परतईत्वमितितन्निमित्तस्ययङोविशिष्टस्यद्वित्वनिमित्तत्वमस्त्येव। अवयवस्यकार्यित्वेपिनतस्येत्वंप्रतिनिमित्त।
त्वंनहिकार्यीनिमित्तत्वेनहात्रापियथाकथंचिन्निमित्तत्वंकार्यित्वञ्चगृह्यतइत्यत्रमानमस्ति जेघ्रीयतइत्यादेः प्रत्युदाहरणत्वप्रभाष्यप्रामाण्येनत।
त्रनिमित्तकार्यिपदयोर्मुख्यार्थत्वस्यैवांगीकारादितिवाच्यम्। अरिरिषतीत्यस्याप्यसिद्धेः। नहितत्रगुणनिमित्तस्याईधातुकसन्नसेसशब्दस्याकारविशि
ष्टस्य द्वित्वंप्रतिकार्यित्वंशपितरीत्यत्रापिऋकारस्यैवकार्यित्वेनज्ञापकस्यशिथिलत्वापत्तेश्च। यदितत्रेगन्ताङ्गस्येत्यर्थात्सर्वस्यकार्यित्वंतर्हित्रापिया
ङ्तस्यद्वित्वमित्यर्थोतुल्यम्। तस्मात्तर्हिकार्यीत्यत्रापियथाकथंचिन्निमित्तत्वादिगृह्यतइतियुक्तम्। अचीतिव्यर्थमित्यस्यजेघ्रीयतइत्याद्यर्थंव्यर्थ
मित्यर्थः। अधिजगेइतितुप्रयोजनङ्गाङ्लिटीत्यत्रद्विलकारकनिर्देशाश्रयणात्स्यलावस्थायांप्रवृत्तेः। नचतस्यविषयसप्तमीत्वाङ्गीकारेण नैमिति।

वस्तुतस्तु अचीतिव्यर्थम्। घ्रीयू धीत्यशप्यइतिद्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यितयायङोद्वित्वनिमित्तत्वाभावात्। अचः किम्। असु।
षुपत्। इहस्वांपस्वेङोतिसंप्रसारणेनिषिद्धेऽभ्यासेउवर्णोनस्यूयेन। नचद्वित्वेकृतेपुनःसंप्रसारणम्। नसंप्रसारणादितिनिषेधान्॥ ॥

कत्वंतद्भावभाविता मात्रेणेवनवृद्धिभावभाविता मात्रेणापिनिमित्तत्वस्ययुक्तत्वादतस्तत्रोपात्तलिङ्वृद्धिभावएवनिमित्तमित्यजनिमित्तत्वाभावः॥
सर्वत्रैववात्रशास्त्रेबुद्धिकृतमेवनिमि त्तत्वमितिस्पष्टंवृद्धिगोर्लुगितिसूत्रेमनोरमायाम्। अतएववाङ्गाधिकारेआर्धधातुकइत्यादीनांविषयसप्तमीत्वे
पिपरदेशस्यविषयकबुद्धिभावेनजायमानतयापरनिमित्तत्वेननतद्विषयेचःपरस्मिन्निनिस्थानिवत्वप्रवृत्तिः। इदमेवाचीतिईदृशनिमित्तत्वाश्रयणेलि
ङ्ध्वनितञ्चेदंप्रकृतसूत्रेऽचोयदितिसूत्रेचभाष्येदत्यन्यत्रविस्तरःनिविद्धइति। द्विर्वचनेचीत्यनेनेतिभावः।पुनःसंप्रसारणमिति। घुतिस्वाप्योरित्य।
नेनेतिभावः। निषेधादिति। अस्यचव्यवहितेपिप्रवृत्तिरितिस्पष्टमेवाकरविदाम्। इदमपिप्राचामनुरोधेनसंप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेकवर्णव्यव।
धानेयूनइत्यादावप्रवृत्तिः। प्रकृतेप्रवृत्तौतुनमानमितिवकुंशक्यत्वात्प्रत्युदाहरणान्तरन्त्वन्यत्रोक्तम्॥ ॥ ॥

रूपातिदेशेति। नचात्र पक्षे ङित्वात्पूर्वमियङः प्रवृत्त्या द्वित्वे कार्ये स्थानिरूपातिदेशेपियणितत्त्वेमानाभावेन निन्यतुरित्यसिद्धिरितिवाच्यम्। आभीयत्वे
नेयङस्सिद्धायणः प्रवृत्तेः। संप्रत्युदात्तत्वादिति। नचविहितविशेषणान्निस्तारः। धातुस्वरस्यदुर्वारत्वेनासंभवापत्तेः। अनेकाच्त्वादिति। एवञ्च।
निषेधेनस्यादितिभावः। एकाचोविहितस्येत्यर्थेनापीदंसुसाधम्। नचतदालावस्थायामडितिपक्षेऽकार्षीदित्यादौदोषः। ञ्निसिचोरपिस्यतासि

यद्यपीहाजादेशः स्थानिवत्त्वादिति रूपातिदेशपरतया सूत्रेव्याख्यानंकाशिकादौप्रसिद्धंफलंचतुल्यमेवतथापिस्थानिवद्ग्रहणंनिवर्त्यन
अल्विध्यनुवर्त्यनिषेधपरतयाव्याख्यानमपिभाष्यारूढंलघुचेतिनदेवाश्रितम्। एवंहिसतिस्थानिवदितिशब्दाधिकारप्रयुक्तक्लेशोनास्ति॥
नपदान्तेतिनिषेधानन्तरपाठस्यानुगृहीतोभवतीतिदिक्। उभयान्वयीति। मध्येपाठात्पूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यतइत्यर्थः। तत्रोत्तरान्वयफलंक
र्णुङ्नुमित्यादाविणिनिषेधः। निस्वरेणसंप्रत्युदात्तत्वात्। पूर्वान्वयफलन्तुबिभित्सतिपिपक्षतीत्यादौनिषेधः। द्वित्वेकृतेऽनेकाच्त्वात्॥
स्यादेतत्। विशेष्यदलमेवतर्हिमास्त्वितिशङ्कते। एकाचःकिमिति ननुबिभित्सतीत्यादौनेत्याद्यङ्लुक्यपिस्यादेवतत्राह। सरन्निहीति
। श्विपाशपेत्यादि। श्विपायथा। स्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातीत्यादि। शपा। सनीवन्तेतिसूत्रेभरेति। अनुबन्धेननिर्देशोद्विधा। स्वरूपे
णइत्संज्ञकत्वेनच। आद्योयथा। शीङः सार्वधातुकेगुणः दीङ्येयुडिति। द्वितीयस्त्वनुदात्तङितइत्यादि। अतएवनाग्लोपिशास्वृदितामितिसूत्रेश्न
सेर्यङ्लुकिनप्रवर्ततिस्वरूपेणानुबन्धनिर्देशात्। सूत्रेशासिग्रहणंप्रत्याख्यायऋशासुइतिऋदित्पठनीयइतिमतेतुइत्संज्ञकत्वेनानुबन्धनिर्देशात्॥

वध्यावस्थायामेवप्रवृत्त्याङ्गसञ्ज्ञानिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिकरणोत्तरमेवाडादिप्रवृत्तेः स्पष्टंचेदमेकाचोद्वे इत्यत्रभाष्ये। तर्हिमास्त्विति। उपदेशेनु
दात्तस्यैकाचत्वव्यभिचारादितिभावः। नचविधिव्यावृत्त्यर्थमत्। तत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रएकाचोग्रहणादितिवाच्यम्। आद्युदात्तनिपातनेनसिद्धेरि
त्यभिमानात्स्वरूपेणेतिशासुइतिपाठात्। सूत्रे नाग्लोपीतिसूत्रे। इत्सञ्ज्ञकत्वेनेति। ऋदित्पदेनतद्ग्रहणादितिभावः॥ रा॰ म॰ २९

नपरत्वंनेइति। यङंतस्यनित्यत्वेनवारणमन्यथायङ्‌लुगन्तेभुवादयइतिसनाद्यन्ताइति धातुत्वंनस्यात् गणनिर्दिष्टत्वात्। अनित्यत्वेमानन्त्वयङो वागुणोयङ्‌लुकोरित्यादि अतएवयङ्‌लुकि हि त्वंभयभावादिसिद्धमिति। एतन्मूलएवयत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चिदिति पाठः स्वीदित इतिसूत्रेकैयटेइ त्यन्ये। अनुदात्तपाठस्यैवेति। नचानुदात्तमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं। मत्वर्थलक्षणयैवोपपत्तौ शास्त्रबाधेमानाभावात्। सूत्रकारेणेति। भाष्यवार्ति

येनुयङ्‌लुकयपौ च्छन्तितेः शासेरुकारोनपठ्यते। गणेनयथा। वेभिदीति। चेच्छिदीति। रुधादिभ्यः श्नम्। एकाज्ग्रहणंप्रक्रान्तसूत्रे। तेनवेभिदिता। चेच्छिदिता। अत्रेण्णिषेधोन। एतच्चेति। ननुश्निपाशपन्त्याद्यंशेकथमिदंज्ञापकमितिचेत्। एकदेशानुमतिद्वारापूर्वा चार्यपठितपरिभाषायाः। ज्ञापनस्यगतिकारकोपपदानामित्यादौदृष्टत्वात्। अनन्यार्थैः श्निपादिनिर्दिशैर्ज्ञापनसंभवाच्चात इत्यन्त इ ति। नचमत्वर्थलक्षणायांमानाभावः। वसन्त्यादीनामनुदात्तपाठस्यैवतत्रमानत्वात्। वधेरिति। यस्तुनद्याहन्तेयः निदृकारिकास्वदन्त पर्युदा सउक्तोव्याघ्रभूतिनासएवचप्राचानुसृतः सदुष्टोपेक्षितः। सूत्राननुगुणत्वात्। तथाहि। कर्त्ताहर्त्तेत्यादौ सर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनकृत्या दिरादेशः। तस्ययथास्थान्युपदेशगृहीतत्वान्निषेधः प्रवर्त्तते। एवंवधादेशेपिप्रवर्त्तमानः केनवार्यताम्। अदन्तपर्युदासस्सामर्थ्येनेतिचेत्। न। सूत्रकारेणादेशेपर्युदस्तत्वादितिभावः। इणः षीध्वम्। इणकारित्यधिकारेपिपुनरिणग्रहणंकवर्गनिवृत्त्यर्थम्। नेनेहन। पक्षीध्वम्॥

कहनोरप्युपलक्षणमेतत्। एतेनवधादेशस्याद्युदात्तत्वनिपातनमूलकः सः। उदाद्यन्तानामितिचादन्तानामप्युदात्तोपदेशत्वाभाववोधनात्। नचकथाद्विष्वस्व नोवधादेशेउदात्तनिपातनसामर्थ्यादित्यपास्तम्। यत्तुहनोवधेत्यत्रासर्वंजनानत्वेइड्विधिर्वाच्यः। अदन्तत्वेतुनदोषइतिभाष्येउक्तं ननुउपदेशेनेका चइत्यन्नितिषेधाभावादिट्सिद्धिरित्येवंपरतया कैयटेनव्याख्यातम्॥

उ· म· श· १७

विहितानामिति। एवञ्चाङ्गादिति न कर्त्तव्यमिति। लाघवमिति भावः। न त्सीध्वमिति। इणन्ताद्विहितानां षीध्वमादीनामित्यर्थः। षीध्वमः साक्षाद्वि
धानासंभवः सीयुटः षत्वस्य च विधानोत्तरकालत्वात्। तस्माद्यस्य विहितस्य षत्वं सीयुडो ऽम्यता न स्येति वाच्यम्। सा च यदि षत्वं न स्यात्। स्या
देव षत्वमिति प्रकृते ऽपेक्ष्येवेत्यभिमानेनेदं विविषीध्वमिति षान्तमिहाङ्गेनेणन्तम्। इणन्तादङ्गादिति। स्वरूपकथनमिदम्। इति केचिदिति। अ

अङ्गात्परेषामिति। विहितानामिति तु नोक्तम्। आदिङ्गमित्यादावव्याप्तेः। लिहदुहनहांढत्व घत्व धत्वेषु लिक्षीध्वम्। धुक्षीध्व
म्। नत्सीध्वमित्यत्रातिव्याप्तेश्च। अङ्गात्किम्। वेविषीध्वम्। अर्थवद्ग्रहणादेव सिद्धे क्वचिदर्थवद्ग्रहणपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति ज्ञापना
र्थमिदम्। तेनानिनस्मन्निन्यादि सिद्धम्। एयिषीध्वमिति। इणः षीध्वमिति ढत्वं तु न भवति। षीध्वं भक्तस्येडागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादिणन्ता
दङ्गात्परत्वाभावात्। विभाषेट इतीटो विशिष्य ग्रहणात्। गोबलीवर्दन्यायेनेड्व्यतिरिक्तस्य वेणिहग्रहणम् इति केचित्तदाह। इङ्श्चेड्इति ऊढ्
ढ्वेरिति। अकारस्य लोपस्थानिनः तत्वीजत्वात्क्रमेव। ऊदन्ता भूप्रभृतयः। ऋदन्ताः कृत्प्रभृतयः। युमिश्रणामिश्रणयोः। रुशब्दे। रुङ् गतौ। रेषणे
चेत्यपि केचित्। इणु तेजने। शीङ् स्वप्ने। स्नु प्रस्रवणे। णु स्तुतौ। टुक्षु शब्दे। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। डीङ् विहायसा गतौ। श्रि सेवायाम्। वृङ् संभ
क्तौ। वृञ् वरणे। निहताः अनुदात्ताः इत्यर्थः। हलन्ताः कान्तादिक्रमेणाह। शक्लृ शक्तौ। कान्तेष्वेकः। खगघङान्तानसन्त्येव। चान्ता अपि पकाराम्ना
यीना ये वर्णास्तदादयो न सन्तीत्याशयेनाह। पच इति। डुपचष् पाके। षचव्यक्तीकरणे॥ ज्ञारुचिवीजन्तुभाष्येऽस्यादर्शनं सूत्रान्तरस्थेन रम· १७
गोबलीवर्दन्यायग्रहणे च न दृढतरं मानमिति। रेषणे चेत्यपि केचिदिति। अत्रारुचिबीजं तु निरनुबन्धकत्वेन साहचर्याण्चयुमिश्रणे इति लुग्विकरणे।
स्य वग्रहणमुचितम्। परिभाषाद्वयेन तु ग्विकरणपरिभाषाबाधात्। अन एवसन्नसाम्यययोद्वं किन रोष्येसन्त्वहीनवदितिभट्टैः सङ्गच्छते॥ ६॥

ह्यात्वपीति। इदं दुर्गवर्धमानादिरीत्या। अन्ये तु स्तम्भेदित्वमीकारंगणभाष्येनिदिर्त्याडे। ननत्त्वहासंभवात्। अत एव पचिविस्तारवचनइ नित्वुरादेरिदित्वात्

ह्रावपि। फबभादर्यानसन्नीत्याशयेनाहमुच्यते। एवमग्रेपिबोध्यमस्मुच्नू मोक्षणं। रिचिर् विरेके। रिचवियोजनसंपर्चनयोरितियोजादिकस्थ त्वचपरिभाषणं। वुवाविचिरपि। वचिर्योजादिकेपिभ्वादावपीत्येके। विचिर पृथग्भावे। पिच क्षरणे। चान्ताः षट्। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। छान्त एकः। त्य जहाने। णिजिर् शौचपोषणयोः। भज सेवायाम्। भञ्जो आमर्दने। भुजपालनाभ्यवहारयोः। भुजोकौटिल्य इति च। भ्रस्ज पाके। टुमस्जो शुद्धौ। यज देवपूजादौ। युजिर् योगे। रुजो भङ्गे। विजिर पृथग्भावे। षञ्ज सङ्गे। सृज विसर्गे। जान्ताः पञ्चदश। अद भक्षणे। क्षुदिर् संपेषणे। खिद दैन्ये। खिद्यति। खिन्दति। खिन निश्च। छिदिर् द्वैधीकरणे। तुद व्यथने। नुद प्रेरणे। पद गतौ। भिदिर् विदारणे। विद सत्तायाम्। विद विचारणे। शद्लृ शातने। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। रिजि खिदा गात्रप्रक्षरणे। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। हद पुरीषोत्सर्गे। दान्ताः पञ्चदश। क्रुध कोपे। क्षुध बुभुक्षायाम्। बुध अवगमने। बन्ध बन्धने। युध सम्प्रहारे। रुधिर् आवरणे। अनोरुध कामे इति दिवादिः। राध संसिद्धौ। व्यध ताडने। शुध शौचे। साध संसिद्धौ। षिध संराद्धौ। धान्ता एकादश। मन ज्ञाने दिवादिः। हन हिंसागत्योः। नान्तौ द्वौ। आप्लृ व्याप्तौ। क्षिप प्रेरणे। दिवादिस्तुदादिश्च। छुप स्पर्शे। तप सन्तापे। तप ऐश्वर्ये दिवादिः। तपदाहे इत्यपि णिजभावपक्षे। तिप क्षरणे। तृप प्रीणने। दृप हर्षविमोचनयोः। इमौ रधादीवद्धौ। द्रह पाठस्त्वनुदात्तस्येत्ययनदर्थः। लिप उपदेहे। लुप्लृ छेदने। टुवप बीजसन्ताने। शप उपालम्भे। क्षिप प्रशये। सृप्लृ गतौ। पान्ताः त्रयोदश। यभ मैथुने। रभ राभस्ये। डुलभष् प्राप्तौ। भान्ताः त्रयः। गम्लृ गतौ। णम प्रह्वत्वे शब्दे च। यमु उपरमे। रम क्रीडायाम्। मान्ताश्चत्वारः। क्रुश आक्रोशे। दंश दशने। दिश अतिसर्जने। दृशिर् प्रेक्षणे। मृश आमर्शने। रिश रुश हिंसायाम्। लिश अल्पीभावे। लिश गतौ च। विश प्रवेशने। स्पृश संस्पर्शने। शान्ता दश। कृष विलेखने। भौवादिकत्वे तौदादिके। त्विष दीप्तौ। जुष तुष्टौ। द्विष अप्रीतौ। दुष वैरूप्ये। पुष पुष्टौ।

णिजभावेपि न ग्रहणम्। युजिर्योग इति। युजसमाधावित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यम्। विनिगमनाविरहात्। भाष्ये युजौ निधानेकदेशे कारविशिष्टस्यैव ग्रहणं नत्विकानिर्दे

उ॰
म॰ श॰ विशिशिषी। औहोत्यादिकरौधादिकौ विषवि प्रयोगे इति कादिरपी तिन्यासः। कचच्छजाईनि। पूर्वार्द्धपाठानानां कान्तचान्ता इत्यादिरर्थः उत्तरार्द्धं कचर्द का॥ १॥
१८ विद्धत्यार्थौ। शिञ्ज विशेषणे। इह जिषु विषु मिषु इति कस्य सस्य षरि येति चरणद्वये पठितो भ्वादीनपि। विषि शिषी प्राह्या विति माधवादयः। ने
निबोपदेवादयः। शुष शोषणे। श्लिष आलिङ्गने। पान्ता एकादश। घस्लृ अदने। शब्विकरणः प्रकृत्यन्तरम्। अनेरादेशस्त्वनुस्यान्नुपदेशेऽनुदात्तेना
पि सिद्धम्। वस निवासे। सान्ता द्वौ। दह भस्मीकरणे। दिह उपचये। दुह प्रपूरणे। दुहिर इति भ्वादिस्तु नेह गृह्यत इति संप्रदायः। णह बन्धने। मिह
सेचने। रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च। लिह आस्वादने। वह प्रापणे। हान्ता अष्टौ। कचच्छजादधनपाभमशाः षसहाः क्रमात्। कचकाणटाः खोडोगघञ्जो
स्त्वचाः स्मृता इति संग्रहः। तृप्यति दृप्यती त्यत्र श्यना निर्देशस्य फलमाह। तुदादावितिः। अन्यनिवृत्तये इति। निवर्तनीयास्तु। त्रिफिदासंन्हनमो हनयोः।
परस्मैपदी। सं धनति बाधती चेति भावादिकाः। मनुस्त्ववबोधने। तानादिकः। पुषपुष्टौ। पोषयतिः पुष्णाति च। श्लिषदाहे। भौवादिकः। वस आच्छादने। आदा
दिकः। एते सेटः। युजबन्धने तु क्र्यादिः। अनिट्। तथा। अन्यनिवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः। तथा हि। णिजिसद्दा वित्यदादिः। ओविजी भयसञ्च
लनयोरिति तुदादिः। शक्लृ तिष्वसेदेव। यद्यपि माधवादयः शकनेरप्यनिट्त्वमिच्छन्ति तथापि चन्द्रगोमिप्रभृतीनां मतेन बोध्यम्। अत एव बोपदेवो
धातुद्वयं न रूपद्वयं फलतीत्याशयेन शङ्कांतिश कन्योर्द्वयोरपि लृकारमनुबन्धमासजन्। विन्दतिरिति। लाभार्थः। इष्टइति। अनिट्त्वेनेष्ट इत्यर्थः।
तथा च चान्द्रसूत्रम् विदेर्लुकदति। भाष्यानुक्त इति। अनुक्ताः ननु मत्याख्याताः। तथा च भाष्यमप्युपलक्षणतया नेयम्। तेन रक्तं रागात्। शुष्कधृष्टौ। क्तेनन
श्चि शिष्टेनानन्। इत्यादि सौत्रव्यवहारात्त्वान्तरसंवादाच्च। अन्तं प्रतिपन्नमित्यादि सार्वलौकिकव्यवहाराच्चेति भावः। शर्पूर्वा इत्यत्र त्रुणसं एम॰
विज्ञानो बहुव्रीहिः। तेन शरां न शेषः। किंतु स्त्रयामेवेति बोध्यम्॥ २२ णा १५ पाण १५ टाः ११ खोडो ३ग ३घ ४ञा १० ठ २१ खजा ८ इत्यर्थः कादयः क्रमेणे। १८
कादि संख्या पर इति बोध्यम्। ओविजीनि। नत्वास्य ईदित्वसामर्थ्यादिवसेट्त्वावधारणे विजिरिति सानुबन्धपाठो व्यर्थ इति वाच्यम्। अत एवैवं पाठात्॥ ९

आस्पदमिति। प्रसिद्धिकरं नामग्रामादि वा। ययामर्यादा प्रतिष्ठा लब्धेति स्थापनेति ययात्वयास्य प्रतिष्ठा कृतेनेति। अवस्थानमिति। यया कृते प्रतिष्ठेति एकत्र
स्थापनं मण्यादेः सूत्रादेर्वा। सन्दर्भ इति। शब्दानामित्यर्थः तन्त्राहृत्यादिनेति। वक्तुः तन्त्रेणोच्चारणं बोद्धुराहृत्या बोध इत्यर्थः आदिनैकशेषादृत्तीनां संभवाच्चेति।
गाधृ। आस्पदं स्थापना अवस्थानं वा प्रतिष्ठा। एकत्र स्थापनं सन्दर्भो वा ग्रन्थः। नाथृ नाधृ। उपतापो रोगः। उपघात इत्यन्ये। आशिष्येवेति। अनु
दात्तेत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्त्तिकमित्यर्थः। अनसकद्व्ल। तच्चाहृत्यादिना लिटीत्यादेश विशेषणमेतत्स्य निमित्तं चेत्याह। लिण्णिमित्तेति। किति
लिटीति च। यत्तु प्राग्लिट् कृतेनाभ्यासादेशहीनस्येति व्याख्यातम्। तन्न। अभ्यासग्रहणस्याधिकारात्। आदिग्रहणत्यागेन न्यूनत्वाच्च। पेचतुरित्यादौ
हलादिः शेषेणाभ्यासस्यानादेर्हलो लुप्ततया ऽसंभवाच्च। अभ्यासैकदेशस्यादेशः स न तु कृत्स्नस्याभ्यासस्येति चेत्तर्हि व्यावर्त्याप्रसिद्धिः। चक्रणतु
रित्यादावप्येकदेशस्यैव चुत्वादिप्रवृत्तेः। भदि। कल्याणं मङ्गलम्। सुखमात्मगुणः। मदि स्तुति। मोदो हर्षः। मदो गर्वः। स्वप्नमालस्यम्। मदी हर्षे दि
वादौ। हर्षग्लपनयोर्घटादौ। मदत्स्त्रियां गौं चुरादौ। नश मदद। शसु हिंसायाम्। दन्त्यान्तः। अनुप्राचा शशेति तालव्यान्तं पठित्वा शशाप्लुतगता विति।
धाना विदस्सूत्रं संचालितं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। गुणशब्देन भावितस्येति। अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः। भावितत्वं च प्रयोज्यत्वम्। सा
क्षात्परंपरासाधारणम्। तथाहि। शशरतुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन अर् क्रियतेनेन तदवयवो ऽकारः। लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन ओकारः
।तस्यावादेशस्तदवयवो ऽकारः। सकर्मक इति। यथा। स्वदस्व हव्यान्यनुभवेत्यर्थः। अकर्मक इति। यथा। अपां हि तृप्तायन वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः
स्वदते तुषारेति। न स्वदते न रोचत इत्यर्थः॥ २९। अभ्यासादेशस्यासंभव इत्यर्थः। घटादाविति। अपूर्वो घटादौ पठ्यत इति मतेनेदं यद्वाऽस्य दिवादिप
ठितस्यानुवृत्त इति शेषः। तेन सनाधिक इति भावः। गुणशब्देनारिति। उरण रपर इति सूत्रेणैकवाक्यतया ऋकारान्ताङ्गस्य स ऋकार स्यार्गुणो भवतीति
विधानादिति भावः। तदवयवोकार इति। नशसदद वादिक्रमणामित्येव सिद्धे गुणग्रहणसामर्थ्याद् गुणशब्देन भावितस्यानिकावमादायलुलविथेत्यादावपि

अव्यवहितपराविति। पर्युदासस्य सदृशग्राहित्वादव्यवधानांशलाभः। स्त्यैशब्देइति। स्त्यैष्ट्यैइतिद्वि॰ पाठः पर्युदासेमूलम्। सेक्षूयेष्टेइति द्वयोःपाठ।
५२ न५
धात्वादेःषः। यदितु धानवएव दन्त्यादयः पठ्येरन् तदाण्यन्ताच्चङि॰ असिष्वदन्। सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरितिषत्वंनस्यात्। अतः
षोपदेशान्यठित्वासादेशः क्रियते। येषान्तुषत्वं नेष्टंन्तेदन्त्यादयएवपठ्यन्ते। सृगतौ विनियथा। एवंस्थितेधातुपाठशुद्ध्यैवनालव्यादिव्यवस्था
वत्। षोपदेशव्यवस्थाप्युचिता। तथापिसाधादिषुसादिपाठस्येवदृश्यमानेयापाठस्यसंकीर्णत्वाल्लक्षणमुखेनषोपदेशत्वव्यवस्थाप
यति। सेगित्यादि। दन्त्यश्चअच्चदन्त्यौ वौ। तौ अन्तौ। अव्यहितपरोयस्यसः। दन्त्याजन्तः। सःसकारआदिर्येषान्तेसकाचःषोपदेशावेद्याःत
थाचषागतिनिवृत्तौ। षिधगत्यामित्यादौपठ्यमानषकारः शुद्धएवसाधादौतुसांप्रतमपठ्यमानोपिषकारःप्राक्स्थितइत्यनुमेयमितिभावः।
दन्त्येत्यादिकिम्। तुस्कुन्दे। एकाचः। किम्। सौसूत्र्यते। सोसूत्र्यते। सृचिसृत्रीचुरादावदन्तौ। अतिव्याप्तिवारणायाह। सेगित्यादि। सेकृगतौ। सृ।
सृगतौ। स्तृञ् आच्छादने। सृजविसर्गे। स्तृञ् आच्छादने। स्त्यैशब्दसङ्घातयोः। एभ्योन्यानुक्तलक्षणेनासङ्ग्रहीतान्यडधातून्सङ्ग्राहिकयासङ्ग॰।
ह्णाति। ष्विष्क्ित्यादि। ष्वष्कगतौ। ञिष्विदागात्रप्रक्षरणे। स्वदआस्वादने। ष्वञ्जपरिष्वङ्गे। ञिष्वप्शये। ष्मिङ्॰ ईषद्धसने। एतेषोपदेशाइत्य
न्वयः। प्राचातुएकाचइतिनोक्तम्। तत्रसृचिसृत्र्यादावतिव्याप्तिः स्पष्टैव। यत्तुव्याख्यातारआहुः। येषां स्वतएवषकारादित्वंपठ्यतेष्ठिवादी
नान्तेषापरवर्गद्वितीयत्वपक्षेपिषोपदेशत्वंननिवर्त्तते। नह्येतएवषोपदेशानान्यइतिनियम्यते। तथाहिसतिष्ठिवाँरिती यष्टकारइतिपक्षेस।
त्वनिषेधोऽनर्थकःस्यात्। नाप्येतेषोपदेशास्वेन्ययोगोपिव्यवच्छिद्यते। सेवतिर्दन्त्यादिरप्यसीतिनिमित्रेयन्यास्सकारादिभिरुक्तत्वात्संभवमात्राभिधान
मेतदितितत्रवक्तव्यम्। ययोगान्ययोगौनव्यवच्छेद्यौ तर्हिव्यर्थमेवेदम्। अविवेकस्यतदवस्थत्वात्। किंच। विवेचनायषोपदेशत्वलक्षणेनबो ने३ १९ध्ययतीतिस्वोक्तावतो
त्वनार्थःप्यसङ्गतेति तथासतिस्यादितिशेषः। लक्षणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्वभावत्वात्। अन्यथालक्षणत्वमेवहीयेतेतिभावः॥ ॥

व्याहृतैवेति। अयोगेनाव्यवच्छिद्यत इति स्वोक्त्येत्यर्थः। षोपदेशत्वमावेद्यत इत्यस्य तदयोगो व्यवच्छिद्यत इत्यर्थात् इति भावः। अन्याख्यानार्थमेवेति एवं हि तत्र भाष्यं दृशि वे रपि द्वितीयषकार इति सत्वे कृते ष्टुत्वेन सिद्धं नेष्टीव्यत इति नार्हि न सिध्यति। द्वितीयषकारको ऽपि स्वेक्ति यत्ते नेष्टीव्यत इत्युभय

अपि च। धातुपाठेऽयं षामादौ षकारो न पठ्यते साध्यतिस्थलत्यादीनां तेषामनेन षोपदेशत्वमावेद्यत इति स्वोक्तिरपि व्याहृतैवा। यत्त्वन्य-
योगव्यवच्छेदं ष्ठिवेः सत्वनिषेधानर्थक्यं स्यादित्युक्तम्। तन्न। सत्वनिषेधमन्याख्यानार्थमेवाकरे द्वितीयषकार इति पक्षस्य प्रक्रान्तत्वेनेष्टा-
पत्तेः। यदप्ययोगव्यवच्छेदे सेवति निर्देश्यादिरपीति मैत्रेयादिमतेन विरोधोद्भावनम्। तदपि न। से कृष्य इति धातुद्वयपाठवादिनां द्वितीयधातुपा-
ठसामर्थ्येन धातुत्वोपपत्तेः। तादृशयत्नविशेषविरहे योगव्यवच्छेदस्य निर्दुष्टत्वादिति दिक्। ञ्मादी २७ ईदित्वं श्वीदितो निष्ठायामिति ओभा-
वार्थं ह्रादो निष्ठायामित्युपधाह्रस्वः। आह्लत्तः। आह्लत्तवान्। स्वद आस्वादने। २८ अषोपदेशत्वादसिस्वदत्। यकाररहितो ऽप्ययमिति। तथा
च प्रयुज्यते। मधुश्च्युतङ् घृतमिव सुपूतमिति। मन्थ विलोडने ४२ हिंसासंक्लेशनयोरपीत्येके। अयं अपादौ च इह च अग्रे निरनुषङ्ग एव इति। षि
धु गत्याम्। ४७ अयमुदिदिति काश्यपादयः। न इति विरोधादयुक्तमिति माधवः। तथा हि। अनिट्कारिकासु सिध्यतिबुध्यत्योः श्यना निर्देशात्
धितं बुधितमिति निष्ठायामुदाहृतम्। ऊदित्वे तु ऊदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पात्। निष्ठायामिण्न स्यात्। यस्य विभाषेति निषेधात्। अत एव
न्यासपदमञ्जर्योरपि सिधेरूदित्वमनार्षमित्युक्तम्। उपसर्गात्सुनोतीति। सुनोत्यादीनां पञ्चानां निपातनिर्देशाय ङ् लुङि इत्यर्थः। तेनाभिसोषवीतित्या-
((दौ षत्वं नेत्याकरः॥

सिध्यर्थं त्वस्य नर्हि सत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि द्विषकारकः सः आद्यस्य सत्वे कृते ष्टुत्वेन सिद्धं स्वल्लिट् ष्ठीवत इत्यत्र तर्हि धुटप्रसज्येत। :अत्राह चिवीजन्तु।
एवं तर्हि यादौ ष्ठिवुस्स्कन्दीति इति। तादृशयत्नेति। धातुद्वयपाठरूपेत्यर्थः। एकधातुपाठे ऽयोगव्यवच्छेदस्य निर्दुष्टत्वादिति भावः। आकार इति
सोतिसोभन्योः शर्पूर्वा इति स्वयः शेषेण नयोः फलाभावेन पञ्चानामित्यसङ्गतमिति॥

तद्धीजानन्तरमप्याह। स्याद्दिष्वेवेति। नचगणनिर्द्देशात्स्यादिष्विन्यस्ययङ्लुकः प्राप्तिः गणपाठप्रसिद्दगणनिर्द्देशस्यैवात्रग्रहात्। अत्रतूपसर्गात्सुनोतीतिसूत्र। स्यस्यादौ नांग्रहणम्। नचाभ्यासेनस्वनिमित्ताक्षेपानन्तरपरेनियमोनचैनयङ्लुगन्तेइतिवाच्यम्। सन्यङ्न्तस्यद्दित्वविधानेनतेनतत्परत्वाक्षेपात्। यङन्तेभ्यासस्यद्दित्वनिमित्तपरत्वासंभवेनतेननदाक्षेपासंभवाच्चनदन्तत्वाक्षेपेतुदोषः एवनेनिदिक्। ण्यन्तादपिनामधातुरितिशेषः। इत्याहुरिति। अत्रारुचिवीजन्तुणिलोपेसतिन्यस्यैकाच्त्वेपिआचारक्विबन्ताद्यङ् लुग्विधानेनमानमसिद्दसूत्रस्थभाष्यविरुद्धंचतदिति। हरदत्तइति। नाद्दशयङ्लुक्सन्वेद्दढतरमानाभावोरुचिः। मतास्थादिष्ववाभ्यासस्यषत्वम्। नतुसुनोत्यादिष्विति नियमेनापिगतार्थमेतत्। सेनयेति। ण्यन्तः। सेनयाअभियातिअभिषेणयति। शपानिर्द्देशोयङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः नचानेकाच्त्वेनयङसंभवः। क्वौणिलोपेततःआचारेयङःसंभवादित्याहुः। सिधेति। शपानिर्द्देशोयङ्लुङ्निवृत्त्यर्थोदैवादिकनिवृत्त्यर्थश्चेतिहरदत्तः तेनप्रतिशेषिषीतीत्यत्राभ्यासेषत्वंन। अत्रमाधवेनमतान्तरमुपन्यस्तम्। सिद्ध्यतिनिवृत्त्यर्थएवायंशपानिर्द्देशः श्निपाशपेतिनिषेधस्तुनेहप्रवर्त्तते। सेधतेर्गतावितिनिषेधसूत्रेश्निपानिर्द्देशाज्ज्ञापकात्। सहियङ्लुकिषत्वपरित्राणेनार्थवान्नत्वन्यथेति। इण्कोरित्यधिकृतंतत्रोपसर्गेकवर्गस्यासंभवादिणेवसंबध्यते। तात्स्थ्यानाच्छद्यमित्याह। उपसर्गस्थादिति। इणन्तादुपसर्गादितितुनव्याख्यानम्। निःषुणोतिनिःषेधतीत्यादावव्याप्तेःसिद्धान्तेतुनुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीतिषत्वंभवत्येव। यत्तुदुष्षुणोतिदुःषेधतीत्यादिप्राञ्चउदाजहुस्तच्चिन्त्यम्। दुरःषत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात्॥ ११ नरमिति। अत्रारुचिबीजन्तुगत्यर्थेषत्वप्रवृत्त्यातस्यचरितार्थ्येनगतिभिन्नार्थेश्निपाशपेतिनिषेधबाधेमानाभावइति। भवत्येवेति। नवत्तुविरोधानत्संभवएवनस्यादितिभावः। दुरइति। षत्वणत्वयोःरुत्वस्यसिद्दत्वेनविषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरेदुरःत्वेषत्वेति वार्त्तिकेकृतरेफसान्तस्यापिग्रहणेनसान्तयोरपितन्निषेधात्। अतएवसुषामादिषुदुःषूशब्द पाठश्चरितार्थः सद्यपदुःसुषुस्यःकुरितिदुःपूर्वकस्याधातोःकुप्रत्ययेसाधुः। अन्यथादुःपूर्वकादेवकुप्रत्ययमङ्गीकृत्योपसर्गादित्येवषत्वेविसिनदेयर्थ्यस्पष्टमेवानचास्यरूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः। अन्यत्रनरूढेषुनिष्ठादिषुषत्वानापत्तेःअर्थवत्वारोपेणेतिचेत्कृतेपितुत्वंइत्सःपाठस्तुदुरयतइत्यादौरुत्वस्यासिद्दत्वेनलत्वाभावार्थेइरस्तुदुलयनइतिरूपंयत्रतुरुत्वमसिद्दंनिरःकुषइत्यादौतत्र

निपातनादिति।यत्त्वर्थाभावेव्ययीभावस्यनञ्तत्पुरुषेणसह विकल्पादव्ययीभावात्।ष्यत्रसुलभइतितन्नत्रधर्मिपराविदूरशब्देनाव्ययीभावेर्थासङ्गतेः

यत्क्रियायुक्तास्तंप्रत्येवोपसर्गाइत्युक्तम्।तेनेहन।निर्गतःसावकोऽस्मान्निःसावकः।ण्यन्तेतुप्रादीनांप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेऽभिषावयति।ण्य
र्थविशेषकत्वेतुसुनोतिंप्रत्यनुपसर्गत्वाभावान्नषत्वम्।स्वंस्नादिष्वप्यूह्यम्।स्यादिष्वभ्यासेनप्राक्सितादितिचवक्ष्यते।तत्रसौत्रक्रम
ज्ञानस्योपजीव्यत्वात्सौत्रक्रमेणैवषत्वप्रकरणंव्याचष्टे।सदिरप्रतेः।षष्ठ्यर्थेप्रथमेत्याह।सदेरिति।स्तंभेः।सौत्रस्यैवेति।स्तन्भुस्कम्भुइतिसूत्रे
निर्दिष्टस्यरोधनार्थस्य।ननुष्टभिस्कभिप्रतिबन्धइतिपठिष्यमाणस्येतिभावः।एतच्चलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयालभ्यते।षत्वविधौहिनकारविशिष्ट
रूपमुपात्तंचसौत्रस्यप्रत्यक्षम्।इदितस्तुलाक्षणिकम्।तेनविस्तम्भतेइत्यादौषत्वंन।नन्वेवमुत्तंभतेइत्यादौउदःस्थास्तम्भोःपूर्वस्येतिनप्रवर्त्तेत
इतिचेत्।न।तत्रहिस्थास्तम्भोरितिमकारविशिष्टंरूपमुपात्तंतच्चोभयोरपिलाक्षणिकमित्यविशेषादुभयग्रहणात्।एतच्चसर्वंमाधवग्रन्थेस्पष्ट
म्।ननुसदिस्तम्भेरित्येवकुतोनसूत्रितंतत्राह।योगेति।अवाच्चेतिसूत्रेसदेःसंबन्धोमाभूदितिभावः।नानुवर्त्ततइति।स्तम्भेरित्यत्रेत्यर्थः।तथा
चैतदर्थोपियोगविभागइतिभावः।अवाच्च।आलम्बनमाश्रयणम्।यथायष्टिमवष्टभ्यास्ते।अविदूरस्यभावआविदूर्यम्।ननत्रावर्त्तत्तुरूपादिति
निषेधेप्राप्तेअतएवनिपातनाद्भावप्रत्ययः।वेश्च।विष्वणतिमांसम्।सशब्दंभुङ्क्तइत्यर्थः।भोजनेकिम्।विस्वनतिवीणा।परिनिविभ्यः।षेवसेवने।
षिञ्बन्धने।कान्तः।अजन्तश्चविषितःविषयः।प्रत्ययविशिष्टग्रहणंकिम्।विसिनोति।यत्तुकेचित्।विषिण्वन्तीतिविषयाइतिप्रयुञ्जतेतन्नविप्र
हेषत्वणत्वेप्रामादिके।षिवुतन्तुसन्ताने।षहमर्षणे।सुट्आगमः।परिष्करोतीतियथा।स्तुस्वञ्जोरुपसर्गात्सुनोतीत्येवसिद्धेपर्यादिपूर्वयोरेतयोःसि
वादीनांवाड्व्यवायेपीतिविकल्पार्थंपुनर्वचनम्।स्यादिषु।देवाक्येः।यद्यपिनिषिषेधेत्यादावभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेनसिद्धमभ्यासान्यस्यत्वादे

॥(शप्रत्यययोरितिनतथापि॥

धर्मपरेतस्मिंस्तुष्यन्तोवैकल्पिकापत्तिरिति भावः॥

उ॰ म॰ श॰ २१

आद्यंवाक्यमिति। स्थादिष्वभ्यासेनचेत्येनदि त्यर्थः। अत्रव्यवायेपीत्यनुवर्त्तते। अपिनाऽव्यवायेपि। सेनयेति। अत्रसेनाशब्दस्याव्युत्पन्नत्वेनादेशसकाराभा-
वइतिभावः। अवर्णान्तेतितत्रेणपरत्वाभावादितिभावः। नचपूर्वत्रासिद्धत्वस्यद्वित्वेनिषेधात्। पूर्वंधातुरुपसर्गेणेतिपक्षेनत्वङ्गत्वात्पूर्वंषत्वेकृतेनषत्वानामेव
द्वित्वेधिनष्टाविन्यस्यसिद्धिरेतद्वचनंविनापीतिवाच्यम्। पूर्वंधातुः साधनेनेतिपक्षस्यसमुस्यत्वादितिबोध्यम्। एकपदेति। पदस्येत्येकत्वविवक्षणात् असम-

णाद् सं॰

आद्यंवाक्यंफलत्रयार्थम्। तथाहि। अषोपदेशार्थम्। सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेणयिषति। अवर्णान्ताभ्यासार्थञ्च। अधीसनङ्गेत्रभि
षेधितस्तो। षणिप्रतिसिद्धार्थञ्च। अभिषिषिक्षति। षिचक्षरणे। स्तौतिण्योरेवेतिनियमाद्धि वर्त्तितषत्वंनदृश्युपसर्गमाश्रित्यभवति। अभ्यासस्येति
द्वितीयवाक्यन्तुनियमार्थम्। स्थादिष्वेवाभ्यासस्यषत्वंनसुनोत्यादिष्विति। नत्फलन्तुषूप्रेरणे। अभिसुसूषति। अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्यषत्वंन।
द्वितीयस्यतुस्तौतिण्योरेवेतिनियमाच्च। षोअन्तकर्मणि। अभिसिषासति। इहषणोभावा भ्यासात्परस्यषत्वंपूर्वस्यतुन। उक्तनियमात्। षिधू
शास्त्रे। ४८। शास्त्रंशासनमिति। अन्येतुशास्त्रविषयकज्ञानमित्याहुः। माङ्गल्यंमङ्गलक्रिया। स्वार्थेष्यञ्। झलोझलि। सस्यलोपः स्यादिति। प
दस्येति। वर्त्तते। तत्रप्रत्यासत्तेर्झलः झलिसस्येतिनिर्दिष्टानान्त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वेविधिरयम्। ननुसोमसुत्स्थानेत्यादौ। णोपदेशास्त्विति नट
शब्दे। नटअवस्यन्दनेचुरादिः। यस्तुनटनृत्ताविति घटादिः सनेहगृह्यते। नाटीतिदीर्घनिर्देशात्। नाथृनाधृयाच्ञादौ। टुनदिसमृद्धौ। नक्कनाशने ॥ ॥

पदेकपदेत्यर्थः। तेनसोमसुत्स्थितिमित्यादौसमासेतिनेतिबोध्यम्। उरस्येतिज्ञापकाज्झलादौप्रत्ययेस्वायंलोपइत्यन्ये। घटादिरिति। भ्वाद्यनुवादरूपइत्यर्थः। रा॰म॰
नचघटादौचुरादेरे वानुवादइतिवाच्यम्। नान्येमितोहेतावितिज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तस्यस्वार्थाणिजन्तस्यमित्त्वनिषेधात्। एवञ्चयस्यनाटीत्येवरूपंतस्या २१
त्र पर्युदासः भौवादिकस्यनटयतिनाटयतीतिरूपद्वयसत्त्वेनप्रनाटयतीत्यादौनाटिरूपेपिणत्वंभवत्येव। वाक्यार्थाभिनयङ्कारयतीत्यर्थइतिभावः॥ :

एधनिरिति। भूसहितस्यधनिरित्यर्थः। महाभ्यादृतीति सत्तारूपब्रह्मस्मारकत्वेन चोभयोर्माङ्गलिकत्वमिति भावः। षोडयनीति। षोडन्तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे पवाद्यच्चि षोडमात्मन इच्छतीति क्यचि रूपमिति कैयटः। एतच्चेति सूत्रस्य धातुग्रहणं चेत्यपि बोध्यम्। उपदेशोस्तीति। षकारादिभ्यः। आचारक्विप्।

न्तनयोनृतीगात्रविक्षेपे। सभ्यो भिन्नादित्यर्थः। दन्दशूकक्रियाया मिति। दन्दशूककर्तृका याक्रियायामित्यर्थः। क्लिदि परिदेवने। ७४। अ स्यानुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः। स्वरितेत्सु तु पाठो न कृतः। क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वेपि परस्मैपदं यथा स्यात्। शुन्धशुद्धौ। ७५। अयं शोच इति दिवादावनिट्। प्रथमं माङ्गलिकस्य धनिरुक्तस्तदनुरोधेनैव तवर्गीयान्तान्पठित्वा मातृकापाठक्रमेणाह। अथेति। सुध्यात्विति। सुध्यातूदाहरणं षोडयतिषण्डयतीत्यादि। एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि। धात्वादेरिति सूत्रे उपदेश इति वर्त्तते। न च सुध्यातूना मुपदेशोस्ति। ष्ठिवुष्वष्कतीतु यकारादी। लोपो व्यो रिति यलोपः। यत्तु माचा सुध्यातु ष्ठैव ष्वष्के त्युक्तम्। स्माय तीत्युदाहृतं च। तदुनाकरम्। भाष्यवार्तिकयोः ष्ठैवइत्यस्य सत्वनिषेधाभावात्। स्मः प्रपूर्वस्य। प्रस्योन्यतरस्यामित्यादौ स्त्यारूपापन्नयोरीयोर्ग्रहणमिति वृत्त्यादि महाग्र न्थविरोधाच्च। स्वच्चोभयोरपि स्त्यायति। प्रस्तीतः। प्रस्तीमइत्यादि रूपाणि तुल्यान्येवायत्तु वदन्ति। धातुपाठे स्त्यै ष्ट्यै इति पृथक् पाठसामर्थ्यात्सत्वे नेत्याशय इति। तन्न। तिष्ठ्यासतिभ्रति ष्णपत इत्यादौ षत्वग्रहत्याचरितार्थत्वस्य माधवादिग्रन्थेषु स्पष्टत्वात्। राघृलाघृद्राघृ। अत्र द्राघृ आया मेइत्यपि पठ्यते। आयामो दैर्घ्यमिति कौशिकः। कदर्थनमिति स्वामी। उत्खउत्खि। सत्त्वा ग्रहत्तत्वादिति। यत्तु माधवेनोक्तमभ्यासमात्राश्रयत्वेना न्तरङ्गे हूस्वे कर्त्तव्ये पूर्वपराश्रयस्य वहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद्दूस्वो नेति॥ नास्त्येवान्यथा सुव धातुत्वाभावा। द्वार्तिकारम्भे स्यात्। प्रत्या स्याने तु नेति फलभेदः स्यादिति भावः। द्वयोरिति। आत्वेनोभयोरपि लाक्षणिकतया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानवसर इति भावः। षत्वप्रहत्येति। स्त्यै इत्यस्यति

सि०कौ०टी०ता०॥

तच्चिन्त्यमिति। द्विमात्रवृद्ध्यभावेपि पर्जन्यन्यायेन ह्रस्वो दुर्वार इति भावः। दूषणान्तरमाह। ह्रस्वस्येति। पूर्वं प्रवृत्तिस्तु वार्णादाङ्गं न्यायेनेति मूलेस्य ग्रस्तत्वाद
पीति। हरदत्तादिमते इति भावः। अपिना रुचिर्बोधिता। तस्मादुत्तरकालप्रवृत्तिके ज्ञानन्तर्यमेव तन्मप्रवृत्तिरितिसिद्धान्तविरोधात् प्रागुक्तमेव हेतुरिति

तच्चिन्त्यम्। ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात्। असिद्धमसमाप्तेरङ्गाधिकार इति सिद्धान्तात्। प्रागभ्यासविकारेभ्य इति पक्षस्यैव तत्रैवेन्त्याद्यसिद्धा
पत्त्या दूषितत्वात्। अत एव नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे इति वार्तिकं कृतान्तवद्भावप्रतिषेधआरब्धः। किञ्च। यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचो गानन्तर्यं तत्र
नाज्ञानन्तर्ये इति निषेधस्य सत्वादसिद्धत्वं दुर्वचमिति। इह उ खव उखीति दण्डकानन्तरं त्वगिकम्पने इति पठ्यते तन्न। गनौ प्राक् पठितस्य गति
विशेषेपि वृत्तिर्निर्बोधयितुमा अत एव अनतिप्रयोजनत्वादुपेक्ष्यम्। षच सेचने सेवने च। यद्यपि सेचन इत्येव प्रायेण पठ्यते तथापि सेवनार्थोपि प्रामा
णिकः। यं पूरवोद्व ग्रहणं सचन्तेद्रत्यादौ भट्टभास्करादिभिस्तथैव व्याख्यानादिति भावः। अयं समवाये स्वरितेत् दृश्यते। लोचृ दर्शने। ऋदित्। अ
लुलोचत्। पचि व्यक्तीकरणे। इदित्। अनिदिदिति दुर्गवर्द्धमानप्रभृतयः। न्यासकारस्त्वनिदितं परस्मैपदिनं च मन्यते तथा च निङो गोत्रादी
नीति सूत्रे पच निगोत्रमित्युपादाय पचव्यक्तीकरणे इति व्याख्यत्। एतान्येवैकदेशिमत्तानि गृहीत्वा निष्कारिका व्याख्यायामस्यापि ग्रहणमित्यवो
चाम सं मतकारादयोपि अनिदृप्रसङ्गे इदित्ग्रहणमूचुः। पचि विस्तारवचने इति चुरादौ। ऋज गतौ। अर्जनं प्राधान्येन। उपार्जनं तु प्रासङ्गिकम्। अ
यं पाठो मैत्रेयस्य सीरस्वामिप्रभृतयस्तु अर्जने इति पेठुः। तुडि धाविति। तत्र हि द्वि हल्ग्रहणं इणसे इदशस्य हलः परिग्रहार्थम्। अन्यथा नसान्तु डित्य

बोध्यम्। गतिविशेष इति उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारत्वमुभयोः सममित्यभिमानः। एकदेशिमतानीति। अनेन वस्तुतस्तासु ग्रहणमनुचितमिति सूचितम्॥

चारतुरित्यादावपीति। आदेन्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। भाष्यकैयटयोरिति। एओङ् सूत्रे इति शेषः। विकल्पितत्वादिति। परेतु फणादिष्वपि भ्राजृ इतिय

नचारतुरित्यादावतिप्रसङ्गः। अभ्यासे च येनैकहल्मध्यवर्तीति संज्ञायां ... यदि भवति तर्हि अभ्यासे च येनैकहल्...एवेति नियमात्। नचास्य अभ्यासमात्रनिवृत्त्यर्थत्वंश

ङ्क्यम्। तथात्वे हि नाभ्र इत्येवं ब्रूयात्। यद्वा। द्विहल्ग्रहणमन्यार्थं व्याख्यायते। अवर्णोपधस्य यदि भवति अभ्यासे च एवेति नियमात्सर्वं सिद्धमिति।

भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। रुजि भृजी। द्वितीय ईदित्। श्वीदितो निष्ठायामिति नेट्। भृक्तः। भृक्तवान्। भ्रस्जपाक इति तौदादिकस्य भृष्टः भृष्टवा

न्। रुग्णात्वक इति। सम्प्रतातरङ्गि पयांसु आनृज्जे इत्युदाहरन्तस्तमामादिकमिति भावः। एजृ भ्रेजृ भ्राजृ। अत्र न्यासकारः। अवश्यपठित

व्येन फणादिके न भ्राजत इत्यादिसिद्धेरिह पाठो नार्थ इत्याह। तन्न। ह्रस्वेति यत्नविरहार्थमिह पाठात्। तत्र हि रभसा हवयात् फणादेरेव ग्रहण

मिति स्थितम्। यद्वा न्यासेऽपि इवशब्देनायमर्थः सूच्यते। इह भ्राजेरीदित्वमनुदात्तत्वमात्रफलम्। भ्राजभासेत्यादिना चङ्परेणावुपधाह्रस्वस्य।

विकल्पित्वात्। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्। अत्रेरेजिरपि क्वचित्पठ्यते। तदनार्षम्। रेजन्ते अग्ने पृथिवीमखेभ्यः। इत्यत्र राजते श्छान्दसमेत्वमि

ति भट्टभास्करोक्तेः। कुच शब्दे। अयं गतावपीति स्वामी। ज्वलादौ तुदादौ चार्थान्तरं वक्ष्यां ग्लुञ्चु षस्ज गतौ। आत्मनेपद्यपीति। हेतुमति सूत्रे यद

भिप्रायेषु सज्जत इति भाष्यप्रयोगादिति भावः। गुजि अव्यक्ते शब्दे। अयमिदिदपीति शाकटायनादयः। गुञ्ज शब्द इति तुदादौ। अर्च पूजायो

म्। अयं युजादौ स्वरितेत्। इह पाठस्तु कर्तृगे फलेऽपि परस्मैपदार्थः। शाकटायनस्त्वयमात्मनेपदीत्याह। प्रयोजनं तु कर्तृगेऽपि फले नङ्। एतच्च

सर्वमिह वमाधवेनोक्तम्। युजादौ तु नैनैवात्र न्यस्तग्रन्थविपरीतमुक्तं तत्र परिनिष्ठितरूपे विवादाभावेऽपि वदस्याघानोद्वर्णरएवेति ध्येयम्॥

४ कुञ्च क्रुञ्च गतिकौटिल्ये इति पठित्वा गतेः कौटिल्ये द्रव्यात्मने चेति क्षीरस्वामी व्याख्यत् अञ्चु गतिपूजनयोः गतियाचनयोरित्यग्रे स्मरितेत् विशेषणार्थो पूजादौ ४ चेति ४

क्ष्यते। एवञ्चास्यानुवृत्यात्‌ रमस्तु गवञ्च भ्राजभावेति सूत्रे भ्राजिग्रहणमास्तु धातुभेदेन रूपद्वयसिद्धेरित्याहुः॥

उ॰
म॰ श॰ समानाश्रयत्वञ्चेति। समानकार्यिकत्वमित्यर्थः। इदंस्वरूपकथनंनतु समानमिमित्तकत्वमित्यर्थः। विभिन्ननिमित्तकेपि इयायेत्यादौ बहुशः प्रवृत्तिदर्शना
२३ दितिबोध्यम। संवीतिरिति। असञ्ज्ञायाङ्कि ननम। असञ्ज्ञायां स्त्रीलिङ्गभावादौ समजेतिक्यपाभाव्यमितिबोध्यम। यङ्नसादिति। हलादित्वाभावात्। धा
त्वन्तरस्यत्वेनतत्समानार्थस्यार्धधातुकं प्रयोगएवनास्तीति भावः। इदञ्चार्धधातुक इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम। विषयेत्वापहारादिति

युच्छप्रमादे। युच्छतीति। अन्तरङ्गत्वात्किश्मलघूपधत्वाच्चगुणः। नचयार्णादाङ्गमवलीयइतिवाच्यम। यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तिः
समानाश्रयत्वञ्चतत्रैवनत्वथेति कैय्यटादिभिः सिद्धान्तितत्वात्। इहचवैपरीत्यात्। उञ्छेइति। उञ्छतीतिसूत्रे उञ्चिनोतीत्यर्थः इतिन्या
सः। वदराण्युञ्छति। वादरिकः श्यामाकानुञ्छतिश्यामाकिक इत्युदाहरणोवृत्तिकारस्यापिव्यापित्वेनोच्चयनार्थत्वमेवाभिप्रेतम। धज
ध्रजि। षडप्येतेतवर्गचतुर्थादयः। नरङ्गिणीकारादयस्तु आदौदन्त्याप्यादीइत्याहुः। तर्जभर्त्सने। अयञ्चुरादावपि। अजेर्वी। दीर्घान्त
आदेशः। ह्रस्वान्तपाठेतु संवीतंसंवीतिरित्यादिनसिध्यत। आर्धधातुकेविषयेइति। तेनप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेववीभावे हलादित्वाद्दडि
वेवीयतेइत्यादिसिध्यति। परसप्तम्यान्तु यङ्नस्यादिति भावः। यङ्लुकत्वस्मान्नभवति। यतोलुकायङः आर्धधातुकस्यविषयत्वा
पहारान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरितिर्वीभावस्यनैवप्रसङ्गः। एतच्चनलुमतेतिसूत्रेकैयटेस्पष्टम। कुसभृ। इकृञ्करणे। कुन्हिंसाया
म। इयोरपिग्रहणम। एवंभृइतिभरतिविभर्त्योः। वृइतिवृञोः। इहकुसभृएषांएकञ्चउपदेशइतिप्रकृत्याश्रयेनिषेधेप्राप्तेवृङ्वृञो
सुश्रुकः कितीतिप्रत्ययाश्रयेप्राप्तेनियमोयमित्याह। क्रादीनाञ्चतुर्णामिति॥ ११ ज्ञानविषयत्वापहारादित्यर्थस्तदाह। नार्द्ध
धातुकाभिव्यक्तिरिति। प्रत्ययलक्षणन्तु ननलुमतेतिनिषेधात्। इयोरपीति। व्याख्यानादितिभावः। नियमोयमिति। अष्टानामपिनियमार्थत्वन्तुन। तुष्टो
येत्यादौ भारद्वाजनियमेनेडापत्तेः सचनेष्टइतिनडुशीत्यत्रभाष्येस्पष्टं नियमाद्विधेर्बलवत्वाच्च। कृसृभृवृइतिचत्वुत्तरषष्ठीकंपृथक्पदं क्रादिषुचतुर्ष्वपिविति

गम न्नाविरिङ्गणमङ्ग्या मेव तियमार्थत्वम॥

एम॰
२३

पत्तप्राप्तिनस्यैवेति। क्रादिषु तस्यैव प्राप्तेरिति भावः। एकमेवेति। अतएवोपदेशत्वनदिति सूत्रे नित्यानि थइत्यस्माज्झिर्व्यावर्त्यत्वेन भाष्ये उक्तः। अन्यथा न।
दभावे क्रतोभारद्वाजस्येति विकल्पः तस्त्वेऽमूदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव संत्वेन तरसङ्गतिः स्यस्त्वैव। ननु क्रादिनियमेन तस्त्वेऽनित्य इडिति विशेषो स्त्येवे।
निइदमवमनेयुक्तमिति भावः। विपरीत इति। अष्टानामपीति शेषः। अतएव स्तुत इति निर्देशप्रदर्शनमग्रे। नच क्रतोभारद्वाजस्येति नियमप्राप्तिनस्ये

निषेध इति। नेड्वशीति प्रक्रमात् नञ्प्राप्तिनस्यैवाभावस्यायं नियमो न तु विभाषा बलभ्यस्यापि। तेन ससिषेधिय। सिषेद्ध। सिषिधिव। सिषि
ध्वे त्याद्युभयं भवति। केचित्तु यावान् कश्चिदिड्भावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वो बाध्यत इति मन्वानाः सिषेधिथेत्यादिरूपमेवरू
पं नत्वनिट्कमपीत्याहुः। ननु विपरीतस्य सर्वनियमोऽस्तु। क्रादिभ्यश्चेदिण्न तर्हि लिटयेवेति। मैवम्। प्रकृतग्रन्थेन मधीष्टो भूतः। परिहृतो रथः। स्तुतसोमयो
रित्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः। स्वादेनत। अस्तु प्रकृत्याश्रयस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति। वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिषेधप्रापकत्वात्।
नह्यत्र प्रकृत्याश्रयः प्राप्नोति। वृञ उदात्तत्वात्। नापि प्रत्ययाश्रयः। थलो ऽकित्वात्। एवञ्च बभूविवेत्यादौ श्रयुकः किती नि निषेधो दुर्वार इति चेत्।
मैवम्। बभूयाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगम इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपातनात्। भाषायां वृञः स्य लइटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य
थल्विषयत्वायोगात्। वमादीनाञ्च किन्त्वेन नियमस्य सुस्थत्वात्। अचस्तास्वत्। उपदेश इति। एतच्चोत्तरसूत्रादिहापकृष्यते। नित्यग्रहणमनि
(ट्टो विशेषणम्॥
दो निषेधाय क्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति वाच्यम्। तथा हि सति सुदुस्तुश्रु क्रतो भारद्वाजस्येत्येव पठेदिति भावः। विरोधापत्तेरिति। किंच कृञा
दीनामनुदात्तपाठवैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम्। न संभवतीति। वृङ मादाय तत्संभवेपि वृञमादाय विधेः संभव इति भावः। अपकृष्यत इति। एतच्च क्रतोभा
रद्वाजस्येति सूत्रस्य स्पष्टमनदपकर्षे च खेडादेर्देधियेत्यादिसिद्धये स्यग्रहणम्। एतेनोपदेशे एजन्तानामात्वविधानेनैजन्तात्वरत्रस्य लोरसंभवेन कृग्रहणमे

अपेक्षायामिति। अजन्तस्य धातोः प्रयोगमात्रावच्छेदेनेड्भावाप्रसिद्धेस्तथापेक्षेति भावः। एवं थल्यपीति भावः नासौ हृष्टस्येड्भावस्य थल्यतिदेशः। तेनादेर्घ्यां
स्तादेशे जघसिथेत्यत्रोऽपि थेत्यत्र च नित्यमिट्। न चानयोः सामानाधिकरण्याभावेन विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावोऽस्त्येवेति वाच्यम्। नासि चेत्यतस्तासीत्यस्य न
हृष्टइत्यनेनान्वयानुवृत्त्यैव तासि नित्यानिटस्य थल्येवेत्यर्थे नैव सिद्धे तास्वदित्यनेन यस्य तासावड्भावो हृष्टस्तस्यैव थल्यतिदेशान्न दोषः। स्यानिवद्भावेन तु

कृ नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासेः सन्निधानात्तत्रैवेति विज्ञायतेन तासि च कृप इति सन्निहितं वानुवर्तनइत्याह नासौ नित्यानिडिति। नास्वदि
तिसप्रम्यन्ताद्वतिः। यथा तासौ न भवति स एवं थल्यपीत्यर्थः। नित्यमनिटः किम्। दुधविथ नाय न्तासो नित्यमनिट्। स्वरत्यादिना विकल्पितेट्त्वा
त्। अस्य थलि नित्यमिडिति काशिका। एतच्च विकल्पनिबन्धनस्यापीड्भावस्य क्रादिनियमेन निवृत्तिरिति पक्षे बोध्यम्। निषेधनिबन्धनस्यैवेति प
क्षे तु नित्यग्रहणाभावे स्वरतेस्थलीड्विकल्पो न स्यादिति बोध्यम्। किंच। उत्तरार्थमपि नित्यग्रहणम्। तेन क्रमेरपि चक्रमिथेति भवति। नहि क्रमिस्ता
सौ नित्यानिट्। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति वचनात्परस्मैपदे सेट्कत्वात्। उपदेश इत्यपकर्षस्य फलं तु भारद्वाजसूत्रे स्फुटीभवि
ष्यति। उपदेशेऽत्वतः। उपदेशे किम्। कर्ष्ठ चकर्षिथ अत्वतः किम्। भेत्ता। बिभेदिथ। तपरकरणं ङिःम्। राद्धा। रराधिथ। तासौ किम्। जिघृ
क्षति। जग्रहिथ। नित्यानिटः किम्। अङ्गा। अञ्जिता। आनञ्जिथ। चक्रमिथ। ऋतो भारद्वाजस्य। दीर्घान्तेषु तावत्तायन्निषेधः। ऋत इति।
तपरकरणात्। ह्रस्वान्तेषु अच स्तास्वदित्येव सिद्धः। हृङ्वृङ्ग्रो यद्यपि सेटौ तथापि वृङः स्थल नास्ति। आत्मनेपदित्वात्॥

ननासौ नित्यानिट्त्वा।
निदेशोशास्त्रीयत्वात्। इति भावः। थलि नित्यमिडिति। नित्यग्रहणाभावे भारद्वाजनियमेन विकल्पः स्यादिति भावः। इति पक्षेत्विति तु नावृत्ति विरोधाद्वयं प
क्षः। पु कइतिसूचितम्। अत्वतः किमिति। अत्वतस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेश इत्येव कार्यमिति प्रश्नः। अजन्तात्तभित्रोज्जान्व्यावर्त्य इत्युत्तरम्॥ ६ ॥

दमि१

दृष्टा भाष्यमिति। न च क्रादनेषु विकल्पेन निषेधार्थमिति वाच्यम्। अचस्तास्वदिति सामान्यसूत्रप्रणयने भारद्वाजातिरिक्तैरप्युदनेनिषेधस्यैवाङ्गीकारेण स्व
त्यन्तरानुसन्धानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। नस्येति। उपदेशेऽत्वत इत्यस्येत्यर्थः। इहेति। क्रादिसूत्रे। एवं च तत्पदसंबन्धवान्सइण्निषेध

दित्या

ऽत्र स्तुकन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषायामिट् भाष्यम्। न च ऋ आदिषु परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते ऽनजन्तत्वादेव चस्त। स्वदित्यस्याप्र
वृत्तिरिति वाच्यम्। तत्रोपदेशग्रहणस्यापकर्षणात्। तस्मान्नियमोऽयमित्याह। क्रादनस्यैवेति। स्यादेतत्। स्तु द्रु स्रुश्रुवामपि थल्यभारद्वाजनियमादिट्स्या
त्। न च क्रादिसूत्रेऽस्त्वादीनां ग्रहणेनास्य बाध उचितः। येन नाप्राप्तिन्यायेन वृमादौ क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधौचित्यादिति शङ्कामाह। न चेति। न
त्वेवमुपदेशेऽत्वत इत्यस्यैव बाधः स्यात्। क्रादनेषु तस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति यदि तर्हि चस्तास्वदित्यस्यैव स्यात्तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम्। अत्रा
हुः। द्वयोरनन्तरमस्यारम्भाद्यौ यत्नात्सो निटस्य त्लीप्निषेधः स भारद्वाजस्य मते क्रादावनस्यैवेति व्याख्यानात्सर्वेष्टसिद्धिरिति। एवं चेहता
स्वन्यत्स्यनिटो नित्यं तासीत्यनुवर्त्तत इति फलितोऽर्थः। यद्वा। क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेव द्वयस्यापि बाधकमस्तु। पुरस्तात्प्रतिषेधका
यडकरणसामर्थ्यात्। अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीनेन प्रनिषेधनयथा वाध्येतेत्येतदर्थं हि तत्। पक्षद्वयमपीदमाकरेऽस्थि
तमिति मूलेऽप्युपनिबद्धम्। स्वजमन्ये। अत्र केचित्कजमद इति पठन्ति। राजृ कम्पने। दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः। टुओ स्फूर्जा। द्वितीयश्च। स्फूर्जथुः। ओ
कारो निष्ठानत्वार्थः। स्फूर्गणः स्फूर्गणवान्। आदितश्चेत्यनिड्भ्म। स्फूर्गणं स्फूर्जितं वानेन। विभाषाभावादिकर्मणोरिति वेट्॥ ॥ इत्यर्थादुक्तार्थलाभ इति भावः
इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। इट्द्वयस्यापीति। क्रादिनियमभारद्वाजनियमप्रापितस्यापीत्यर्थः। अनाश्रितेति। न आश्रितो विधानविशेषो येन नाप्राप्तिरूपोऽय।
स्य न इत्यर्थः। इण्मात्रमिति। अनन्तरमनन्तरश्चेत्यर्थः। अनारभ्याधीनेनेति। विधिमनारभ्याधीनेनेत्यर्थः। इदं वस्तेकाजाद्वसामित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तदाह। पक्षद्वयम
पीति। मूलेपीति। तत्रान्यः क्रादिसूत्रे आद्योऽत्रेति बोध्यम्॥ ॥

उ॰
म॰ श॰ मदनेचेति। मदनश्चित्तविकारविशेषः। गञ्जागुमदिरागृहम्। इत्यग्र इति। प्रथममित्यर्थः। अग्रंपुरस्तादुपरिपरिमाणेपलस्यच। आलम्बनेसमूहेचप्रान्तेस्या
२५

अस्यदीर्घो पदे शेनोपधायाश्चेतिदीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनान्मूर्छति। हुर्छति। इत्यपिभवतीतिकेचित्। क्षिस्रये। अस्याजन्तेषुपाठउचितः। क्षिनिवास
गत्योरितितुदादौ क्षीष् हिंसायामितिक्र्यादौ क्षिणुहिंसायामिति तनादौ। वोपदेवस्तुक्षिसैश्वर्ययोरितिभ्वादिम्। क्षिष्हिंसायामितिस्वादिर्वैदि
कं चेत्याह। लजलजि। लज्यात्। लज्ज्यात्। ओलजी ओ लस्जी व्रीडनेइतितुदादौ। लजप्रकाशनइतिकथादौ लञ्जीतिपदद्वयपुदादिदण्डके भाषार्थःतुजि
पालने। भाषार्थीयंयुजादौ। गजगजि। गजमदनेच अयंचुरादावपिशब्दार्थः। गर्ज शब्देइत्यग्रे। वजव्रज। ववजतुः। वव्रजतुः। अट्ट दीपधइति। तथाचन।
न्द्राइतिद्वित्वनिषेधादकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वेदकारस्यष्टुत्वेचर्त्वेच। अट्टिटिषते आट्टिटदित्यादिसिद्ध्यति। नचपरत्वान्प्रागेवष्टुत्वम्। असिद्धत्वात्।
यदाहुः। पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधाभावादुत्तरस्येति। नचान्तरङ्गत्वात्ष्टुत्वंस्यादेवेतिवाच्यम्। सत्यपितस्मिन्शास्त्रासिद्धत्वाद्दकारएवायमिति
बुद्ध्याद्वित्वनिषेधात्। नचपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइतिनिषेधःशङ्क्यः। द्वित्वेद्विसः। ननुद्वित्वनिषेधेपीतिभावः। नोपधइति। तथाचपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन
इतिष्टुत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारद्वयसहितस्यद्वित्वेहलादिशेषेअटिट्टिषते। आटिट्टदित्यादिसिद्ध्यतीतिभावः। अयमनादरेचुरादिः। घट्टचलने। अयञ्चु
रादावपि। स्फुट। अयंचुरादावपि। विशरणार्थोग्रेपरस्मैपदिषु। भेदनार्थश्चुरादौ। वदिएकचर्यायाम्। एकचर्याअसहायगमनम्। वण्ठरण्डाकल्पइतिइड-
श्वेतिसूत्रेभाष्यम्। अ यमनिदित्स्यात्यार्थः। परस्मैपदिषु। मठिकठिशोके। मठमदनिवासयोः। कठकृच्छ्रजीवनेइत्यग्रेपरस्मैपदिष्वंदितौ। कठशोकइतिचु
रादौ। हिठविबाधायाम्। अमुंपरस्मैपदिष्वपिपठन्ति। विबाधनंशाठ्यम्। कुडिदाहे। वैकल्यार्थःपरस्मैपदिषुपठिष्यते॥ नि न्नपुंसकम्। अधिकेचप्रधानेच्चप्र

यमेचाभिधेयवदितिमेदिनी। इड्श्वेतिसूत्रेइति। सूत्रविषयइत्यर्थः। परिमाणाख्यायामेतिसूत्रे इड्श्वेतिसूत्रमुपादाय ननुयमिडे कएव वण्ठरण्डाकल्पइतिभाष्योक्ते
रेवमुक्तम्। विबाधनमिति। विबाधेतिभावेप्रत्ययइतिभावः॥ ॥

राम॰
२५

ह्रिः पाठस्येति। हुडि सङ्घात इति पूर्वं पाठात्। व्यवहार इति। वश प्रत्याहारस्येति शेषः। सट्टद्विकेति। नित्यं वृद्धियुतस्येत्यर्थः। एतदुपपादितुम्। पठन्त्यन्ता इति ॥
वाल्पार्थः कुटादौ ॥ रक्षणार्थश्चुरादौ। वडि विभाजने। मडि च। अत्र द्वितीयो विशेषनेऽपि। अत एव पृथक् पठितः। मडि भूषायामित्यग्रे परस्मैपदिषु। णौ हर्षे च
भडि परिभाषणे। कल्याणार्थश्चुरादौ। पिडि। अयं चुरादावपि। मडि खण्डनार्थः परस्मैपदिषु। तुडि। अयमनिदित् परस्मैपदिषु। हुडि। वरणं स्वीकारः।
कुडि विकसन इत्येके पठन्ति। युक्तं चैतत्। हुण्डेर्ह्रिः पाठस्य वैयर्थ्यात्। वरणसङ्घातयो रिति पाठस्यैवौचित्यात्। चडि कोपे। अयं चुरादावपि। शडि।
तालव्यादिः। शण्डो सुरपुरोहितः। पडि गतौ। नाशार्थश्चुरादौ। कडि मदे। भेदने चुरादिः। अनिदिदिहैव। तुदादौ च परस्मैपदी। खडि मन्थे। खुडिरित्येके। ख
डि भेदने इति चुरादौ। हेडृ होडृ। हेड वेष्टने इति घटादौ। होडृ गतावित्यग्रे परस्मैपदी। वाडृ। वशादिरिति। पवर्गीयेणैव टनित्त्वं तान्यवहारो न तु दन्त्योष्ठ्ये
न। तथा सति व्यावर्त्यालाभात्। वशायुक्तिर्व्यर्था स्यात्। शाडृ। डलयोरैक्याच्छालते इति काश्यपः। अत एव मैत्रेयेण शालीशालेत्युदाहृतं। शोदवर्गी। अ
स्योणादिषु ईरन्वस्तते। नदेनतदति शौडीर्यं मोडलो मेनेर्न सृष्यतीति कल्पतरुः। यौडृ बन्धे यणादिः। कटे। अयमनिदिदग्रे। किट खिट त्रासे। त्रासो भ-
यो त्पादनम्। किटिर्गतौ पठिष्यते। इह पाठस्त्वर्थभेदात्। केचित्तु हनपठन्ति। चटेइत्येके। जठ झठ। जेटतुः झेठतुः। शटन्तृनौ। णोपदेशोऽयम्। तत्पर्यु-
दासेनाटीति सरट्डिकनिर्देशेनावसेयं नार्थस्य चौरादिकस्यैव ग्रहणात्। हटटी स्त्री। हाटकम्। सञ्ज्ञायाञ्चेति ण्वुल्। वाहुलकात् स्त्रियामपि। षट स
ट। अजन्ताट्टाप्। लुट विलोडने। अयं दिवादावपि। भाषार्थश्चुरादौ। प्रतिघाते घुनादौ स्तेयार्थः। परस्मैपदिषु। डान्तोऽयमित्येके इति। यद्यपीतः प्रभृ-
ति पठन्त्यन्ताः टवर्गतृतीयान्ता इति कैशिककाश्यपादयो वदन्ति तेचा। स्यादेनन्तरं पिडि हुडी तिपठन्ति। तथापि पिट कहाट कचेटी विटप्रभृतिषु टवर्ग
प्रथमस्यैव प्रसिद्धत्वाद्दशान्तरं तन्यमुपेक्षितम्। चिट। टन्। चेटिः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। चेटी। विट। इगुपधलक्षणः कः। विटः। प्रश्निष्येति। उदा-
हरन्तीति वक्ष्यमाणेनेनं सम्बध्यते। इयत् तुरिति। द्वितेक्तनेऽपरे नेका इति यस्तं बाधित्वा तनरङ्न्त्वात् सवर्णदीर्घः॥

॥ ॥ १९ अदुदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। ॥

उ॰
स॰श॰
२६

ननदूयडि॰ति। अचिस्रुधातु इत्यनेन। अभ्यासस्येतितुन। तस्य प्रत्यासत्त्योनरस्वण्डावयवाच्यरत्वस्वप्रवृत्तेरितिभावः। स्थानितयेति। समानकार्यिकत्वमेवसमाना
श्रयत्वंनतुसमाननिमित्तकत्वम्। इयायेत्याद्यसिद्देरितिभावः। अतएवेति। अनेनपूर्वमतस्यायुक्तत्वंध्वनयति। असवर्णेति। तद्दृढितसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः
तेनेभ्यासस्यकार्येनदुनरस्वखडादेशस्यनत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतंस्थानित्वंनेतिज्ञाप्यते॰ तएवारिरिव्रियादित्यत्रस्थानिवत्वेनेयङ्॰भवत्येव। तस्याभावकार्यप्रतिब
हिअ
ननदूयङ्॰। केचित्तुवार्णादाङ्गं॰वलीयइतिदीर्घंवाधित्वायण्। नचेहसमानाश्रयत्वंनास्तीतिवाच्यम्। अभ्यासोनरस्यइकारस्यसवर्णादीर्घयणोप्रति। स्था
नितयातयोः समानाश्रयत्वात्। अतएवदीर्घइणः किंतीतिदीर्घोविधीयते। ननुरात्स्यत्वेः अभ्यासस्येयङ्॰दुर्लभः। तस्मिन्कर्तव्येऽचःपरस्मिन्नितिवृद्धि॰
गुणयोःस्थानिवद्भावेनासवर्णेइतिप्रतिषेधादितिचेन्मैवम्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्थानिवत्वस्याप्रवृत्तेः। ननुनास्तिसामर्थ्यम्। इयर्ति। इयृनइ॰
त्यादौसावकाशत्वादितिचेन्मैवम्। नह्येकमुदाहरणंयोगारम्भं प्रयोजयति। अन्यथाहिअभ्यासस्यानीविति ब्रूयात्। अकृत्सार्वेतिदीर्घः। ईयात्॥ मडिभू
षायाम्। मरडनेइतिविभागेगतम्। कुडि। टवर्गतृतीयान्तः। प्रथमान्तइत्येके। मुठ डान्तइत्येके। पकारादिडान्तइत्यन्ये। क्षीरस्वामीतुद्वावपिइदितोपपाठ। चुडि
चुटेतिदुर्गः। तुडतोडने। तोडनंदारणंहिंसनञ्च। गडिवदनैकदेशे। टवर्गीयप्रकरणाद्दिद्वावंन्याय्यएव अन्तस्था दिषुपञ्चस्वेतेननतिङ्॰षयादइतिके
षाञ्चिन्मतंसुत्पादयितुंवृत्तिकृद्भिरुप न्यस्तः। लिङ्ङि॰ चावात्मनेपदेषु। अत्रात्मनेपदग्रहणंसिचोविशेषणंनतुलिङः॰ संभवात्। तदाह। आ
त्मनेपदपरः सिचेति। नेष्टकम्पनेच। अस्यपूर्वत्रपाठस्यकुंशक्यः। केचित्तुपूर्वत्रादिष्टदेष्टइतिपठन्ति। केष्ट। यतोचेतिपृथक्पाठसामर्थ्यादिदन्ता॰
भ्यतइतिस्वामी। मेष्टरेष्टलेष्टगताविति। अयंपाठःस्वामिनः। मैत्रेयस्तुनेष्टलेष्टसेचने। रेष्टइवगतावित्याह। हेष्टधेष्टइत्यपिकेचित्॥० ० ॥

न्यकृत्वाभावादिभावः। अभ्यासस्यानीविति। यङ्तु किंतुश्तिपाश्रयेतिनिषेधानित्यत्वान्नदोषः। वस्तुतउरित्येववक्तव्यंयोरित्यनुवर्तते। इणोयणितिसाहचर्या
द्व्याख्यानाच्चकृधातोरेवग्रहणम्। अर्तेरिवर्णस्येयङि॰त्यर्थइत्युचितम्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः। असम्भवादिति। तस्यात्मनेपदपरत्वासंभवादित्यर्थः

उप्रकृतकातपाणिपरम्परासीमाभिसद्दसासुरत्वमनुभेवंईदृगानेकैतित
तत्सामर्थ्यातस्त्रैसीमाभ्रिपतिन्वितिकैरेईभिमावः॥
स॰सं॰
२६

ना

भट्टभास्करइति। अन्येतु त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्येति तद्व्युत्पत्तिमाहुः। उचितमिति। पदलाघवादिति भावः। परन्तु नक्तनमनुदात्तङितइत्यादौ नदनुवृत्तये धातोः कर्मण
इत्यादौ धातुपदार्थसन्देहनिवृत्तये चेति शेषः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। तत्र कस्योपदेश इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वादार्धधातुकइ
त्येव विभक्तिविपरिणामेन संबध्यत इति बोध्यम्। वार्तिककृतेति। स्यसिच्सूत्रे वधभावात्सीयुटि चिरत्वं विप्रतिषेधेनेति वदतेत्यर्थः। अन्यथा आदेशानामन्तरङ्गत्वेन वि

पृ५

रविवक्ति। अविश्यं वाशब्दः। त्रयः शब्दा अकारोकारमकाराः प्रतिपादका अस्येति त्र्यम्बक इति भट्टभास्करः। अभिरभी इति। असुन्। अम्भः। तस्यापत्य
म् आम्भिः भीष्मः। अम्भसः स लो पश्चेति वाह्वादिपाठादिञि सलोपः। तद्धीजन्त्विति। पूर्वसवर्णोपत्वात् प्रवृत्त्य प्रवृत्तिबीजमित्यर्थः। जभीजृभी। आद्यईदित्। ज
भ्यम्। जृम्भिर्विनाशार्थे चुरादौ। भवार्थे परस्मैपदिष्वपि केचित्। सनाद्यन्ताः सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोयाचारक्विप्णिज्यङौनया। यगाय ईय ङ्णिङ्
निङ्द्वादशामी सनादयः। भूवादय इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ता इति न सूत्रितम्। समादीनामियत्तायाअलाभापत्तेः। सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तरं भूवादयश्चेति पठितुमु
चितम्। काम्यान्तयान्। अच्छन्दसीत्येवनोक्तम्। ब्राह्मणेष्यामइष्टत्वात्। अथाहत्थुनश्शोपईसाञ्चक्रे। पुत्रमा नामन्त्रयामासेत्यादि। अतो लोपः। आर्धधातु
केत्यादि। एतच्चानुदात्तोपदेशेत्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवृत्त्यालभ्यते। नन्फ़लन्त्वयपयगतौ। आभ्यां क्विपि लोपो व्योरिति लोपश्च अल्लोपाभावः अ
तयत्। नन्वेवं वध्यादित्यादावतोलोपो न स्यात्। आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्लुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वस्य वार्तिककृतास्वीकारात् वधादेशस्यादन्त
त्वाच्चेति चेत्सत्यम्। अत एवापरितोषाज्ज्ञाप्यकृतालिङीत्यादीनामपि विषयसप्तमीत्वं स्वीकृतम्॥ १ प्रतिषेधासङ्गतिः स्यादिति भावः। लिङीत्यादिविशेषनिर्देशेन हि शेषण
ईधातुक इत्यस्यापि परसप्तमीत्वमेव। विशेषनिर्देशाभावेऽस्पष्टत्वात्। स्तेर्भूरित्यादौ विषयसप्तमीत्वमार्द्धधातुकइत्यस्येति स्यसिच्सूत्रे कैयटएवस्पष्टम्। भाष्यकृतेति। एकाच उपदे
शइति सूत्रेइति शेषः। तत्रहि एवमुक्तं वध इदृप्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेत्यैषदोषः। आद्युदात्तनिपातनस्वरः प्रकृतिनः प्राप्तस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिव
ङ्गावोवक्तव्यः यथैवसति पातस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वर मप्युक्तं निघातमपि बाधेत। नैषदोषः। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति। वस्तुतो वार्तिकमतमप्येव

विप्रतिषेधस्तु यथा तथाग्रे निरूपयिष्यामः॥

निस॰२

तदाह। विस्तर इति। कौस्तुभे। वैदेयाष्ठे। यणायामिति। नत्राय प्रत्ययान्ताद प्रत्यये टापि व्यवहारमित्यर्थः। नेनिवाच्य इति। णिलोपो नेत्यर्थः। अचकाङ्क्ष दिति। प्रत्ययस्याङ्गांशे
उन्थिताकाङ्क्ष त्वेन तदन्वयस्यैवौचित्याद् वङ् परेणाविति नाचो विशेषणमिति भावः। सनिय इति। सौ तिय इत्यर्थः। इदन्त्वसौ निण्यो रित्यत्र कैयटे स्पष्टम्। नन्वेति। गुणानाच्च परार्थ

या३

एतच्च भावकर्मप्रक्रियायां स्फुटीकरिष्यते। विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः। जयादित्यादिमनमाह। स्तुनावेवाय प्रत्यय इति। भट्टिस्तु व्यवहारेप्ययंप्रायुङ्क्त। नचोपलेभे।
वणिजांपणायामिति। अयामन्ता। नेनिवाच्ये अयादेशवचनेत्यपि लघुपूर्वादित्येवमर्थम्। प्रस्तनय्य। नह्यत्र गुणायो लभ्यते। आम। कारयामास। अन्तः। गण्डय
न्तो मण्डयन्तः। औणादिकोझच। झोन्तः। आलुच। स्पृहालुः। स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच। अयेन्तूणादिषुवक्ष्यते। स्पृहयाय्यः। स्तनयित्नुः। इष्णु। पारइष्णुः
णेश्छन्दसीनिइष्णुच्। णेरिति। णिङ्गिचोः सामान्यग्रहणमेवमग्रेपि। वार्तिकस्योक्ति संभवमाह। णिलोपस्येति। क्ति जन्तमिति। नत्र नित्रुत्रैतौ णिनषेधादि
तिभावः। आर्द्धधातुकमात्रमिति। मोत्र शब्दः कार्त्स्न्ये। क्ति च्विभिन्नमपीतिभावः। णौ चङि। उपधायाः किम्। अचकाङ्क्षत्। सन्यतः। नपरकरणङ्किमापापच्यते। स
नापापचिषते। यत्तु वदन्ति। सनियोभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानादत्राप्रसङ्ग इति। नत्र। अधीषिषते। प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः। नहि कार्यी निमित्तत्वेनाश्री
यते। अरिरिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। नन्वेवमपि पाशनीत्यादावव्याप्तिः। अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात्। नचयेन नाव्यधानन्यायेन सन्प्रक्रान्त्या व्यवहितेपि प्रवृत्तिरि
तिवाच्यम्। प्रतीषिषतीत्यत्रै वाव्यवधान संभवादितिचेन्मैवम्। सनाधातुमाक्षिप्य सनि सनियो धातुस्स नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानात्। नचोक्तव्याख्या
नेप्रमाणाभावः। नपरकरणस्यैव नत्र प्रमाणत्वात्। किञ्च। अकारग्रहणमपि नत्र मानम्। अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात्। एवं स्थिते जगद्दानन्दधानादिशब्देभ्यः आचा
रक्विबन्तेभ्यः सनिकृते इत्वंभवत्येव। पापच्यतेः सनीत्व प्राप्तिं सीकृत्य नपरकरणबलेनेत्वं वारयद्भिर्हरदत्तादिभिरैत्वीकारान्तत्वं न सरसाच॥ १ त्वादितिन्यायेन सनीत्यस्य

पित१

साक्षादनुवादेऽन्वये संभवति अश्रुतेनतद्विशेषणेऽन्वयायोगादितिभावः। दूषणान्तरमाह। अधीषिषतीत्यादि। अभ्यासस्येति। अभ्यासाकारस्येत्यर्थः। अव्यवधानसंभवादिति। एवञ्च।
पापचिषत इत्यादावपि नप्राप्तिरितिभावः। सनइत्येवेति। अतोन्यस्येत्यनेनान्यस्येतिभावः॥ १

भाष्ये।केश्वेति। नन्वेवं व्याख्यानेपि प्रत्यासत्त्यासनन्तरत्वप्रयुक्ताभ्यासस्येत्यर्थान्वयेन्नास्ति दोषः। किन्त्वनन्तरत्वाभावेऽस्येत्युक्तौ न लाघवम्। किन्तु यथालक्षणमप्रयुक्ते
इत्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतानन्तु लक्षणस्येति अर्थ इति बहुशः कैयटेन व्याख्यानादस्यैवार्थस्य युक्तत्वाच्च। जगदादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः सनोऽनभिधाना
समेवोचितम्। अपि च सन्यतोऽभ्यासाकारस्येति व्याख्यानेपि यङोऽज्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् यङन्तात्सनि दोषः। अपि च सन्निमित्ताभासस्येत्यर्थेपि सौनिप्योरिति स्थ

यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेश्चेत्यास्तां तावत्। दीर्घो लघोः। लघोरभ्यासस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः। ननु समानाधि
करणे असंभवात्। न चाच्क त्वसमुदायस्य लघुसंज्ञास्तिह्रस्वं लघु इति सूत्रितत्वात्। लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इति सर्वमिहानुवर्त्तते न च प्रागुक्तदेव द्वेधा व्या
ख्येयम्। तदाह सन्वल्लघुनि भावविषय इति। एतेन हलादेरिति प्राचोक्तं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति। न हि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति पूरयितुमुचितम्।
नवावृत्तिकारादिभिरप्युक्तम्। परन्तु नव्यैर्त्रेण व्याख्यानं। हलादेरित्यर्वाचीनमतेनोक्तमिति। यच्चानेनैव हेतुमण्णौ औन्दिदत्। आडिडनदित्यादिव्याख्यावसरे उक्तं ह
लादेरित्युक्तेरर्वाचीनमते दीर्घोन। एवमनेनतु दीर्घो भवत्येवेति। तन्तुच्छम्। औन्दिददित्यादावङ्गलघ्वोरुभयोरपि णिचश्च निविशेष्यत्वे दीर्घस्याप्राप्तेः। चङ्यणो
यदङ्गं उन्द इति न तदीयोऽभ्यासः। न वा चङ्परणिच्परं यल्लघु तत्परः। एवं च समतेऽदीर्घो भवत्येवेत्युक्तिरसङ्गतैव। आटिटदित्यादि भाष्यादिसकलग्रन्थवि
रुद्धं च। एतेन भाष्योदाहरणमेव हलादेरित्यस्य पूरणे प्रमाणमिति केषाञ्चिदुत्प्रेक्षापि प्रत्युक्ता दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणासौष्ठवस्योक्तत्वात्। यदपि वदन्ति हला
देरिति सामर्थ्याल्लभ्यते। तथाहि। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो विधीयते। अजादेस्तु अजादेर्द्वितीयस्येति वचनादङ्गावयवस्याभ्यासो न तत्वङ्गस्य न
चावयवावयवः समुदायस्यावयव इति निर्वाहः। तस्यासार्वत्रिकत्वादिति॥ ११ त्रेऽधीषिषतीति प्रयोगादत्र सूत्रेन हि कार्यित्वस्य न वृत्तिरत आह। आस्तां तावदिति। त
परत्वप्रयोजनविचार इति शेषः। सूत्रितत्वादिति। एवं च निर्दिष्टस्थानिकत्वाच्चश्चेति लिङ्गाभावादलोऽन्त्यस्येति   चनमप्रवर्तते। परे तु लघुन्ताभ्यासस्येत्यर्थे अलोऽन्त्यपरिभाषया
चेष्टसिद्धिरित्याहुः। चङ्परणि च परमिति। इदमेव व्याख्यानं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटयोः श्रीतिसूत्रस्थकैयटारूढमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। इत्यादिभाष्यादीनि। इत्याद्युदाहर

ङ्गा

सगम१

अवयवएवेति। ऊर्णुइत्यङ्गन्नात्ववयवोनुः द्विरुक्तोपिसएवेत्यङ्गावयववएवेत्यर्थः। अयमिति। द्विरुक्त इत्यर्थः। नतुनस्येति। द्विरुक्तनुशब्दस्य द्वितीयोनुर्नुं इत्यर्थः। उपन्यासस्य र्हमिति। वस्तुतस्तदसार्वत्रिकत्वमप्यसिद्धम्। फलितमिति। तत्रहिपक्षेपूर्वोभ्यासइत्यत्रकार्यविधायकसूत्रस्याभ्यासपदोत्तरा विभक्तिः पूर्वशब्दोत्तरंकल्प्या पूर्वोभ्यासइति प्रथमा साधुत्वार्था। एकाचोधातोरितिचाङ्गेनसमानाधिकरणमितिभावः। कर्मणिषष्ठीति। कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वादितिभावः। अङ्गाधिकारस्यकार्यसमीपेगमनेत्राप्यङ्गस्यसन्निधानात्। माधवमतमिति।

अ२ अत्रेदंवक्तव्यं शास्त्रन्द्वित्वत्त्वावद्विप्रयोगस्वेति स्थितमाकरे। असुवास्थानेद्विर्वचनम्। उभयथा पि अङ्गावयवएवकिलाभ्यासः। सचनाङ्गावयवइ २४ तिव्याहतमेव। एवंचावयवावयवेइत्याद्यपिरभसोक्तिमात्रम्। अवयवएवह्ययंनतुनस्यागमः। येनतदीयमसार्वत्रिकत्वप्रक्तत्तेउपन्यासार्हंस्यात्। यदपि सोक्तंयंमाधवसंवादकंतन्नदपिरभसमात्रमितिसमनन्तरमेवमाधवमतविवेचनेस्फुटीभविष्यति। लघोःकिम्। अचिक्षणत्। सन्न्वाया इत्यादि अयंभावः। सन्वलघुनिदीर्घोलघोरितिसूत्रद्वयेङ्गस्येत्यनुवर्तते ऽभ्यासस्येतिच। तत्राभ्याससञ्ज्ञाकार्यकाला। तेनैकाचोद्वेइतयोः पूर्वसेतिफलितम्। द्वैत्यत्र चङुच्चारणोइति। विशेष्यसमर्पकमस्याद्धि यत्तेनचक्र्कदन्तम्। तद्योगादङ्गस्येतिकर्मणिषष्ठी। तेनाङ्गं यत्रद्विरुच्यतेतत्रपूर्वस्यदीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानावेकाक्स्वेवफलितौ। किञ्चास्मिन्पक्षेएकाच इत्यङ्गविशेषणंशब्दतोपिसुलभम्। एकाचोद्वेइत्यधिकारात्। तदिदंमाधवमतंश्लोकद्वयेनोपनिबद्धम्। तथाचऊर्णुधातौमाधवेनोक्तम्। औरर्णुनवत्। दीर्घोलघोरित्यभ्यासस्य दीर्घोनभवति। चङ्परेणीयदङ्गन्तस्यायोभ्यासइतिसूत्रार्थात्। अत्रत्वङ्गन्नवयवस्याभ्यासोनत्वङ्गस्येति। युक्तश्चैतत्। अङ्गस्येतिषष्ठ्याःकारकत्वसंभवेतदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वात्। स्यादेतत्। उरुकरोत्याद्यह्रस्वहल्लादिः शेषचुत्वादीन्यप्यनेकाक्सुनसुः। नचेष्टापत्तिः। दिदरिद्रासतीति। जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्यसर्वसंमतत्वात्। तन्निर्वाहार्थंयथोद्देशपक्षआश्रीयत इतिचेत्तर्हिहापिसएवाचितः। अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यर्हितत्वात्नृत्यादिषुस्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह। वस्तुतइति॥ १९ अत्रारुचिबीजन्तुप्रकृतसूत्रस्यभाष्यविरोधः। तत्रहिइहकस्मान्नभवत्यजजागरत्। लघुनिचङ्परइत्युच्यतेव्यवहितत्वात्रलघुचङ्परमित्युक्तम्। चङ्परेणौयल्लघुतदभ्यासस्यव्यवहितमितितदर्थः। तद्रीत्याङ्गस्यद्विरुक्तभावेनशङ्कायाएवानुत्थित्यातदसङ्गतिः। स्यष्टैवाशेषषष्ठीत्वेति। अवयवषष्ठीत्वेत्यर्थः। अरुचिबीजान्तरमाह। स्यादेतदिति। इहापीति। सन्वल्लघुनीत्यत्रापीत्यर्थः॥

स्यानिवद्भावेनेति। निषेधेनच्चेत्यपिबोध्यम्। आयुगागमे चेति। इदञ्चलुङि अस्याभिधानं कृत्वा चिन्तयाङ्गीकृत्य। वस्तुतस्तत्रानभिधानमेव। आयुडागम इति भाष्योक्तपक्षान्तरे ह्रस्वाभावेनान।
योरप्राप्तेः फलभेदापत्तेः। सार्थकमिति। तद्धि अनिवक्षणदित्यादि गुरोश्चाहित्यर्थं त्वद्रीत्या चङ्परणिपरलघुपरत्वाभावाद प्राप्त्या नहैयर्थ्यस्पष्टमेव। मतभेदेनेति। ऊर्णोर्णुकत्त्वरु विग्रस्तमेवेति तत्वम्।
स्पष्टएवेति। अयं पक्षो भाष्यानारूढः। और्णुनविदित्यत्र दीर्घापत्तिरयत्रपक्षे चङ्परेणौ यदङ्गं मौदिदइति तदीयाभ्यासस्य चङमादाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा लघुपरत्वात् नानीवेति
ऊर्णौनीदीर्घइति। स्यादित्यनुषज्यते। सन्वद्भावश्चिह नोपयुज्यते। णौकृतस्य स्थानिवद्भावेन नुशब्दद्वित्वे सत्यभ्यासे ऽवर्णाभावादितिभावः। अर्थापयताविति। अर्थ
माचष्ट इत्यर्थे णिचि आपुगागमेत्यर्थः। अर्थउपयाच्चायामित्यस्यतु यद्यपिवोपदेवेनार्थायपत इति स्वीकृतम्। प्राचानद्याश्यान्नभिश्वतदेवपुरस्कृतम्। तथापितत्सर्वञ्च
त्वादिगणो भाष्यादिविरोधोद्भावनेनदूषयिष्यते। व्यवस्थयेति। चङ्परेणौयल्लघुइतिव्याख्यानेहियेननाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवायेऽपीपचदित्यादावेवभा।
व्यम्। नत्वनेकव्यवाये। नचैवमचिक्षरादित्यादौसन्वदीतीत्वंनस्यात्। न्यायसाम्येनलघोर्योभ्यासइत्यत्राप्येकेनैवव्यवायस्यस्वीकार्यत्वादितिवाच्यम्। अत्स्मृदृत्वरेती
त्यापवादेनात्वंचनेनतुल्यजातीयापेक्षणसंयोगव्यवधानेपीत्वस्यज्ञापितत्वात्। अतएव दीर्घोलघोरितिसार्थकम्। एतच्चद्वृत्यादिषुस्पष्टम्। माधवोपिजागृधातावि।
त्यमेवाहाएवञ्चवदन्तयोर्देशपक्षमेवाशिश्रियत्। तथाचोर्णोतीत्यत्रनेनोक्तन्तत्रतस्यापिनिर्भरोनास्तीति। गम्यतेअतएवचकाशावचीचकासदित्युदाजहार। तथाचमत
भेदाभिप्रायेणपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधःसमाधेयः। यत्तुकातन्त्रेइत्वदीर्घयोरजीजागरदित्युदाहृततन्मतद्वयेप्यसंभवादुपेक्ष्यम्। माधवोप्येवञ्जागर्त्तावाह। व्यवस्थामेवविवृणो
ति। सन्निहितमितिहेतुगर्भविशेषणम्। अङ्गमेवेति। नसप्रत्ययांशेउत्थिताकाङ्क्षत्वादितिहेतुःस्पष्टएवेतिभावः। कैयटेति। तथाचएकंहरदत्त मतमपरन्तुकैयटमत
मितिविषयविभागः। कैश्चिदुक्तो नातीवादर्त्तव्यइतिभावः। चङ्परइत्यावर्त्तमानेऽस्तो पविशेषणतयापियोजितस्तस्यफलमाह। णेरिति। अणितामिति पचिकमिशकि
प्रभृतीनामित्यर्थः। नह्यत्रस्वाङ्गकानांलोपोणिचस्यतीक्षतइतिभावः। ओणृ। इतः पैरण्यत्ताः पञ्चक्रदितः॥ ११ पक्षद्वयस्योभयोरपिसंमतत्वादितिभावः। तथाचसन्वत्स।
त्रेकैयटः। अङ्गत्वत्वानाद्वामीमयदितिसिद्धमितिभाष्यमुपादायमी मादीनामङ्गत्वंसनिमीमेत्यादिनाभ्यासलोपोविहितोऽपन्नभ्यासोऽप्यत्ता नामिति। अन्येतुचङ्परेणौयदङ्गंतदभ्यास
स्यसन्वत्त्वंविधीयते। णौमीमादीन्येवाङ्गानीत्यादि। अन्येत्वङ्गस्याभ्यासइत्यत्राङ्गं निरूपितं ज्ञात्वा चङ् निरूपितं णौरूपितञ्चेति कैयटोक्तपक्षद्वयतात्पर्यं नतु त्वदुक्तोर्थ इति आद्यपक्षएव सर्व

उ.
म. श.
२९

पठिष्यते इति। माधवादिभिरिति शेषः। एवञ्च बहुविरोधाद्बोपदेवो हेय इति भावः। फणादिरिति। यद्यप्ययं फणादिषु नास्ति अत एव वाजृ इत्यत्र भ्रमु ग्रहणं तथापि फणादिषे
व भ्रमुं त्रसिञ्च पठित्वा फणाञ्च नवानामिति सूत्रं कार्यं वा जृ इति सूत्रे भ्रमुत्रसि ग्रहणञ्च न कार्यम्। न च दिवाद्योरेताभ्यास लोपापत्तिः। बभ्रमुरित्यादेरिष्टत्वेनेष्टापत्तेरिति

ष्ठिवुक्लमुचमांशिति। इति क्रतु वार्त्तिकस्थमाङ्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य। जिमिंडूं चिदिति। तथा च जेमन मिति भोजने प्रयुज्यते। वाम्नाश। भ्राश्लृभ्ला
शृदी तौ। फणादिसप्तके तास्त्वन्त्यास्त्रो पठितौ। श्यन्विधायके प्रकृतसूत्रेपि तथैव बोपदेवसुदन्त्यान्तावाह। प्राचापि स एवानुसृतः। भ्रमु चलने भ्वादि
र्ज्वलादिः फणादिः। भ्रमु अनवस्थाने। दिवादिः पुषादिः शमादिः। तत्र भ्वादेर्भ्रम्यति। भ्रमति। शमादेस्तु दीर्घे भ्राम्यतीति त्रैरूप्यम्। क्रमु पादविक्षेपे। क्लमु ग्ला
नौ। त्रसी उद्वेगे। त्रुट छेदने। लष कान्तौ। श्यन्वेति। उभयत्र विभाषेयम्। अनवस्थानार्थो भ्रमिः। क्लमित्रसी च दिवादयः। तेभ्यो नित्यं प्राप्ते त्रुटेस्तौदादिक
त्वादितरेषाञ्च भौवादिकत्वादप्राप्ते विधानात्। यत्तु प्राचा ष्ठिवुक्लमिविति सूत्रे दैवादिकस्य क्लमो ग्रहणमित्युक्तम्। यच्च दिवादिगणे भौवादि
कस्तु क्लमतीत्युक्तं तत्प्रामादिकं भ्वादिषु क्लमेरपाठादिति बोध्यम्। क्रमः परस्मैपदेषु ष्ठिवुक्लमुचमांशितिपूर्वसूत्रात् शितीत्यनुवर्त्तत इत्याह। गौ ६
शितीति। यत्तु प्राचा शपीति व्याख्याय क्रम्यतीति श्यनि दीर्घरहितमुदाहृतं तत्प्रामादिकमिति भावः। यत्तु परिष्कुर्वन्ति। इषुगमियमां छ इत्यत्रा
नुदित्पाठपक्षे इष्यते रिष्मा तेश्च व्याहृत्यर्थं क्तस्याचीत्यतो चीत्यनुवर्त्य शित्यचीति काशिकायां व्याख्यातम्। एवञ्च सन्देशे पठिते क्रमः परस्मैपदेष्वि
त्यत्राप्यचि शितीति सवन्धाच्छ्येव भवितुं युक्तमिति। तन्न। अचीति हि पक्षे नु वर्तमानामपि च्छत्वविधावेव मण्डूकप्लुत्या सम्बध्यते न तु ततः प्रागिति।
लुग्वा दुहेत्यत्र सवन्धेदन्त्य इवाजारावपि तङि क्सस्य लुक् प्रसङ्गात्। किञ्च। अचीत्यस्यानुवृत्तिर्वृत्तिकृतोक्ता [कि] निर्मूलं पूर्वं भाष्यकृतैवोक्तत्वात्। किं तु नता
तात्पर्यम्। अनुदित्पाठ इति। तुदादिगणे इषु गमी तिसूत्रे चेत्यर्थः। [अनुदित्त्वपक्षे] तङ्योलुक्प्रसङ्गादिति। अयञ्चान्त्यलोपस्तु धात्वन्तरे चरिता एवनाभवदभिमतसिद्धिः
र्य इति भावः। भाष्यकृतैवेति। इषेश्छत्वमहलीति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायेति भावः। एवञ्च धातुपाठे सूत्रे चोदित्पाठो नार्थ इति सूचितम्॥ ००० ॥

एम.
२९

स्प२ चा२

तत्रैवोक्ततयेति। तत्रादेवोक्ततयेत्यर्थः। अनुदित्याठपाक्षिकत्वस्येतिपाठे इदम्। अनुवृत्तेः पाक्षिकत्वस्येतिपाठे व्याख्येयमेवेत्यर्थः। वार्त्तिकारम्भे अनुवृत्त्यभावादिति भावः। मद्धे
ऽसंबन्धौ इति। मण्डूकप्लुत्येति भावः। अत एव प्रथमोपस्थितक्रमः परस्मैपदेष्वित्यत्रैव बाहुलीति वार्त्तिकोपन्यासेन तत्र त्याख्यानैचीति अनुवृत्त्या कर्त्तव्ये इष्येतिसूत्रे तत्करणं
भाष्ये सङ्गच्छते। ननु ष्ठिव इति वत शमामिति बहुवचनेनाद्यर्थलाभेऽपि सिद्धे ऽष्टानामित्युक्तिः प्रत्येकव्यापारार्थेति उक्तनियमः सुलभोन्येषान्तु विद्यर्थमित्यत आह। अष्टा

अनुवृत्तेः पाक्षिकत्वस्य तत्रैवोक्ततया पक्षद्वये फलैकरूप्यार्थं मद्धेः संबन्धस्यैव वक्तव्यत्वात्। वृत्तिकारादिभिरवश्यं निर्दीर्घस्योदाहृततया तद्विरु
द्धतदाशयकल्पनाया असंभवाच्च। यदपि वदन्ति। ष्ठिवुक्लम्विति सिद्धे क्लमः शमादौ पाठः श्यन्येषामेवाष्टानां दीर्घ इति नियमार्थः। तेन क्रमः श्यति न भ
वतीति। तदपि न। सिद्धे सत्यारम्भो हि नियमार्थः। न चैषां सर्वेषां श्यति दीर्घः सिद्धोस्ति येन श्यन्येषामेवेति नियमः स्यात्। अथोच्येत श्यति क्लमस्यैवेति नियम इति।
तदपि न क्लमेः साक्षादपाठात्। अष्टानामित्युक्तेश्शमादिसङ्ग्रहार्थतयोपक्षीणत्वात्। शमादिषु क्लमेः पाठस्य घिनुणार्थतयोपक्षयाच्च। नन्वेवं क्लमिं मदेरन
न्तरमुत्क्रम्य शमां सप्तानामित्येव ब्रूयादिति चेन्न। एवमप्यक्षरसन्निवेशे लाघवाभावात्। प्रत्युतार्द्धमात्राधिक्यात्। मकारान्तसन्दर्भसौष्ठवार्थं मदेः।
पूर्वं क्लमेः पाठसंभवाच्च। यत्तु क्लमेः शमादिषु पाठः श्यन्यप्रयोजन इति हरदत्तेनोक्तं तदपि नातिप्रयोजनत्वाभिप्रायमिति दिक्। भाष्यविरुद्धमिति।
यद्दिहिहोधातूसम्मतो स्यात्। तर्हि षोपदेशलक्षणोस्यायतिरिवायमपि पर्युदस्येतेति भावः। ष्ठुतमतिरिति। यत्तु केचित् स्तवेति धात्वन्तरमित्याहुः॥८

नामित्युक्तेरिति। मदिसङ्ग्रहार्थतयेति। मद्यन्तमात्रसङ्ग्रहार्थतयेत्यर्थः। अन्यथा तदुत्तरेषामपि ग्रहणापत्तिः। मद्युत्तरं त्वत्करणे तु गौरवमिति भावः। नन्वेवं शमादिषु क्लमेः
पाठसामर्थ्यात्तथा नियमो नेत्याह। शमादिषु क्लमेरिति। मकारान्तेति। इदमुपलक्षणम् उवर्णान्तसन्दर्भेत्यपि बोध्यम्। नातिप्रयोजनतेति बहुप्रयोजनतेत्यर्थः। घिनुण्रूपे

प्रक्रियाना[illegible]॥

ऋभिमंतेति। अनेनापिप्लु वदित्यस्यप्लुङप्लुङ वदित्यस्यसिद्धाविति भावः। सुष्ठूर्स्यैति। षोपदेशत्वादुत्तरस्यषः एतदेवरूपमित्युत्तरम्। ऋपदान्तेतुभेदः।

नत्व।तथाहिसतितस्माद्दूत्वाआप्लावशब्देसिद्धेतदर्थंविभाषाडिःरूप्लुवोरितिप्लुवः पक्षेघञ्विधानमनर्थकंस्यात्। तयास्त्रवतिशृणोतीत्या। दिस्त्रेरणाप्लव तेरुकारस्यत्वविधानंव्यर्थंस्यात्। नह्विपक्षेपिप्लु वदितिरूपसिद्ध्यर्थंङ्रियते। सतिचास्मिन्नेनेनैवाभिमतरूपसिद्धौकिंतेनेतिदि क्। मव्यत्यन्बन्धने। ममव्येति। यस्यहलइतिलोपस्तुनभवति। यस्येतिसङ्घातग्रहणमितिसिद्धान्तात्। अतएवतत्रार्थवत्परिभाषापिप्रवर्ततेनेते नपुनःकाम्यत्यादौलोपोनेतिदिक्। आशिषि। मव्यात्। हल्ङयमामितिवायलोपः। सूर्स्यैत्यादि। एात्व। सुसूर्स्यै। ईर्ष्या। चकार। ईर्ष्याञ्चकार। राभ्यः क्विपिवलिलोपेस्कोरितिकलोपेजश्त्वचर्त्वयोः। सूर्टसूर्ट्। रात्सस्येतिनियमात्तुसंयोगान्तलोपः। ऊष्मान्तःआदरेवक्ष्यते। तस्यायेनतदेवरू पम्। अपदान्तेतुभेदः। सूर्क्षावित्यादि। एवमीर्स्यतेरीर्ष्यतेश्च। ईट्। ईर्ष्यौईर्ष्याविन्यादि। हयगतौ। भक्तिशब्दयोरपीतिकेचित्। शिथिलीकरणा मिति। सोममभिषुणोतीत्यादौतयादर्शनात्। सुरायाइति। तत्प्रकरणे। सन्धानंस्यादभिषवइत्यमरोक्तेःस्नानमिति। वारांस्नीनभिषु। व तेइत्यादौदर्शनात्स्नानपरतयाचान्द्रेर्व्याख्यानत्वाच्च। अतोल्वान्तस्य। यद्यवयववचनेनान्तशब्देनबहुव्रीहिः। अङ्गत्वान्यपदार्थः। तदाह्यन्तग्रहणमनर्थकम्। विशेषणेनैवतदन्तविधेःसिद्धत्वात्। अथसमीपवाचिनान्तशब्देनषष्ठीसमासःरेफलकारयोःसमीपभूतस्यातो

तथा२

इत्यादिरीर्ष्यादित्यन्तोग्रन्थः। सिद्धत्वादिति॥ अन्तशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्। समीपवाचिनेति। औदकान्तादावनान्तात्प्रियंप्रोयमतुप्र जेदित्यादौदृष्टेनेत्यर्थः। प्रोयपान्यः॥ ॥

मात्रा

अघाक्षीति। इत्यत्रान्तशब्दः समीपवाची। ओदकान्तादित्यादौ पूर्वभूतसमीपेपि दर्शनादित्याशयेन अत्र च परगतसामीप्यवाचित्वं दुराग्रहे तु लपरस्यादावेव दोष इति बोध्यम्। नन्वेवेति।
समीपपर्याये स्वशास्त्रात्कांसास्त्वेनतन्निवृत्तये शब्दान्वयोचित्येनाष्टनिरूचितेति भावः। अतः समीपभूतरेफलकारान्तस्यातो वृद्धिरिति अर्थः। नाकारसमीपइति। भाष्यप्रामाण्ये।
नाव्यवहितसमीपस्य वाचन्तशब्दशक्तिरिति भावः। तत्र प्रत्यासत्त्या वृद्धिस्थानीत्वसमीपभूताकार एव गृह्यते। ऽतोऽसारीदित्यादावटो न वृद्धिः। भाष्ये तु रेफलकारान्ताङ्गावयवस्य

तर्हि लपिरणि अचिक्षप्रभृतिष्वपि स्यात्। अथ ल्रान्तदन्तश्चेति कर्मधारयस्तर्हि अन्तशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादत आह। लुप्तष
ष्ठीकमिति। अतो वृद्धिः स्यादिति। एतेन अनन्त्यस्य तत्राट्त्यादिकं प्रदर्शितम्। अतः किम्। अक्षोरीत्। तदन्तस्याङ्गस्येति किम्। अघजग्राशुग।
मने। अघचीत्। अत्राद्यो लकारोऽकारसमीपभूतः न त्वङ्गस्यान्तः। द्वितीयस्य तु नाकारसमीपः। नेटीत्यादि। स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते बाध्यसामा
न्यचिन्ता। पुरस्तादपवादन्यायस्याप्रवृत्तेः। विशेषचिन्तायां तु नेटीत्येव बाधते न तु विकल्पोपीति भावः। यत्तु प्राचा नेटीत्यस्यापवाद इत्युक्तं न हि वि
कल्पस्याप्युपस्नरणमिति व्याख्यानुमुचितम्। यत्तु व्याचख्युः। विकल्पस्यैवादइति। तच्चिन्त्यम्। बाध्यसामान्यचिन्तायामवधारणायोगात्। विशेष
चिन्तायां तु पुरस्तादपवादन्यायेन वैपरीत्यापत्तेः। न च येन नाप्राप्तिन्यायेन विकल्पस्य बाध इति वाच्यम्। माभवानालीदित्यत्राहलादित्वेन वि
कल्पस्याप्राप्तेरिति दिक्। वृफलेत्यत्वमिति। यद्यप्यभ्यासे चर्चेत्यस्यासिद्धत्वादनद्त्येव फलभज्योरेत्वाभ्यासलोपौ सिद्धौ न तथापि तयोर्ग्रहणमेत्वविधिं
प्रतिसिद्धत्वज्ञापनार्थम्। तेन बभणतुः बभणुरित्यादि सिद्धम्। ननु फलनिष्पत्तावित्यस्यैव नत्र ग्रहणमुचितं निरनुबन्धकत्वादिति चेन्न। मैवम्।
निरनुबन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयकत्वात्। साहि वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति ड्यप्रत्यये ड्ङित्वेन ज्ञाप्यते। ज्ञापकं त्वसजातीयापेक्षम्॥ ६

न्तसमीपस्यातइति ल्रपरादावन्त्यर्थ उक्तः तत्र लकारयोः प्रत्यासत्त्यैकत्वलाभेनाङ्गान्त्यलकारसमीपाकाराभावादमुक्षीदित्यादौ न दोषः। अन्तग्रहणसामर्थ्यादेव वर्णग्रहणेपि
जातिग्रहणं न। एतेन हलन्तग्रहणेनेन उत्तरं वृद्धिभाजामेव सिचपरत्वेन विशेषणादन्तग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। नेटीत्येवेति। पुरस्तादपवादन्यायेनेति भावः। तथा च रेफ
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति तात्पर्यम्। विकल्पस्याप्राप्तेरिति। अस्खालीदित्यादावन्तस्येति विशेषणान्न वृद्धिरिति भाष्यविरोधाच्चेत्यपि बोध्यम्॥

सार्वत्रिकतामिति। दिवञ्चौदित्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्ये नाप्रत्ययविषयेपितत्प्रवृत्तिः। नहि सर्वत्र सजातीयापेक्षैवज्ञापकस्यास्तीतिभावः। समुच्चिन्वंतीति। ज्ञा
पकसिद्धं नसर्वत्रेत्यनेनाप्रवृत्तिरितितत्वम्। जहातेः किंत्वमिति। अन्यथैकानुबन्धपरिभाषयाऽस्यैवग्रहणंस्यादितिभावः। परिभाषाया इति। सामान्यतोवामदेवाड्य
ड्यावितिसूत्रस्थडित्वज्ञापितपरिभाषामात्रस्येत्यर्थः। एतच्चदीर्घोकितइतिसूत्रस्थकैयटानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतोहस्वेत्यत्रानुबन्धानुच्चारणेनतदनुबन्धकग्रहणाभावान्य
ति२

शिलउञ्छेहूस्वोपधस्तु३

केचित्तुपरिभाषायाः सार्वत्रिकतांमत्वानात्तफलेतिसूत्रेचशब्देनसानुबन्धकमपुंसमुच्चिन्वंति। तत्रहस्वव्रीहिकालयोरित्यत्रसामान्यग्रहणानि
वांहार्थं डुधमाराज्जहातेः किंत्वंपरिभाषायाः सार्वत्रिकत्वेमूलमितिध्येयम्। मीलम्पीलेत्यादि। २९ सर्वेदीर्घोपधाः। मिलश्लेषणइतिहूस्वोपधस्तुदा
दौ। नीलवर्णे। णिलगहनावितिहूस्वोपधस्तुदादौशीलसमाधौ। उपधारणइतिचुरादौ। निलगतौ। ५४० स्नेहनइतिचुरादौ। खोलृ खोलृ खो।
कृ धोकृ। ५६ त्रयाणामपिकृदित्वात्रोपधाहूस्वः। अचुखोलत्। अचुखोरत्। अदुधोरत्। धोरितकमस्मानाड्·तिविशेषः। निष्ठान्तात्सञ्ज्ञा
यांकन्। ष्ठिवुनिरसने। ५६ ष्ठीवनम्। ल्युट्। पृषोदरादित्वान्यक्षेदीर्घः। तथाचचान्द्रसूत्रम्। ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्चेति। अयंदिवादावपि। स
नलिटोःसन्लिटिनिमित्तइति। यदितुसनिलिटिचपरइतिप्राचोव्याख्यानमाद्रियेत तदायङ्·लुगन्तात्सनिकुत्वंस्यात्। नचेष्टापत्तिःमाध
वादिग्रन्थविरोधापत्तेरितिभावः। हिविदिवि। ५९० प्राचातुधिन्विकृण्वीस्वादिगणेपठितौ। तदयुक्तम्। तथाहि। पाणिनीयमतेतावादिमौभ्वादीसवन

२सनंत

रिभाषायाअप्रसिद्धेरेवेतितत्वम्। अम्वानाङ्·तीति। धातुपाठेगतिचातुर्यमस्वनिघ्नमेवविन्नक्षितमितिभावः। दीर्घइति। तदालघूपधत्वाद्गुणाभावः। दीर्घोपधोप्ययंल्यु।
ड्विषयइत्यन्ये। इतिभावइति। नचतद्व्याख्यानेनहिकार्यीतिन्यायेनैंजयतौकुत्वानापत्तिः। सन्ग्रहणसामर्थ्येनतस्यन्यायस्येहाप्रवृत्तेः। यदितुजेर्यङ्·लुकस्तेनतदन्ता
त्सनसत्वेनहलन्तरंमानमित्युच्यते। तदापरत्वेनव्याख्यानेपिनदोषः। एतच्चमाधवादिग्रन्थविरोधापत्तेरित्यनेनसूचितम्॥

पक्षे इति। धिन्विकृण्व्योरचेत्यु प्रत्ययविधानादिति भावः। नन्वत्रापि पक्षे शप् दुर्वारः। शपः सामान्यविधानेन तत्तद्गणप्रयुक्तविकरणेरिव धिन्विकृण्व्योरित्युप्रत्ययेनापि बाधेना
दोषात्। तत्र गणे पाठेन सम्बन्धेण नैयोः पर्यायः स्यादिति तात्पर्यम्। बोपदेवेन त्विति। अत्रारुचिबीजन्तु अनयोर्भ्वादौ लुङि तङि तनादिभ्यस्तथासोरिति पक्षे सिचो लुगापत्तेः पश्चादिति।

किंचस्यादित्वाभ्युपगमे तत्सामर्थ्यात्पक्षे शपुः स्यात्। तथा च वस ऊठि अनिष्टं स्यष्टमेव बोपदेवेन तु विकरणान्तो भान्तनादित्वं स्वीकृतं तथा च प्राचो ग्रन्थो निराल
म्बन एवेत्यास्तां तावत्। अतो लोप इति। न चोपदेशे अकारान्तत्वं नास्तीति वाच्यम्। आर्धधातुकोपदेश इति व्याख्यानत्वात्। इह च धिन्विकृण्व्योरचेति श्रुतत्वा
दकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य प्रत्ययस्य पश्चाद्विधानादिति भावः। लोपश्च। असंयोगपूर्वीय इति। प्रत्ययस्य विशेषणान्तु नतत्कृतम्। अशृवहेइत्यादावति
व्याप्तेः। उतश्च। इहापि प्रत्ययस्य विशेष्यत्वे आप्नुहीत्यादावतिव्याप्तिः अत एवाह प्रत्ययोकार इति। कृवि। ९९० अयमिति कृणोतिरित्यर्थः। ननु कृणिवरिति भ्रमि
तव्यम्। स्वादौ हि कृञ् हिंसायामिति पठ्यते। तस्य च शविषये परस्मैपदे कृणिवना तुल्यानि रूपाणि। आत्मनेपदे तु कृणु ते इत्यादि। लिडादौ तु करोतिवत्। एवं
स्थिते अयं सादाविति यथाश्रुतो धातुरिति ग्रन्थस्य प्राचो भ्रमेमूलमिति बोध्यम्। अवरस्पण। ९०२ हिंसादानेत्यत्र हिंसा च आदानञ्चेति विग्रहः। एकोनविंशतिर
र्थाः तथा च बोपदेवः। अव रक्षण गतौ कान्तौ प्रीतौ तृप्त्यावगमे। प्राप्त्यालिङ्गनेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ ग्रहे वधे। स्वाम्यर्थे वगमे कामे कृतावविति। मिसर्द। ९०२ मिक्षा
यामिति पाठ्यामित्यर्थः त्रयो यो क्लिश। अत्र स्वामी क्लेशे अव्यक्तायां वाचिचेति पठित्वा इमावपि पूर्वधातोरर्थाविति मन्यते धात्वन्तरमिति तु बहवः। क्लिश उपतापे
वि३ इति दिवादौ। क्लिशूँ बाधन इति क्र्यादौ। ईयगतिहिंसादर्शनेषु। दाने चेति पाठान्तरं देवादीनां सम्मतम्। ईष। मनस ईर्ष्या। मनीषा। शकन्ध्वादिः पृषोदरादिर्वा।
मनीषा समभिनिविष्टं मनीषितम्। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति णिजन्तात्क्तः। मनीषितं घोरपियेन दुग्धे तिरघुकाव्ये। अयमर्थः परस्मैपदिषु। द्वावपि
दीर्घादी। ह्रस्वादयस्तु त्रयः। गत्यर्थो दिवादौ। इच्छार्थस्तु दादौ। आभीक्ष्ण्याद्यर्थः क्र्या दौ वर्षस्नेहने। वृषु सेचने इत्यग्रे परस्मैपदी। प्रजननार्थ स्तु रादौ॥ ९

तङ्·मात्रेति। आत्मनेपदोपलक्षणमिदम्। तेनभास मानसिद्धिः। ननुभुजपर्यायो बाहुर्बाधतेरित्यरुचेराह। स्तुब्धेत्यादि॥ ॥

वृकशब्दे इत्यादि। यदाह केशवस्वामी। कौक्षेक ई तिपई तेगुदरवेरेषेत वार्केहसे वुक्केञ्चम्परवे भयेचहयजेह्रेषेनहेषेतवेति। तथा हेषाह्रेषाच
निःस्वन इत्यश्वप्रकरणोमरः। कासाञ्चकोद्गृति। ई २९ कासृत्ययेन्याम्। भासृदीप्तौ। ई ३ अस्यऋदित्वन्तङ्·मात्रफलकंभ्राजतिवत्। भ्राजभासे
त्यादिनाउपधाह्रस्वस्य विकल्पात्। उभयोरप्यनुबन्धान्तरा। करणंतुप्रकरणानुरोधात्। आङःशसि। शंसस्तुतावित्यग्रेपरस्मैपदिषु। ग्रसुग्लसु। ग्र
सित्वाग्रस्त्वा। ग्रस्तः। ग्रसिष्ठमितिहेलाराजीयेलिङ्ग·निर्देशेप्रयुक्तम्। भुवश्चेतिचकारस्यअनुक्तसमुच्चयार्थतायाः इतिक्तोकत्वात्समर्थनीयम्।
एतेनभाजिष्णुरपिणूव्याख्यातौ। वहिमहि ई ४७ महपूजायामित्यग्रेपरस्मैपदिषु। महीङितिकण्ड्वादिषु। बर्हबर्हप्राधान्ये। इमौमाधार्यौचु
रादौ। आबो हिंसायामपितत्रैव। दृहदृहिहृद्धाविति दृहेवपरस्मैपदिषु। केचित्विति। मैत्रेयादयः। अत्रोपरितोषबीजंवैदिकप्रयोगविरोधः। त
थाचबहृचब्राह्मणम्। प्रवह्लिकाः शंसन्ति। प्रवह्लिकाभिर्वैदेवाअसुरान्प्रवह्ल्याथेनाानत्यायनृव्याहृतञ्चेदंभगवद्भोविन्दस्वामिना। प्रव
ह्ल्याअनृतभाषित्वेति। यत्तु श्रीहृषादेर्वर्हशब्दस्य आच्छादयत्वेनेनेत्यर्थानुगमो द्वितीयपर्यायपठितयोरोष्ठ्यादित्वेप्रमाणामिति। तन्न। वर्हशब्द
स्यसर्वेष्ववयवेषुप्रधानंभवतीतिव्युत्पादनात्। एतेनसीर्णवर्हिरित्यपिव्याख्यातम्। एवंचमणिप्रवर्हाः इत्यत्रापिप्राधान्यार्थत्वादोष्ठ्यादित्वंन्याय्य।
मितिबोध्यम्। वेहृजेहृवाहृ। न्यादृति। उक्षाणंवेहतंवासदंत्नेइतिहिबहृचब्राह्मणम्। वेहच्छब्दश्चवेहतेरतिप्रत्ययेनिपातितइतिभावः। अन्यइति। बा
हुशब्दस्यभुजपर्यायस्यसुब्धस्वान्तेतिनिपातितस्यबाढशब्दस्यचनिर्विवादत्वादितिभावः। गत्यर्थोपीति। अरेणुभिर्जेहमानंपतत्रीत्यत्रसर्वैर्वेदभाष्यका
रैस्तथाव्याख्यातत्वादितिभावः। कासृ ई ५० भ्राकारोपधप्रकरणादयमिहपठितः। ऊह ई ५० अनुक्तमप्यूहतिपरिष्टितोजनइतिप्रयोगस्त्वनुदात्ते।
त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमितिसमाधेयः॥

केचित्त्विति। अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वाच्चासाधुत्वे नियामकमिति तन्निदाशयः। कैयटादाविति। कैयटस्यादिभूते प्रथमे व्याख्येये भाष्ये इत्यर्थः

केचित्तु ओहृतीत्याङ्पूर्वं पठित्वा उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति परस्मैपदमाहुः। अगाढेति। फलोक्तू लीति सलोपः। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। सिज्लो
पात्पूर्वं भष्भावस्तु न। असिद्धत्वात्। ननु कृते लोपे प्रत्ययलक्षणेन सादि प्रत्ययपरत्वाद्भष्भावो स्त्वित्याशङ्क्य। सिज्लोपस्य प्रत्ययलक्षणेन पूर्वत्रा।
सिद्धत्वादिति माधवः। अत्रेदं वक्तव्यम्। शङ्कितावदसङ्गतावर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात्। ननु यत्र वर्णमात्रं माश्रीयते तत्र माभूत्। यथा गवे हितं गो
हितमित्यत्रावादेशो न। यत्र तु वर्णविशिष्टः प्रत्ययः आश्रीयते तत्र स्यादेव यथा द्रुग्धेति माग मदति चेन्न। भष्भावे पि वर्णस्यैवाश्रयणात्। प्रत्ययस्याप्रकृ
तत्वात्। किञ्च स्थानिवत्सूत्रेणासिद्धे प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमिति भाष्ये स्थितम्। स्थानिवद्भावश्च विशेषणत्वेनाप्यलाश्रयणेनिषिद्धः। अन्यथा प्रपठ्ये।
त्यत्रेडागमापत्तेः। अनस्य वतृणाह इत्यत्राचिनेत्यनुवर्त्तनेन तु हलीति कैयटादौ स्पष्टम्। तस्मादिह शङ्कामन्देव। असिद्धत्वेन समाधानमपि मन्दमेव। स्था
निवत्सूत्रं प्रत्ययसिद्धत्वाभासीति प्रागेव प्रपञ्चितत्वात्। अन्यथा रामद्रुत्यत्र विसर्गो न सिद्ध्येदिति दिक्। णिक्षचुम्बने। प्रणिक्षतीति। उपसर्गादसमासेपीति
नित्यं णत्वम्। वानिंसनिंक्षनिन्दामिति विकल्पस्तु कृत्येव। धातुत्रये पि तिङ्नेनुदाहरणं माचः प्रामादिकमेव। अकारविरोधादिति भावः। अवद्रेत्या
दि। स्पर्शनामादरः। ततोन्यदसूर्क्षणमित्यमरग्रन्थार्थः। कल्पसूत्रे च दृश्यते। सोमेनयक्ष्यमाणो नर्त्तून्स्त्रूर्दन्न नक्षत्रमिति। तैत्तिरीयब्राह्मणे चनतन
सूर्ह्येम। द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि। ६७८ सम्योगुरोश्च हलइत्यप्रत्यये द्राक्षा ध्राक्षा ध्वांक्षा। आद्ययोरनुनासिकलोपोयवादिगणे निपातनान्मनोर्वत्वनुत्रि
भ्यो पि न। अयवा स्त्रिम्य इत्युक्तेः। द्राक्षामान्। ध्राक्षामान्। ध्वांक्षामान्। मूषस्तेये ६८२ सञ्ज्ञायाडुन्। मूषकः। अयं ह्रस्वोपधः। क्रादौ। जूषचेति। ६८६
जूषीप्रीतिसेवनेइति तु दादौ। जुषपरि तर्कणे इति युजादौ। ह्रस्वोपधः। भूषअलङ्कारे। अ यन्त्र्वुरादावपि। कषखषशिषेत्यादि॥ ॥

नास्तीति प्रत्यय इत्यादि निर्देशाच्चेह लिङ्गमात्कत्येवेति। कृत्यस्व इत्यतः कृतीत्यनुवर्त्तनात् पूर्वान्तरसाहचर्याच्चेति भावः। आकृष्य राधादिति। कृत्यचइति प्रकरणविरोधादित्यपि बोध्यम्। न
तून्स्त्रूर्दिति। ऋत्वा द्रियेतेत्यर्थः। अयञ्चापह्निषयः शास्त्रार्थः॥ ॥

उ॰
म॰श॰
३३

कर्त्तरीति। कर्मणि धर्त्तीरेष्टत्याखोवल्ला घ्याई धातुकसत्त्वादस्यैव प्रयोगः। एवं कर्मव्यतिहारे कर्त्तर्यप्यस्यैव प्रयोग इति भावः। यग्विषय इति। विरणो प्युषस्त्रसराणामिदम्।

तिपुष्य१

एषु वृत्तीयो निद्रुः। शिषिंपि पिषिंशुष्यतीत्विषि मितिन्या घ्रभृतिवचनात्। न च तत्र रुधादेरेव ग्रहणम्। सङ्केचे प्रमाणाभावादिति मैत्रेय पुरुषकारमाध वादयः। तदनुरोधेनोदाहरति। शेषेत्यादि। वोपदेवादयस्त्वमुं सेट्कमाहुः। तन्मते शेषितेत्यादि बोध्यम्। जिषुविषुमिषु। ७०५। इह द्वितीयो निद्रुः। श्लिषिंविषिपिनु ष्यति दुष्यतीद्विषिमितिवचनात्। वोपदेवस्त्वमुं सेट्टमाह। कैयटादय इति। आदिशब्दान्न्यासकार हरद त्तवर्द्धमानस्वामिसंमताकारः। घस्लृ अदने ७८ आ शिषीति। आशीर्लिङीत्यर्थः। एतच्च कर्त्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम्। कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम्। पुषादिद्युतादि। पुष धातुर्गणचतुष्टये पठ्यते। भ्वा दौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च। तत्र नेह भ्वादिर्गृह्यते द्युतादीनां पृथक्करणाज्ज्ञापनात्। नेह तत्र पुषेरूपरिपठ्यते। नापि क्र्यादिः। तत्र हि पुषेरूपरि चत्वार एव धा तवः। यदि च त एव जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि त्वदित एव क्रियेरन्। न चानेकानुबन्धसङ्ग गौरवम्। त्रयाणां निरनुबन्धकत्वात्। ग्रहेः स्वरितत्वेपि ऌकारेणैव तन्। निर्वाह्यत्। यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तम्। स्वरितत्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वादिति। तत्रा दिशब्दग्राह्ये किमितितन एव प्रष्टव्याः। न चाङ्गे वतथा। अपि शब्द समुच्चय स्यदुर्वचत्वादित्या स्तान्नावत्। नापि चुरादिः। णिचा व्यवधानेन ततो नञ्रस्य चेर संभवात्। अतः परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यन्ते। तदाह। श्यन्विकरणपुषा देरिति। नन्दि प्रहि पचादिभ्य इतिवत्पुषद्युतादीत्येकस्वादिशब्दः सूत्रे पठितुं युक्तः। ननु पुषादयो द्युतादयश्च ऌदित एव कुतो न कृता इति चेन्मैवम्। प्र त्येकं ऌकारपाठे विपरीत गौरवापत्तेः। न चानुबन्धान्तरेण ऌकारो निर्मातुं शक्यः। तत्तत्कार्यानिर्वाह प्रसङ्गात्। आदिता मीदिता मुदिता सूदिताश्च तत्र सत्वात्। तद्यथा। पुषादिषु। ञिष्विदा। मदीपिधु शमु द्युतादिष्वपि ष्मिताञिमिदा ञिक्ष्विदा स्रंसु ध्वंसु स्यन्द कृपू इति पठ्यन्ते। यत्तु पुषादिषु षिधू संराद्धावि त्यूदित्यपठ्यते। इति तन्माधवादिकम्। ऊदित्त्वेन स्यानिट् सुपाठे वैयर्थ्यापत्तेः। तस्माद्ध्रस्व एव सिद्धान्ते रनुबन्धो बोध्यः। जर्जझर्झचर्च। एषाश्च वर्गीयान्तेषु पाठउ॥ राम॰ ३३

इत्यास्तामिति आदिनोच्चारणार्थत्वमिति कश्चित्। पठितुमुचित इति। द्वन्द्वगर्भ बहुव्रीहिगर्भो द्वन्द्वो व्याख्यानादिति भावः॥ ९ ९ ९ ९ ९ ॥

नत्विहेति। केचित्वाधोदन्तोष्ठ्या नोद्यावव्यर्थसाम्यात्पठिताविन्याहुः। मूलं त्वाद्यस्यापि चवर्गान्तमीयानान्त्वमिति म नैवोत्स्यम्। व्याख्यानमिति। सानुबन्धकत्वनूभयोरपीति भावः। गुणः स्यादिति। गौरवन्त्वसादिति श्रपिवोध्यम्। सूत्रान्तरेष्वेवं व्याख्याद्रित्याशयेन तत्र फलमाह। यथेत्यादि। एकीयमतागतं त्विदं समाप्य प्रकृतं स्विदमेव गमयति। स्विद्यतीत्यादि॥ निषेधस्येष्टत्वादि। नासिध्यत्तपद्रितिसूत्रस्थचेनेतिभावः। तङानयोरभावमिति। व. निर्यीष्ठेत्यत्रसादेशाई धातुकस्यैवतङानरूपत्वात्तद्भावाभावेननदोषः।

नत्विहोष्मान्तेषु। शशप्लुनगतौ। शेशप्लुमिति। इह शशप्लुविति प्राचोग्रन्थः प्रामादिक इत्युक्तम्। चह। अचह्योदिति। हानन्त्वात्त्वच्छिः। रहत्यागे। अयंक याद्येमित्यकरणे चतुरादौ। अनिङ्ग्रारिकास्विति। अत्र चव्याख्यानमेव शरणम्। अथचादेरनर्गणानाह। घुनदीमेजिमिदा। मिदेर्गुणः। शितीत्यनुवर्त्तते। साचकर्मधारयान्सप्तमी। यद्गसिप्रश्प्रत्ययो विशेष्यः। तेनयस्मिन्विधिस्तदादाविति प्रवर्त्तते। नदेतदाह। इत्सञ्ज्ञकशकारादाविति। इत्यंव्याख्यायाः फलमाह। शशद्नेति। शितीति बहुव्रीहौ तु मिमिदेइत्यत्र गुणः स्यादिति भावः। पपेतस्येत्यादौ पिवादयो पिस्युरिति वोध्यम्। अयं दिवादिस्वरादिश्च। ञिष्विदा। स्वेदते। त्यव्यक्ते शब्दे भविष्यति। स्विद्यतीति स्वेहनमोहनयोर्द्विवादौ स्विद्यतीति गात्रप्रक्षरणे घुटपरिवर्त्तने ७५२ अयत्तुदादावपिरुटलुट ७५५। आद्यो प्रथमान्तो चतुर्थीयो द्वितीयान्तः द्वावेव धातू द्वितीयान्तौ चेत्यर्के। शुभसञ्चलने ७५७ संचलनं प्रकृति विपर्यासो मन्थनं च। अथ स्विवादिः क्यादिश्चानटद्वश्चनुर्थ्येः तुर्यग्रहणात्रूपेर्व्याद्वत्यर्थमिति व्याचक्षुः। नचतत्रापि निषेधस्य प्रवृत्तान्। चतुर्ग्रहणफलन्तु स्पन्दनोऽस्फुटीभविष्यति। सद्रेरूरिन्नाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिट्प्राप्ते निषेधोयम्। अत्र गमेरिडित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तते न च तस्मिन्सूत्रे तङानयोरभावं लक्षयति। इहापि ८

चर

८ तथैवार्थाधिकार।

नत्वविवर्तिषितद्रित्यत्रलडाद्युत्पत्तेः। पूर्वं निषेधापत्तिः। तङानयोरभावशब्देन तङाननिरूपितनिमित्तत्वाभावोपलक्षणेनादोषात्। पूर्ववत्त्वनद्रत्युक्ताश्रत्रापिवृत्तेरात्मनेपदनिमित्तत्वानविवृत्सितीयनद्रित्यत्र च न दोषः। वृतेरात्मनेपदनिमित्तत्वाभावान्। निमित्तत्वे च फलोपहितं निवेश्यमानेन विवृत्सितेत्यत्रवृज

तिङ्०टि०

१०

उ॰ प॰ प्र॰ ३४

हेर्लुकि चेति। परस्मैपदे परे इत्यर्थे तु न सिद्ध्येत्। न च मन्यपलक्षणेन तत्परत्वं नत्सुमतेति निषेधात्। न चार्द्धधातुकस्येडित्यत्रेवाङ्ग निमित्तस्यसादेरार्द्धधातुकस्येत्यर्थान्न हि निरूपितार्द्धसन्नकस्यात्रो द्दिस्यकोटौ न प्रवेश इति नत्सुमतेत्यस्य प्राप्तिः। अत एव भाष्ये वृतादि प्रतिषेधे परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानमित्येवोक्तं न तु हेर्लुकीत्यपीति वाच्यम्। तस्याप्यपलक्षेरोदोषशङ्का वनेत्यभिप्रायेणास्य प्रयोजनं नत्वोक्तेरदोषात्। स्पष्टा चेयं रीतिः स्नुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये। अत्र भाष्ये नि। एवं हि तत्र भाष्यम् अविशेषणाद्वृता दिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्ताद्वृता दीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट् भवतीति वक्तव्यमिति। वृतादिसंबन्धिनः सादेरार्द्धधातुकस्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्येडिति तदर्थः।

तेनासत्यपि परस्मैपदे क्त्वे हेर्लुकि च निषेधः सिद्ध्यति विवृत्सिता विवृत्सितव्यमिति। नदेतदाह। तङानयोरिति। अत्र भाष्यवार्त्तिकयोः वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येडु चनादन्यत्र निषेध इति स्थितम्। नेन विवृत्सिषीयत इत्यत्रात्मनेपदेनात्मनेः पूर्वं तत्समानपदस्थत्वाभावादत्र स्नो निषेधः प्रवर्त्तते स च तङि नेपि तङि न निवर्त्तते। चतुर्ग्रहणसामर्थ्या दिति। वस्तुतस्तु पञ्चम्यस्य इतिवकुमुचितम्। एवं हि तासि चेत्येवास्तु। कृप इति व्यर्थम्। न च वृतादिष्विति व्याप्तिः। परस्मैपदाभावात्तङानयोः सत्वाच्च। अनुविपर्यभिनिभ्यः प्राणिषु नेत्यु क्तविधितिन्यैतरेवसृतो मिप्रेतमिति वाच्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासापत्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्चेति भावः। कृपेरित्यर्वाचीनानां पाठमुपेक्ष्य भाष्यारूढं पाठमाह। कृपोरोल इति। रे। फ इत्यत्र इति वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति। सिद्धान्तात्। पूर्ववाक्येनाप्राप्तमात्त्वे सिद्धे न द्वितीयवाक्ये न सामर्थ्याद्विधीयते। लुटि च कृप इत्यादिसौत्रनिर्देशो भाष्यका रव्याख्याने चेह प्रमाणमिति भावः। कृसीष्टेति। लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति किन्वान्न गुणः। वृत्। वृतमिति। वृतु वर्त्तन इत्यस्मात्क्विप्। घट चेष्टायाम्। ये धातवोऽन्यत्राधीता इह पठ्य न्ते तेषामर्थनियमः। येत्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेपि मित्त्वमस्त्येवेति न्यासधातुवृत्त्यादिषु स्थितं तं नदेतद्धृनयन्नुदाहरति। विघटयतीति। व्यथो लिटि। हलादिः शेषापवाद इति। अभ्यासान्तर्गतयकारस्य निवृत्तेरपवाद इत्यर्थः॥ ११ ननिवर्त्तनेइति। वार्त्तिके आत्मनेपदेनैव समानपदस्थस्येत्यर्थात्। अयं च कङ्‌न्यनेः प्राक्सुवन्नेनापि समानपदस्थ इति न दोष इत्याशयः। एतेनैतद्वार्त्तिकस्य नियमार्थत्वमाश्रित्य निषेधसूत्रप्रत्याख्याने पि न दोष इति बोध्यम्। एवं च स्नुक्रमोरिति सूत्रस्य वार्त्तिकसमानाकारवार्त्तिकक रणेन तत्प्रत्याख्यानरीत्यैतत्प्रत्याख्यानमपि भाष्ये ध्वनितमित्यनेन सूचितम्। अर्थनियम इति। अन्यथा शविकरणानाङ्घुटादिपाठादेव सिद्धे घ्वनशब्द इत्यादेर्वैहिर्भूतपाठस्य वैयर्थ्या पत्तिरिति भावः। मित्त्वमस्त्येवेति। अर्थनिर्देशस्य क्रियावाचित्वबोधार्थत्वेचारितार्थ्यादिति भावः। न्यासेति। अनेन भाष्यमत्रोदासीनमिति सूचितम्। निवृत्तेरिति हलादिः शेषेण प्राप्तायाइत्य
ति

रा॰म॰
३४

८४१

हस्वनोडिति। अत्रारुचिबीजमादित्वं रुष्यमत्वरेत्यस्याभावादिकर्मणोर्निष्ठायामप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। एवञ्च विभाषाभावादिकर्मणोरित्यर्थन्नान्। आत्मनेपदन्तु अक
रणापि सिध्यतीति। ज्ञापकमितिनिनचमृङ्ङदुक्तेपि साहचर्यादस्तु ग्विकरणस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति वाच्यम्। तस्य बहुशोव्यभिचारात्। लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तं ल।

अन्तस्त्वाह। यस्येति। त्रित्वरा ७८१ आदित्वमात्मनेपदमात्रफलकम्। रुष्यमत्वरेतिनिष्ठायामिटो विकल्पितत्वादिति मैत्रेयहरदत्तादयः। दृभये॥
८११ आभरणाकारमतमाह। केचिदिति। माधव इति। तस्यायंभावः। सूत्रे दीर्घान्तपाठस्तावदविगीतः। व्याख्यातारोपि दृ विदारण इतिव्याचख्युः।
युक्तं चैतत्। ह्रस्वान्ताभ्युपगमे हि स्मृदृभ्रांह्रस्वो वेति दृणाते र्विकल्पेन ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात्। धातुद्वयेन दद्रतुर्ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः। नचार्थ
भेदः। धातूनामनेकार्थत्वादिति। लुग्विकरणेति। स्वरति सूतीति सूत्रे सूङिति विकल्पेस्त तिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकम्। परिभाषा
मामिति। उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधमतिउभयोरप्यप्रवृत्तिः। अथवा अवधारणांशपरित्यागेनाविरोधेन समुच्चय इति भावः। मारणतोष
णा। माधव इति। शमस्तस्य आलोचन इत्यस्य हि निशामनमिति। रूपम्। आलोचनञ्च चक्षुर्जन्यं ज्ञानमेव। पश्यार्थैश्चानालोचन इत्यादौ वृत्तिकारादिभिस्त
थैवव्याख्यातत्वादिति भावः। ज्ञापनमात्रमिति। मारयन्तीति। आघ्रङ् स्थेति सूत्रे ज्ञीप्स्यमान इति प्रयोगादिति भावः। एष्वर्थेष्विति। पशुं सञ्ज्ञपयति। मारयतीत्यर्थः॥ विज्ञपयतीति। सन्तोषयतीत्यर्थः। सञ्ज्ञपयति रूपं दर्शयतीत्यर्थः। मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयति शरं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। स्यादेतत्
माधवमते ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थस्य का गतिस्तत्राह। ज्ञपमिच्चेति॥ ८१ स्यानुरोधेन तथैव कल्पनात्। ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य वि

भाषेत्यत्र भाष्ये। तत्र हि विदित इत्यत्र निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधः। विभाषागमहनविदविशामिति सूत्रे शब्विकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणस्याप्यमित्तु
त्यमानत्र चोदितौ यतो यं लुग्विकरणोऽतो विशि साहचर्याच्छब्विकरणस्यैव ग्रहणं न तु हनि साहचर्याददादेरेतत्परिभाषानुग्रहायेतिनदाशयः। ज्ञीप्स्यमान इति। बोधयितुमि

धातुवृत्तिः॥

धा.
म.श. तथा चेति। माधवमते इति शेषः। क्लेशेनेति। यथ्रनुरोधाद्भावप्रधानत्वेनेत्यर्थः। ह्रस्ववत्स्विति। फणस्य मुखस्य नेष्विन्यर्थः। सन्यनेइति। तत्कालावधारण।
३५

ज्ञापनमिति। तथा च बोधने धातुभेदेन रूपद्वयं फलितमिति भावः। यदाह देवः। जानातीति निश्चिसिद्ध्येत्। ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादेर्णौ मितेर्यपि
दमेकज्ञपमिदितिपदं ज्ञापने मारणादौ। तेनार्थज्ञापनेर्थे ज्ञपयतिपदवज्ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति। कम्पने चलिः। धातुनिर्देशे इक्। एवं छदिरूर्जने। जिह्वोन्म
थने लडिरित्यत्रापि बोध्यम्। घटादयो मितः। माधवादीनां व्याख्यामाह। मितस्त्वादिति। भकारानुबन्धादित्यन्ये। ज्वलह्वल। एषां मित्त्वमिति। मित इत्य
नुवृत्तं क्लेशेन व्याख्येयमिति भावः। ज्वलह्वलह्मलनमोनुपसर्गा वेति पाठान्तरम्। तत्र न कश्चित्क्लेशः। प्राप्तविभाषेति। ज्वलादीनां पूर्वत्र पाठान्नमेस्त्वम
न्तत्वादिति भावः। कथं संक्रामयतीति। यत्तु सुधाकरेण क्रमु। इह्यापि घत्रन्ताणिजिति। तन्न। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधादिति भावः। वृत्तिन्यासादी
ति। तथा हि। नपादमिति सूत्रे आयामयत इत्युदाहृत्य यमोपरिवेषणे इति मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति वृत्तावुक्तम्। तत्र न्यासेन कम्पमिचमामित्यतो नेत्यनुव
र्तत इत्युक्तम्। तथा मैत्रेयादयोपि नेत्यनुवर्त्य व्याचख्युः एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते। अन्यथा नकमीत्यतः प्रागेव त्रिसूत्रीपठ्येतेति भावः। सा
मर्थ्यादिति॥ तपरकरणात्तस्य तत्कालावधारणं ह्रस्ववत्सु चरितार्थम्। दीर्घवत्सु वाशन्यज्यत इति भावः। ८४०५ दुवधा केचिदममुदितं पठन्ति।
वान्तावमित्वेति उदाहरन्ति चातदनाकरम्। तथा हि। काशिकायामादित इत्यत्र तिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वा न्तइत्यत्रेडभावः साधितः। उ
दित्वे तु यस्य विभाषेत्येव सिद्धे स्तदसङ्गतं स्यात्। एवञ्च त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु। सुधाकर इति। अन्ये तु दुररणादि इति सगुणामेव पठन्ति। भागवृत्तौ राम
त्विति। अत्रेयमुपपत्तिः। नशमददेति सूत्रे आदिग्रहणं व्यर्थम्। वेत्यकारान्तसङ्घातग्रहणेनेष्टसिद्धेः। एवञ्चादिग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्य ३५
((र्थम्। अनुबन्धाश्चेकान्तः॥
मित्यनुकृष्यते। अकारस्य स्थानित्वन्नु तत्त्यज्यते तत्यागे मानाभावात्। अत एव दीर्घोपधानां फणादौ पाठश्चरितार्थ इति भावः॥

रत्वेनि। अनुदात्तोपदेशत्यनुनासिकलोपः। लुग्विकरणत्वादिति पिइत्यस्य तु श्तिपास्साभावान्नग्रहणमिति बोध्यम्। सौत्र इति। अन्यथा शब्दपरत्वेनागमो न स्या-
न्। गुणश्च स्यादिति भावः। विकरणस्तु कत्वर्थकत्वाभावान्नेत्यपि वक्तुं शक्यम्। अत एव प्रकृते ऽसिसिर्तीति प्रयोगः सङ्गच्छते। शकारादित्वाभावादिति। न च शबाक्षि-
प्तसार्वधातुके श्लुलुका वितिपरनिमित्ततया स्थानिवत्त्वेन शपमादाय दोष इति वाच्यम्। आक्षेपे ऽप्याक्षिप्तस्य वा शब्दे ऽन्वये मानाभावात्। अत एव जुहुत इत्यादौ
न गुणः। श्तिपि तु नादेशस्तयोः सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चेति निर्देशादिति भावः॥ यद्यपि शतृस्तयोः शकारादेः संभवो ऽस्त्येव तिष्ठन्मूत्रयन इत्यादौ विवनथापि ह शिश
त्वा२
यद्य। वमेरादौ लकारो लुप्तनिर्दिष्टः। तथा चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो न। वे मुष्मके चिद्दुधिरमित्यादिप्रयोगाश्चेहानुकूला इति। रम क्रीडायाम्।
अय मुदि इति मेनाचोपदेवादयोरत्वारमित्वेत्युदाजहुस्तन्महान्तो न सहन्त इति भावः। पा घ्राध्मा। पा पाने। पा रक्षणे इति तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात्। दृष्टी
ति सौत्रो निर्देशः। दृश्यर्त्तीति पाठस्तु चित एव। इत्सन्त्रकशकारादाविति। नेनपपेइत्यादौ न। शितीति कर्मधारयस्योक्तत्वात्। बहुव्रीहौ तु स्यादेव दोषः। अत ए-
वार्त्तिसर्त्योर्जिह्म्यादिकयोर्नेह ग्रहणम्। शपः श्नुना पह्नवात्। तानयः संभवे ऽपि शकारादित्वाभावात्। यत्त्वाहुः। शित्यचीति व्याख्यानाच्छानशितेति। त-
त्र। उक्तरीत्या कर्मधारयस्यैवावश्यकत्वे ऽचीत्यस्य वैयर्थ्यात्। सदेः परस्य। सदिस्वन्योरिति पाठस्तु वृत्त्यारूढो ऽपि भाष्याननुगुणत्वादुपेक्ष्यः। श-
दु शातने। विशीर्यतामिति। यथा च तैत्तिरीये श्रूयते। पदम्बशीयते इति। शातनन्त्विति। शदेरेव हि णिचि शदेरगताविति तत्वे ल्युटि च शातनमि-
ति रूपम्। तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धत्वेन निर्देशः। गम्लृ गतौ। डुपचष् पाके इत्यादिवदिति भावः॥
११ दिसाहचर्यात्तयोर्ग्रहणमिति बो-
ध्यम्। अत्र परं हद्धनरं मानं चिन्त्यम्। शित्यचीति। शिद्रूपे ऽचीत्यर्थः। भाष्याननुगुणत्वादिति। स्वञ्जेरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकादिति भावः। अस्यैव धातोरिति। स्वनि-
यतरूपेणोपायेन धातुस्वर्थनिर्देशादिति भावः। नन्वेवं शदेनेइत्येव वक्तुं युक्तमत आह। प्रसिद्धं चेति। न त्वप्रसिद्धमिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह। गम्लिति। यथा ग-
त्यादिभिः शब्दैः फलवाचकैरपि तदनुकूलव्यापारार्थकस्यार्थनिर्देशस्तथा प्रकृते शातनान्यविशरणार्थकस्य शातनपदेनार्थनिर्देश इति भावः॥ ६ ॥

उ·
स·श·
३६

आत्मनेपदीगतइति।यद्यपिपूर्वंनपठितस्तथापिक्वचिदानुदात्तोपरुतइत्यभिप्रायेणोदम्।माधवइति।पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वइत्यन्येअभ्युत्पन्नः सर्वेतरतत्वसि।

कुचसंपर्चनेत्यादि ८४४ कचशब्देनारेइतिपठितस्येहपुनःपाठः संपर्चनादावेवज्वलादित्वप्रयुक्तोणोयथास्यात्। मेधृसंगमेच। ८६२ प्रज्ञा
येगृहमेधिनामितिलिङ्गम्। गृहैर्मेधन्तेसङ्गच्छन्तेइतिविग्रहः।बुधिरबोधने।पूर्वोत्तरेति।दिवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिस्सहचर्यात्तथाभूतस्यैत
स्यैवग्रहणमित्यर्थः। यत्तुमाधवेनोक्तम्। अकर्मकैः साहचर्यादिति। तदुपेक्षितम्। सकर्मकादावपि। चिण्दर्शनात्।तथाचमाघः।क्रमादमुंना
रदइत्यबोधिसः।श्रीहर्षोपि।अबोधितज्जागरदुःस्वसासिणीति। उबुन्दिर।बुन्दित्वा।निशामनेबुन्नम्।निशामनंचाक्षुषज्ञानम्।वेणृ।८७० वादि
त्रस्यवाद्यभाण्डस्यवादनार्थमादानंवादित्रग्रहणम्।नान्तोपीति।उनमानामहिषमन्ववेनदित्यत्र।भाष्यकारैस्तथोक्तत्वादितिभावः।व्ययगतौ
८७४ क्वित्यागेतुनित्यमात्मनेपदीगतः। अयञ्चुरादावदन्तः। स्पश। ८८० बाधनस्पर्शनयोः। अपस्पशत्। अत्स्मृदृत्वरप्रथेत्यादिनाभ्य
भ्यासस्यात्वम्।।सन्वदित्वापवादः।स्पामीतुपपइत्येकेइत्याह।अत्रपाठेयतोव्रतानिपस्पशेइत्यादयःप्रयोगाःप्रतिकूलाः।पस्पशा।यङन्ताद्विटा
प।सन्नत्पूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात्त्राभ्यासदीर्घइतिमाधवः।पसेतिदन्त्यान्तःसौत्रोधातुः।पसतीत्यादि।यङ्लुकोलु।जपजभेत्यादिना।
भ्यासस्यनुक्।पंपस्यते।पंपसीति।पंपसइतिकण्ड्वादिः।पंपस्यति।हृञ्।८८२।भारंहरति।ग्रामंप्रापयतीत्यर्थः।अंशंहरतिस्वीकरोति।स्वर्णंहरति।
चोरयति।पापंहरतिनाशयति।आदेचउप।स्पिटिधातोरित्यतोधातोरित्यनुवृत्तमेवाविशेष्यते।तदाह।उपदेशेएजन्तस्येति।धातोःकिम्।गोभ्याम्।।
नौभ्यां।अस्तिस्वत्रापिगमेर्डौ

डान्तबाधकविचारार्थःपस्पशाशब्दइत्यन्ये।उभयतःस्पाशेत्यप्यस्यैव।धातोःकिमिति।द्वौकितेत्यादावेजुपदेशसामर्थ्यात्समुदा
योपदेशाश्रयावयवानांनान्तरीयकतयोच्चारणेनैवोपदेशाभावाच्चनदोषइतिमन्मः।। ।।

राम·
३६

उपदेशेऽजिति। डोरित्याद्यो कारायुच्चारणन्तु सर्वनामस्थानविषयेगोतोणिदिमसत्निमित्तक वृद्ध्यपरत्वात्प्रवृत्तौ चरितार्थम्। नचोपदेशइत्यजन्तविशेषणम्। धातोरित्य
स्याभावेतल्लाभादितिभावः। अत्रवदन्ति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वेनेदं फलम्। किंचधातोरित्यनुवृत्तावुदीचांमाङ इत्यादावात्वानापत्तिरनुबन्धलोपोत्तरन्तद्धिनिर्मुक्तस्यैवधातुतायानधा
तुलोपइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वात्। किंचतत्सत्वे धातुसञ्ज्ञायांङानत्सधातुत्वेऽजन्तस्य धातुत्वाभावः। नचतत्सत्वेपितत्प्राग्भागस्यैव धातुत्वमितिनदोषः। एवंहिङकारस
त्वेपिधातोरुपदेशेऽजन्तत्वानपायेनात्वेवाधकाभावादस्यनिर्देशस्यनानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकताभाष्योक्ताऽसङ्गतास्यात्। तस्मादुपदेशेइतियथार्थसप्तमीतस्यैवे
चइतिविशेषणमेजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थइतिभाष्योक्तमेवसाधु। गोभ्यामित्येवोपदेशपदफलम्। नौद्यचइत्यादिस्त्वनुवादोनोपदेशइतिसंक्षेपइ विधापकेभाष्ये। उणा।

त्वानुदिभ्यापडोरित्युपदेशस्य च। उपदेशेकिम्। चेता। स्तोता। लाक्षणिकत्वादेवात्रनभविष्यतीतिचेत्। एवन्तर्हिवर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा
षानाश्रीयतेइतिज्ञापनार्थमिदम्। तेनज्ञापयतीत्यादौकृतात्वानांपुक्सिध्यति। अशितीतिपर्युदासेवहवोदोषाः। तथाहि। सुग्लः। सुग्ला। सुग्लानः। आकारान्त
लक्षणाः काङ् युचोनस्युः प्रत्ययनिमित्तंह्यात्वम्। आदन्ताच्चप्रत्ययइत्यन्योन्याश्रयात्। किञ्च जग्लेइत्यत्राभ्यासेइकारः श्रूयेतद्विर्वचनेचीतिवचना
त्। तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधएवायम्। विषयसप्तम्यान्तुपर्युदासेपिनक्षतिः॥

दीनामव्युत्पन्नत्वाड्डो इत्यादीनामुपदिश्यमानैजन्तत्वमस्तीतिनवाच्यम्। एवञ्चोपा
देशग्रहणस्यवर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापकतापिचिन्त्या। अतएवभाष्येगोभ्यामित्येतद्व्यावृत्तयेधातुग्रहणानुवृत्तिमुक्त्वायापिनिवृत्तन्तदित्याद्युक्तम्। मेङ
योपरङकारसत्वेनस्योपदिश्यमानैजन्तत्वाभावेनतस्यनानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकतासुस्था। अनुबन्धलोपेतुएजन्तत्वाभावेपिधातुसञ्ज्ञादिकार्यार्थन्तावतोप्युपदेशे
नान्यर्थाचोपदिश्यमानस्यैजन्तत्वसत्वेनभवत्येवात्वम्। पुम्विधौगामादाग्रहणेष्वविशेषइत्यागतइत्यादिभाष्यप्रयोगात्। लाक्षणिकाकारान्तस्यापिग्रहणमितिज्ञापयतीत्यादौनदोषः।
अतएवोक्तरीत्यावर्णग्रहणेपिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभाष्ये सञ्चारिता। चेतेत्याद्यप्यस्यव्यावर्त्यमित्यन्यदिति। अन्योन्याश्रयादिति। पूर्वमनिष्टेप्रत्ययेकृतेआत्वेतुपरदेशस्या
वष्टब्धत्वादेवानप्राप्तावनिष्टंस्पष्टमेव। नक्षतिरिति। सुग्लइत्यादिलक्ष्येनक्षतिरित्यर्थः। विषयसप्तम्यामपिपरनिमित्तत्वसत्वाज्जग्लेइत्यस्यत्वसिद्धिरितिवोध्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधेपिशि

नितिविषयसप्तमीतिवोध्यम्॥

उ. म. श. ३१ कर्मव्यतिहारे इति। राधातोरिति शेषः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। गुणे वृद्धौ प्रक्रियागौरवं स्यादितीष्टु वाचिपरशब्दाश्रयेण पूर्वं वृद्धिस्वीकारस्यैवोचितत्वादिति तदाशयः। तन्निर्मूल
मिति। ननु राधातोर्लिटि गुणात् वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं सूलमत आह। निष्फलमिति। न च पूर्वविप्रतिषेधाभावे परत्वाद्गुणे सकृद्गताविति न्यायाद्वृद्धिर्दुर्लभेति वाच्य

अत्र तत्त्वावामश्वेतिसूत्रेणाकबाधनार्थं पुनरपि विधानं ज्ञापकम्। तदाहुः। अनैमित्तिकमात्वम्। शिति तु प्रतिषेध इति। तदेतदाह। ननु शितीति। इत्संज्ञक
शकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः। धातुग्रहणात् सित्तसप्रत्ययस्याशितीति कर्मधारयेण विशेषणात्। यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तर्हि जग्लेइत्यादि।
न सिध्येत्। एशः षित्वात्। आतो लोप इटि च। अजाद्योः किम्। ग्लायते। यक्। जाग्लायते। यङ्। दासीय। इट्। आर्धधातुकयोः किम्। यान्ति। व्यत्यये। कर्मव्यतिहा
रे तङ्। लुङ उत्तमैकवचनमिट्। धैन्यङ्करणे। ध्यायति। दधौ। घु मास्थेत्यत्रेति। व्याख्यानात्। तत्रान्तरस्यति जहातीति श्यना निर्देशाच्चेति भावः। विभाषाघ्रेति।
श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः। एवं शाच्छासेति घु ग्विधावपि बोध्यम्। तेनास्य ग्लिर्निह्रीनि पुगेव। सापयति। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। ऋच्छ
त्यृताम्। इह सूत्रद्वयेपि प्राचां अवृद्धिनिमित्ते लिटीति व्याख्यानम्। तत्सूत्राननुगुणम्। दयतेर्दिगि लिटीति प्रक्रान्तत्वात्रावृद्धिनिमित्ते इति कुतस्त्य
म्। ननु स्वविषये वृद्धिर्बाधिकेति चेन्न परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वात्। यत्तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरिति। तन्निर्मूलं निष्फलञ्च। तदेतदाह। गुणः स्या
च्चिरीति च गुणोर्ति। अर्तीति भ्वादिह्वाद्योश्छान्दसेन लुका निर्देशः। ऋग्रहणमेव तु सुकरमिति हरदत्तः। तन्न। यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थत्वात् श्तिपा निर्देशस्य
अकारे विधेये गुणग्रहणम्। चिन्त्यप्रयोजनम्। अयङ्यि क्ङितीति सूत्रात् यीत्यनुवर्त्तनेन च लिङो विशेषणम्। तदाह। यादीति। तेनेह न। संस्क्रियीष्ट।
सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च। आद्योरङ्नेति। तथा च प्राचाम्भ्वादौ यदुदाहृतं तदाकरविरुद्धमिति भावः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति। सवितुः प्रसवे इत्यादौ तथा दर्शना ॥ ३ ॥

यङ्लुक्व्यावृत्त्यर्थत्वात् ३

त्। गुणप्रवृत्तेः पूर्वमत उपधाया इत्यस्याप्राप्त्या कृतन्यायस्योक्तिसंभवाभावात्। स्पष्टं चेदं कैयटे। प्रक्रियागौरवन्तु नवचनापेक्षयाधिकं दुष्टमिति तदाशयः। लुकेति। न्यायप्राप्तया

व्यर्थमिति। नचायुवनित्यादौ दोषः तत्राडागमस्याभीयासिद्धत्वादेव यणभावसिद्धेः। लावस्थायामडागमेपि तस्यान्याश्रयमपि तत्समानाश्रयमित्यसिद्धत्वं बोध्यम्। असिद्धवत्सू
त्रप्रत्याख्यानेतु राल्लेकाचइत्यत्रानेकाचइतियोगं विभज्य इणोयणीत्यनुवर्त्य योगविभागं सेष्टसिद्ध्यर्थं तव्याव्याख्यानेनचाडादिसहितानेकाचश्चेद्यणतदाइवर्णान्तस्येण एवेति

हुश्नुवोः सार्वधातुके। हुश्नुवोः किम्। योयुवति। नोनुवति। असंयोगपूर्वेति किम्। अश्नुवन्ति। असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं नतु प्रत्ययस्य। तेनाप्नुवन्ती
त्यत्रापि यणेनेतिभावः। स्यादेतत्। हुश्नुग्रहणं व्यर्थम्। योयुवतीति यङ्लुगन्तस्य प्रकारान्तरेणैव वारणात्। तथाहि छन्दसो यङ्लुक्। नत्र प्रत्ययस्या
र्द्धधातुकत्वादेव यण न भविष्यतीति चेत्सत्यम्। हुश्नुग्रहणादेव ज्ञापकात्। भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुग्भवतीति भाष्यकाराः। चान्द्रास्तु यङ्लुको भाषाविषयत्वं
निःसङ्कोचमेवेच्छन्ति। ज्ञापकतामेव ध्वनयितुमिहानेकाचइत्यस्यानुवृत्तिः प्रदर्शिता। तेन युवन्ति नुवन्तीत्यादेर्व्यावृत्तौ सत्यां हि हुश्नुग्रहणस्य ज्ञापकता
निर्वहति। अन्यथा सार्वधातुकपरयोर्हुश्नुवोरनेकाच्त्वाव्यभिचारात्किं तदनुवृत्त्येति दिक्। इड्डादेश स्यैवेति। नचास्यापि ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। गातेड
प्र त्यादौ नङँवर्त्यङकारस्य चरितार्थत्वात्। आदेशङकारस्य तु नचरितार्थः। स्यानिवद्भावेनङित्त्वादेव तङः सिद्धत्वादिति भावः। गुङ् चेइति। कुङ्घोष्ठु
रितिङस्यत्रः। ९।५० लुङ्इति। अस्मात्प चाद्यचि विक्लवः। बवयोरभेदात्विक्लव इति माधवः। रूङ्।९५१। रेषणं हिंसेति रिषहिंसायां पठितत्वात्।
बोपदेवोप्याह। रूङ् वधे गत्यामिति। भाष्यात्तु भाषणे चेति पठितम्। व्याख्यातं अभिश्व रोषणे चेति पाश्चात्तरसुपन्यस्य रोषणङ्कोपोत्पादनमिति व्याख्यानं तत्सर्वं
माधवादिविसंवादादुपेक्षितम्। मेङ्। प्रणिमयइति। नन्विह नेर्गदेति कथं स्यात्। शिद्विषये आत्वाभावेन मास्त्वाभावात्। किंच। अशिद्विषयेऽत्कृतात्वेप्यस्मिन्यात्व
दुर्लभम्। प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यात्। गामादाग्रहणेष्वविशेषइति चेन्मी नाति मिनोत्योरपि तदानात्वयोरतिप्रसङ्गइत्यतआह नत्रेतिइष्टत्वादिति॥

नियमात्तद्दोषः। द्वितीयं त्वेरसंयोगपूर्वस्येत्येतत् अनेकाचइत्यनुवृत्त्या विद्ध्यर्थं बोध्यम्। नचाचारक्विपि भानवतीत्यादौ दोषः। परेणगुणेनवाधात्। अयश्चमध्येऽपवादन्या
येनोवङ्स्यवापवादइतिभावः। आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रेइतिभाष्यात्तस्यतदर्थमसिद्धवत्सूत्रारम्भ एवयतितिपरं। चान्द्रास्त्विति। अत्रारुचिबीजन्तुपाणिनिसूत्रभाष्य विरो॥

धः। इतिभावः इति। व्याख्यानादिरितितत्वम्। विशेषविहितेनेति। सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायात्। अतएवयासुडियेसीयुडनेतिभावः। पीस्यात्त्र्यामिति। प्यायः पीचस्ति।
ङः स्यात्। इदमस्तेर्भूरित्यादीनामप्युपलक्षणंलुकः प्रवृत्तेरिति। नचधेटोधासीदित्यादौदोषः॥ स्यासाहचर्येणधं रपिपरस्मैपद प्रवृत्तेरितिभावः। एतदपेक्षयानुवृत्तिरि

अयंभावः। दाधाघ्वितिसूत्रेप्रणिदयतेप्रणिधयतीत्यत्रणत्वसिद्धयेभाष्यकारैरित्थं सिद्धान्तितम्। णत्वविधौघुमेत्यस्यस्थानेघुप्रकृतिमाङिति पठनीय
म्। घुश्चप्रकृतिश्चमाङ्चेतिद्वन्द्वः। प्रकृतिश्चकस्येत्याकांक्षायांसन्निधानात्पूर्वोत्तरयोरेव। अतोनवाप्यव्याप्तिः। नापिमामानइत्यत्रमीनातिमिनोत्यो
रतिव्याप्तिः। माङोङकारानुबन्धस्यैवोपात्तत्वादिति। दिग्यादेशेनेति। दयतेर्लिटिदिग्विंप्राप्तंदिग्यादेशश्च। तत्रविशेषविहितेनदिग्यादेशेनदि
त्वशास्त्रस्यबाधः। पीस्यात्त्र्यान्दित्वंनबाध्यते। विषयसप्तमीमाश्रित्यलिडुत्पत्तेः प्रागेवतयोः प्रवृत्तत्वात्। दिग्यादेशविधौतुपरसप्तम्येवनतुवि
षयसप्तमी। लक्ष्यानुरोधात्। तदेतत्सूचयति। इष्यतइति। स्याघोरिच्। इहात्मनेपदेष्विपितिनानुवर्तितम्। परस्मैपदेषुगातिस्थेतिलुकः प्रवृत्तेः।
डीङ्। विहायसाआकाशेन। वातुपुंस्याकाशविहायसीइत्यमरः। विहायसामित्यनाकरःपाठः। मानवध। अभ्यासस्यविकारआभ्यासः। सचेन्त्वमे
वातथाहि। दीर्घश्चेत्याचइत्युपस्थितम्। नचमानादीनामभ्यासविकारभूतोच इकारादन्यः संभवति। यदितुह्रस्वइत्येवगृह्येततर्हितद्वितनिर्दे
शोव्यर्थः स्यात्। सहिअभ्यासेईकारश्रवणार्थक्रियते। अन्यथाऽजन्तस्याभ्यासस्यविधीयमानोदीर्घः हलादिः शेषमात्रंप्रतीक्षतांनतुसन्वदि
त्वमपितदेतदाह। इकारस्येति। अत्रन्यासकारः। धातोःकर्मणइतिसूत्रेवाग्रहणमविभज्यत्रिसूत्रीविशेषनयासंबध्यते। साचव्यवस्थितविभा
षा। तेनेहसूत्रद्वये ऽर्थविशेषोपहिते भ्यएवसन्निति। सचविशेषोमुनित्रयेणसाक्षादनुक्तोपिवृत्तिकारादिभिरुपनिबद्धः तद्दर्शयति। गुपेर्निन्दायामि ॥ साहित्यं॥

वलक्षीयसी। तस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानतुउभ्रविभाषोपयमनेइत्याद्यर्थमावश्यकीतिपरे। उपनिबद्धइति। परस्मैत्रेचिकित्सः। जुगुप्साविरामेत्यादौविशेषार्थप्रतीते।
विचिकित्सातुसंशयइतिकोशबलात्। गुपगोपनेसत्रंगोपनेइतिधातुवृत्तिषुप्रयोगाच्चविशेषलाभइत्यपिबोध्यम्॥ १०७ ॥

आद्यु दात्तः सिध्यतीति। यतिञ्चतो लोपो यदन्तस्याघ्नचकत्वात्। उवथ्य इति तुच्छांदसमिति भावः। यदृत्यनिर्वेलायांघ्नचकमित्यर्थे प्यदोषमाह। अजन्तभूतेति। अ।
तोलोपइत्यादावार्द्धधातुक इतिविषयसप्तमी तिपूर्वे लोपेकृते भौतपूर्विकाजन्तत्वमादाय दितियतो नाव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्चयदृत्यत्तिवेलायामपि
ह्यकृत्वमिति। भावः। विषयसप्तम्यामपितद्धितार्थविषयेजातस्यद्विगोर्निमित्तत्वं यथा तद्धिते द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रोक्तं तथा लोपस्यापि परनिमित्तकत्वम्

सन्यङोः सन्नन्तस्येत्यादि। यत्तु प्राचा सन्यङोरितिसप्तमीमाश्रित्यसनियङि च परे इति व्याख्यानम्। तन्न। प्रतीपिषति। अटाट्यते इत्यादौ सन्य
ङोः प्रकृतिभागस्यैवद्वित्वापत्तेः। आट आटतुरित्यादौ लिट्प्रकृतेर्यथा। नहिनिमित्तत्वाविशेषे लिटो नद्वित्वम्। सन्यङोस्तु तदिति संभवति। यत्त्व
प्राचोक्तंशपोऽकारेण सिद्धेसन्यङोरकारोच्चारणमजादेरितिद्वित्वार्थम्। तेन यसनोर्द्वित्वमिति। तन्न। निमित्तस्य कार्यित्वायोगात्। नचाकारोच्चारण
स्य सामर्थ्यमिति युक्तम् अकारफलानां बहूनां सत्वात्। तथाहि। पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादत उपधाया इति वृद्धिर्न प्रवर्तते। किञ्च दित्सधि
त्सलिप्सादिभ्य एकाच्वाभावाद्यइन्। अपिच। दित्सन्धित्स्यमित्यत्राचो यतिकृते यतो नाव इत्याद्युदात्तः सिध्यति। तथाच प्राचाप्युक्तम्। अजन्तभू
तपूर्वादपियत्। दित्स्यंधित्स्यमिति। किञ्च। पिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम्न। अपिच। यस्य
हल इत्यत्र यस्येति सङ्घातग्रहणमहर्यीदित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सिद्धान्तः। तथाचापापचिष्टेत्यादौ यलोपोप्यकारफलम्॥
। अपिच। पापच्यतेरचो यत्। पापच्यः। हलन्तत्वे तु ण्यति कथंचिद्यलोपे णित्युपधावृद्धौ चजोरिति कुत्वे पापाक्य इति स्यात्॥ ७०७॥

त्सीतिगणयतीत्यादौ चाल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्वृद्धिर्न निर्वोढ्यम्। ननु हलन्तादङ्गादुत्तरस्य यस्य लोप इत्यर्थेन हर्यतेनित्यादौ लोपव्यावृत्तौ सङ्घाताग्रहणेन फलमत
आह। अपिच पापच्यतेरिति। कथञ्चिदिति। उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। पापाक्य इति। नच निष्ठायामनिट इत्युक्तेः कुत्वं दुर्लभं यस्कुत्वनस्य निष्ठायामनिट्त्वेनादोषादि

॥ हलन्ताः ॥

भिन्नाएवेति।चुरादिष्वितिशेषः। तेषाञ्चसन्यात्रफलकः पाठइतिभावः।परेत्वेवंसतिभ्वादावनुदात्तेषुगुपगोपनइत्यादिःपाठोऽनर्थकः।तस्माच्छ्विकरणात्रयेभ्यो
नो।अतएववदाधर्तीतिसूत्रेतिजेर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदमितिभाष्यंसङ्गच्छते।अन्यथाणिजन्ताद्यङ्णिलोपयोरपिनिपात्यतावक्तव्यास्यात्।गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्या

अपिचापापचिफलंस्वयमेवापापचिष्ठवेति।यङन्तस्याप्यजन्तत्वेऽचःकर्मकर्तरीतिञ्श्चिण्विकल्पःसिद्ध्यति।तस्मात्तन्यङेरितिपक्षेवयुक्ता।अतएवयङ्
लुकिप्रत्ययलक्षणेनयङन्तत्वाद्दित्वंसिद्ध्यति।परस्मैपदंत्वङ्गकार्यत्वान्नलुमतेतिनिषेधःप्रवर्तेतइतिदिक्।दानशानोचेति।आर्जवनिशानार्थाविति भावः।अर्था
न्तरेष्विति।गोपनदिरूपेषुपाठोपान्तेइत्यर्थः।चुरादयइति। तथाचानुपूर्वीमात्रसाम्येपिभ्वादयोभिन्नाएवेत्यर्थः।भेदाभ्युपगमस्यफलमाह।अनुबन्धस्ये
त्यादिना।अभेदेतुसन्नन्तादिवाकर्तृगफलाण्यन्नादपितङ्स्यादितिभावः।इङ्गुणाविति।यद्यपिहलन्ताच्चेतिसनःकित्वेनापिगुणःसुपरिहरस्तथापीडभावायो
क्तहेतुरनुसर्तव्यः।एवञ्चगुणप्रसङ्गस्येवाभावात्किङ्त्वान्वेषणेनेतिभावः। मीमांसतइति।यन्नूनरतन्त्रेवाचस्पत्यादौमीमांसाशब्दोमाङ्मानइत्यस्मा
द्धुत्पन्नइत्युक्तम्।तद्यदिसमर्थनीयइत्याग्रहस्तर्हीत्थमाशयःकल्प्यः।इहसन्प्रकृतिस्तावदात्मनेपदार्हाचुरादिकाङ्गितैवेतिस्थितम्॥ मानपूजायामित्या
दिव्यतिकारग्रन्थोपिभङ्ग्याव्याख्येयएव।नहितस्मादयंसनएवंस्थितेसन्प्रकृतिरनुदात्तेत्कैवेतिमानाभावाद्ङिदेवास्तु।नकूचसूत्रेनिपात्यताम्।मुण्डमिं
श्रादिसूत्रेहलकलयोरदन्तत्ववत्।नचवैयाकरणानामुपायेष्वाग्रहः। उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिताइत्युक्तेः।नचैवंसतिमीमेतीसप्रसङ्गः॥ राम·
३९

सन्नन्तादात्मनेपदमित्यस्यभाष्यस्यसन्प्रकृतिष्वर्थविशेषविशिष्टेषुतत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः।मूलद्वयमपित्वन्यनुरोधेनेत्याहुःभङ्क्तिः।पूजायांदृष्टान्मानोजिज्ञासापूर्वके
विचारेसतिनित्यंवंमङ्गइत्यर्थः।तस्मादिति।तदर्थकादित्यर्थः।इत्युक्तेरिति।माङ्मानेइत्यस्यमामेपठितान्माङोविचारेसतिनित्यर्थःकर्तव्यः।अर्थविशेषेङित्करणात्सनन्तादात्म

भ्वादिसाहचर्येणेति। अत एव प्रनिमीमांसते इत्यत्र नेर्गदेति णत्वं न। तत्साहचर्येणोच्चासत्त्व एव माङ्‌ऽपि नानुवृत्तेः। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्‌ तस्मात्‌। परेण सनाशंसे तु स्यात्‌
भिनवाधान्। अत एव तितिक्षुः क्षमितासमीत्यमरो बीभत्सुरित्यर्जुननाम च सङ्गच्छत इति दिक्‌। प्रामादिक एवेति। भाष्ये ऽदर्शनादिति भावः। प्रपञ्चितमिति। वस्तुतस्तु गुप्तिज्किद्भ्य

भ्वादिसाहचर्येण च्वासन्त्येवं ह्विधानादिति। रभ राभस्ये। राभस्यमुपक्रमः। वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्। अयोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम्। यत्तु सान्यदा द्योरितिनिषेधे
प्राप्ते इति। तन्न निषेधस्य प्राप्तिपूर्वत्वात्। कृत्यं वेदमिति। एतच्च माधवादिग्रन्थस्य स्पष्टम्। प्राचा तु विष्कन्दतीत्युदाहृतं तन्नेति भावः। नसबद्धन इति। तथा च पर्युदासा
विषयत्वात्परेरुत्तरस्य तिङन्तेपि षत्वं भवत्येवेति भावः। अत एवाह। परिष्कन्दतीति। णमप्रश्न इत्वा। अस्पष्टकचिदुदित्पाठः प्रामादिकः। अस्पदिति। लृदित्वादङ्‌।
प्राचा त्वस्पासीत्। असासीदिति सिजन्त्युदाहृतं तत्प्रामादिकम्। कृष्णमृषेतिवार्त्तिकमध्ये स्पेः प्रक्षेपोपि प्रामादिक एवेत्यवधेयम्। यम उपरमे। केचिदत्तुमिदि
तं पठन्ति। कितनिवासे। चिकित्सतीति रोगमपनयतीत्यर्थः। शत्रुं विचिकित्सति। निगृह्णाति। क्षेत्रे तृणं चिकित्सति। अपनयति नाशयतिवेत्यर्थः। श्वा
श्वयद्रुश्चिकित्सवितिस्वण्डनम्। तद्वा स्वावसरे चिकित्सनामिति तु युक्तमिति वर्द्धमानः। तत्र वर्द्धमानस्य प्रमाद इति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम्। मा न
देनह्नु तर्पणे। कश्चिदिति। भज सेवायाम्। ९९८ भक्तिरिति। भक्ष्यत इति। यत्तु हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते इति मन्त्रे भजिष्यन्त इत्यर्थ इति वेदान्तग्रन्थेषु क्त
चिद्दृश्यते तन्न च्छेरव कप्रमादात्। डुवप्‌। ड्वितः क्त्रिः। उप्त्रिमम्। डुवविति क्वचित्कः पाठः प्रामादिकः। वेञो वयिः। इकार इति। नन्वित्संज्ञकः नुमापत्तेरिति भा
वः। वयेस्तासावभावादिति। नहि तेन। सौवि धमानत्वं स्यानिवद्भावेन लभ्यमशास्त्रीयत्वात्। न चाचस्तास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वादतिदेशो ऽस्त्विति वाच्यम्॥

न मन्ता। अनुदात्तेत इति भाव्यस्वरसान्कि तेरनुदात्तेत्वमेवोचितं विचिकित्सतीति छान्दसं केयटस्य प्रमाद इति वर्द्धम। नाशयमन्ये। प्रामादिक इति। माधवादिविरोधा।
दिति भावः। नन्वित्संज्ञक इति अनुनासिकपाठाभावादित्यभिप्रायः। उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वमिति भाष्यमते भाविधातुत्वमादायेकानिर्देशोयमिति तन्नुमिति बो

अस्त्विधित्वादिति। यद्युप्युपदेश इत्यस्य तत्रापकर्षणे नस्यात्युपदेशेजन्तत्वमस्त्येवेति न तदर्थं स्यानिवत्वापेक्षोपदेशेत्व तद्दूत्यस्य प्राप्तेष्वन थाप्युपलक्षणमि। दम्। प्रत्यासत्यायन्निमिन वैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिर्मृग्यते तेन स्वधर्मस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणान्नदोष इति बोध्यम्। गुणायादेशयोरिति। गुणे इगन्त त्वाभावाद् इत्प्राप्त्यायादेश इति भावः। नसिचिति। सिचि वृद्धेयें नना प्राप्तिन्यायेना नरङ्ग बाधकत्वादिति भावः। ज्ञापनार्थमिति। न्यायसिद्धस्यैव बोधनार्थमित्यर्थः।

अच इत्युक्तेरल्विधित्वात्। वदव्यक्तायां वाचि। उवदिथेति। कुलेप इदिथ वचस्त पनान्मजाया इति पछ्त्रवस्य प्रमादएवाम्ब्यतेरः। पररूपमिति। अ नोलोपस्तु न भवति। आर्द्धधातुकोपदेशकालेयदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात्। अश्वयीदिति। नन्विह्वान्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धि निषेधोस्तु किं णिश्विग्रहणेनेति चेत्सत्यम्। नसिच्यन्तरङ्गत्वमस्तीति ज्ञापनार्थेणि। । श्विग्रहणम्। तेन चिरिणोति जिरिणोत्योर्यङ् लुगन्तानाा। चिनीप्रभृतीनां च सिचि अचिरायीत्। अजिरायीत्। अचे चायीदित्यादि सिद्धमिति। चलुंपतीति। लुम्पतीत्यर्थः। उक्तं हि कविकल्पद्रुमे। चुलुंलोपे इति का स्यनेकाच्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थमिति वार्तिके व्यवहितोयम्॥ ॥ इति भ्वादयः॥ ॥ ऋतेरीयङ्। ऋतिः सौत्र इति। तान्तोयं धातुरिका निर्दिष्टः। वं चिलुंच्यृतश्चेत्यनुवादात्। यतुवदन्ति। ईयङो दीर्घोच्चारणान्तान्तोयम्। इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङमेव कुर्यादिति। तन्न। एरनेका च इति यणापत्तौ सवर्णदीर्घस्य दुर्लभत्वात्। नच यङेवास्तु। अकृत्सार्वधातुके दीर्घोपपत्तेरित्युक्तेसोचिता। सन्यङोरिति द्वित्वापत्तेः॥ ॥

नन्वपूर्वमिदं ज्ञापकमिति भ्रमितव्यं नन्वासंभवादित्यन्यत्र विस्तरः॥ इति भ्वादयः॥ अनुवादादिति। ऋदन्तधातोस्तु न तत्र ग्रहणं व्याख्यानात्। कर्मणि णिङिति साह व यो हलन्तस्यैव ग्रहणं बोध्यम्। यणापत्ताविति। न च तत्र क्क्ङिति चेत्यन्यायेन धात्ववयवभिन्नस्यैकारभिन्नस्यैव वाचो निमित्तत्वमिति वाच्यम्। ईदृशस्थले तच्चायाया वि षयस्यान्यत्रोपयादितत्वात्। तुल्यन्यायेन णिविगुणाद्यनापत्तेश्चेति भावः। इत्युक्तेस्सेति। तेन सिद्धे ईकारोच्चारणन्तान्तत्वे प्रमाणमित्युक्तेसेत्यर्थः। इत्प्रत्ययेन सिद्धे ईय

उक्तगणानां ज्ञापनार्थमिति युक्तं॥

अनुदृत्तेरिति। अर्थान्तरासंभवाच्च हलादेर्हैरित्यर्थ इति भावः। उच्चारणार्थ इति। अत्राद्ये नप्रत्ययाक्षेपस्तत्र हकाररूपप्रत्ययस्य हान्तस्य चासंभवात्र त्यया
वयवहस्येत्यर्थः। तेन वाग्घरिरित्यादेर्न दोषः। उक्त स्येति विशेषणं तु श्रुतत्वाद्धस्यैव। एवं च हस्यैवाव्यवहितत्वाद्द्रुदिहीत्यादौ न दोषः। अनादित्यत्र
तु न धिः हत्वस्याल्विधित्वेन स्थानिधर्मत्वाभावेन च स्थानिवत्त्वाभावात्। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये। अत एव पुर्ह्णीतात्। जहितात्। शिष्टात्। तादित्यादौ।

कृपाया अन्यक इति। कृतीयत इति कृपापर्यायेषु कृतीय नेस्यात्। घृणयोरिति नानार्थवर्गे च भट्टमल्लेनाभिधानात्। अर्त्तनं च कृतीया च हृणी
या च घृणार्थका इति। जुगुप्सा करुणो भयवाचिना घृणाशब्देनार्तनादेरर्थनिर्देशं कुर्वन्नमरोऽपि कृतीयतेर्घृर्थतायां प्रमाणमिति धातुचन्द्रे।
ट्येउक्तत्वाच्चेति भावः। शपत्वादिति। यत्तु प्रसादकृता इयङ्भावे आर्तिं स्त्यादावात्मनेपदमुदाहृतम्। तत्प्रामादिकमिति भावः। हुझल्भ्यो। घ
सिभसोर्हलीत्यतो हलीत्यनुवृत्तेरिडादेर्न। रुदिहि। स्वपिहि। अत्तादिति। धित्वात्परत्वात्तातङ्। स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु न। सकृद्गताविति
न्यायात्। यद्वा हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः। हकारस्य धकार आदेशः। तेन हलीत्यपि नानुवर्त्यम्। नापि तातङः प्रस
ङ्गः। अनुदात्तो। वनतीनरेषामिति। वनतेरव्यभिचारान्न विशेषणमिति भावः। यत्तु प्राचा एषामनुनासिकस्य लोप इत्युक्तम्। तन्न। नमिमन्यो
र्हिहनहमुरमसादी नामनन्यस्यापि लोपप्रसङ्गात्। अनुदात्तोपदेशा इति। अनुनासिकान्ता इति भावः। तनोत्यादय इति। अत्रापि प्राग्वत्॥ ०९०॥

शान्तौ आवहो शाहौ। घसोरेद्वाविति। तत्रापि हादाविस्यर्थात्। पूर्वव्याख्याने तु परत्वात्तातङि सकृद्गतिन्यायेनैतान्निन। इदं च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्प
ष्टम्। न चासंभवरूपविरोधाभावात्कथं परत्वेन व्यवस्थेति वाच्यम्। युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यभावरूपासंभवत्वात्। तादृशासंभव एव च विप्रतिषे
धशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाल इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति दिक्। ध्वनितं चेदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये॥ ०००॥

वृद्धिर्नेति। अकारस्य सिचपरत्वेन विशेषणात्। अन्त्यस्य तु न वृद्धिः ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेन बाधादिति भावः। वध हिंसायामिति स्वतन्त्रस्य त्वदन्तत्वप्रतिपादकभाष्य
प्रामाण्येन नस्येदृशे विषये प्रयोगाभावानुमानादिति बोध्यम्। तत्फलमिति। पुंस्त्वानमित्यादौ रुत्वाभावादिरूपम्। विधिसामर्थ्यादिति। नचात्रापि खशादेरेवानुकरणं लक्षणवशसंय
तन्त्वयत्वमिति न सिद्धत्वोपयोग इति वाच्यम्। लौकिके प्रयोगे खशेत्यस्य क्वाप्यसत्वेन तदनुकरणस्य वक्तुमशक्यत्वात्तन्तयत्वप्रयोगस्य ख्यानामेवानुकरणादिति भावः। स्वस्था
ख्या॰१
वयादेशो दन्त इति तेनावदीदित्यत्र हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेति भावः। चक्षिङ् दर्शनेपीति विभाषारूपाभिः च ॥ शेशचीभिरित्यादौ तथा व्याख्यानत्वादिति भावः।
अनेदितइति। नुम्विधौ गोः पदान्त इति सूत्रादन्तग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। एवञ्च चक्षिङ् इकारस्यानेत्त्वकार एव वक्तुमुचितः। खशादिरिति। तत्फलन्तु प्रा
गेव प्रपञ्चितम्। अस्यति वकीति। ख्यानीत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्वेनासिद्धम्। स्वतन्त्रस्य स्यातेः। सार्वधातुकमात्रविषयतायावक्ष्यमाणत्वात्। ईशः से। ईडजनो
र्ध्वे च। अत्र से ध्वे इत्येतयोरनुकरणम्। अविभक्तिकश्च निर्देश इत्याकरः। यत्तु प्राचा रहा दौ ईडजनोरितीट् जजनिषे त्युक्तम्। यच्च लिडि एडिध्वमित्युक्तन्त
दाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। यद्यपि जनेः श्य नाभाव्यं तथापि छान्दसत्वात् श्यनो लुकि उपधालोपाभावे च जनिषे जनिध्वे इति बोध्यम्। णिसि चुम्बने। वध्रामेति। उदग्रे तवे
तिमन्त्रे निंसानं जुह्वो मुख इति रन्त्यान्नस्यैव प्रयोगादिति भावः। किंच नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति सूत्रे वृत्तिन्यासपदमंजर्यादयः सर्वे ग्रन्थाः अन्तालव्यान्तत्वे
सङ्गताः स्युः। तत्र हि नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते। तेन निंस्से निंस्स्वेत्यत्र नेत्युक्तम्। अस्य तालव्यान्तत्वे तु व्रश्चादिषत्वे षढोरिति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्वं दु
र्वारमिति कथं प्रत्युदाह्रियेत। णिजि शुद्धौ। सेटौ व्याघ्रभूतिनाणिजं सि चिमिति निरनुषङ्गस्य पठितत्वेन जो होत्यादिकस्येति नैव तत्र ग्रहणात्। शिजि अव्यक्ते। तालव्या
यादिः। यो येव शिङ्क्ते ति बाधिधन्त्विति दर्शनात्। कथं तर्हि पेशिञ्जितम्। आवश्यकणिन्यन्तात् ङीपि शिंजिनी। भूषणानान्तु शिञ्जितमित्यमरः। मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गु
णइति च। तारैः शिंजद्वलय सुभगैरित्यत्रानुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्य। नित्यत्वात् शत्रा बोध्यः॥ १९ चेयं रीति दाधाघ्वि ति सूत्रे भाष्ये। अविभक्तिकश्चेति। तेन रोड् द्वमिति
स्॰४
सिद्ध्यति। वृत्तिन्यासेति। भाष्येत्यपि बोध्यम्। तत्रापि निंसे प्रतिषेधो वाच्यः निंस्से निंध्वेत्युक्तेः। षत्वं दुर्वारमिति। तेथा च निङ्क्ष्वे इति स्यादिति भावः। तालव्यान्तस्याप्यङ्गीकारेण बाधक
मित्यन्ये। निरनुषङ्गस्येति। निरनुस्वारस्येत्यर्थः। वार्तिकमतेनेति। परसप्तमीति तद्व्याख्यात्रेकदेशीमतेनेत्यर्थः। भाष्येति विषयसप्तमीति सिद्धान्तिमत इत्यर्थः। आद्यन्द्विर्वचने वी

ष्नेनेमित्तिकत्वादितिआद्यमप्यत्रसुवचम्। उदीनइति। इदंभावेनिष्ठायांसम्पन्नम्। उदयकालइत्यर्थः। उदयतीतिशेषो भवतीतिवेत्यन्ये। आविर्भावार्थकत्वादिति।

ऊङ्। सुषुविषइति। स्वरतावुक्तेनन्यायेनेहनित्यमिट्। सोतासविनेति। स्वरतिसूतीतिवेट्। तु रुस्तुशम्यमः। अपिदर्थमिति। यत्तुप्राचाचार्यः परस्मिन्नः। सार्वधातुकस्येतिव्यास्यानन्तत्प्रामादिकमितिभावः। स्वरन्तीति। न्यासकारवर्द्धमानादयः। यत्तुपदमञ्जर्यामुक्तवीतोत्यत्रबहुलंछन्दसीतिशपोलुगितिह् स्यनेनतच्छस्यमोर्वस्यमाणत्वेस्वकप्रमादात्पूर्वपतितमितिमाधवः। आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमःसार्वधातुकेछन्दसीतिपठन्ति। इण्गतौ। भौवादिकस्ये तिआशीर्लिङिमितिभावः। विद्यासंतुसमीपादितिनभवत्येव। केचित्तुवीगतौत्यन्नदीर्घमीकारंप्रश्लिष्टमाहुरित्यनुपदंवक्ष्यतेतन्मतेविध्यादावपिभवत्येवेत्यव धेयम्। वार्तिकमतेनाह। लावस्थायामिति। भाष्यमतेनाह। विवक्षितेइति। उभयथापिद्विर्वचनेचीतिसूत्रंनेहप्रवर्तते। आद्येऽन्निमित्तत्वाभावात्। द्वितीयेत्वनैमित्तिकत्वादितिभावः। वीगतौ। एकदेशिमतमाह। अत्रेकारोपीति। नथाचदीर्घोपक्रमेकविकल्पद्रुमः ईलकान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेइति। लइत्यदादेःसंज्ञा। प्रयुञ्जतेच। नहितरणिरुदीतेदिक्पराधीनवृत्तिरितिकर्मव्यतिहारेतङ्। नचनगतिहिंसार्थेभ्यइतिनिषेधःशङ्क्यः उत्पूर्वस्याविर्भा वार्थकत्वात्। स्याप्रकथने। सनेति। शर्परेविसर्जनीयइत्युक्तः। यद्यस्मादप्यार्द्धधातुकंस्यात्तर्हिसस्यानोदुर्वारइतिभावः। मामातेनीसेति। डि नएवतत्र ग्रहणमितिसेङ्धातौनिरूपितत्वादिति। विदाङ्कुर्वम्। लोटोलुगितिश्रामइतिसूत्रेलेरित्यनुवर्त्तयतांमतेनेदमुक्तम्। निष्कर्षेतुनैवलुगित्यवधेयम्। उ पसर्गप्रादुर्भ्यां। प्रादुसश्चेति। प्रादुसइतिसान्तमव्ययम्। प्रादुषइतिप्राचाडुन्येषुमूर्द्धन्यपाठःप्रामादिकः। मृजूशुद्धौ। केचिदमुंषितंपठन्तितन्नाकरम्। भिदादिपाठानर्थक्यापत्तेः क्ङित्यजादाविति। एतच्चेकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेभाष्यकारैरर्थतउक्तम्। रुदिर्। धित्वंनेति। सकृद्गतिन्यायात्। प्रागुक्तरीत्यापि द्वैधासमाधानंस्पष्टमेवम्। जक्षभक्षहसनयोः जक्षभसचभ्रामेति। जक्षन्क्रीडन्रममाणइत्यादौजक्षादित्वस्यनिर्विवादत्वात्। सकलधातुवृत्तिकारैस्तथास्वीकाराच्चेतिभावः॥

नचव्यतिहारस्यानेकनिष्ठत्वात्कथमत्रसइतिवाच्यम्। कालान्तरस्यतरणौभेदमारोप्यतदुपपत्तेरित्याहुः। सकृद्गतीति। अत्रयथापरत्वप्रवृत्तिस्तथोक्तमद्विधेति। न

दैवम्

उ॰ म॰ श॰ ४२

निषेधापवादत्वादिति। श्रोर्ङित्त्वेपि नहि कार्यीति न्यायेन तन्निमित्तनिषेधाप्रवृत्तेः। अत एव शृणोतीत्यादौ गुण इति भावः। भङ्क्ते ति। अयजुसीतियकारप्रश्लेषेण अयकारादौ जुसी

त्येवंरूपमित्यर्थः। मङ्क्ते त्यस्य सूत्रं भङ्क्ते त्यर्थः। णो नेति। तस्मिन्हि परत्वेन लोपं बाधित्वा पुक्स्यादिति भावः। ईहल्यघोरिती त्वंस्यादिति। ईहल्यघोरित्यतो हलीत्यनुवर्तमानेन भ

जुसिच। अजादाविति। क्नस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इति भावः। यत्तु प्राचा शृणुयुरित्यादौ यासुटो ङित्त्वान्न गुण इत्युक्तम्। तन्न। जुसि गुणस्य निषेधा

पवादत्वात्। भङ्क्त्वा व्याख्यानन्तु क्लिष्टत्वादुपेक्षितम्। माध्यारूढस्य स्पष्टसमाधानस्यैव लाभात्। दरिद्रा। प्राचोक्तमनुवदति। यत्त्विति। निर्मूलमेवेति। यत्तु

व्याख्यातृभिरुक्तम्। आमोभावे आतो लोपे कृते आन्श्रोणल्दर्शनात्वनेत्यादितद्दृहतम्। तथाहि। आन्श्रोणल्दृत्यत्र प्राथम्यादौकारे कर्तव्ये औकार

स्य समर्थना ——————— रणविशेषाभावादौकारविधानमिति। तदपि भ्रमात्। तस्मिन्परे आमो दुर्वारत्वात्। विवक्षितेदृति। तेन दरिद्रे इत्यत्र स्याद्धा धेत्याद

णो न्वल्लक्षणो न किन्तु पचाद्यजेवेति भावः। आदरिद्रुरिति। सिजभ्यस्तेति भेर्जुस्। लङः शाकटायनस्यैवेत्यादन्नलक्षणो विकल्पस्तु न भवति। परत्वात् आभ्यस्त।

योरिति लोपे आकारान्तस्य भावादिति माधवः। न च दरिद्रा भि इति स्थिते आल्लोपान्यरत्वादपवादत्वाच्च ई हल्यघोरिती त्वंस्यादिति वाच्यम्। अकृत

व्यूह इति न्यायात् ई त्वे हि हलादित्वं निमित्तम्। न च विनाशोन्मुखस्य जुसो भावित्वात्। वशकान्तौ। भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते। जयाय सेनान्यमुशन्ति दे

वा इति। इत्यदादयः। चत्वारः परस्मैपदिन इति। होध्ये इत्यादयस्तु केषाञ्चित्प्रयोगाः प्रामादिका एव। कथन्तर्हि स्मरांजुह्वानाः सुरभिघृतधाराहुतिशतैरिति सौ

न्दर्यलहरीना यशानच् किन्तु चानश्। डुभृञ्। ड्वितः क्त्रिः भृत्रिमम्। त्वान्द्रा सुद्विनं पठित्वा भरथुरित्युदाहरन्ति। माङ्। ई हल्यघोः। यत्तु प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणे रामः ४२

रुक्तम्। मिमीते। घुमास्थेतीत्वमिति तन्न। मा दिकम्। तत्राई धातुक इत्यनुवृत्तेः। तथा च काशिका। आर्द्धधातुक इत्युधिकारो न त्वपीति योगं यावदिति॥ ६

लोपापेक्षा। पी ३

दपवादभूतमिह दरिद्रस्येति नेस्यादित्यर्थः। केचित्तु परत्वाल्लोप इति माधवोक्तमसङ्गतम् असङ्गसंज्ञासापेक्षत्वाभावात् निरपेक्षजुसोऽन्तरङ्गत्वात् तस्माद्यदि विकल्पस्तानिवृत्ते दृढतरं स्मान

नया पूर्वप्रतिषेधपरत्वेनाव्यवस्थितविभाषा वा नो चेत् विकल्पे इष्टापत्तिस्तत्सर्वं माधव इत्युक्त्याध्वनितमित्याहुः॥ इत्यदादयः॥ ६॥

अत एव मा तङिति। लुग्विकरणपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषाभ्यां मा ग्रहणे नादादिकस्यापि ग्रह इति भावः। न चायं शब्विकरण एवास्तु माङ इत्यादावदुपदेशात्परत्वेन सार्वधातु
कानुदात्तत्वापत्तेः। गातेरिति। इदञ्चायमदादाविति हरदत्तादिमते। लुङि सिचो लुक्यगानामित्यादावीत्वं नेत्यपि बोध्यम्। न तु दधेति। श्पाव्यवधानेनाव्याख्यानाच्चेति भावः। प्रत्याख्यानत्वा
दिति। एतदुपष्टम्भेनैवेति शेषः। दीर्घो भवत्येवेति। चखांस इत्यत्र दीर्घाभावाय क्किसाहचर्येण तिङ्भिन्नझलादेर्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेदं चिन्त्यम्। इति जिहीत्यादयः। नियम इति। स्यादय

अत एव मातेः माथः गातेर्गाथ इत्यादावीत्वं न। एतेन घुमास्थेति सूत्रे क्ङितीति किमिदानीं नियमस्तु स जहातेरपि प्रत्युक्तम्। अत एव तत्र वृत्तिकृता दाना धानेति प्रत्युदाहृ
तं। दधस। दध इति कृतद्वित्वाभ्यासकार्यस्य धात्वोनुकरणम्। न तु दध धारण इत्यस्येति व्याचष्टे। द्विरुक्तस्येति। झषन्तस्येति। तेन दधातीत्यत्र न भवति। यद्येवं धत्त इत्यादा
वपि न स्यात्। अझ्झोपस्य स्थानिवत्त्वेन झषन्तत्वादत आह। वचनसामर्थ्यादिति। किं च सत्यपि स्थानिवत्त्वे श्रुतिकृतं झषन्तत्वमाश्रयिष्यते। अपि च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिव
दित्यपीह परिहारो बोध्यः। यत्तु वदन्ति। नायं परिहारः साधुः। सवर्णादिषु निषेधारम्भेणास्य प्राप्तिकत्वादिति। धत्त। वरेयल्लोपस्वरसर्जन्द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानी
ति वदता भाष्यकारेण सवर्णादीनां प्रत्याख्यातत्वात्। धनधान्ये। तदन्त इति। ह्रस्वमुदाहरन्ति। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घस्तु छान्दसत्वान्नेति भावः। सति त्वभि
धाने दीर्घो भवत्येवेति बोध्यम्। इति जुहोत्यादयः। षिवु तन्तुसन्ताने। पुरि षिधैवेति। स्यादिष्वेवाभ्यासस्येति। नियमो नेह प्रवर्तते। तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेः। अस्य चाप्रा
क्सितीयत्वात्तेनाभ्यासस्य षत्वं भवत्येवेति। परस्य तु आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्। न्यषेवीदिति। सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपीति विकल्पः। व्युष दाहे। दन्त्योष्ठ्यादिमू
र्द्धन्यान्तः। तथा च वैद्यके। त्रिकटुकपर्यायो व्योषशब्दः पठ्यते। नृती। इदित्करणं यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन धावितमिभराजधियेत्यादि सि
द्ध्यति। पुष्प विकसने। ओष्ठ्यान्तः। अकर्मकः। तथा नभः पुष्प्यतु कोरकेणेति श्रीहर्षः। कान्ता साधु पुष्प्यत्यच्यमाने ष्विति सूत्रम्। अच। पुष्प्यम्। सञ्ज्ञायाङ्कन्। पुष्पक

अत्रोपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रस्थाः सिताम्बा चीना एव गृह्यन्त इति सितात्परे स्मिन्षत्वव्यावृत्तिः स्यादिति भावः। अनुवृत्तेरिति। एवञ्च प्राक्सिताच्चेत्स्यादीनामेवेति निय
मेन नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्तत्प्राग्वर्तिनामेव स्यादिभिन्नानां तेन व्यावृत्तिर्न परभूतानामिति अभ्यासस्य परिनिविभ्य इति षत्वं भवत्येव। एतच्च सुविनिर्दुर्भ्य इत्य
त्र भाष्ये स्पष्टमिति भावः। अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति। अन्यथा से सिचीति विकल्पेनेट्त्वात् यस्य विभाषेत्येव सिद्धे श्वीदित इत्येतत्प्रवृत्तिर्व्यर्थैवेति भावः॥ ८ ॥

प्रत्ययविषयत्वादिति। यद्यपीदंसूत्रद्वयोदिवश्यौन्सूत्रस्यभाष्यविरुद्धं तथापितत्रसहेः पाठोहरदत्तसंमतइतिविवक्षितेर्थेनदोषइतिभावः। उभयोर्ग्रहणेइष्टेव्याख्या
नमेवशरणम्। महद्भिरिति। नोषेनिसूत्रेइषेः श्यन्प्रत्ययातकारेप्रतिषेधइतिवार्तिकात्सहेः श्यन्विकरणस्येड्विधौग्रहणंभवत्येवइषस्तुभादेरिवसहेरप्यकारउच्चारणार्थ
एव। षत्वविधावप्युच्चारणार्थतैवोचितेत्यन्ये। दीडोनुकरणइति। येघुसञ्ज्ञासूत्रेदोदेड्धे इत्यनुकरणानिव्यवस्थाप्यप्रकृतिवदित्यतिदेशादनैमित्तिकेऽत्वेचतुर्णांदा
निमश्विमन्तीमा। अत्रकेचिन्नीमेत्यपिपठन्ति। व्रीडाघञ्व्रीडः वीडमावहतिमेसंप्रतिइतिकालिदासः। व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्येइतिमाघः। गुरोश्चेत्यका
रः। मन्दाक्षंह्रीस्त्रपाव्रीडेत्यमरः। षहमृषह। अत्रसहेः पाठोहरदत्तादीनामनभिमतइतिमाधवः। नदायाततः। शक्तिसहोश्चेतिसूत्रेषहमर्षणइतिवृत्तिमुपा
दायनतुषहषुह चकार्थइत्यस्यैवपरस्मैपदिनोऽनुबन्धकस्यग्रहणंप्राप्तमित्याशङ्क्यानुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वादुभयोरपीहग्रहणमितिहर
दत्तोक्तेः। अत्रात्रेयः परिनिविभ्यइतिषत्वम्। परिषह्य ति। नोषसहेनोड्विकल्पस्तुनास्यभवति। सहेतिशबन्तनिर्देशादित्याह। अत्रेदंवक्तव्यम् षत्वविधा
वपिशबन्तनिर्देशस्तुल्यः। तथाचसत्वमपिमाभूत्। तत्राकारउच्चारणार्थइतिचेदिड्विकल्पेपितथास्तु। तस्मादुभयमस्तुमास्तुवानत्वर्धजरतीयंयुक्तम्।
आकरग्रन्थास्तुसर्वेप्यत्रोदासीनाः। तदिहतत्त्वंमहद्भिर्निर्णेयमिति। नपुंसकेभावेक्तः। सुहितंतृप्तिः। जेरतुरिति। अरुद्धत्तृप्तामितिगुणेकृतेवाजृम्भ
सुत्रसामित्येत्वविकल्पः षृङ्। नित्यमिडिति। एवञ्चप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणैर्यदुक्तंसुषुविवहेइत्यादितंत्रामादिकमितिभावः। दीङ्॥ दिदीयेइति। प
रमपियणं। बाधित्वानित्यत्वादादेयुट्। मीनाति। एज्विमितइतिविषयसप्तमी। तेनोपदायइत्यत्रघञ्सिद्धति। अन्यथास्यचस्यात्। अदास्तेति।
स्याघ्वोरिच्चेत्येतत्तुनभवति। दीङोनुकरणेदारूपासंभवेनाघुत्वात्। अतएवप्रनिदातेत्यादौनेर्गदेतिणत्वमपिनभवति। डीङ्। डीनः डीनवान्। स्वादिषुपा
ठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण्न। इढिहिसतिव्यवधानादोदितश्चेतिनत्वस्याप्रसङ्गः॥ रूपाणांद्वयोर्धारूपयोरेकशेषङ्त्वाद्वन्द्वइतिवदन्तितन्मतेनेदम्। परन्त्वि
दमसङ्गतंप्रकृतिग्रहणंशिदर्थं कर्तव्यंप्रणिधयतीत्यादौनेर्गदेतिणत्वंयथास्यादितिवार्तिकोक्त्यानानापत्तेः। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरिच्चेइतिवार्तिकानुत्यानापत्तेश्चात
स्मात्कृतानादधामेवानुकरणंसूत्रेत्र। धितात्पर्यस्यतु। शिवाकौरेवनिर्णयत्वात्। तस्माद्दन्त्यस्याघ्वोरितिसन्निपातपरिभाषयावारणीयमितिकृत्त्वंजनस्त्रेभाष्येस्पष्टम्।

एवञ्चप्रकृतिनिमित्तयोर्निमित्तणिणत्वंभवेदितिरवेति॥

सीरदेवादयइति। अत्रारुचिर्भीष्यानुक्तत्वम्। इतिविहितेनेति। अर्थाभावेपि सोत्रत्वात्प्रक्तेनसाधुनेत्यर्थः। तत्रग्रादिराधृषीयश्चनिरनुबन्धोलीधातुःपरस्मैपदीअयमात्मनेपदी
तिवोध्यम्। स्यादिष्वेवेति अनिणःपरस्यमस्येत्यर्थः। तुदादाविति। चुरादौतत्रहस्वोपधइतिवक्ष्यति। अर्थस्येनीति अर्थस्योक्तेनीत्यर्थः। अडेवाधनार्थमिति। नदर्थमपूर्व

डइनशब्दस्तुभौवादिकस्यनिष्ठाशीङित्यत्रनिष्ठेतियोगविभागादकित्वमितिसीरदेवादयः। मीङ्हिंसात्रेति। अनस्वाकर्मकत्वमितिभावः। मिमीति। क्र्यादौ। डुमि।
मितिहस्वान्तःस्वादौ। मीगतौ। विति चुरादौरीङ् रियै रेता। रेष्यते। लीङ्। यकेति। सार्वधातुकेयगितिविहितेन। व्रीङ्दन्त्योधुवादिः। व्रीवरणइतिक्र्यादौ। प्रीङ्प्रीतौ। प्रेता।
प्रेष्यते। प्रीञ्तर्पणे। क्र्यादौयुजादौच। षोन्तकर्मणि। अभिष्यतीति। उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम्। अभिसस्साविति। स्यादिष्वेवाभ्यासस्यषत्वमितिनियमात्   दभ्यासस्य
नषत्वम्। नापिद्वितीयस्य। स्यादिष्विति सूत्रेणस्यादिष्वेवनद्विधानात्। धूरीगूरी। गूरउद्यमनइत्याकुस्मीयः। गुरइतिलघूपधस्तुदादौ। पाठान्तरमिति। द्रविडाचार्येति।
रुक्कारादिबहुसंमतमेतत्। अत्रमन्त्रप्रयोगमुदाहरति। धुया मेति। हिरण्यपाणिःसवितेतिवर्गस्यप्रथमचरणमंत्रयोरपिपत्यमानशब्दोऽत्रोदाहर्तव्यःनतद्व
तिनहाधइतिधत्वम्। उदाहरणमाहेति। अकर्मकत्वप्रयोजकस्यचिदर्थस्येतिभावः। शुषशोषणे। शोष्टा। शोक्ष्यतीत्यादि॥ श्लिषआलिङ्गने। अनिट्कोयम्। ननुदा
हार्थकभौवादिकवत्सिद्ध इतिदर्शयति। श्लेष्टेति। शलइगुपधादितिसूत्रानन्तरं श्लिषआलिङ्गनइतिसूत्रितंनत्वेकयोगत्वेनैवप्राचाव्याख्यातम्। तथा   सतीदंसूत्रम्।
अवाधनार्थस्यात्। अडुत्वर्थान्तरेसावकाशः। एवञ्चकर्त्तरिपरस्मैपदेसिद्धमिष्टम्। कर्मणितुनशब्देसमाश्लेषिकंत्यादेवदत्तेनेतिचिणिष्यते। सोपिपरत्वात्सिद्धः
। तथाचसमाश्लिक्षातांद्रुत्येइत्यादौक्सः। किंतुकर्मण्यात्तांप्रभृतिष्वनालिङ्गनेशलइगुपधेतिक्सःप्राप्नोति। इष्यतेचसिच्। समाश्लिक्षतजतूनिकाष्ठेरिति। तमि
मन्तोषमुद्दर्तुंयोगविभागेनव्याचष्टे॥ श्लिषइति। अनिटः किम्। श्लिषुदाहेइतिसेटोमाभूत्। सामर्थ्यादिति। यदिहिश्लिष   इतिप्राप्तएवनियम्येनतर्ह्येक।
वाक्यतयाविधिरेवास्तु। फलस्यतुल्यत्वादितिभावः। शलइगुपधादित्यस्येति। तेनात्मनेपदेऽनालिङ्गनेचिण्विषयादन्यत्रसिजेवनतुक्सइतिभावः। प्र
त्यासत्ताविति। आलिङ्गनेह्युपगूहनपरिष्वङ्गपरपर्यायंप्राणिकर्तृकमेवेतिभावः। योगविभागफलंदर्शयति। कर्मणीत्यादिना। अश्लिक्षातामित्यादौक्ससि।
कस्य७
विधिरेवस्यान्ननियमइत्यर्थः। क्सइति। सिद्धोयद्यपीतिशेषः। किंतुइति। तथापीत्यर्थः। कर्मणीति। कर्मण्यनिहो (चोविशेषाभावात्। श्लिक्षत। अश्लिष्टइत्युदाहृतम्॥ ८
अ
रेकर्त्तरिचेत्यपिवोध्यम्। इष्यतेचसिजिति। अन्यथासमश्लिक्षतेत्यत्राननइतिप्रतिषेधाद्दादेशोनस्यादितिभावः। सेटइतिभ्वादेरितिशेषः॥

ननु नशक्तिन्त्रन्ययस्य कुरिति वक्तव्ये पृथक्सूत्रकरणेनैव विकल्पलाभे वेति कथं संयोगविभागेन भक्तिरिति नित्यकुत्वार्थं कुत्वेन च महाप्राणत्वान् घोन आह। किंचेति। स्वः स्यादिति।
अघोषमहाप्राणरूपप्रत्ययत्वान्तरतम्यादिति भाव जातस्य कुत्वस्यासिद्धत्वादित्यपि बोध्यम्। तद्भाष्येति। अस्य जिवर्तीति सूत्रेऽस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं। पुषादित्वादङ्सिद्धे

उभयपदीत्यर्थ इति। तन्त्रान्तरे विभाषितशब्दस्योभयपदिषु प्रसिद्धेरिति भावः। एकड् इति। चन्द्रगोमिप्रभृतय इत्यर्थः। सुधातस्याल्मेषाक्षुधिनस्यत्वष्टेइत्या
दिप्रयोगाणाड्ड्नितिं पृच्छति। कथमिति। षिधु। संराद्धिर्निष्पत्तिः। सिधित्वा। सेधित्वा। सिध्वा। उदितो वेति वेट्पक्षे रलो व्युपधादिति कित्त्वविकल्पः। दीर्घानुबन्धपाठे
दूषयति। उदित्याट् इति। अनुदात्तेषु पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। रध हिंसायाम्॥ रध्यतीति। पचतीत्यर्थः। अरधदिति। प्राचोग्रन्थं अरन्धदिति नुमनुषक्तं पर
ते। तल्लामादिकम्। नलोपस्यावश्यकत्वादिति भावः। णश्। अनंष्टेति। यत्तु प्राचा मनड्धेत्युदाहृतं तदपाणिनीयमित्युपेक्षितम्। नहि नशेर्वेति कुत्वमिह लभ्यते। पदान्तेत्र
वतद्विधानात्। किंच कुत्वेन स्वः स्यात्। तथापि झयन्तत्वाभावान् घोऽर्धत्वं दुर्लभमेव। नष्टं नष्टिरित्यादिप्रयोगाश्च लोकवेदप्रसिद्धा विरुध्येरन्निति भावः। पुषादयस्त्विति। केचित्तु
इदं हन्करणं रधादीनामिव पुषादीनामपि समाप्त्यर्थमित्याचक्षते। तद्भाष्यकैयटविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः। अमुमनवशेषमिति। श्यनि दीर्घो लुङि अङ् अविशेष उक्तस्त
तोन्यदित्यर्थः। चक्षण्वेति। म्बोश्चेतिनित्वेक्तनेणात्वम्। देवक्तं भ्रोकाईमुदाहरति। अषितः स्यास्मतेः स्यान्निरिति॥ इति दिवादयः। हृस्वकरणे। बभूथाविद्यानमुत्संयतत्राववृत्थ।
येनान्तरिक्षमुर्वीततथजगस्मातेदक्षिणमिन्द्रहस्तम्। यस्समदेत्रपगोत्रा ववर्थ। अवारीदिति। अवारिष्टाम्। अवारिषुः। हृतो वेति दीर्घस्यासिचि परस्मैपदेषु इति निषेधः
। हेस्चडि। अचडीति किम्। अजीहयत्। यद्यपिण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वादवयवस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावान्प्राप्तिरेवेह नास्ति। तथापिण्यधिकस्यापि कुत्वं भवती
तिज्ञापनार्थमिदं तेन जिघ्रापयिषतीति सिद्धम्। राधो हिंसा। एतत्सूत्रम्। प्राचा दिवादावुपन्यस्तम्। इहैवतूचितमकर्मकस्यैव दिवादित्वमिति राधोऽकर्मकादित्यत्र निर्णीतत्वादिति भावः। जिधृषा प्रागल्भ्ये। दधृष्णोति प्रगल्भते शूलधृक् शूलधृषौ। दधिगिति क्रुत्विगादिसूत्रेण क्विनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुत्वम्। तृप प्रीणन इत्येक इति से

(रा. १)

((इ्कः। अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात्। इति
रितिभाष्येउक्तमिति भावः। लुङि चाङ् विशेष उक्त इति पाठः॥ इति दिवादयः। अभ्यासनिमित्तेनेति। अभ्यासाक्षिप्तप्रत्ययाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययोः प्रत्या
सत्त्या यत्रैकत्वं तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः। अकर्मकस्यैवेति। हिंसा तु प्राणवियोगानुकूलव्यापारत्वात् सकर्मिकैवे तिभावः। न च कर्मकर्तरि तत्संभवः। कर्मकर्तृप्रक्रियायां लेखस्योचित्येऽपि
दिवादावनौचित्यात्। अन्यथा तद्विषयशास्त्रान्तराणामपि तत्र तत्रैवापत्तेरिति दिक्॥ इति स्वादयः॥

रा १

स्यानिर्देशस्यैवेति। तस्यैवोपस्थितत्वादिति भावः। तदाह देशेत्यादि। भारद्वाजीयास्त्विति। अत्रारुचिबीजन्तु शवादेशाः श्यनादय इति भाष्योक्तपक्षेऽस्मादाशयो निवृत्ते रिविरोप।
धयोर्निवृत्तिसिद्धौ लोपपदानुवृत्तिर्व्यर्था गौरवावहा चेति। रसन्यतरेति। रस इति षष्ठ्यन्तं न तद्वृत्तनयच्चाह। सङ्घातस्येति। समुदायस्य स्थानित्वेन निर्देशादन्त्यस्येति। न

अस्ता। भस्तो इत्यपपाठः। भ्रष्टः भृष्टवानित्यत्र निष्ठायामोदित्त्वेति नत्वप्रसङ्गात् स्थानषष्ठीति स्या नहि प्रसङ्गेनेन रोपधयोः प्रसङ्गे रमप्रयुज्यते। रोपधेनप्रयुज्यते इ
त्यर्थः। प्रयुज्यमानो रमित्वादन्त्यादचः परएव। यस्य हि देशान्तरे नास्ति विधानं तस्या निर्देशएवेत्युचितम्। देशविशेषेणैव स्थानिनः प्रसक्तत्वेनोपस्थितमपरित्यज्या
नुपस्थितकल्पनायोगात्। इह तु मित्वेन न्यायो बाध्यते। स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्तु देशान्तरे प्रयुज्यमानोपि रोपधे निवर्त्तयति नत्विह रम आदेशत्वागमत्वे हेत्वपीष्टे
ययाक्रमः प्रत्ययत्वागमत्वे इति स्थितम्। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति। भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम्विधीयते इति। अस्यार्थः। सनः क्ति चीत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्तते। रम्।
त्वागमएवेति। अत्र हरदत्तः। भ्रस्जोरमन्यतरस्यामित्येव सूत्रमस्तु। रस इति यः सङ्घातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः। तत्र क्ङिति गुणे कृते भर्जनमित्यादि सिद्धमिति।
ऋकाराभावपक्षे भ्रज्जनमित्यादि॥ क्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टमित्यादि तदभावे संप्रसारणे तदेव रूपम्। एवञ्च पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवतीति महल्लाघवम्। किंच।
यथान्यासे वरीभृज्यत इत्यत्र रीकेरेफस्य निवृत्तिं वारयितुमुपदेशग्रहणमनुवर्त्य इदानीन्तु तदपि मास्त्वित्यपरं लाघवम्। तथा तु न कृतमित्येवेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। एषां
कल्पनावार्त्तिकारूढैव। रसोर्ववचनात्सिद्धमिति वदता रस इत्यस्याप्युक्तप्रायत्वात्। किं तु भाष्यकृता गूढाभिसन्धिना सूत्रं भिद्यत इत्युक्तोपेक्षिता। तथा तु न कृतमि
त्येतावन्मात्रन्तु हरदत्तीयम्। न चात्रत्यभाष्याभिसन्धिपर्यालोचनविरहमयुक्तम्। तथाहि। रस ऋ चेदपि ह्वित्दसनलिङ्सिचचङ्परणिक्षुते। दोषो भ्रस्जे मृजो चैव दोषो
यङ्लुकि चाधिकः।२। साभ्यासस्य हि भृज्ज्भावो भवेद्धन्तेर्विधिर्यथा हिलंपुनर्नलभ्येतस्यानिवत्वाद्धृषेरिव २ तस्मादस्तु यथान्यासं स्थानत्वे स्तु रसोरिति। अयंहि
भगवतो गूढाभिसन्धिः रसऋभावे पञ्च दोषाः। अपि ह्वि दिवभर्जन्तुः व भर्ज्जुरित्यादीष्यते। वभृजतुर्वभृजुरित्यादि स्यात्। सनीवन्तेती ड्विकल्पाद्विभर्क्षतीत्यादीष्यते।
विभृक्षतीत्यादि स्यात्। हलन्ताच्चेति सनः कित्वात्। लिङ्सिचोस्तङि भर्क्षीष्ट। अभर्ष्टेत्यादीष्यते॥ ११ वक्तव्य इति। ऋकारविकल्पस्तु बभर्ज बभ्रज्जेत्यादौ चरितार्थ इति भा
वः। इत्यादि स्यादिति। ऋभावे। संयोगान्त्यत्वेन कित्वे गुणाप्राप्तेरिति भावः। संप्रसारणस्य तु नात्र प्राप्तिः संयोगोन्त्यरत्वेनाकित्वात्। सनः कित्वादिति। इकसमीपहलः परत्वाभावेनाकि
त्वाभावेनाकित्वान्नात्र संप्रसारणप्राप्तिरिति भावः॥ ९

उ॰ म॰ श॰ ४५

कित्वादिति संप्रसारणाप्राप्तिरुक्तयुक्तैवेतिभावः। नचसन्निपातपरिभाषयैवनदोषः। शब्दतोर्थतोवास्याऽकि सन्निपातलक्षणत्वाभावात् अतएवभ्रस्जादेशात्संप्रसारणंपूर्वविप्रति
षेधेनेतिभाष्यंसङ्गच्छते। इत्यपिस्यादिति। ऋत्वस्यवैकल्पिकत्वादितिभावः। चत्वारोदोषाइतिभावः भृज्यतेभृज्ज्यादित्यादेनित्यतयायद्यप्रवणार्थम्। ऋभावात्संप्रसारणंविप्रतिषेधे
नेत्यस्यादृश्यकत्वमित्यपिबोध्यम्। ध्वनितञ्चेदंसर्वथापूर्वविप्रतिषेधात्रमुच्यामहइतिभाष्येण। किंचहरदत्तोक्तन्यासोऽसङ्गतः। ऋअन्यतरस्यामित्यत्रयणि रसरित्यस्यहृशिचे
त्युत्वेरसोरन्यतरस्यामित्यस्यैवोचितत्वात्। अनभ्यासत्वाभावादिति। यङ्लुकिद्वित्वेकृतेऽसाभ्यासस्यैवार्थवत्वेनधातुत्वाङ्गत्वयोः समुदायएवसत्वेनसमुदायस्यभृज्जादेशस्या।

भ्रसीष्ट। अभ्रष्टेत्यादिस्यात्। लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्वात्। चङ्परेणौअबभर्जदितीष्यते। अबीभृजदित्यपिस्यात्। उर्ऋदितिऋत्वमप्रवृत्तेः। इररारामपवादःसइति
हिसिद्धान्तः। स्यादेतत्। उर्ऋदितिवैकल्पिकं तेनावभर्जदित्यपिभविष्यति। अबीभृज दित्यनिष्टमितिचेन्न। ऋजभृजीभर्जनइतिभ्वादौपाठेनतत्ररूपद्वयस्यदुर्वारत्वात्। नन्कथं
चङ्परेणौदोषोपन्यासइतिचेत्। पाकस्यौदनादिविषयतयाभर्जनस्यचतद्याहूनेतयावाजरार्थभेदमभिप्रेत्येतिगृहाण। अर्थैक्याभ्युपगमेतुप्राचीनाश्चत्वारएवदोषाः। न
हितेपिचान्तरेणापिस्पष्टाः। अपिच्छिदितस्यापिगुणाभावात्। अनुदात्ते त्वेनपरस्मैपदासंभवाच्चासन्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्याच्च। यदितुभ्रस्जेर्भृज्जिरित्युच्येत। तत्राह। भ्रस्जे
र्भृज्जौचैवमिति। चत्वारोदोषाःदृढाःपाक्षिकःपञ्चमोपीत्यर्थः। स्थानिवत्वादिति। अनभ्यासत्वाभावादितिभावः। द्वित्वमभिप्रेत्यापिब्रूमः रुग्रिग्रीकोदुर्वाराः। धात्वन्तरेतेषामा
वश्यकत्वेपिरुगादिविनिर्मुक्तंवाभर्जिता। वाभर्जिष्यतीत्यादिरूपंनसिद्ध्येदेव। तस्माद्यथान्यासमेवास्तु। अथलाघवेपक्षपातेनस्रातञ्च्यविकार्षितम्। तर्हिभ्रस्जेरसोरिति
पठित्वाअरेवविधीयताम्। तथाचनकोपिदोषइतिभावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। नित्यत्वादित्यपिसुवचम्। शब्दान्तरस्यप्राप्तावपिकृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणनित्यतायाःलक्ष्या
नुरोधेनक्वचित्स्वीकृतत्वात्॥ २२ निवत्वेनतत्वाभावादितिभावः। अतएवहन्तेर्यङ्लुकिवध्यादितिमाधवादिभिरुदाहृतम्। अभ्युपेत्यापीतिसाभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेनानिर्दे २३
शाभावादितिभावः। अपिनाऽरुचिर्बोधितातदीजंलस्यलक्षणस्येतिन्यायेनद्वित्वप्रवृत्तिर्दुरुपपादेतिदुर्वाराइति। ऋदुपधत्वादितिभावः। ननुअन्तरङ्गेषुरुगादिषुवहिर्भूतोऽर्थ।
धातुकनिमित्तभृज्जभावस्यवहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्चायंदोषः। किंचउत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वमभ्यासस्तुसाधुत्वार्थएवेतिदय तेरितिसूत्रस्थभाष्यसंमततयोत्तरखण्डस्यैवादेशोनैमु
दायस्ययङ्लुकिवध्यादित्यपिमाधवोक्तंचिन्त्यमेवनसिच्यन्तरङ्गमितितुनास्यैवेत्युक्तमितिचेन्नहिंप्रागुक्ताश्चत्वारएवदोषाअत्रापीतिबोध्यम्। अरंवंति। लुङिवहिर्भूतपरस्मैप
दपरसिजपेक्षअद्यापेक्षयान्तरङ्गत्वादस्यप्रवृत्तिरित्यभ्रासीदभार्क्षीदितिरूपसिद्धिरितिभावः। स्त्रीकृतत्वादिति। नचऋकारान्तर्गतरेफमादायरमपिनित्यः। वर्णग्रहणेनदेकदेश

राम॰ ४५

व्याख्यानमेवेति।कुटादिसाहचर्यात्श्रूयमाणविकरणस्यैवग्रहणमितिव्याख्यानमितिभावः।नेदंप्रवर्तनइतिअतएवलिङ्न्यासस्येतिसूत्रेऽस्यवार्तिकस्यप्रथमोपस्थितत्वनिङ·
तं विहायकृदन्तेउदाहृतंभाष्ये।वार्तिकंप्रवर्तनामिति।व्यचेःकुटादित्वंवक्तव्यंकिंप्रयोजनमग्रहिज्येतिसंप्रसारणार्थमितिभाष्यसंदर्भविरोधस्तदनुवादेनप्रवृत्ताविनिबोध्यम्।किं

च२

विजइट्।इहह्रदिर्यस्येतिसूत्रात्।मण्डूकप्लुतिन्यायस्यादिरित्यनुवर्तते।तेनेडादिःप्रत्ययोलभ्यते।ननूक्तमेकवचनमेवनयाहिसतिविजिधीयेत्यत्रैवस्यात्।ओविजीभयच
लनयोरित्यपमेवस्यात्।ननुपृथग्भावार्थइरित्।तस्यानिङ्न्वादिनिहरदत्तादयः।नैकादिनियमात्लिटीट्संभवत्येवेतिवाच्यम्।तत्रकित्वेनगतार्थत्वादितिभावः।वस्तुतस्तु
नेदंयुक्तम्।विवेजिथेतिथल्लीट्संभवात्।तत्रचपित्वेनकित्वाभावात्।नचपूर्वसूत्रेकुटादीनांप्रक्रान्तत्वात्कथंचित्तत्साहचर्यात्तुदादेरेवग्रहणंनजुहोत्यादेरितिवाच्यम्।रु
धादावपिङित्वादुद्विजितेत्युदाहरद्भिर्माधवादिभिःसहविरोधापत्तेः।तस्मादिहतुदादिरुधादिग्रहणेजुहोत्यादेस्त्वग्रहेव्याख्यानमेवशरणम्।अत्रमाचार्ज्जिहूर्जइतिव्याख्या
नम्।तन्निष्फलत्वान्निर्मूलत्वाच्चोपेक्षितम्।तद्वस्यव्यावर्त्यसंभवति।नवाहृत्तिकारैरग्निरादित्यनुवर्तितम्।व्यचव्याजी।पर्युदासेनेति।प्रसज्यप्रतिषेधेहिवाक्यभेदोऽसमर्थ
समासश्चप्रसज्येतेतिभावः।तस्मात्स्यसिच्सीयुट्सन्तासिप्रश्नितियुनेदंप्रवर्तते।एतच्चहरदत्तमाधवादिग्रन्थेस्पष्टम्।यत्तुप्राञ्चाप्रविचीदिग्यादिसिजादीनांङित्वंसीकृ॰
त्योदाहृतत्तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्।यत्तुवदन्ति।कातन्त्रेव्यचेःकुटादिषुपठितत्वात्सिद्धम्।कुटादित्वमनूद्यातिनिषेधमात्रमनेनक्रियते।लाघवात्।एवञ्चविधेयभेदाभावे
कुतावाक्यभेदः।तस्मान्माधवादिग्रन्थस्वासङ्गतइति।अत्रेदंवक्तव्यम्।कातन्त्रेकुटादिषुपाठेपिपाणिनीयेतदभावःस्पष्टएव।तथाचकथन्तदनुवादेनवार्तिकंप्रवर्तताम्।
एवञ्चाप्राप्तंकुटादित्वंविधीयतइतिहरदत्तोक्तिस्तदनुवादिनीमाधवोक्तिश्चनिर्बाधैव।असमर्थसमासस्तुदुरुद्धरइत्युक्तमेव।तस्माद्यथाकरमेवग्रहीतुमुचितम्।नत्ववी
चीनेषुपरपानोयुक्तइतिदिक्।उञ्छउञ्छे।उच्छीविवासेइमौभ्वादिगणेपठितौ।इहपाठस्तुउञ्छतीउञ्छतीत्यत्रान्छीनद्योरितिनुम्विकल्पार्थः।पूर्वपाठस्तुस्वरार्थः।तथा
हिउञ्छतिउञ्छतीत्यादौपिद्वचनेशप्तिवादीनांपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तंपदंशेषंतुप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तमिति।॥ ११ चत्वद्धीत्याऽविधेयस्यकुटादित्वस्यवचनशतेनापिनि
षेद्धुमशक्यत्वात्।सीत्यंशवैयर्थ्यन्तत्प्रयुक्तङित्वनिषेधेतुव्यचेर्ङित्वमनसीत्येववदेदित्यपिबोध्यम्।पिद्वचनेइति।तसादेरप्युपलक्षणम्।अदुपदेशशपःपरत्वेनतेषामप्यनुदात्तत्वे।
ननत्रापिस्वरेविशेषादित्याहुः।मध्योदात्तमिति।अन्यत्रविकरणेभ्यइतिनिषेधस्तुसार्वधातुकस्वरापेक्षयाविकरणस्वरस्यबलीयस्त्वंनेत्येवंपरइतिस्वविधायकेभाष्येस्पष्टमितिभावः॥

उ· म·श· ४६

मानत्वादिति। नच वार्णपरिभाषया गुणे तु कोऽप्राप्तिरिति वाच्यम्। छ्वोरिति सूत्रे सतुक्रिर्देशेन तुग्विषये वार्णादाङ्गमित्यस्या अनाश्रयणात्। सुप्रसिद्धत्वादिति। बहुशो व्यवहारेण क्रियासामान्यवाचित्वेन च सुप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। अत एव लाक्षणिकस्य सानुबन्धकस्य च कुर रूपस्य करोतेरेव ग्रहणमिति भावः। प्रत्याख्यानादिति। यस्याकारोच्चारणं विनानसि

द्धिहलग्रहणे स्येति। नचोपलक्षणत्वे मानाभावः। अदुपधस्य चेदश्नोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्धिहल्ग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्यैव तत्र मानत्वात्। लोभिता लोध्येति। नी षसद्देति वेद। कुर शब्दे। करोतेरेवेति। सुप्रसिद्धत्वात्। यथा गोशब्दस्यानेकार्थत्वेप्यर्थप्रकरणादिविशेषं विना स्वर्गवज्राद्यो न गृह्यन्ते। तथा कुरतेरपीति भावः। मुरसंवेष्ट ने। इगुपधलक्षणः कः। मुरो दैत्यः। मुरारिर्विष्णुः। घुरापचादित्वादच्च। घोरः कृहूदन्त्योष्ठ्यादिरिति। उदृहूरक्षः सह मूलमिन्द्रेति प्रयोगात्। इयइ च्छायाम्। केचिदुदितं पठ न्ति। तत्फलन्तु इड्विकल्पेच्छ विधौ च सानुबन्धस्यैव पाठा द्वैवादिकक्रैयादिकयोस्तन्निवृत्तिरित्याहुः। अनुदित्पाठस्तु भाष्यवार्त्तिकसंमतइति क्रादौ स्फुटी भविष्यति। तिलस्ने हने। तिलति। कप्रत्यये तिलः। तेलतीति गतो शपि। चिलवसने। पचादित्वादच्। चेलम्। चेलतीति शपि विलसंवरणे। दन्त्योष्ठ्यादिरिति। आविलमिति दर्शनात्। शिलषिलउञ्छे। आद्यस्तालव्यादिः। द्वितीयो मूर्द्धन्यादिः। मिलश्लेषणे अयं स्वरितेत्स्वपि पठिष्यते। इह पाठस्तु कर्त्तृगेपि फले परस्मैपदार्थः। लिखअक्षरविन्यासे लेखिता। लेखिष्यतीत्या दिः। कथन्तर्हि लिखितुं स्वयमेव लिखिष्यते इति प्रमादस्य वायम्। सञ्ज्ञापूर्वकत्वेनानित्यतया वा समाधेयम्। यत्तु केचित्। गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्र कुटस्यादिः कुटादिः। कु टआदिर्येषामिति तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषमाश्रित्य समादधुस्तच्च। लेखितेत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः। नचेष्टापत्तिः वृत्तिकारहरदत्तादिविरोधात्। अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वा लेखनेइति सौत्रप्रयोगविरोधाच्चेत्याहुस्तान्नावत्। कथं लिखापयति। अत्रात्रेयः। लेखनं लिखः घञर्थे कः। तमाचष्टइति णिच्। आपुकोदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादन्यत्रापि प्र वृत्तिरिति। एतच्च भाष्यविरुद्धम्। भाष्ये आकारस्य प्रत्याख्यानात्। तस्मादित्थं समाधेयम्। आपनमापः समाप्तिः आप्नोतेर्घञ्। लिखस्य आपो लिखापः। तङ्करोतीति णृ लवने। परिणूतेत्यादि भागवतम्। अत्र आर्यो दीर्घ इति श्रीधरो किन्तु स तद्धात्वदर्शन प्रयुक्तत्वादुपेक्ष्य इति भावः। मृडु। डित्वं स्वरार्थम्। तथा हि। माहि मृतेन्यत्र लसार्व एम· ४६ धातुकानुदात्तत्वे कृते धातुरुदात्तः। सिज्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वन्तु न। ङित्वसामर्थ्यादेवेत्यत्र विस्तरः॥ द्धिस्तत्र तत्सामर्थ्यात्तत्कल्पनसंभवेप्यत्र तत्कल्पने न मानमित्य। पि बोध्यम्। ननु मास्तु नियमत्वं विधित्वमेवास्तु। कित्डित्त्वेनेत्यत आह। ङित्वमिति। सामर्थ्यादेवेति। तत्सामर्थ्यादेकादेशइवनदसिद्धत्वबाधनमिति भावः॥ ॥

आयप्रत्ययान्तादपीति। न चण्यन्तादपि स्यात्सर्वथा प्राप्तावायप्रत्ययान्ते चारितार्थ्येन नान्यत्र तत्कल्पने मानाभावात्। शीघ्रोपस्थितिकत्वेन विच्छिशब्दमुच्चार्य विहितप्रत्ययान्तस्यै
व विच्छिशब्देन तुदादिभ्य इति सूत्रे ग्रहणाच्चेति भावः। तेषां मते इति। अत्रारुचिबीजं तु अबाधेनोपपत्तौ बाधकल्पनस्यान्याय्यत्वम्। इति तुदादयः॥ न विरुध्यत इति। प्रत्यय इ
त्यधिकारादिति भावः। अत एव शवादेशाः श्यनादय इति भाष्यं सङ्गच्छते। प्रत्ययत्वेऽपि तस्मिन्नाङ्गत्वं अवयवमुद्दिश्याविधानात्। तेन मुनक्तीत्यादौ न दीर्घः इत्स ऋङ्गेति। श्रवणा
रिपिगतौ। लघूपधगुणमाशङ्क्याह। अन्तरङ्गत्वादिति। रिधानोः शप्रत्यये सति विकरणविशिष्टस्याङ्गत्वाद्घूपधत्वं एवं पिधानोरपि बोध्यम्। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्।
पृच्छ। भिदादेराकृति। गणत्वादङ् इत्यात्रेयः। तत्करोतीति णिच्। ततो ण्वुल्। एवञ्च वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄनिति प्रसिद्धपाठो निर्दोषः। प्रच्छकमिति पाठस्तु लभए
व। किरादयो वृत्ता इति। एते च भूषाकर्मकिरादिसनामिति वक्ष्यमाणे उपयोक्ष्यन्ते। ससर्जिथेति। विभाषा सृजिदृशोरिति थलि वेट्। विच्छ गतौ। तुदादिपाठसामर्थ्या
त् आयप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप्। तेन विच्छायती विच्छायन्तीति नुम्विकल्पः। केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्यैव पाक्षिकत्वं वदन्तो विच्छती विच्छन्तीति नु
म्विकल्पमुदाजह्रुस्तेषां मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छबेव। तेन विच्छायन्तीति नित्यमेव नुम्। विच क्षरणे केचिदिरितं पठन्ति तन्मा
मादिकम्। फलाभावात्। दीपनायामपीति। न सूत्रे भिः पिनरोधामपिंशन्नित्यादौ दीप्त्यर्थावगतेः स्पष्टत्वात्तथैवाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्चेति भावः। इति तुदादयः॥ रुधादिभ्य
श्नम्। श्नमो मित्त्वादागमत्वेऽपि प्रत्ययसंज्ञा न विरुध्यते। तत्फलं तु मत्ययादित्वेन शस्य संज्ञा शकारोच्चारणं तु श्नान्नलोप इत्यत्र विशेषणार्थम्। उछृदिर्। उकारः॥
क्त्वायामिड्विकल्पार्थः। छृत्वा। छर्दित्वा। तृणह इम् हलादौ पितीति भाष्यकारीयनिष्कर्षे तु सलीति नानुवर्तते। न चैवन्तृणहानीत्यादावतिव्याप्तिः। अचिनेत्यनुव
र्तनात्। इति रुधादयः। क्षणु हिंसायाम्। क्षिणु च। द्वावप्येतौ दन्त्यान्तौ। णत्वं तु लाक्षणिकत्वेन यङ्लुकि चंक्षन्तीति चे क्षन्तीत्यत्र न श्नेत्यनुस्वारः सिध्यति। संपर्युपेभ्य इ
ति वृत्तिकारोक्तं पाठमुपेक्ष्य भाष्यवार्तिकानुसारेणाह। संपरिभ्यामिति॥ इति तनादयः॥ ((र्थस्तु न तृणह इत्यादिनिर्देशात्। विशेषणार्थमिति। अन्यथा यन्नानामित्यत्रा
पि न दापतिः। मिदचोऽन्त्यादिति त्वेकवाक्यतया संबध्यते रुधादिभ्यो रुधादीनामन्त्यादचः परो मित् श्नम् प्रत्यय इत्यर्थः। परश्चेत्यस्य तु मित्त्वसामर्थ्याद्बाधः। शेमुचादीनामित्यादावि व
यस्य विहितस्तस्यान्तावयव इति तत्र न संबध्यते। योग्यत्वादिति बोध्यम्। अनुवर्तनादिति। इदं प्रत्ययलोपे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इति रुधादयः। भाष्ये इति। संपरिभ्यां भूषणसम
वाययोः करोतावित्यत उत्सार्य धातुके इति सूत्रे व्याख्यादिति भावः॥ इति तनादयः॥

वै२ जु३

इत्यादावपीति। किंच तद्धि शिष्टस्यानुकरणे धातुनिर्देशाभावेन श्तिपो नापत्तेरित्यपि बोध्यम्। श्नुविशिष्टेपीति। ननु वेः स्कन्भेरिति वक्तव्ये स्कभ्नातेरित्युक्तिरश्नोते श्नेति वद
न्यविकरणधातुव्यावृत्त्यर्थेरुचेराह। उदाहृतन्त्वेति। एवञ्च व्याख्यानादयं विकरणनिर्देशोऽदृष्टार्थ एवेति भावः। तथाच माधवेनेति। अत एव हलः श्न इति सूत्रे श्नाग्रहणञ्च
रितार्थम्। अन्यथा स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्ना क्र्यादिभ्यः। हलः शानज्झावित्येव कुर्यात्। श्नेत्यत्र स्तंभ्वाद्यनुवृत्त्या क्र्यादिभ्य इत्यत्र श्नेत्यनुवृत्त्या हल इत्यत्र क्र्यादिभ्य इत्यनुवृ
त्त्या प्रत्ययान्तरविधानेन सिद्धेः। मम तु तथा न्यासे स्तन्भ्वादिभ्यः सौत्रेभ्यः शानजनापत्तेर्न तथा न्यासः शक्यक्रियः। स्तन्भ्वादीनामप्यनुवृत्तौ श्नोरपि विषये तदापत्तिरि

एवंभ्रूस्येति। आत्मनेपद इतिभावः। स्तन्भुस्तुन्भु। नकारोपधः। विष्टभ्नोतीति। स्तन्भेरिति षः। वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्। विष्कभ्नोतीति। यत्तु प्राचोक्तं स्कभ्नातेरित्युक्तेः।
स्कभ्नोतेर्नेति तदप्रामाणिकमिति भावः। तथाहि। स्कभ्नातेरित्यत्र यदि श्नाप्रत्ययविशिष्टं रूपं विवक्षितं तर्हि विष्कंभितमित्यादावपि न स्यात्। अथ धातुमात्रं विवक्षितं
तर्हि श्नुविशिष्टेपि तस्मिन्भवितव्यमेव षत्वेन। उदाहृतञ्च तत्रापि षत्वं माधवादिभिरिति दिक्। हलः श्नः। यत्तु प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैः सौत्रेभ्यः शानच् नास्तीत्युक्तेस्तस्य
स्तभ्नीहीत्युदाहृतं तद्यद्यपि प्राचो ग्रन्थस्यानुगुणं प्राचा हलः श्न इति सूत्रस्य गृहीतानावुपन्यासात्। अन्यथा प्रथमोपस्थितान् स्तम्भुप्रभृतीनुपेक्ष्य तावद् दूरगमना
योगात्। तथाप्यनाकरत्वात्तदुपेक्ष्यम्। तथाच माधवेन स्तभानेत्युदाहृतम्। अङ्गावयवात्किम्। निरुतन्तुरुतम्। अन्य। वक्तव्यादिति। अत्रान्तरौ क्नौ इहाप्याश्रयणी
याविन्यर्थः। संयुक्तहलमध्यस्थत्वाद् ऋन्येरादेशादित्वाच्चाप्राप्तौ वचनम्। ग्रहोलिटि। एकाचः किम्। यङ्लुकि माभूत्। न चेष्टापत्तिः। आकारग्रन्थविरोधादिति
स्फुटीकरिष्यते। विहितस्येति किं ग्राहितम्। न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। ग्रहीषीष्टेति। न लिङीति दीर्घनिषेधो नेह। वृत इत्यनुवृत्तेः। इति

हल३

ति दिक्। अत्रोभयत्रापि लक्ष्यनिर्णयो बहुदर्शिभिः कार्य इत्यलम्। अप्राप्तौ वचनमिति। भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमिति मूले हरदत्तादय इत्यनेन सूचितम्। आकरेति।
हरदत्तेत्यर्थः। भाष्ये तु नैतद्दृश्यते। स्थानिवद्भाव इति। पञ्चमीसमासेन तत्प्राप्तिः। एवञ्च ग्रहेः परत्वाभावेन विहितविशेषणाभावेपि न क्षतिरिति भावः। दीर्घविधाविति।
चिण्णमुलोः कर्मणि ङितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् त्रैपादिकदीर्घस्यापि न पदान्तसूत्रे ग्रहणम्। वरेयलोपस्वरवर्जमित्यत्र दीर्घोप्युपलक्ष्यत इति मतेनेदम्। इति क्र्या

कृडुपयोगइति। सन्नङ्गावविषयेहिदीर्घोनतुनेनेति भावः। विकल्पविधयइति। सञ्ज्ञापूर्वकं इत्यर्थः। स्थितमिति। वृद्धप्रयोगं दृष्ट्वा साधुत्वनिर्णयः कार्यइतिभावः। पाणदि
ति। उदृदत्वैरितित्वऽबुधबोधनायाऽनुवादरूपमितिऋृकारान्तत्वस्य सेट्कत्वेनिमित्तत्वाभावइति भावः। नित्यण्यन्तत्वमिति। नच ऋच्छत्यृतामितिगुणप्रवृत्तयेऋतश्चेति
अचूचुरदिति। प्रसादकृता सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावइत्युक्तम्। तस्यप्रक्रतेकउपयोगइतिसएवप्रष्टव्यः। सामान्यापेक्षमिति। नन्वेवमाधृषोद्देतिव्यर्थ
मितिचेन्नैवम्। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अन्यथासञ्ज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्विकल्पविधयः प्रायेणव्यर्थाःस्युरितिसर्वोपप्लवः स्यात्। एवञ्चास्मि
न्पक्षेआधृषीयाणामेवपाक्षिकोविकल्पः। अन्येषान्तुशिष्टप्रयोगाद्व्यवस्थितइत्यर्थः। टत्तिकृतेति। तत्रैवन्यासकृताऽनित्यण्यन्ताश्चुरादयइतिसामान्या
कारेणाभिधानाच्चेतिबोध्यम्। नवैयर्थ्यमिति। यद्यपिप्रथमपक्षेपिसार्थक्यमुपपादितंतथाप्यस्मिन्पक्षेवैयर्थ्यशङ्कापिनेत्यर्थः। नच्चित्यमित्यादि॥ अ
यंभावः। यत्रितत्रिमत्रिकुद्रयोर्हिसंयोगान्ताः। तेषांनकारविशिष्टपाठेप्यनिदितामितिलोपोनलभ्यते। नकारस्यानुपधात्वात्। तत्कथंतेषामिदित्वंणिज
भावंज्ञापयेत्। चिन्त्यादित्वात्तेणिजभावपक्षेनलोपव्यावृत्त्यासार्थकतांलभमानइकारोणिजभावञ्ज्ञापयतीत्युचितम्। नचेहतथेतिस्फुटंवैयर्थ्यम्। अ
तएवकविकल्पद्रुमे। यत्रितत्रिमत्रिकुद्रयोनित्यणिजन्ताएवोक्ताइति। ओकारइदित्येकइति। लण्डयति। लण्डति। अस्मिन्पक्षेनिष्ठायांरूपेविवेत्तेलङ्घा
नः। अनुबन्धबलाचेडित्येके। लण्डितः। अनुबन्धबलादिड्व्यवधानेपिनत्वमित्यन्ये। ओदित्त्वमस्तिनवेतिपक्षद्वयमपिमाधवबोपदेवादिग्रन्थेस्थितम्।
ओदित्वपक्षेपिनिष्ठायामिडस्तिनवेतिमतद्वयम्। काव्यकामधेनौस्थितम्। पृपूरणे। तङ्गीति। एतच्चश्रीभट्टादीनांमतंमाधवेनोपन्यस्तम्। नन्विदङ्गोदस्य
मम्। धातुपाठकृतापाणिनिनाविशिष्य वोदात्तानुदात्तानांपाठात्। नहिर्ऋृकारान्ताः सेङ्काइतितेनपरिभाषितम्येनेत्थंतस्याशयःकल्प्येत। अतएवकविक
ल्पद्रुमेपारयतेर्नित्यण्यन्तत्वमुक्तम्। उर्ऋत्। इररारामिति। दीर्घोपधेउपधायाश्चेतिइत्प्राप्तः। मृजेर्वृद्धिः। इतरेषामृवर्णोपधानामिति विवेकः। नन्विहउ।
रित्यनुवाद्यसमर्पकेणसावर्ण्यात्लृवर्णोपिगृह्यते। ऋदित्यनेनतुभाव्यमानत्वान्नग्राह्यः तयाचअचीक्लपदितिप्रसज्येतेतिचेन्नैवम्॥ ११ रुगाद्यप्रवृत्तयेक्रिय

माणंदीर्घोच्चारणंनदर्थज्ञापकमितिवाच्यम्। ऋकारान्तत्वप्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपाणांगोहोत्यादिकमादायसिद्धेर्ज्ञापितेपिचारितार्थ्यासंभवेनज्ञापकासंभवादितिभा वि॰

उ. म. श. ४८

प्रवृत्तेरिति।ननु प्रवृत्तेऽकारेलत्वप्रवृत्त्येव सिद्धेरितिभावः। लृकारोपधस्यैवेति।कृपणः कृपेत्यादौऋकारश्रवणान्नवलत्वाभावबद्धाडुलकेनसिद्धमितिभावः।स्यादे
वोक्तदोषइति।नचपरसूत्रेऽप्रत्ययइत्यस्यासंबन्धेनभाव्यमानेनऋकारेण।पिल्लृकारग्रहणसत्वादन्तरतम परिभाषयाल्लृकारस्यल्लृकारेणेष्टसिद्धिः।तपरत्वंहिलृका
रस्यदीर्घऋकारस्यचस्थानित्वेसार्थकमितिग्राहकसूत्रेपरेणाणग्रहणेऽस्यतपरत्वस्यज्ञापकतापिभाष्योक्तायुक्तेतिवाच्यम्।उरृदित्यनेनानरस्येतिन्यायेनाचीक्तातदिर्यो
त्वबाधनापत्तेः।ऋदुपधस्येतरृदित्यत्रलृकारग्रहणेफलाभावेनदीर्घव्यावृत्त्यर्थनेवतपरत्वस्यवक्तव्येतितत्सामर्थ्याद्दान्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यास्यसर्वबाधक शा२

त्वस्यासिद्धत्वेनपूर्वमेवऋरंबाधित्वाउरृदित्यस्यप्रवृत्तेः।यदिपरंकृपूसामर्थ्यइतिलृकारोपधस्यैवपक्षेते।तदास्यादेवोक्तदोषः।एतेनचलीकृप्यतेइत्यादौ
रीगागमादेर्लत्वार्थत्वं।योरोलइतिसूत्रमस्तुनाम॥धातुस्तुलृकारोपधएवपठ्यताम्।एवंहिप्रक्रियालाघवंलभ्यतेऋकारैकदेशस्यलृकारैकदेशइतिव्याख्यानक्ले
शापिनभवतीत्युक्तेःसापिपरास्ता।अचीकृपदित्यत्रउक्तदोषस्यध्रौव्यात्।एतच्चसर्वकैयटेस्पष्टम्।स्नापयनइति।श्नान्नुनेहभवति।नित्यंस्मयतेरितिनिर्देशात्।हे
तुमण्णावेवनदिद्यानानात्पुल्वमाने।पवर्गतृतीयान्तोयमिति।बोपदेवः।तथाचप्रयुञ्जतेपुल्वसूत्रमिति।चुटच्छेदने चोटयति।चुटतीतिशेगतम्।वजमार्ग।वाजय
ति।मार्गयति।व्रजेत्येके।व्राजयति।केचित्तुमार्गेतिनधात्वन्तरङ्किन्तुमार्गसंस्कारोधात्वर्थइत्याहुः।मृगअन्वेषणइतिकथादौ।मार्गअन्वेषणइतियुजादौ।स्व
जिकुच्छजीवने।स्वञ्जयति।स्वञ्जति।ज्ञपमिच्च।अयन्ज्ञानइति।प्रतिपेज्ञप्तिचेतनाः।प्रच्छज्ञीप्सायामित्यादौ तथादर्शनात्।ज्ञापनेचेति।श्लाघन्हुङ्स्सूत्रे
ज्ञीप्समानोबोधय।तुमिष्यमाणइतिव्याख्यानात्।यमचपरिवेषणमिहेति।चन्द्रस्यपरिवेषइत्यादौनथाप्रसिद्धेः।नत्विति।तत्रघटादित्वादेवसिद्धेरितिभावः॥ राम. ४८

त्वस्वीकारइत्यदोषोम्लेच्छादिभ्योनुकारणेभ्योणिचस्तुनानऽभिधानात्। ध्वनितञ्चेदमुपुंऋकारोपधंब्रुवतापाणिनिनेतितात्पर्यात्।स्मयतेरितिनिर्देशादिति।शपानिर्देशे।
नतत्प्रकृतिभूतस्मिधातोरेवग्रहणमितिभावः।युक्तन्तरमाह।हेतुमण्णावेवेति।स्मयतेरितिसूत्रेहेतुभयइत्यनुवर्त्ततेभयइतिधात्वर्थोपलक्षणमेवञ्चप्रत्यासत्त्याहेतुव्यापा
रवाचकाण्णिच्येवप्रवृत्तिरितिभावः। चन्द्रस्येति।अण्यन्तात्वविवियेल्युटिवेष्टनम्भोजनाचतदर्थः।भोजनाचभुज्यनुकूलःपात्रेऽदनीयवस्तुप्रक्षेपः।ण्यन्तात्स्युटिवेष्टना
र्थइतिबोध्यम्।घटादित्वादेवेति।भुज्यर्थोयम्।धातोर्हेतुमण्णोघटादिपठितेनक्रमुरञ्जोमन्नाश्चेत्यनेनरूपसिद्धिः।यमोपरिवेषणइतिनिषेधस्तुनभोजनार्थत्वादि

हेतुमण्यन्तस्येति विवृतनरूपार्थकाच्चुरादिण्यन्ताद्यमयन्तं हेतुमतो सोऽर्थ इत्यर्थः। एवञ्च तत्रयमयतीत्यस्यान्ययैवसिद्धेश्चुरादिण्यन्तेवेष्टनायांमित्वविधानस्यवैयर्थ्यात्तत्रयमोप
रिवेषण इति निषेधस्तु अनन्तरस्येति न्यायेनामन्तत्वप्रयुक्तस्यैव। इह तु वेष्टनरूपार्थनिमित्तश्चुरादिपठितवचनेनामित्त्वमिति भावः। युक्तान्तरमाह। तत्र च घटादित्वादेवेति।
यमोपरिवेषण इति मित्त्वनिषेधसूत्रे भोजनावेष्टनापि गृह्यत इति मते घटादिपठितामन्तत्वेनैव सिद्धेरित्यर्थः। तत्रचेति। चकारः सिद्धेरित्यनन्तरं योज्यः। घटादिपठितेन तत्र

नापीति। हेतुमण्यन्तस्य हि सोर्थः तत्र घटादित्वादेव सिद्धेरिति भावः। नान्येमितोहेतौ। ज्ञपादिभ्य इति। मुख्यमते पञ्चभ्यः मतान्तरेतु चपिरहिभ्यां सह सप्तभ्य इ-
त्यर्थः। पूर्णत्वे केऽपु तो त्यन्य इति ईदृशेषु कोशशुद्धिः कीदृशीति चिन्त्यम्। उक्तञ्च स्वामिना पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः न विघ्नः किञ्चिदीहोऽत्र किमु पादृ-
शां हे वयमिति। चूर्णसङ्कोचे। पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः। मर्च चेति। अयन्यातु र्मिदं चान्यास्तत्रेकेयटे नोपन्यस्तः। प्रयुज्यन्ते च। मर्त्तामर्त्तमर्चयति हूयंनेति। तस्मात्के
षाञ्चिदिह पाठमात्रेणाप्रामाणिकोऽयमिति न मन्तव्यम्। मैत्रेयमतमाह। अर्हत इत्येक इति। एक इत्यस्वरसोद्भावनम्। नह्यैतत्तु अनयोरिदित्वादेव नुम्वति तुम्वर्त्ती
ति सिद्धेरर्हते र्थभूवादौ पाठो व्यर्थः स्यात्। अदर्शनेत्वर्थ भेदात्सोपि सार्थ इति। चुटिच्छेदने। चुद्यति। चुण्टति। इल प्रेरणे इलतीति तुदादौ। म्रक्ष म्लेच्छने। म्लेच्छनमप
शब्दनम्। म्रक्षणेप्ययम्। तच्चतैलादिना अभ्यञ्जनम्। म्रक्षयति। म्रक्षतीति सङ्ख्यातो शपि। म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि। इहाव्यक्तावागपशब्दनम्। म्लेच्छतीति भ्वादौ।
गुर्द पूर्वनिकेतने। गूर्दयति। पूर्वनिकेतन इति पठित्वा पूर्वनिवास इति केचिद्व्याचक्षते। पूर्वतीति पूरणे शपि गतम्। जसि रक्षणे जस्यतीति श्यनि मोक्षणे गतम्। इहे
व हिंसायाञ्जासयतीति भविष्यति। तथा ताडनेपि। जसु हिंसायाम्। अस्यणि जनित्यः। क्रायामिड्डिकल्पार्थादुदित्करणाच्चिङ्ग्नत्। जासयति। जसित्वा। जस्त्वा। ज-
स्तम्। पिडि। पिण्डयति। पिण्डति। रुष रोषे। शपि हिंसायाम्। रोषति श्यनि रुष्यतीति गतम्। डिप क्षेपे। सङ्ख्यातत्वाकुसीयः। डिप्यति डिपतीति श्यन् शयोर्गतम्। ष्टुप।
स्तूपयति। अतुष्टुपत्। दसेत्यप्येक इति। पितेव पुत्रन्दसयेवचोभिरित्यत्र भट्टभास्करेण दसयेसङ्गृह्णामि॥ २२ वचनेतु वेष्टनं नैव गृह्यते पूर्वोत्तरसाहचर्येण हेतुमण्णावे
वतत्प्रवृत्त्या फलाभावादिति बोध्यम्। नह्यैजन्त्विति। इदित्त्वस्याणिं ज्विकल्पाज्ञापकत्वेतु सोपि पाणेयुक्तएवेत्यन्ये। भूवादाविति। वास दशेभ्वादावित्यर्थः। यद्वाभ्वादौ चेत्यर्थः। आ
दावदादिगणस्तस्यादौ वा धातुरदिप्रभृति स्यइत्यनुवहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष इति पक्षस्यापि धातुसञ्ज्ञासूत्रे भाष्यध्वनितत्वादिति भावः। अपशब्दनमिति। तस्म्ले
च्छितवाइत्यस्य नाय भाषितवा इति विवरणस्य श्रुतो दर्शनादिति भावः। यद्यपीदं रूपं श्रुतौ भोवादिकस्य तथापि तस्य तदर्थकत्वनिर्णये न तत्त्वाहश्यादसापि तदर्थकत्वनि

कु॰ म॰ श॰ ५९

अवस्यशात् ३

अयन्दिवादाविति। वाभ्राशेत्यनेनश्यनः सत्वात्फललाभेनदिवादावित्युक्तिर्धातुवृत्त्यन्तरानुसारेणवा। आम्नस्यादिति। अत्रुकुत्स्यतेतिचनस्यात्कुत्स्य

इसद सिदर्शनदंशनयोरितिचौरादिकसव्यत्ययेनहृस्वभावः धातूनामनेकार्थत्वादभिमतार्थलाभइतिव्यास्यातत्वादितिभावः। स्पश॥ स्पाशय
तें अत्स्मृदृत्वरेत्यादिनाभ्यासस्याकारः। इत्वापवादः। स्पशति। स्पशनेइतितुस्पशबाधनस्पर्शनयोरितिभ्वादेर्गतम्। तर्जभर्त्स। तर्जयते। भर्त्सयते। कथन्त
र्हितर्जयन्निवकेतुमिरिनिरघुकाव्यम्। भौवादिकस्यतर्जतेर्हेतुणिचि। वस्तगन्ध ।अर्दनंहिंसा। वस्तेतिदन्त्योष्ठ्यादिः। कूणसङ्कोचे। दीर्घोपधोयंहृस्वोपधस्तु
कथादौभविष्यति। शब्दोपकरणयोः कुणतीतिशेगतम्। भ्रूण। भ्रूणयतेभ्रूणोभर्भकोगर्भश्च। यक्षपूजायाम्। अत्र। यक्षः। गूर। दीर्घोपधोयम्। गूरयते। हृस्वो
पधस्तुदिवादौतुदादौच। किंच। चुरादीरन्नीदित् इतरावीदितौ। शामयतइति। आकुस्मीयत्वान्नङ्। कथन्तर्हिनिशामयनदुस्यन्तिमित्येतदनेनसिद्धमिति।
वदन्तीतिचेत्। स्वार्थण्यन्ताद्धेतुमण्णिचि इतिगृहाण। नचार्थासङ्गतिः। निहन्नप्रेषणाद्यानोः प्रोक्ततेर्थेणिजुत्पत्तेरितिसिद्धान्तात्। लक्षयते। लक्षयती
तितुगतम्। कुत्साण्यासश्रन्त्येतियुच। कुत्सना। युनश्चकुत्सायामितिनिर्देशादङ्। कुत्सा। त्रुट्। अयन्दिवादौतुदादौच। भल आभण्डने। आभण्डनं
निरूपणम्। पवर्गतृतीयादिरयमितिदेवः। कुट्ट प्रतापने। कुट्टयतइतिक्षीरस्वामी। मैत्रेयादयस्तु कुटेतिपठित्वाकोटयतेइत्युदाहरन्ति। वञ्चुप्र
लम्भने। वञ्चयतेन्कायामिड्विकल्पार्थादुदित्करणात्णिजनित्यः। वञ्चनि। वञ्चिता। ऊदिदयमिति केचित् तन्मतेवङ्क्त्यपि। वञ्चित्वा। वचित्वा। वक्त्वाव
ञ्चित्वा। उदितश्चेतिसेटः क्तः किल्वविकल्पनात्यसेलोपः। इडभावेतुनित्यम्। निष्ठायांवक्तम्। वृषशक्तिबन्धने केशवस्वाम्यादिमतमाह। प्रजनन रामः ५९
सामर्थ्यमिति। मैत्रेयमतमाह। शक्तिसंबन्धइति। प्रातिपदिकमिति। स्मयतेः कुशब्दपूर्वादन्येष्वपिदृश्यतइतिसूत्रेऽन्येभ्योपिवक्ष्यमाणत्वात्। उप्रत्य
येकुरुतीतिसमासेनिष्पन्नमित्यर्थः। यद्यपिकुस्मयतेइत्यादिस्मिङोलडादिषुसिद्धंतथापिप्रकुस्मयनइत्यादिनस्यात्। उपसर्गस्यधातुव्यवधानायोगा
त्। किंचकुस्मयाञ्चक्रइत्याम्नस्यात्। कणनिमीलने। काणःस्वभावादयमेकनेत्रनिमीलनवचनः। काण्यादीनामिति। नेचहेतुमण्णौवक्ष्यते। चटस्फुट।
यतइत्यत्रस्वरेविशेषश्चस्यादित्यपिबोद्ध्यम्॥ ॥ चाटयति। स्फोटयति। निषेधाह्विर्क्षादिति॥ ६ ॥

विशब्दनार्थादिति। अन्यथेत्यादि। भ्वादेस्तु नविशब्देनेष्टत्तिः घुषिरविशब्दन इति तत्र पाठादिति भावः। क्यादिष्वेति। द्रष्टव्य इति शेषः। वस्तीमहीति। अभियुक्तप्रयो।
विशब्दनार्थाद स्मादनन्तरा निष्ठा नास्तीति किंप्रतिषेधेनेति भावः। लस शिल्पयोगे। स्वामीतु शिल्पोपयोग इति पठित्वा लषेति मूर्द्धन्यान्त इदं चिन्त्यठन्नीत्याह।
यत निकारोपस्कारयोः स्वामीतु निकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याख्यात। क्रियानिघण्टौ च। यत्नेप्रेषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृ
ताविति। निसेयं धान्यधनयोः प्रतिदाने। ऋणं निर्यातयति प्रतिददातीत्यर्थः। रकलग शकयति। लाग यतिरकेशङ्कायाम्। लगेस इदं इति घटादौ। अत्रत्वविशे
षणे। विशेषणं व्यावर्त्तनम्। वसस्नेहेत्यादि। अयं निवासेभ्वादिः क्यादिश्च। वस्त इत्याच्छादने। वस्यतीति स्तंभने। वासउपसेवायामिति दीर्घोपधः। कथादौ।
कृपेश्चेति। क्षीरस्वामी तु कृपे स्तादर्थ्ये इति पठित्वा तादर्थ्य इति प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे अथवा तच्छब्देन कृपिः परामृश्यते तस्य योऽर्थः सामर्थ्य
लक्षणः तस्मिन्निति द्वेधा व्याख्यात्। स्वदिमभिव्याप्येति। क्षीरस्वामी तु आङ्पूर्वात्स्वदेः सकर्मकाण्णिजिति व्याख्यात्। एतद्ध्रुवो नाद्रियन्ते। आकुस्मादि
ति। पूर्वसूत्राधृषाद्वा गर्वादिति परत्र चाङोऽभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वे न तन्मध्यपतिते त्रापि तथैव व्याख्याया उचितत्वात्। पोषयतीति। शपृस्मन् आसु
पुष्टो गतः। घाटयतीति। अयं सङ्घातेगतः। पुनः पाठोऽर्थभेदात्। एकदेशिमतेनाह। लडितडनल चेति। लण्डति। ताडयति नालयति। स्वाद इत्येके इति। अस्मिन्म
ते पूर्वत्रापि आस्वादस्सकर्मका दितिदीर्घपाठो बोध्यः। दीर्घस्य त्विति। इदमेव दीर्घपाठस्य फलम्। ह्रस्वपाठेप्युपधावृद्ध्या आस्वादयतीत्यादिरूपाणान्तु
ल्यत्वात्। सत्यत्वेपि सिस्वादयिषतीति रूपन्तुल्यमेव सः स्विदिस्वदिसहीनाञ्चेति सूत्रेणाभ्यासेणः परस्य सकारो न तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्। आ
स्वदीया समाप्ताः॥ अथाधृषीयाः युजादयः। आधृषाद्वा। योग्यताबलाण्णिजिति संबध्यते युजेर्णिजभावेऽ निष्ठान्तं स्य ष्टयितुमुदाहरति। अयोक्षीदिति
षह मर्षणे। अस्येह पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इति दिवादौ षह षुह चक्यर्थ इत्यत्रावाचामेति माधवः। एतच्च प्राचीनस्वग्रन्थविरुद्धम्। तत्र हि स
यमेवेतद्विपरीतं प्रतिपादितमिति सहृदयैराकलनीयम्॥ गादिति भावः। इदमेवेति। षत्वाप्रवृत्तिरूपमित्यर्थः। सः स्विदीति। न च स्विदिसाहचर्येणास्य हेतुम
ण्णावेव प्रवृत्तिः। निरनुबन्धकपरिभाषयाऽस्यापि तत्र ग्रहणादिति भावः। णिशब्देन च णिमात्रग्रहणमिति बोध्यम् प्राचीनेति दिवादिस्थेत्यर्थः॥ ९ ॥

भाष्यकारोक्तेरिति। लीयंतेरिति रूपासम्भवाच्चेतिबोध्यम्। लुका निर्देशादिति। ख्यातिसाहचर्येणातथा निर्णय इतिभावः। स्यादेवेति। वचिस्वपीतिसूत्रेतुस्वपिसाह-
चर्यंतुश्विकरणपरिभाषाभ्यांव्याख्यानाद्दोभयोर्ग्रहणमितिभावः। मुख्यमनेइति। निष्ठाशीङ्‌स्त्यत्रसाहचर्येणादितएवग्रहणमिति। ननूच्चारणार्थइतिउच्चारणार्थो।

ईरसेय। ईरयति। ईरति। अदादौ ईर्तेर्इतिगतौकंपनेचगतः। लेतिति। विभाषालीयतेरित्त्वात्त्वंनभवति। लिनातिलीयत्योर्यकार्निर्देशइतिभाष्यकारोक्तेःवरी
तेति। इतोवेतिवादीर्घः। इषीष्ट। वरीषीष्ट। अष्टत। अवरिष्ट अवरीष्ट। लिङ्‌सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट्। लिङि नलिङीतिदीर्घनिषेधः। आवारिष्टाम्। अवारिषुः
व। सिचिपरस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधः। रिचअनिट्कतां स्पष्टयति। रेकेति। अशिश्रदिति। क्सः यत्तुदेवेनसिचिइटि अशेषीदित्युक्तं तदसानिट्त्वादयुक्तमिति
प्रामाणिकाः। तर्पितेति। सेट्। अनिट् सुश्यनानिर्देशात्। छूदी। ईदित्वान्निष्ठायांनेट्। छृण्णः छृणवान्। ग्रन्थतीतिग्रथ्नातीतिसंदीगतम्। वदसंदेशवचने
। ववदतुरितियजादेरुःऊदतुरितिगतम्। वचतीति। अदादौवक्तीतिगतम्। अवाक्षीदिति। अस्यतिवक्तीत्येङ्‌ नलुकानिर्देशात्। वचिस्वपीतिसंप्रसारणंतु
किन्तुस्यादेव। उच्यात्। मुषतिनिष्ठायाम्। अयमदन्त इतिबोपदेवः तन्माधवादयोनसम्मन्यंते। धृषप्रहसने। शाकटायनस्त्वनिडित्याह। तन्मतेधृष्टः मुख्यम
तेधृषितः। रुषुपशबन्धन इतिनाल्वव्यानंमैत्रेयादयः पठन्ति। इत्याधृषीयाः। अथादन्ता इति। वक्ष्यमाणेषु। धातुष्वन्तोकारोविवक्षितो ननूच्चारणार्थोना।
पीत्सन्त्रकः। अनुनासिकत्वाप्रतिज्ञानादित्यर्थः। यत्तुप्रसादकृतोक्तंधातुसूत्रमेतदिति। तन्न। धातुपाठेअनुपलब्धेः नहृतिकारैरस्पृष्टत्वाच्च। एतेनअ
दन्तत्वविधानार्थमिदमितिप्रत्युक्तम्। यदिक्वचिदुपलभ्येत तथाप्युक्तरीत्या अनुवादस्यैवन्याय्यत्वात्। स्तनगदी। अनेकाच्त्वेनघोपदेशत्वाभावात्षत्वंन ति।
स्तनयिषति। कल्लयति। कलंतइतिशपिगतम्। ननोहितुमर्ण्णो। काल्लयति। साम। सामयति। धात्वन्तरेणगतार्थत्वभ्रमंव्यावर्त्तयितुमुदाहरति। असस्सामदि
ति। पल्पूल। नास्यपल्पूलनेनवासःपल्पूलयेयुरितितैत्तिरीयाणांसंहिता। पल्पूलनंशोधनंद्रव्यमितिभाष्यम्। ऊनपरि चडि नशब्दस्यद्वित्वमिष्ट ॥ सम्प्रसारणम्॥

नामपीत्सन्त्वेतिभाष्यसम्मतंपक्षेनापीत्सन्त्रकइतिअस्यैवव्याख्यानम् पित्त्वार्थे इतिबोध्यम्। स्वोक्तव्याख्यानफलंतु उच्चारणार्थानामित्सन्त्रत्वबोधनमेवधात्वन्त
रेति। षान्त्वसामप्रयोगे इत्यस्य स्थानेषामसांत्वप्रयोगे इति पठतांमतेनेदम्। पल्पूलेति। द्वावपिपवर्गीयौ। शोधनद्रव्यमिति। सावणेतिप्रसिद्धम्॥ ॥

णिचोर्द्वित्वाभावेपिनन्निमित्तकस्याजादेशस्यनिषेधः स्थानिवत्वंवालिंगेनसाध्यतेलिङ्गंचओःपुयण्ज्यि ४

जु

हित्वात्परत्वादिति। अनसङ्गत्वादित्यर्थः। उक्तार्थेज्ञापकमिति। ऊरुरूर्कं अस्त्वप्रभृतिभ्यआचारक्विबन्तेभ्यः सनोनभिधानन्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादितिभावः। उडुडावभ

यिषतीति। इदंत्वास्याद शीक्रत्वादुदाहृतन्नत्वाचारक्विबन्ताणिजादिसंन्वेदृढतरंमानमस्ति। केचित्तुचुलुंपादिवदुडपतिराकाशगमनानुकूलव्यापारार्थकोधातुः पक्षिण

हित्वात्परत्वादच्चोपात्। नचद्विर्वचनेचीतिसूत्रेणद्वित्वेकर्तव्ये अच्चोपस्यस्थानिवद्भावोनिषेधोवेहलभ्यते। णिचोर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावादतआह। ओः

पुयणित्यादि। णिचोर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावेपितन्निमित्तकस्याजादेशस्यनिषेधः। स्थानिवत्वंवालिङ्गं नसाध्यते। लिङ्गंत्वओःपुयण्ज्यिपरेइतिसूत्रमितियथाश्रुत

ग्राहिणः तेषामयमाशयः। नेनहिसूत्रेणविभावयिषति। लिलावयिषतिजिजावयिषतीत्यादावभ्यासोवर्णस्यत्वंविधीयतेनतुचणिच्येव। पवर्गयण

जानामवर्णपराणांतत्रैवसंभवादिति। नचैतद्युक्तम्। पिपविषतेपि यविषतीत्यत्रसूत्रस्यचरितार्थत्वात्। तथाहिपूङ्सेयोनेश्वसनिस्मिपूङ्रंज्वशामितिसनी

वन्नेतिचसूत्राभ्यामिटि कृतेद्विर्वचनेचीतिसूत्रप्रवृत्त्यासोढाभ्यासेउकारः तस्मात्सं पूर्णसूत्रस्यज्ञापकतोक्तिरसङ्गता। अतआह। वर्गप्रत्याहारेत्यादि। अबीभ

वत्। अमीमवत्। ———— । अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। विभावयिषतीत्यादिसिद्धिर्हिवर्गादिग्रहणस्यफलंवाच्यम्। तच्चाभ्यासेउवर्णस्यदुर्ल

भत्वात्। अकारस्यसन्यतइतिइत्त्वे तद्रूपसिद्धेश्चदुरुपपादम्। अतोवर्गादिग्रहणंव्यर्थंसदुक्तार्थेज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापनफलंतुपत्रओःपुयणित्यस्याप्रा

प्तिस्तत्रबोध्यम्। तद्यथा। चुक्षावयिषति। उडुरिवाचरतिउडवति। ततोणौसनि। उडुडावयिषति। चडि। औडडवत्। तुनावयिषति। अतूतवत्। ऊर्णुनावयिष

ति। और्णूनवत्। पुस्फारयिषति। अपुस्फुरदित्यादि। तदेतत्सकलमभिप्रेत्यभगवताकात्यायनेनोक्तम्। ओःपुयण्ज्यिपरेप्रतिषेधवचनंज्ञापकंणौस्थानिवद्भावस्येति। य

तस्त्वन्नित्तत्सत्पुल्यजातीयस्यज्ञापकमितिपवर्गादेरन्यस्मिन्नपिहल्यवर्णपरत्वस्थानिवत्वमित्यचिकीर्तदित्यादौनातिव्याप्तिरितिसिद्धान्तितम्। अत्रावर्णप

रत्वंङ्गिणित्वप्रवृत्तिवेलायांविवक्षितम्। किंवापरिनिष्ठितेरूपे। नाद्यः चुक्षावयिषतीत्यादौतदभावात्। नद्वितीयः। औननदित्यादौतदभावादित्याशङ्क्याह।

प्रक्रियायामित्यादि। क्वचिदवर्णपरत्वंविवक्षितम्। तत्त्वमुकत्रेवेत्याग्रहेवीजमस्तीतिभावः ॥ १९ उडावयतीत्येवंलोकव्यवहारादितिवदन्ति। सिद्धान्ति

तमिति। तथाचभाष्येउक्तं ओःपुयण्ज्यिपरेप्रतिषेधवचनंज्ञापकंणौस्थानिवद्भावस्ययद्येनतत् ज्ञाप्यते। चिकीर्तदत्रापिप्राप्नोतितुल्यजातीयस्यज्ञापकम्। कश्चतुल्यजा

तीयोयथाजातीयकाःपुयणजयःकथञ्जातीयकाश्चैतेऽवर्णपराइति ॥ ॥ ॥

व्यर्थएवस्यादिति। उवर्णादेशत्वाभावेनतत्रतदप्राप्तेरितिभावः। ननुपरिहारत्वादेवोवर्णादेशइत्यर्थलाभस्तथाहिज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनपुयण्जीनांपरि।
निश्चितस्येस्यैवोवर्णादेशावर्णपरत्वस्यसंभवेनतज्ञाप्यतत्स्तदर्थलाभइत्यरुचेराह। किंचलोपइति। भाष्यस्यावर्णेत्यस्यतथालाक्षणिकतयाव्याख्यानेनमानमित्यपिबोध्यम्
नन्वभ्यासात्पूर्वसन्नियोगशिष्टत्वायेनलोपःप्रवृत्तेः। सासङ्गतैवेत्यरुचेराह। अपिचेति। ननुपूर्ववृत्तिग्रन्थवदयंवृत्तिग्रन्थोऽप्यऽसङ्गतोऽस्त्वित्यतआह। किंचशुष्किकेतिइद ञ्च

यत्तुप्राचांकेचिदेवमाहुरित्यादिनाउवर्णादेशएवस्थानिवत्स्यान्नान्यत्रेतिमतमुपन्यस्तम् तत्रकेचिदित्युक्त्यैवदुर्बलत्वंतस्यसूचितंअवगम्यते। तद्वीजन्तुभाष्यादिवि
रोधएव। तथाहि। अस्मिन्पक्षेअचिकीर्त्तदित्यादौस्थानिवत्वप्रसङ्गएवनास्ति। उवर्णादेशत्वाभावात्। तथाचोत्तरभागेअवर्णाभावादितिभाष्यकारोक्तःपरिहारो
व्यर्थएवस्यात्। किंचालोपःपिबतेरितिसूत्रेअपीप्यदित्यत्रपिबतेर्णौयुकिचङि उपधालोपेचतस्यस्थानिवत्वात्। पापुशब्दस्यद्विरुक्तिरितिवृत्तिग्रन्थोविरु
द्धेत। अपिचपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेकाशिकायांवहेःक्तान्ताण्णिचिचङिऔजढदित्युदाहृत्यक्तिन्नत्स्यतुऔजिढदित्युक्तम्। तत्रैवन्यासकृतापिऔहतस्यटि
लोपस्यस्थानिवद्भावइतिव्याख्यातन्तदुभयंविरुद्धेत। किंचशुष्किकाशुष्कजङ्घाचक्षामिमानौजढत्वेतिवैयाघ्रपद्यवार्त्तिकमपिविरुद्धेतेतिदिक्। यत्तु
प्राचोग्रन्थव्याचक्षाणैरुक्तंकाशिकाकारमतमुदाहृत्यत्रिमुनिमतमुत्तरपक्षयन्नाहकेचिदेवमाहुरिति। एवंवक्ष्यमाणंकेचिद्भाष्यतत्त्वविदइत्यादितत्सर्वंबो
पदेवग्रन्थश्रद्धाजाड्यप्रवृत्तप्रसादग्रन्थमूलकमितिमूलाभ्रूङ्केवोपेक्षणीयम्। तथाहि। वोपदेवेनकाव्यकामधेनौअङ्धातोर्णिच्यलोपेचङिस्थानिवत्वात्कश
व्दस्यद्वित्वेआञ्चकदितिरूपमेकीयमतत्वेनोपन्यस्यमुनित्रयविरुद्धमितिदूषितम्। द्विर्वचनेऽचीतिहिपाणिनेःसूत्रम्। तत्रद्विर्वचनपदात्कात्यायनेनव्याख्या।
तम्। तथातुष्टावयिषतीत्यादावव्याप्तिस्तेनैवओःपुयण्जीज्ञापकत्वेनपरिहृता। पतञ्जलिनाचावर्णपरएवहल्स्थानिवत्त्वमित्याश्रित्यातिव्याप्तिरुद्धृता। एव
ञ्चवदताउवर्णादेशस्यैवस्थानिवद्भावोभिप्रेतः। किंचकात्यायनेनोक्तपूर्वविप्रतिषेधखण्डनपरभाष्यस्वरसेनाप्ययमर्थोलभ्यते। षाष्ठद्वित्वप्रकरणान्तेहिपूर्ववि

पूर्वस्त्राऽसिद्धमित्यस्यप्रयोजनकथनपरम्। तत्राद्येनिष्ठाकत्वस्याऽसिद्धत्वादुदीचामातइतिविकल्पाभावः। द्वितीयेनकोपधायाइतिपुंवत्त्वनिषेधाभावः। इदम्शिवनंयकोपधप्र
तिषेधेतद्धितवुग्ग्रहणात्। तृतीयेनिष्ठानत्वस्यासिद्धत्वान्मतोर्मस्यवत्वाभावः। क्षामशब्दादिनन्नान्मतुपअन्त्येकुहोश्चुरित्यस्यप्रवृत्तिः। इतिवदतोवर्णेति। अस्याशयउक्तः।

प्रति[illegible]कृति ॥
किंचि[illegible]॥८

वार्त्तिकाशयइति। थियविषतइत्याद्यर्थंवचनावश्यकतोभयोरपिसमा। वार्त्तिकस्यद्विर्वचनेचीत्यस्यानुमानिकस्यच खण्डनतात्पर्यकत्वविरुद्धं।
स्यात् तत्रान्तोलोपस्याऽगणनादितिभावः। ओदौतादेशस्येत्यत्रसमानाधिकरणबहुव्रीहेरङ्गीकारेचुक्षावयिषतीत्यादौदोषः स्यादतआह। ओदौतोरि

तस्यतुः२

द्विर्वचनंयणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिणोरुत्वेभ्यइति। तथाचदध्यत्रेत्यादौसावकाशोयण् चयनश्चायकौ। लवनम्। लाव
कइत्यादौसवायवायावः। गोदः कम्बलः इत्यादावाल्लोपः। श्लेष्मघ्नइत्यादावुपधालोपः। कारणाहारणेत्यादौणिलोपः। निपूर्त्तइत्यादावुत्वञ्चेत्से।
तानिनव। विभिदतुरित्यादौसावकाशेनद्वित्वेनपूर्वविप्रतिषेधाद्बाध्यन्ते। तेनचक्रतुश्चिचायलुलाव। चिचयिथ। लुलविथ। पपतुः। जग्मतुः।
जघ्नतुः। आटिटत्। ननुरिजगुरित्यादिसिद्धम्। एवञ्चद्विर्वचनेचीतिसूत्रंनारम्भणीयमितिवार्त्तिकाशयः। भाष्यकारस्त्वाह। उत्करीत्याचक्रतु।
रित्यादिसिद्ध्यतु चुक्षावयिषतीत्यादौत्वन्तरङ्गत्वाद्धृत्वादौकृतेऽभ्यासेइत्वंश्रूयेत। नह्यन्तरङ्गेणसहविप्रतिषेधः। अतुल्यबलत्वात्। तथाचत्व
येत्थंवचनंकर्त्तव्यंओदौतादेशस्यचुडुतुशरादेरभ्यासस्यातउद्भवतीति। ओदौतोरादेशोयस्मिंस्तद्डेः तस्ययोभ्यासः चुडुतुशरादिस्तदकार।
स्योत्स्यादित्यर्थः। चुक्षावयिषति। उडुडावयिषति। तुतावयिषति। ऊर्णुनावयिषति। शुश्रावयिषति। पुस्कारयिषतीत्यादि। एवञ्चसूत्रमतमेवप्र
बलमिति। एवंवदतोभाष्यकारस्यओजढदाञ्चकदित्यादावभ्यासेऽकारोयदिसम्मतः स्यात्तर्हितदर्थंयत्नान्तरंनास्थेयमितिवार्त्तिककारंप्रतिगौरवा।
तरङ्गयन्नापादयेत्। तस्मादल्लोपस्यस्थानिवत्त्वंभाष्यकाराणामनभिमतमितिनिर्णीयते। वामनादयस्तुमहाभाष्यविसंवादादुपेक्ष्याइति। एतच्चसर्वं।
वोपदेवग्रन्थपर्यालोचनयापर्यवस्यतीति। सत्यमेवकिन्तुवोपदेवस्यैवेहमहान्प्रमादः नतुवामनादीनाम्। तथाहि। यत्नावदुक्तंअवर्णपरएवहलिस्थानि
वत्त्ववदतोऽवर्णादेशस्यैवतदभिप्रेतमिति। तन्न। आञ्चकदित्यादावपिद्विरुक्तोप्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डेऽवर्णस्यसुलभत्वात्। ननुनासौप्रयोगेसमवै
तीतिचेत् किन्ततः। नहिप्रयोगसमवायित्वम्॥ २२ ति। इदंद्विर्वचनमुत्परस्यातइत्युत्तरंपाठ्यं नेनोदितिनापूर्वमितिबोध्यम्। फलान्तरम्। वचा
नान्तरकरणस्यसम्। भाष्यकाराणामिति। ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वात्सूत्रकारस्याप्यसंमतमितिबोध्यम्॥ ॥

उ·
म·ग्रा·
५२

विशेषणंभाष्ये दत्तमिति। अपूर्वतद्दानेतु गौरवमिति। भावः। ओः पुयण्जिष्विन्यत्र ओरित्युक्तिस्तु सूत्रैकदेशग्रहणान्नाधिकेतिन तद्बलेन कुकल्पनाभिनिवेशः।
कार्यइतिबोध्यम्। विशेषणादानेचपरिनिष्ठितरूपार्थशास्त्रारम्भेणतत्त्वावर्णपरत्वमिवप्रक्रियादशायांशास्त्रप्रवृत्त्यातत्रत्यस्यापि ग्रहीतुमौचित्येनवार्त्तिकेपुस्फारयिषतीति
सिद्धयेचुद्दुतुशरादित्वस्यैवावर्णपरत्वस्याप्यःनियतस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनचविनिगमनाविरहेणसर्वत्रप्रवृत्तिरित्याह। एवञ्चेति। बहवइति। नित्यत्वादित्यस्यसिद्धयेइयङ्याठः
कर्त्तव्यांजगत्वा विन्यादिसिद्धयेत्त्वद्विपाठःकर्त्तव्यइत्येवंरूपाइत्यर्थः। अन्यानप्याह। नद्ययेति। आद्ग्रोपादीनामिति। यणोपिनित्यतावोध्या। आरम्भणीयत्वादिति। इष्टानिष्ट

त्स२
विशेषणंभाष्येदत्तम्। एवञ्चतुनावयिषतीत्यादौद्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपिपश्चाद्भाविनन्तमाश्रित्य यथास्यानिवत्त्वादिकंप्रवर्त्ततेतथेहपश्चात्तद्वि
२३
रहेपिप्रक्रियादशायान्तत्त्वादितिनकोपिदोषः। एतच्चमुख्यातुवृत्तौकौनैयतेर्धातुवृत्तौचमाधवग्रन्थेस्पष्टम्। यदप्युक्तंवार्त्तिकदूषणपरभाष्यस्वरसोत्रमान
मिति। तदपिन। भाष्येहिदूषणदिङ्मात्रमुक्तम्। नतुदूषणान्तरंनास्तीति। तथाहि। बहवस्तत्रदोषाः। नद्ययाविप्रतिषेधएवनावयुक्तः। आद्ग्रोपादीनांनित्यत्वा
त्। द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात्किंचपूर्वविप्रतिषेधेसर्वत्रवचनस्यारम्भणीयत्वादिहतुसुतरान्तथेतिकलाघवम्। अपिचक्रियमाणंवचनंनित्यानि
वान्तरङ्गान्यपिबाधेत। ततश्चनिनवनायिषति। देदवनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासेउकारः। श्रूयेत। यदितुओदौदादेशस्येत्यादिवचनडुत्वात्तदेवान्तरङ्गाणा।
मबाधेज्ञापकंब्रूषेतर्हितदेववचनंनिनवनीयिषतीत्यादावपिप्रवर्त्ततेतितद्दोषतादवस्थ्यम्॥ तद्धारणाययत्नान्तरमास्थेयम्। एवंस्थितेओजढदि
त्यादावभ्यासेअकारादेशोविधेयःस्यादित्यपिवार्त्तिकमतेदूषणान्तरमस्तु। तस्मादित्थंवार्त्तिकंस्वयमूहनीयम्॥ ९९ विवेकस्यलक्षणैकचक्षुष्कैर्वचनमन्तरे

हित्वापेक्षा१
ण ज्ञातुमशक्यत्वादितिभावः। सुतरामिति। नित्यबाधापेत्यर्थः। एकारःप्रथमस्येत्यादिसापेक्षायायणादीनामन्तरङ्गत्वात्तद्बाधायेत्यपिबोध्यम्। यत्नान्तरमिति। अभ्या
सविशेषणंसनीतिपूरणीयम्। तेननिर्दिष्टपरिभाषयाऽनेकव्यवधानेनदोषइतिभावः। किंचजोःसौत्रात्णिचिसनिलुडिचजिजावयिषतिअजीजवदित्यत्रौदौदादेशस्ये
त्यनेनाभ्यासेउत्वापत्तिस्तदर्थमोःपुयणिन्यत्रजग्रहणंकार्यम्। नचतत्रवचनेचकारएवपठनीयोनतुशब्दइतिवाच्यम्। युङ्घुङ्भ्यांणिचिचङिसन्वत्त्वाऽजुगवदित्या
दौदोषापत्तेः। किन्त्वाऽभ्यासविशेषणंसनीतिकृतेपितुनावयिषतीत्यादौचारितार्थ्येनतुशावयिषतीत्यादावनापत्तिः। षकारेणाधिकेनव्यवधानादितिबोध्यम्। एवंस्थिते

इति। दोषपरभाष्यस्य उपलक्षणत्वावश्यकत्वे इत्यर्थः॥

राम·
५२

कि॰१

णिचइति। उपलक्षणं ॐङोपि तेनासस्वदिति सिध्यति। श्रोत्रियाःयथाश्रुतग्राहिणः। अजन्तस्येति। जकारान्तस्यासङकयणपवर्गपरभिन्नस्येत्यर्थः। तत्र सन्यतइत्यनेनैवसि

श्रौदीदादेशस्य चुटुतु शसादेरभ्यास स्योत्सनि। ततः अह्वोपवतोणिचोत्। अह्वोपवतोङ्गस्याभ्यासस्यणिचोऽत्स्यात्। श्रोजढत्। आञ्चकत्। एवं स्थि
तेवामनन्यासकरादिग्रन्थाः वैयाघ्रपद्यवार्तिकंभाष्याविरोधेनैव समर्थितं भवति। सरस्वतीकण्ठाभरणग्रन्थोप्यत्रैवानुकूलः। यदपि वोपदेवेनो
क्तं वैयाघ्रपद्यवार्तिके श्रौजिढदित्येव पाठः सांप्रदायिकः। श्रोत्रियास्तु प्रमादाज्जिस्थाने जं पठन्तीति तदप्येतेन प्रयुक्तम्। उक्तरीत्या सर्वसौष्ठवे श्रो
त्रियाणांप्रमादइत्यस्यैवप्रामादिकत्वात्। यदपि वोपदेवेन स्वोक्तेर्थे उपष्टम्भकतयोपन्यस्तम्। दुर्गगुप्तेन दुर्गटीकायात्रिलोचनदासेन कातन्त्रपञ्जिका
यांवर्द्धमानमिश्रेण कातन्त्रविस्तरे हेमसूरिणा हैमव्याकरणे। सनतद्धलापकमजान्तस्य पवर्गपरस्यावर्ण एव वेदितव्य मिति प्रदर्शितमिति। अभिनव
शाकटायनेन शब्दानुशासनेणिचनिमित्तादपिप्राग्धिः तद्धावर्णपरइतिप्रदर्शितमिति। तदेतत्सर्वन्नवामनादीनांप्रतिकूलम्। प्रक्रियादशायामवर्णपर
त्वस्यैवोक्तत्वात्। तस्मादञ्चकदित्येव न्याय्यमिति स्थितम्। यत्तुभट्टोजोजिदीक्षितैर्माधवीयधातुवृत्तौ नोनयतिध्वनयतीतिसूत्रे काशिकापदमञ्जर्योश्च।
श्रोनिनदित्यभ्यासइकारसहितं इति व्यक्तमिति। तत्सर्वं प्रमादप्रयुक्तमेव। स्वलितान्तरस्य प्रागुक्तमाधववामनग्रन्थविरुद्धत्वात्। नदेतत्सकलमभिप्रेत्या
ह। प्रकृते निति। श्रीननदिति। नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्य इति चङि निषेधस्तु नेह कृतः। तत्र गुपेश्छन्दसीति पूर्वसूत्राच्छन्दसीत्यनुवृत्तेः। तस्योदाह
रणान्तु मात्वायतो जरितुः काममूनयीः मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिरित्यादि। अत्रसिचिवृद्धिर्न ह्म्यन्तेति सूत्रेणय्यन्तेन निषेधात्। यत्तु भाष्यादावयमपि लोक इ
त्युपनिबद्धम्। यच्चव्याचख्युः छन्दसीति नानुवर्तते विभाषाधेट्श्व्योरिति विभाषाग्रहणाच्चानुवर्तनइति तन्न। सूत्रेन वेयर्थ्यापत्तेः वृत्त्यादिसर्वग्रन्थविरोधा
च्च। अतएव छन्दसीति नानुवर्तत इति केषाञ्चिदुक्तेः साप्रयुक्तानि याचभट्टिः। येनादिदहैत्यपुरम्पिनाकीनिप्रायुङ्क्त। अतिस्तेनदिति। अनेकाच् त्वेनायोपदे
शत्वात्षत्वन्न। मृग। मार्गयतिमार्गं नीतिमार्गैराधृषीयस्य॥

ऊनयत्यादीनां परस्परसाहचर्याच्चुरादीनामेव ग्रहणम्। श्रादिदहदिति प्रयोगस्तुभ्वादेर्हन्तुमण्णाविति परास्तम्॥ ॥ १९ इरितिभावग्रहयम्। चङ् तन्निषेधरूपम्। अतएवेति। वृत्त्यादिविरोधादेवेत्यर्थः। एतेन नोनयतीतिसू

तदेतत्सर्वमिति भावः अत्र प्रक्रत्यैकाजिति सूत्रेन तदभावेप्रसृद्धृत्यत्र टिलोपनाशकप्रत्याख्यानासिद्धत्वेन समाधानं भाष्ये कृतं नत्वकारोच्चारणसामर्थ्येन टिलोपेपि भयमित्याद्याप्याप्रमेकारोच्चारणं चरितार्थमिति तद्भावः तत्प्रत्याख्याने तु टिलोपं बाधित्वात्रादशसहृदगतावितिन्त्वा
येन पुनः टिलोपप्रवृत्तिरितिवोध्यं परतुअसद्दत्याशिवकारोच्चारणसामर्थ्येन टिलोपसमाधानं तनुशिविश्यादीनामनभिधानमाश्रित्येति नन्नहि रोधः अनएवेशवप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये पांचमिकः कनेवगच्छतोनन्तुस्मादयइति बोध्यं॥ २

स्य

अकारफलस्येति। गर्ववान्बभूवेत्यर्थे गर्वाञ्चकारेत्याम्रूपस्येत्यर्थः। अकार इति पक्षपरिग्रह इत्यस्य स्थाने पक्षापरिग्रह इति पठतां मत इदम्। इ-
कारश्चिन्त्यादेः इकारो हजीदित्यं उकारो वञ्चु इत्यस्य। तस्यैव पाठान्तरे ऊकार इति बोध्यम्। ननु वा कथं शेषं समर्थयिष्यामहे संभ्रम प्रार्थने श्चिन्त्यादि प्रयो-
गा ह्यल्लोपाभावस्यैव कल्पनानुचितेत्यत आह। वस्तुतः सोपि नेति। अल्लोपविकल्पोपि नेत्यर्थः। लोपबाधस्येति पाक्षिकस्येत्यर्थः। अन्यथा दादिष्वपि ने-

अदन्तत्वसामर्थ्यादिति। अयंभावः कथयति गणयतीत्यादावुपधावृद्धिनिवारणेन चकथदित्यादावग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावविरहेण सारभा-
सप्रभृतीनामुपधाह्रस्वव्यावर्तनेन ग्रहस्पृगप्रभृतीनामुपधागुणव्यावर्तनेन चादन्तत्वं सार्थकम्। गर्वादीनान्तु अदन्तत्वे प्रागुक्तफलासंभवात्॥
णिज्विकल्पोनुमीयते। युक्तं चैतत्। चिन्तयते अदित्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इहापि अकारफलस्य स्पष्टत्वात्। विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति
मतेपि तत्र तत्र आकार इकार ईकारः ऋकार ऊकारश्चेत्यनुबन्धाः यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः। यथा च अविशब्दन इति निषेधः तथा अदन्ततापि अस्तु स्वं सति-
मतद्वयेप्येकरूपफललाभात्। यत्तु बोपदेवेनोक्तं अस्तोपित्वं ——— स्यानिवत्वं चादन्तत्वप्रयोजनम्। यत्र त्वेतन्न विद्यते तत्र ह्यल्लोपविकल्पनमि-
ति। अत्रेदं वक्तव्यम्। विकल्पस्तावदनेकदोषदुष्टो निर्मूलश्च। लोपाभावस्यैव सुवचत्वात्। वस्तुतस्तु सोपि न। अन्यच्च कृप्ते णिज्विकल्पे नैव तत्कृतार्थत्वे पू-
र्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात्। यत्तु अदन्तत्वे सार्थकत्वाय वाल्लोप इति प्राचां ग्रन्थं व्याचक्षाणेनोक्तं वाचनिकस्य वात्र विकल्प इति तदाह
तम्। निर्मूलत्वात्। यदि वाचनिकः तर्हि अदन्तत्वसार्थक्याय इति कथमन्वियात्। किं च कस्येदं वचनं स्य इलेन वाचनिकतोच्यत इति न किञ्चिदेतत्। एव
ञ्च गर्वापयतइत्याद्युदाहरणमप्यसाध्वेव। अङ्कापयतीत्यादिस्तुतराम्। अङ्कयतेरकारस्य प्रागुक्तरीत्या अग्लोपित्वाभावात्सावर्ण्यश्रवणेन कृतार्थत्वात्॥
एवमर्थापयतेइत्यपि। यत्तु आतिथ्ययतेति प्राचोदाहृतं तत्तुतरामशुद्धम्। आर्तथ्यपतेन्यत्राभ्यासेकारश्रवणात्। चङ्परेण। विरुप्त्यां इं लघुं प्रति वा राम.
स्तुतराम् ·विशेषणतेति पक्षद्वयेपि दीर्घो लघोरिति दीर्घस्य दुर्वारत्वाच्च॥ ५३
पामित्सञ्ज्ञाबाधस्य वस्त्वादिति भावः। मशुद्धमिति। पुकोभ्यासे ह्रस्वस्य चासङ्गतेरिति भावः।
तदुपपादयति। आर्तथ्यतेत्यत्रेति। आकारश्रवणादिति। तस्माद्धेतोरल्लोपबाधे मानाभावेन पुको दुर्लभत्वमिति भावः। आर्तथयतेति क्वचित्को पाठः। अभ्यासे ह्रस्वासङ्ग-

एवञ्चइट्परत्वात्परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा बृद्धिः। णिलोपस्य यस्मादिति नियमेन दीर्घेणाप्रवृत्तेः। चङि ऊदुपधाया गोह इत्यस्मात्। तथापि यदत्र लघुपरत्वासंभवइतिभावः।भाष्यस
आवश्यकत्वादितितेनोनधानोऽल्लोपस्यैवाङ्गीकारादितिभावः।वृद्धाविति।परत्वादितिभावः।व्यवधानमिति।एवञ्चइट्परत्वासंभवइतिभावः।भाष्यस्य
स्यतेपक्षदोषास्त्यैवेतिशङ्कते।चङ्परेइति।गृहाणेति।द्विःप्रयोगपक्षेऽनादिष्टादचःपूर्वत्वमस्त्येवेतियदितदाभ्यासस्यकार्येकर्तव्येधात्ववयवादेशस्यनत्प्रतिबन्धकस्या
यदपिव्याचख्युः।हलादेरित्युक्तेर्नदीर्घइतितदपिन।हलादेरित्यस्यनिर्मूलत्वपाठकत्वात्।नन्वेवंगयत्रद्विरुच्यतेइतिमाधवोक्तरीत्यानेहदीर्घइतिचेन्न।न
नमतेअल्लोपस्यावश्यकत्वादितिदिक्।परत्वाद्वृद्धाविति।लोपःशब्दान्तरप्राप्ताऽनित्यः।वृद्धिरनित्येतितुस्पष्टमेव।उभयोरनित्ययोर्हृद्धौकृतायांसोक
रस्यावादेशात्पूर्वमेवपरत्वाद्वार्णादाङ्गंस्यबलीयस्त्वाच्चऔलोपइत्यर्थः।एवञ्चानुग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौस्तः।नचटिलोपस्यस्थानिवद्भावेनव्यवधानं
शङ्क्यम्।तथाप्यङ्गस्यणिचपरत्वानपायात्।चङ्परेणौयत्रध्वितिपक्षेकथमितिचेन्।अभ्यासस्यादिष्टादचःपूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वमेवनास्तीतिगृहाण।अन
एवमुण्डमिश्रेतिसूत्रेहलिकल्योरदन्तनिपातनंभाष्यवार्त्तिकयोराश्रितमितिभावः।वृद्धेलोपइति।शब्दान्तरप्राप्तोऽसत्यामपिकृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेह
नित्यत्वंस्वीक्रियते।सुवोवुकोनित्यत्वादित्यत्रयथेतिभावः।इहभाष्यद्वयस्यपरस्परविरोधेपरत्वाद्वृद्धिरितिमुख्यःपक्षः।वृद्धेर्लोपोबलीयानितितुप्रौढिवादः।
मात्रमितिहरदत्तः।तद्विपरीतङ्केयटः।भाष्यद्वयप्रमाण्यद्वृद्धेःपूर्वपक्षाद्वाकामचारेणटिलोपेनरूपद्वयमपिसाध्वितिमतान्तरम्।मतत्रयसपीदंसुध्यातुपृ
तीमाधवेनोपनिबद्धं।अयञ्चमतभेदोणिजभिन्नविषयःणौणिचितुण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधाच्चिक्ष्कर्षरीत्याअपवादत्वाद्वाप्रागेवणिलोपः।उपधा।
ह्रस्वत्वेसन्वद्भावदीर्घयोश्चणौणिचीत्युपसंख्यानात्ण्याकृतिनिर्देशाद्वाअवीवददित्येवरूपमित्यवधेयम्।लङर्थस्त्विति।तेनण्यन्ताद्भावकर्मणोर्भूत
भविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्चप्रत्ययाःसिद्ध्यन्तीतिभावः।कंसवधमाचष्टेइति।कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्कंसवधशब्दःकृदन्तः।ततोणिच्॥
अप्रत्ययस्यलुक्तस्यैवयाप्रकृतिःहनइतितस्याविकारपरित्यागेनस्वेनरूपेणावस्थानन्तदेतदाह।अहनइति॥ ९९ निवर्त्तनेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्णइतिसूत्र
स्यासवर्णग्रहणेनज्ञापनात्तद्दोषइत्यवधेयम्।अश्विनमिति।एतदर्थज्ञापनार्थमेवेतिभावः।नचययेष्टंनामधातुष्वितिद्वितीयस्यद्वित्वेऽकललदित्यभासेऽकारश्रवणार्थ
नञ्चरितार्थम्।एकाच्त्वयमन्विधानस्वयथेष्टमित्यस्यप्रवृत्तेरित्यन्यत्रनिरूपितम्।रूपद्वयमयीति।लक्ष्यभेदेण्याकृतीति।नेप्राग्धातोरित्यत्रगन्याकृतिनिर्देशवदिति
नेतिभावः१

धा॰वृ॰ ॥

ननुलुप्यमानस्यकृतइति। तथासति। तत्रकृत्यर्थेयादृशंकारकत्वंतादृशंणिच्प्रकृत्यर्थेपीत्यर्थः। स्यात्सचदृष्टः कंसञ्ज्ञानयतीत्यत्रषष्ठ्यापत्तेस्तदाह। तथास।
तीति। अनिर्देशद्वयेनापीति। प्रकृतिवत्कारकमित्येतावतापिधातावनन्तर्भूतत्वबोधनद्वारातद्धितणिजन्तस्यधातुत्वेनतयोः सिद्धिः कार्यातिदेशेनतयो
सिद्धिस्तुस्पष्टैवेतिभावः। असङ्कीर्णेति द्वितीयादिकङ्कारकातिदेशस्यफलं णिचोधातुप्रत्ययत्वाभावात्कुत्वनत्वादिकार्यातिदेशस्यफलमितिभावः। द्वि

स्थितइति। हेतुमण्णिचः प्रकृतेरिति। ननुलुप्यमानस्यकृतः तथासति हेतुमत्सौ यादृशत्वन्तस्यातिदेशो नलभ्येत दृश्यते चसः तथैवभाष्यकारे
णोदाहृतत्वादितिभावः। इहद्वयमतिदिश्यं कारकङ्कार्यञ्च। तत्राद्यद्विर्वचने निर्देशद्वयेनापिसिध्यतः। असङ्कीर्णोदाहरणन्तु द्वितीयादिकम्।
कुत्वनत्वादिकञ्चेतिविवेकः। इहकंसवधसुभद्राहरणादिनिरूढोपाख्यानस्यवर्णितिजिनाग्रहः। किंतुप्रतिपादनमात्रेणेन राजागमनमाचष्टेराजा
नमागमयति। यद्यपीहकृत्प्रकृतौराजाकर्मास्तितथापि गमेर्हेतुमत्सौगतिबुद्धीतिकर्मीभूतः नइत्येहापि। राजानमित्यस्यप्रकृतिभागोयद्यप्यन्तर्वर्ति।
त्यावस्थाप्रत्ययलक्षणेनपदत्वन्तथापिनकारश्रवणंभवत्येव। रूपातिदेशवत्त्वात्। देवदत्तपाकमाचष्टेदेवदत्तेनपाचयतीत्यत्रतृतीयैवभवति।
गतिबुद्धीतिनियमेनकर्मत्वापहारेकर्तृत्वस्यैवस्थितेरितिदिक्। कर्तृग्रहणस्यफलमाह। नन्विति। कर्त्रीति। कर्तृग्रहणाभावेचक्षुषापश्य
तिचक्षुषतीत्यादावेवस्यात्। ननुकरिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्यादौलोके इन्द्रियाणामेवकरणत्वेनसुप्रसिद्धत्वादितिभावः। सङ्ग्राम। सङ्ग्रा
मेतिप्रातिपदिकात्। युद्धार्थकदुःअर्थेणिचंतमनेअनुदात्तेदिति। भृशादिभ्योभुवीतिसूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यान्तथोक्तत्वादितिभावः। एतेनास्यानु
दात्तेत्वमपाणिनीयमिति माधवोक्तिः प्रयुक्ता। नचैवंभाष्योक्तमुपसर्गपृथक्करणज्ञापकंभज्येतेतिवाच्यम्। युद्धेयोग्रामशब्दइत्युक्तैव॥

तीयादिकमित्यादिशब्दार्थौदेवदत्तेनपाचयतीत्यादौतृतीया। कुत्वनत्वादिकमित्यादिनाराजानमीगमयतीत्यादावल्लोपाभावः। प्रातिपदिकमितिप्रातिपदिकाधि
कारादिदंलभ्यम्। कैयटेति। अवश्यंसङ्ग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या। असङ्ग्रामयतशूरइत्येवमर्थन्तुनियमार्थंसङ्ग्रामयतेरेवसोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपस

सामर्थ्यादिति। केवलग्रामशब्दस्य लोके युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः। सामर्थ्येन समस्तस्य विशिष्टस्यैवोद्देशात् कोटौ प्रवेशात् सनाद्यन्तादन्यत्र न तदादिनिय
मसत्त्वेपि सङ्ग्रामेति विशिष्टस्य धातुत्वसिद्धिः। न चेदं णिजर्थमित्यनुबन्धासत्त्वे नेमानाभावः। न त्वकरोतीत्येव सिद्धेः। न चास्य समानोपसर्गत्वं ग्रामशब्दार्थस्य क्रिया
त्वाभावादिति वाच्यम्। सोपसर्गादित्यस्य सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थेनादोषात्। मैत्रेय इति। अत्रारुचिर्बीजन्तु अनयोरखण्डत्वेनैनदघटकसुदुरोरु

सामर्थ्यात्तं पूर्वस्य लाभेन तद्विशिष्टपाठो ज्ञापक इति भाष्याशयात्। नन्वेवमप्यससङ्ग्रामनेति न सिध्येत्। अस्लोपित्वाभावेनो
पधाह्रस्वापत्तेरित्याशङ्क्याह। अकारप्रश्लेषादिति। स्तोमस्याधायाम्। अग्निष्टोमः। अग्नेः स्तुत्स्तोमेति षत्वम्। सुस्तदुःस्तनक्रि।
यायाम्। तच्छब्देन सुस्वदुःस्व प्रातिपदिकार्थो निर्दिश्यते। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति सिद्धेः नयोः पाठः सोपसर्गात्मन्यपार्थ इति मैत्रे
यः। रूपरूपक्रियायाम्। निरूपयतीत्यनेकार्थत्वाद्विचारणेयम्। ग्रन्थान्तर इति। धातुपाठस्यान्ते इत्यर्थः॥ इति चुरादयः॥ १ ॥

इ

पसर्गसमानाकारत्वेपि पूर्वपदत्वाभावः। अतएव दुःखशब्दे इदुदुपधस्येति षत्वं न विसर्गान्तस्य पदत्वाभावात्। व्युत्पन्नत्वे सुखातेर्दुईलधातोः खे त्येधात्वन्त।
स्य विसर्गो बाहुलकात् बहुलमन्यत्रापीति णिलुगिति बोध्यम्। यद्यपि दुःपूर्वात्खननेर्डे दुःखमिति नदापीनएवनिपातनाण्णत्वाभाव इति बोध्यम्। एते।
नात्र षत्वमङ्गीकृत्य दुष्खेनेत्यादौ णत्वाभावः षो पदान्तादिति निषेधादिति जिनेन्द्रादयस्तत्परास्तम्॥ इति चुरादयः॥ १ ॥ ॥

॥ अनुग्राहकत्वेनेति। अचेतनोऽप्यनुग्राहकत्वेन प्रयोजकोऽयथा भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादौ पर्यायप्रसङ्ग इति। लोडादिघटितप्र
शब्दप्रयोगरूपा प्रवर्त्तनैव प्रवर्त्तनात्वेन लोड्वाच्येति यद्यपि न पर्यायः प्राप्नोति तथापि कैयटानुसारेणेदम्। वस्तुतः समुच्चयप्रसङ्गः स्वात्र पूर्वपक्षे।

हेतुमति च। प्रेषणादाविति। आदिशब्दादध्येषणेनन्त्समर्थाचरणे च। तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः।
गुर्वादेरारध्यस्य प्रवर्त्तना अध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः। तन्त्समर्थाचरणमपि बहुधा। अनुमतिरुपदेशोऽनुग्रहमिति। तत्र य
स्यानुमतिं विना क्रिया न निष्पद्यते। सोऽनुमतिमात्रेण प्रयोजकः। यथा राजा वैद्यादिस्तु ज्वरितः कषायम्पिबेदिति उपदेशमा
त्रेण। यस्तु केनचित्त्रिधा सितं पलायमानं निरुणद्धि सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन। अमी च सर्वे विशेषार्थप्रकरणादिगम्याः।
सर्वानुगतप्रवर्त्तनासामान्यं णिचोऽर्थः। नन्वेवं णिचो लोडादीनाञ्च पर्यायत्वप्रसङ्गः तत स्पृच्छतु मां भवानिति वक्त
व्ये णिजपि प्रयुज्येतेति चेन्न कर्त्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयस्तु नाद्यापि कर्त्तृत्वेनावधारितः ॥ २ ॥ ॥

तस्य वलोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिजन्नेति समाधानान्तरपरं भाष्यं सङ्गच्छते। न हि पर्यायस्य तथा युक्त्या वारणमिति तत्त्वम्। एतेनेष्टसाधनत्वं लोडाद्यर्थ इत्य
पास्तम् णिजन्तेन तदभावात्। कर्त्तृत्वेनेति। स्वव्यापाराविष्टत्वेनेत्यर्थः २॥

॥ प्रवृत्त्युपहितेति। प्रयोज्याविशिष्टप्रवृत्त्यनुकूलेत्यर्थः। प्रवृत्त्याविशिष्टप्रयोज्यविषयेतियावत्। केवलान्विति। तदनाविष्टप्रयोज्यविषयेत्यर्थः॥ द्रव्यमात्रस्येति। व्यापारानाविष्टस्येत्यर्थः। सक्रियस्य। व्यापाराविष्टस्य। प्रयोगः। प्रेरणा। वक्त्रैवेति। तादृशशब्दप्रयोगस्यैव प्रेरणात्वादितिभावः॥

तथाचप्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिताप्रयुक्तिर्णिजर्थः केवलातुलोडर्थ इतिविवेकः। उक्तञ्च। द्रव्यमात्रस्यतुप्रैषइच्छादेर्लोड्विधीयते। सक्रियस्यप्रयोगस्तुयद्वासविषयोणिचइति। किंचप्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः। अनियतकर्तृकाणिजर्थः। पचेतिहिवक्त्रैवप्रेरकः पाचयतीत्यादौतुकर्तृभिन्नोपी तिदिक्। अजीजवदिति। जुगतौ। सौत्रोधातुर्जुचङ्क्म्येत्यत्रनिर्दिष्टः। स्रवतिशृ। अपरइत्यनुवर्तनेन। तुपुयण्जीतिपवर्गजकारयोरसंभवात्। यणःसंभवेप्यव्यभिचारात्तदाह। अवर्णपरेधात्वक्षरेइति।

अक्षर—शब्दोवर्णपरः ३॥

॥ वर्णपरइति। ननुचतुरश्छुयतावाद्यक्षरलोपश्चेत्यत्रेवाकृत्स्नसमुदायपरोव्याख्यानादितिभावः ॥३॥

म॰शा॰ उ॰ ५६

॥ इतिमनेचेति। इदमेवभाष्यसंमतमित्युक्तम्। इतिव्याख्याभेद इति। माधवादिकृतइतिभावः। विकल्पोनलभ्येतेति। त्वदभिमतइतिशेषः। तत्र।
हिनैरूप्यद्वयमुक्तम्। वस्तुतोऽस्यलुड्विधानमेवअनएवभाष्येकापुडापुक् पक्षयोर्नफलभेद इतिध्येयम्। यस्यचनसुव्यात्तुत्वंणिचः प्रातिप

॥ ६ ॥ असंस्त्वसार्वविंघ्यादित्युपक्रम्यवर्णग्राहुः पूर्वसूत्रइतिभाष्योक्तेः। मतान्तरेइति। अङ्गस्यत्रहित्रिरूप्य
नेइतिमनेचङ्परेणौयत्वघुइतिमनेचेत्यर्थः॥ यत्तुप्राचोक्तम्। सुध्यातोरनेकाचश्चसन्वद्भावोवेतिकेचिदि
ति। तत्रानेकाचइत्यंशेकामयतावुक्तोङ्स्यनिकर्मणिषष्ठी अवयवषष्ठीचेतिव्याख्यानभेदोमूलमिति
बोध्यम्। यत्तुव्याचख्युः॥ णौपदङ्गस्यह्रस्वइतिव्याख्याभेदोत्रमूलमिति। तन्न। एवंहिसति अर्थमाख्यत्।
आर्तीयपदित्यत्रविकल्पोनलभ्येतनचमुख्यसिद्धान्तरीत्यादृष्टापत्तिः॥ ५॥ ६ ॥

एम॰ ५६

दिकादेवविधानात्। अतोनानेकाजुपक्रमविरोधः॥ मुख्यसिद्धान्तेति। चङ्परेणौयत्वधित्यर्थरूपभाष्यसिद्धान्तेत्यर्थः॥ ५ ॥ ७ ७ ७ ७ ॥

॥ अनेकाच इति। अनेकाचो वेति मूलग्रन्थेत्यर्थः॥ दीर्घः ग्रादिनि। पक्षे दीर्घः स्यादिति भावः। समकक्षत्वमिति। व्याख्याविकल्पेन सन्देह
व वैकल्पिकत्वेनेत्यर्थः। दीर्घाभावं निश्चित्येति। अहलादित्वादिति भावः। परमतेति। भाष्यातिरिक्तमतेत्यर्थः। हलादेरपीति। अनेकाचो

अनेकाच इति व्याख्याय ग्रन्थविरोधात्। किंच सन्देहाभावेन सह दीर्घोऽपि तुल्ययोगक्षेमः। व्याख्याविकल्परूपबीजसाम्यादिति हि एव व्याचख्युः। एवं च ऊर्णोतेरपि चङ्परे णौ दीर्घः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। दीर्घो लघोरिति सूत्रे प्राचा हलादेरिति व्याख्यातत्वात्। अशुद्धमपि तद्ग्रन्थं समर्थयितुं प्रवृत्तैर्व्याख्यातृभिरपि तत्र न्यायसिद्धमिदमित्युक्तत्वात्। तत्रैव च कास्तूर्णोत्योः। समकक्षत्वमभिप्रेत्य ऊर्णोतेरदीर्घाभावं निश्चित्य चकासेर्दीर्घोदाहरणं तु परमताभिप्रायेण कथंचित्त्वेयमिति स्वयमेवोपसंहृतत्वाच्च। एवं च हलादेरपि दीर्घाभावे सिद्धे हलादेरित्यर्थसिद्धमिति परमोपक्रमविरोधेनावयवावयवः समुदायं प्रत्यवयवो नेत्यादि तदुपन्यस्तन्यायस्य चातिशिथिलत्वेन तद्ग्रन्थस्यासङ्गततान्नैवावोचाम॥ ५॥ ॥

हलादेरित्यर्थः। परमोपक्रमेति। अजादेरेव दीर्घाभावे हि तदर्थसिद्धं स्यात्। नान्यथेति। हलादेरपि दीर्घाभावे न तद्विरोधः स्पष्ट एवेति भावः। अतिशिथि
॥ लत्वेनेति। प्रत्येकातिरिक्तयत्किंचिद्वर्णसमुदायस्यावयवत्वे मानाभावादिति भावः। ५।

॥ असङ्गततामिति। हलादेरित्यस्यार्थसिद्धत्वाभावात्। परस्परविरोध इति। ऊर्णोतेर्दीर्घस्तत्र बलेन वारितोऽत्र च स्वीकृत इत्येवं विरोध इत्यर्थः। प्राप्तवि

इदानीं तु तत्र त्वात्वन्न तदीयग्रन्थयोरेव परस्परविरोध इति ब्रूमः। यदपि वदन्ति। सन्वद्भावन्यसिद्धेर्नि व्युत्पत्त्यासन्वद्भावस्य
निमित्तयोल्लघुः सचेति व्याख्यानात्। लघुत्वस्यैव विकल्पो निर्दिश्यते। तेन लघुत्वपक्षे दीर्घसन्वद्भावोद्य वपि स्तः। तदभावे तु द्वा
वपि नेति। तदपि न। निर्मूलत्वात्। नहि प्रागुक्तव्याख्याभेदेन लघुत्वविकल्पोल भ्यते। वचनं तु न महतां नास्त्येव। अध्याप्य वीची
नस्य कस्यचित्। स्यात्तर्ह्यतिप्रसङ्गः। अजजागरदित्यत्रापि जाशब्दस्य लघुत्वापत्तेः। ननु प्राप्तविभाषेयमिति चेन्न। उ
भयत्र विभाषात्वस्य दुर्वारत्वात्। लाघवपुरस्कारेण भावनातात्पर्यकतया   मेनाप्राप्तविभाषात्वध्रौव्याच्चे
त्यास्तान्तावत्॥ हयोरिति। ह्रस्वदीर्घयोरित्यर्थः। एतच्च प्रकृताभिप्रायम्। अवीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यादौ तु स
न्वद्भावस्यापि द्व्यमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तो द्रष्टव्यौ॥ प्याक्ततीति। तथा च णावङ्गस्य चुरङ्गस्य तस्य लोप इति भावः॥ ३६॥

भाषेयमिति। लघुत्व विकल्प इत्यस्य प्रासङ्गस्य विकल्प इत्यर्थ इति भावः। भावनातात्पर्यकेनेति। प्राप्तविभाषायामभावे तात्पर्येण तन् ज्ञाने च प्रतियोगिज्ञानस्य

कारणत्वे गौरवमिति भावः॥ ३३॥

॥ तद्भाष्येति। उभयत्रापि णेर्णिच्युपसंख्यानस्य तत्रोक्तत्वादिति भावः। अर्वाचीनमत इति। पूर्वान्वयि। तत्परत्वाभावाच्चेति। अभ्यासस्येति शेषः॥ ७ ॥ ६

। यत्तु भाचारूपान्तरमुदाहृतम्। अचुचोरदिति। तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। औनिन्ददिति। अत्र प्रसारणं कृतम्। अजादित्वाद्दी
र्घो लघोरिति नार्वाचीनमतेऽस्मन्मतेनुस्यादेवेति। एवञ्च वदता आटिटत्। आशिशनदित्यादौ सर्वत्र सिद्धान्ते दीर्घो भ
वतीत्युक्तम्। सोयं महान्प्रमादः। चङ्परे णौ यदङ्गं उन्द अदृ इत्यादि तस्येह द्वित्वाभावात् नदीर्घभाजोऽभावाच्च।
चङ्परे णौ यल्लघु तत्परत्वाभावाच्च न दिह माधवहरदत्तकैयटादिसकलमतेपि दीर्घस्योक्तिसंभवाभावे।
कथन्दीर्घ इत्यापत्तिः कृतेति न विद्मः। स्यादेतत्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति निर्विवादम्। अन्यथा।
आटिटदित्यादौ णिलोपो न स्यात्। एवं स्थिते द्वितीयप्रयोगविषयीभूतञ्चङ्परणिच्प्रतिनदादि
ग्रहणादादिट इत्यङ्गम्। एवं च चङ्परे यदङ्गं तदीयो योऽभ्यासस्तस्येति पक्षे कथन्दीर्घ इति चेत्।
अत्र वदन्ति। लघौ परे हि दीर्घः लघुग्रहणं च तल्लोपः प्रथममेव प्रवृत्तः। नित्यत्वादन्तरङ्ग
त्वाच्च वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षणात्तत्रास्ति। स्थानिवद्भावोपि न भवति। अभ्यासस्यादिष्टाद
चः पूर्वत्वात्। दीर्घविधौ तन्निषेधाच्चेति॥ ७ ॥ ॥

म॰शा॰ उ॰ ५८

ततो णिलोप इति। एवञ्चाभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येवेति भावः। व्याख्याद्वये इति। एतस्याभिवत्वे निषेधे चेत्यर्थः। पृथगुपादानादिति। निमित्तत्वेनोपादाना
दित्यर्थः। अबाधे चेति द्वित्वे बहुव्रीहिवद्भावेपीति पाठः। कर्मधारयवद्भावेपीति क्वचित्कः पाठो लेखकप्रमादात् तत्तु दधि दानेऽवश्यंप्राप्तेन ऋस्य विधानाद् अचः परे रेफ

अत्रेदं वक्तव्यम्। चङमेव लघुमाश्रित्य तर्हि दीर्घोऽस्तु। किंच णिचः स्थानिवद्भावोऽपि सुलभः। यदुक्तं अभ्यास
स्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति। तन्न। टिशब्दस्य हि द्वित्वम्। ततो णिलोपः। एतच्च द्विर्वचनेऽचीति सूत्रस्य व्याख्याद्व
दि येऽपि तुल्यम्। यदप्युक्तं दीर्घविधौ निषेधादित्यादि तदपि न। निषेधस्याष्टमिकदीर्घविषयत्वात्। अत एव हि पूर्वत्रा
सिद्धीयेन स्थानिवदित्याश्रित्य दीर्घग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यानम्। तस्माद्दीर्घस्य दुर्वारतया नेदं प्रसादखण्ड
नं सम्यगिति किं तर्हि सम्यगिति चेत् उच्यते। दीर्घो लघोरित्यत्र चङ्परस्य णेः पृथगुपादानात् तदितरस्यैव लघुः कार्य्यी। त
क्रकौण्डिन्यन्यायात्। यथा द्वित्वविधौ रहाभ्यामित्युपादानाद्रेफेतरस्यैव परः कार्य्यित्वं तद्वत्। यथा वा तलोपो नञ इति सू
त्रेण ञमित्रस्यैवोत्तरपदस्य निमित्तत्वादाबाधे चेति द्वित्वे कर्मधारय वद्भावेऽपि न नेत्यत्र तलोपो नेति हरदत्तादिभिरुक्तं तत्

पाङ्कार्येत्वप्राप्तेनिमित्तत्वोक्तेर्बाध उचितः। प्रकृतेऽपि चोऽलघोरित्यनेनाग्रहणे कोऽन्यायः। अत एव करोतीत्यादौ गुणः। अन्यथा तेन न्यायेनेक्भिन्नस्यैवार्धधातुका
देर्निमित्तत्वस्यात् तलोपो नञ इत्यत्रापि नञो निमित्तत्वं नावश्यम्भाव्यमिति कथं तत्रैतन्न्यायावसरः। किंच निमित्तभूतस्यापि प्रत्ययस्य भवामीत्यादावङ्गे प्रवेशाद
कृत्स्नस्य णिचोऽपि तदादिग्रहणात्कार्यिकोटौ प्रवेशो दुर्वारः॥ १ ॥ ॥

राम॰ ५८

दृत्यकृचेराह॒ःसञ्ज्ञावेति।अदृनत्वादिति।तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्येत्यर्थः।अन्यथाअन्तरङ्गत्वेनप्रथमोपस्थितमादायैवाङ्गत्वंतुद्वितीयमित्यर्थानङ्गीकारेकिंबहुनेति।तन्म।
ध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्येत्यर्थः।न्यायलब्धेति।विरोधन्यायलब्धतन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्तिरूपेऽर्थेइत्यर्थः।अतएवेति।अङ्गत्वाभावादेवेत्यर्थः।तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति।अङ्गत्वम
ङ्गीकृत्यप्रथमोढादौदीर्घस्तथाऽनेनन्यायेनवारितस्तथेत्यर्थः।परेतुअन्तरङ्गस्यप्रथमोपस्थितस्याभ्यासावयवणिचआनर्थक्यात्प्रत्ययत्वाभावेनतमादायाङ्गत्वंदुर्लभम्।किञ्च
वंप्रतीषिषतीत्यादावित्वात्नापत्तिःप्रत्यासत्त्यासन्निमित्तकाङ्गावयवाभ्यासस्यातस्तेनेत्वविधानात्अङ्गत्वेनेतिदीर्घस्तुनहनादिसाहचर्येणार्थवदजन्ताङ्गस्यैवतेननदीर्घवि।

षस्तुतस्तुआटिटदित्यादौणिज्निमित्ताङ्गसञ्ज्ञाप्रथमणिचःप्राचीनस्यैवनतुनहिशिष्टस्य।एकस्यैवहिणिचोर्द्विःप्रयोगः।तथाचाङ्गसञ्ज्ञायान्निमित्तभूतांणिचक
युड्नर्थिकोटौप्रविशत्।सञ्ज्ञावाप्रथमोपस्थितंकथंनिमित्ततयानरहीयात्।अन्तरङ्गस्यापेक्षायांबीजाभावात्।नचद्वित्वात्प्रागेवप्रवृत्ताङ्गसञ्ज्ञातन्मध्यपतित
माध्यस्मिवमप्यवगाहतइतियुक्तम्।द्वितीयेटकारान्तर्भावेणप्रत्ययत्वेनेतिवैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात्।ननुयथोभयतआश्रयेनान्त्यादिवत्।विरोधात्तथेहापिप्र।
त्ययांशेअङ्गांशेवातन्मध्यपतितन्यायस्याप्रवृत्तिरितिचेत्।सत्यम्।तावतापित्वदुक्तदोषस्योद्धृतत्वात्।युक्तश्चैनत्।अन्यथाप्रतीषिषतीत्यादौद्वितीयसनं।
प्रतिप्राचीनसनन्तस्याङ्गत्वेऽज्झनगमामितिदीर्घःस्यात्।किंबहुनाजिगीषाजिघांसेत्यादावप्यभ्यासस्यदीर्घःस्यात्।सनःसकारेणविशिष्टस्यद्वित्वे।
धातोर्द्वितीयभागस्यसनन्तर्भावेहलादिशेषेणएकदेशविकृतन्यायेनाभ्यासोत्तरभागस्यप्रत्ययत्वेप्राचीनस्याङ्गताध्रौव्यात्।एवञ्चन्यायलब्धेऽर्थेदिवाजिगी
षायामित्यादिनिर्देशोऽपिलिङ्गंबोध्यम्।अतएवाटिटदित्यादौलघूपधगुणोऽपिन।अन्यथास्यादेवसः।नचणौचङ्युपधाह्रस्वेननिर्वाहः।तक्रकौण्डिन्यन्या
येनदीर्घस्येवह्रस्वस्यापिदुर्लभत्वादितिदिक्॥ ‹‹ धानात्।द्वितीयशब्दपूर्वभागस्याङ्गत्वेऽप्यनर्थकत्वात्।अङ्गत्वंतुविकरणविशिष्टेऽनर्थकेऽपिदृष्टमेवात

स्यादेकाचोद्वेइतिसूत्रशेषभाष्योक्तन्यायेनोत्तरभावमादायप्राक्तनसमुदायस्यैवाङ्गत्वमुचितंद्विःप्रयोगत्वात्द्वितीयंपिततोविहितत्वबुद्ध्यनयायात्।नचैवंस
मुदायस्यैवेतिकुतःपूर्वसनमादायधातोरप्यङ्गत्वेऽज्झनेतिदीर्घापत्तिरितिवाच्यम्।तस्यानर्थकत्वात्।आटिटदित्यादौगुणस्तुबहिरङ्गःस्यचङ्निमित्तद्वित्वसा
सिद्धत्वान्न।दीर्घोलघोरितिदीर्घस्तुनोचङ्परेणौयत्लघुइतिभाष्यमतेऽप्राप्तेर्व्याख्यानान्तरत्वेनदोषादेवासङ्गतम्।यद्वाऽस्यादेवभाष्यप्रयोगाच्चङ्णिभिन्नएवत्व

॥आर्द्धधातुकमध्येऽचामन्तर्भावेपिनाजानन्तर्यइतिनिषेधोनअनित्यत्वातअत्रवायंभाष्यप्रयोगएवमानं १

युक्तत्वराद्यातइतिनदोषइत्याहुः॥९

उ.
म.श.
५९

त्लावस्थायामिति। द्वित्वकारकनिर्देशादिति भावः। प्रथममिति। द्वित्वादिति शेषः॥ द्वितीयस्येति। एकाच इति शेषः। अनुवृत्तिर्मास्त्विति। द्वितीयस्येत्य-
स्यानुवृत्त्या नित्यं द्वितीयस्येत्यर्थलाभ इत्यभिमानः। दकारस्यापीति। रेफस्य तु निषेधे प्यस्य निर्दिति भावः। नचैवमपीति। धातोरादिभूतादचः परा नित्यं द्वितीयस्ये
का चावयवभूताः संयोगादयो न्द्राः द्विर्नेत्यर्थादिन्द्रीयिषतीत्यादौ न दोषः। प्रकृते च निषेधाप्रवृत्तिरूपो दोष इति भावः। पूर्ववर्त्तिमात्रपरमिति। पूर्ववर्त्यचः परा न्द्रा

आर्ध

अजादेरि त्येवेति। नन्द्रा इति सूत्रे अजादेरित्यनुवर्त्तत एवेत्यर्थः। अदिद्रपदिति। ननु त्लावस्थायामेवाडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अजादित्वमस्त्येवान्या
य्यश्च प्रथमम् अट् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। सत्यम्। द्वितीयस्येत्यप्यनुवर्त्तते नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः। धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले इति यावत्। एतच्च तदनुवृत्तिरस्मा
मभ्युपगम्यते। नचैवमजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्तु इति वाच्यम्। इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः। नचैवमपि वन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दोषः स्या
देवेति वाच्यम्। अजादेरिति हि कर्मधारयात्पञ्चमीत्युक्तम्। इह च अच इत्येवानुवर्त्यैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अथवादेरित्यप्यनुवर्त्तनान्न त्वनावय
व्यपरङ्गिन्तु पूर्ववर्त्तिमात्रपरं शब्दाधिकाराश्रयणात्। नन्वेवमुन्नरार्थतया द्वितीयग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यं विरु
द्धेतेति चेन्न। यत्र सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात्। कण्डरणेत्यादि। अत्र प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः। अजीहिडदित्यत्र उपधाह्रस्वे एच इगित्य-
स्यास्थानिवत्त्वाद्द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वदीर्घत्वादीनि। तत्र। ओः पुयण्जीति ज्ञापकस्य अचिकीर्त्तदित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेषविषयताया भाष्येऽ
वस्यवृत्वेन स्वयमपि प्राक् तथैव वर्णितत्वेन ह्रस्वानिवद्भावायोगात्। विशेषश्चावर्णवदुत्तरखण्डत्वं उवर्णादेशत्वं चेत्यन्यदेतत्। एतेन सौनिष्यो रि-
ति सूत्रे सिषेचयिषतीत्यत्र सिचेर्हेतुमण्णौ गुणे सति इडिगुणायादेशयोः॥ ११ इत्यर्थः॥ अवयवपरत्वे हि धातोरादिभूतादच इत्यर्थः स्यादिति भा
वः। अत्र केचित्। चन्द्रीयतेः सनि न न्द्रा इति निषेधप्रवृत्तौ न मानम्। न च संयोगसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये बहूनां सन्निपाते द्वयोः संयोगसञ्ज्ञायामिन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दोष
माशङ्क्य न वाज्भ्यो रितिसमाहितम्। अचः परस्य निषे धविधिरिति तदर्थ इति तदेव भाष्यं मानमिति वाच्यम्। अजादेरिति निवर्त्तत इति तद्व्याख्यानभाष्ये उक्तत्वेन तस्या
ऽमानत्वात्। तस्य भाष्यस्य भङ्क्त्वा व्याख्यानेन मानमित्याहुः॥ ५

एभ.
५९

णौ कृतस्येति। इदं हृत्यनुसारेण। अभ्यासेत्वसन्निपातयोगशिष्ट उपधालोपस्य द्वित्वोत्तरमेव प्रवृत्तेरिति दिक्। तथैवेति। यकारनिर्देश एवेत्यर्थः। इतिवदन्तीति। अ
त्रारुचिरिव औत्सूत्रस्थभाष्यविरोधः अन्ये तु निरनुबन्धकत्वाँत्त्राादेरेव लीत्यस्य ग्रहणे प्रतिपदोक्तत्वाच्च लातेरेव ग्रहणे धातुद्वयेन रूपद्वयसिद्धौ अन्य।
कृतयोर्णौ क्विन तस्य स्थानिवत्त्वेन सिच् शब्दस्य द्वित्वमिति वदन्न्यासकारोपि प्रत्युक्तः। अत एव उक्तन्यासबलेन ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वम्। अ
चिकीर्तदित्यस्य सिद्धये अनित्यताऽऽश्रयणं कुर्वन् सीरदेवोपि प्रत्युक्तः। अजीहिठत् सिषेचयिषतीत्यादिरूपं तु इकारैकारविशिष्टस्य द्वित्वेपि सि
द्ध्यतीति स्पष्टमेव। एतच्च सर्वं सुधीनां प्रपञ्चितं माधवेनेति दिक्। अपीप्यदिति। णौ कृतस्योपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्यशब्दस्य द्वित्वे हलादि
शेषे ईत्वम्। इहाग्लोपित्वादलघुपरत्वाच्च सन्वदित्वदीर्घप्राप्तेरीत्वं विधीयते। ब्रेपयतीति। व्रीवरणे। रीङ्क्षये। क्रूयि शब्दे। स्मायी विधूनने। निष्ठ
तेरिति। इहनिष्ठिपदिति प्राञ्चो ग्रन्थं व्याचक्षाणाः णौ कृतस्य तिष्ठतेरित्वस्य स्थानिवद्भावात्स्थाय् शब्दस्य द्वित्वमित्याहुः। तदसद् उक्तरीत्या प्रक्रियायामवर्णैव
द्भुतस्य खण्डनेन वस्तुतः सम्यगेव। किन्तु तेषां परस्परव्याघातावहम्। परिनिष्ठितरूपे ऽवर्णपरतायास्तेरुपजीवनात्। कथमन्यथा उवर्णा ... ।
देवमतं भाष्यमतत्वेन प्रागयूयुजच्चिति सुधीभिराकलनीयम्। स्निपानिर्देशाय ङ् लुङ् निवृत्त्यर्थः। अतास्थपत्। पुकोपवाद इति। एवञ्च पाल रक्षण इति धा
तुना पालयतीति रूपे सिद्धे लुगागमस्य पुग्निवृत्तिरेव फलमिति भावः। एवं वो विधूनने जुगित्यत्रापि बोध्यम्। वाजयतीति रूपस्य वज गतावित्ति धातुना
सिद्धत्वात्। विभाषा लीयतेरिति। आत्वविधायकं स्मारितम्। लिलो। लीयतेरिति। लीश्लेषणे क्र्यादिः। लीङ् श्लेषणे दिवादिः। उभयोरपि यकारनिर्देशात्तु श्य
ना। तथाहि स्मितिलीङ् इत्येवावस्यत्। एतच्च विभाषा लीयतेरिति सूत्रे प्राचाङ्गुत्येस्पष्टम्। लीलोरित्यस्य दृष्टान्तावपि तथैवोचितम्। सर्वेहि लिलीङोर्द्वयोरपि
ग्रहणं निरनुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् इति वदन्ति। प्रयोज्यकर्त्रीति। यद्यपि प्रथमणिजर्थप्रतिममनुष्यवागेव प्रयोजिका अतस्तत्त्वं प्रवृत्त
तरस्याङ्गत्वसामर्थ्यादत्रव्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिरित्युभाभ्यामप्युभयग्रहणं लीलीङोर्लीतेः कृ ((म। तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तम्॥ १
नात्वस्यन्तोपतेश्चेति हेतुमण्णावेव पूर्वोत्तरसाह चर्येणास्य प्रवृत्तेश्चौरादिकस्य न ग्रहणमित्याहुः॥ १॥

उ॰
म॰ श्री॰
६०

णिनिमित्तस्येति। विषयसप्तम्यामपि तद्धिते हि गुणिनिमित्तत्ववन्निमित्तत्वमस्तीतिभावः। भाष्यारूढत्वादिति। नन्द्राइतिसूत्रस्थभाष्यारूढत्वादित्यर्थः॥ ६ ॥
अङ्जीगपदिति। इह णिनिमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा नास्ति। सति हि तस्मिन्नजादेर्द्वितीयस्येति णिच एव द्वित्वं स्यात्। न तश्च न।
प्रक्रियायां न वा परिनिष्ठिते रूपेऽवर्णवदुत्तरखण्डमस्तीति कीर्त्तयति साम्यात्। ज्ञपादिरिति। नेनमित्वाद्ध्रस्व इति भावः। सारेसुमित्वं नास्तीत्युदाहरति। चा
पयतीत्यादि। इतिवार्थ इति। व्याख्यानद्वयस्यापि भाष्यारूढत्वादिति भावः। षकारस्येति। रेफस्य नन्द्रा इत्यनेन वारणादिति भावः। सत्वं ने प्रवर्त्तन इति। य
द्यपि सत्वन्तस्यान्वन्तरं तथापि वचनसामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिरिति भावः। तृतीयाभावेनेति। इहोपन्यासस्तु आद्यव्याख्यानमादाय प्रकृतोपयोगादिति।
भावः। इह मूलस्वरूपद्वयव्युत्पादनेन प्राचो ग्रन्थोपि अर्थाद्व्याख्यातः। प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणास्तु तद्ग्रन्थस्य तत्वैत्र ग्रन्थस्य च प्रामादिकतामाह
तामप्रबन्धेन प्रत्ययीपदत्। तथा च तदीयो ग्रन्थः। केचित्तु सेर्षिष्यदिति षकारादेरपि द्वित्वमुदाहृियते। तज्ज्ञान्तप्रशिष्टत्वादुपेक्ष्यम्। अत्रैव च कारणं अथदान्
तीयस्यैकाचः षकारस्येत्यर्थः इति प्राचो व्याख्यानम्। तथाहि। यदि तृतीयवर्णस्येति व्याख्यायेत। तदा ईर्ष्यिषिष्यतीति सनो द्वित्वं न स्यात्। यदि तु तृतीय
स्यैकाच इति यथाश्रुतं व्याख्यायेत ततः कथमेर्षिष्यदिति षकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः स्यात्। न च तृतीयस्य वर्णस्येति व्याख्यातुमुचितम्। अथाहा
रप्रसङ्गात्। तृतीयस्यैकाच इति ग्रन्थस्वारस्यभङ्गाच्च। तथा च कस्य तृतीयस्य केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति। अपरे पुनराहुस्तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयन्यास
कारहरदत्तौ व्याख्यातास्म। तृतीयस्येति। तृतीयव्यञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थः। अत्र षकारस्य द्विर्वचनन्न भवति। अपरे पुनरिति। अस्मिन्पक्षे ईर्ष्यतेः
सनि कृते इति व्याख्येयम्। अन्यथा तत्संबन्धिनस्तृतीयस्यैकाचोऽसंभवात्। माधवोप्येवम्। तस्मादेर्षिष्यदित्येकमेवात्र रूपं साधीयो न त्वैर्षिष्य
दिति णिजन्ते तृतीयस्यैकाचोऽसंभवात्। न चाटि कृते तमेवापेक्ष्य षकारादिस्तृतीय एकाजिति वाच्यम्। अन्तरङ्गत्वादाटश्चेति द्विर्द्यानविधानात्। अ
न्तरङ्गत्वादेव द्वित्वस्यासिद्धत्वमपि नास्ति। नापि स्थानिवद्भावः। द्विर्वचने पूर्वस्य पूर्वस्माद्विधेरभावादिति नियुक्तमुत्पश्याम इति। इह केचिदित्यादिना नपु
तुमुत्पश्याम इत्यन्तेन तदीयग्रन्थेन मूलटीकयोः को दोष उपन्यस्त इति विभावनायामुक्तरूपं प्रकृतवार्त्तिकेन न सिद्ध्यतीति मूले दोषः॥ राम॰
६०

सोऽष्ठ वादिति। षकारस्येति सवकार इति वत्समुदायात्कार इति भावः॥ ॥ इति णयन्तप्रक्रिया॥ ॥ प्रवृत्तिभेदेनेति। आवृत्त्येत्यर्थः। अजन्तस्ये
ति। अत्रार्थे प्रत्याहारबहुवचनयोः प्रमाणत्वं बोद्धव्यम्। लाक्षणिकत्वादिति। वर्णग्रहणे पि तत्प्रवृत्तेरोत्स्त्रस्य भाष्यसम्मतत्वात्तत्राऽ प्रवृत्ति ज्ञापकस्या
टीकायां तु षकारस्य तृतीयैकाचृत्वोक्तिरयुक्तेदोष इति लभ्यते। तत्र न तावदाद्यः प्रकृत वार्त्तिकस्य तत्राप्रवृत्तावपि अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन द्व
निरुक्ताभ्यां रूपसिद्धेर प्रत्यूहत्वात्। नापि द्वितीयः स त्वन्नामिप्रायेण टीकाग्रन्थस्य सौष्ठवात्। सर्वत्र्यैतदिह मूलस्य वध्वनितम्। मात्सर्यमुत्सार्य्य
गुणग्रहैरा कलनीयम्। निवृत्तेति। तथा चोक्तम्। निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते इति। तेनेति। यत्तु चक्षिङो ङिन्करणं अनुदात्तेत्वप्र
युक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापयतीत्युक्त्वा तेन प्रार्थयन्तीति सिद्धमिति माधवादिभिरुक्तं तदत्ति स्थवीयः। तस्यागर्वादात्मनेपदविधानात्। यद
पि तरङ्गि णयाङ् णकृतमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थं चक्षिङो ङकार इति तदपि न। चक्षिङो गण कृतात्मनेपदस्यासंभावितत्वं यामूलशैथिल्यात्। यद त
प्याहुः प्रार्थनं प्रार्थः तत्कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति तदपि न। धातुसञ्ज्ञानिमित्तप्रत्ययेकर्त्तव्ये उपसर्गाणां पृथक्करणस्य ज्ञापयिष्यमाणतया अर्थवैदसत्यानामि
त्यापुकोदुर्वारत्वादिति दिक्॥ इति हेतुमण्ण्यन्तप्रक्रिया॥ धातोः कर्मणः। इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च तदपेक्ष्यमेव गृह्यत इत्याश
येनाह। इषिकर्मण इत्यादि। यिसनो रिति। प्रागुक्त्व्यास्या विकल्पादिति भावः। अङ्गुन। गमः सामान्येन ग्रहणात् गम्लृ गतावित्यस्या स्त्रिं गंसते
इत्यत्रापि स्यादत आह। अजादेशगमेरिति। सनि च इङ् श्चेति सूत्राभ्यां विहितस्य णिङोरादेशस्य। इण्वदिक इति। इक आदेशस्य चेत्यर्थः। एतच्च सूत्रे
ऽजग्रहणाल्लभ्यते। तथा हि। इह सनीत्येव वक्तव्यम्। दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणात् अजन्ताङ्गस्य दीर्घः। चिचीषति। ततः हनि
गम्योः एव स्वाजग्रहणमतिरिच्यमानं प्रकृतिभेदेन गमेर्विशेषणार्थमजन्ताङ्गस्य दीर्घो भवति। अजादेशगमेश्चेति। इट्स। कृदन्तादिति। वि
कीर्षतीत्यादौ तु अज्ग्रहणमागमामिति दीर्घत्वे नेदं प्रवर्त्तते उपदेशाधिकारात् लाक्षणिकत्वाद्वा। एवोदाहरति। दुधूर्षतीति। धृकौटिल्ये। अज्झने
नित्यत्वे एवतात्पर्यमिति भावः। सन्निपातपरिभाषाविरोधान्नेत्यपि बोध्यम्॥ ९ ॥ "ति दीर्घेउ दोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः ॥ ९

म.श. कृतश्च संयोगादेरित्यत्रेति। इड्विधायके सूत्र इत्यर्थः। भाष्यमिति। सन्विधायकसूत्रे इति शेषः। शेषे। शेषाधिकारे॥ ॥इति सन्नन्तप्रक्रिया॥ किञ्चेति।
उ. अन्यश्चेत्यर्थः। अनित्यतानेति। अन्यथा गत्यर्थेभ्यः कौटिल्ये विशेषविहितेन यङा क्रियासमभिव्याहारार्थयङः सकृत्कौण्डिन्यन्यायेन बाधे सिद्धे नित्यग्रहणं
६२ व्यर्थं स्यादिति भावः। इदमत्र तत्त्वं कैयटानुरोधेन। परे तु क्रियासमभिव्याहारादेर्यङ्द्योत्यत्वात् इति धातोरित्यर्थेनानुवाद्यत्वं च विधेयत्वं त कौण्डिन्यन्या।

यत्तु प्राचा कृतश्च संयोगादेरित्यत्र लिङ्सिचोरिति प्रकृतेऽपि इट् सनि वेत्यतो मण्डूकप्लुत्या सनीत्यप्यनुवर्त्य दिध्वरिषतीति रूपान्तरमुदाहृतम्।
तन्न। सनीत्यस्यानुवृत्तेरनाकरत्वात्। आत्मनेपदेष्वित्यनुवृत्तेः। परस्मैपदानोदाहरणस्योक्तिसम्भवाभावाच्च। स्मिपूङ्। पूङो ङकारोच्चारणं पूञो व्यावृत्त्यर्थं
तेन तस्य पुपूषतीत्येव। सनि ग्रहेतीण्निषेधात्। जत्रा ज्वरशेरश्च ऊदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते पूङ उगन्तत्वान्निषेधे प्राप्ते स्मिङस्तु अनिट्त्वादप्राप्ते वचनम्। सि
स्मयिषत इति। सोनिण्पोरिति नियमात्तषः। शैषिकादित्यादि भाष्यम्। शेषे भवः शैषिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः। गहादित्वाच्छः। म
तुवर्थीस्यास्तीति मतुवर्थिकः। अ तइति ठना विनिठन्॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया॥ यस्य हलः। सङ्घातग्रहणमिति। तेनाहर्यीदमव्यीदित्यादौ नातिप्रसङ्गः
। किंच अर्थवद्ग्रहण परिभाषया पुत्रकाम्येत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः। यकारपरस्येति। एतेनाय्यमास्यत आरर्यत। इति प्राचामुदाहरणं व्याख्यातम्।
भाष्योदाहरणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्। नित्यङ्कौ। नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह। कौटिल्य एवेति। न तु कौण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वानेन ज्ञाप्यते
। तेन पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ भूतेक्तः सिद्ध्यति। अन्यथा मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तेन बाध्येत। न तत्र कर्तरि तृतीया न स्यात्। तस्य च
वर्तमान इति षष्ठ्या बाधात्। जपजभदह। पसगतौ सौत्रः। दन्त्यान्तोयमिति। स्पश बाध नस्पर्शनयोरिति धातो माधवः। संचेस्क्रीय त इति। अत्र प्राचो ग्रन्थे
पर्वतेष्वपि बहिरङ्गत्वाच्च संयोगादित्वेन गुण इति। तन्न। परत्वाद्रीङ्ङिकृते ततो द्वित्वे ऽभ्यासव्यवायेपीत्यभ्यासात् परस्य सुटि कृते साभ्यासङ्गस्य संयो
पश्चविधेयविषयोऽचरितार्थं विषयश्चेति स्पष्टमिदं चोक्तं तत्र भाष्ये। नाप्यत्राऽचारितार्थ्यम्। क्रियासमभि गादित्वमदन्तत्वञ्च नास्तीति गुणप्राप्तेर
व्याहारेऽपि सावकाशत्वात्। नित्यग्रहणं त्वनभिधानमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः। परत्वादिति। द्वित्वादित्यादिः। पूर्वस्यानुः सा धनेनेति भाष्यमनेदम्। राम. ६२

नचेति। हित्वादिति। हित्वनिमित्तयङ इत्यर्थः। परत्वादिति। उक्तश्रुत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः। सुटिकृतेइति। ततोयङीतिशेषः। रीङप्रवृत्तेः प्रागिति। अपवादत्वादि
दितिभावः। हित्वाच्चपरत्वादितिबोध्यम्॥ गुणेति। यङिचेत्यनेनेतिभावः। कृतयोरेवसुडिति। सुट्निमित्तोपसर्गयोगइत्यर्थः। स्वच्चपूर्वस्थानुः। साधनेनेति
पक्षस्वेति पूर्वं यङि हित्वेरीङिसुटप्राप्त्या दोषइतिभावः। अत्रैवार्थेज्ञापकान्तरमाह। अतएवेति। संयोगादित्वाभावादिति। पश्चात्सुटिअङ्गस्यसंयोगादि।
त्वाभावादित्यर्थः। भाष्यकृतेति। तेनह्यडभ्यासव्यवायेपीतिप्रत्याख्यायते अत्रपक्षेस्वमतेगुणाभावस्तुयङिचेत्यत्रापिनित्यग्रहणानुवृत्त्या बोध्यः। भाष्योक्त
नचसंकृइत्यस्यामेवावस्थायांहित्वात्परत्वात्सुटिकृतेरीङ्प्रवृत्तेः प्राक् गुणप्राप्तिः शङ्कनीया। अडभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारम्भेणाडभ्यासयोः
कृतयोरेवसुट्नप्रागितिनिर्णयात्। अतएवसञ्चस्करतुरित्यत्रसंयोगादित्वाभावाद्गुणोनसिद्ध्यतीतिसंयोगोपधग्रहणंकर्त्तव्यमित्युपसं।
ख्यायते। नचभाष्यकृतापूर्वस्थानुरूपसर्गेणेतिदर्शनेसुटोन्तरङ्गत्वोक्तेः ससुट्कस्यैवद्वित्वाभ्युपगमात् गुणप्राप्तिरितिवाच्यम्। तन्म
तेसुटोबहिरङ्गत्वादितिपरिहारविरोधादित्यास्तान्तावत्। सिचोयङि। अभ्याससकारस्योपसर्गात्सुनोतीतिनतःपरस्यतुस्यादिष्वभ्या
सेनचेतिप्राप्तंषत्वंनिषिद्ध्यति। नकवतेर्यङि। कोरित्येवषाच्येशपानिर्देशस्यफलमाह। कौतिकुवत्योस्त्विति। कुशब्दइत्यदादेःकूङ्श
ब्देइतितुदादेश्चनिवृत्तिःफलमितिभावः। यद्यपिकोरित्युक्तेपितौदादिकस्यप्रसङ्गोनास्तिदीर्घान्तत्वात्। तथापिकौतिव्यावृत्त्यर्थेङ्कीयेमा
णः शपानिर्देशःकुवतिमपिव्यावर्त्तयतीत्यत्रतात्पर्यम्। नचलुग्विकरणपरिभाषयानिर्वाहः॥ ९९ निषेधवचनादेववा। प्रत्ययोत्पत्तिवेलायांसंयो
गादित्वस्यविवक्षणात्सञ्चस्करतुरित्यादौगुणसिद्धिःसस्वरतुरितिवदितिबोध्यम्। निषिद्ध्यतेइति। यद्यप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिषेधबाधकन्तथापियेननना
प्राप्तिन्यायेनसात्पदाद्योरितिनिषेधस्यैवबाधकंअयन्तुनिषेधःसर्वबाधकोव्याख्यानात्। एतदर्थमेवोपसर्गादित्यनन्तरंनिषेधप्रकरणङ्गतंआदेशप्रत्य।
ययोरित्येतन्मात्रबाधकत्वेहितत्प्रागेवकुर्यादितिभावः। शपानिर्देशस्येति। यङ्लुग्निवृत्तिस्तुनफलंयङः परत्वाभावात्। नचयङ्न्तादपिभाष्यमतेयङोवयव
लोपाङ्गीकारात्तन्मतेनतद्व्यावृत्त्यर्थःसः। श्तिपा निर्देशेनसिद्धेर्यङ्लुग्व्यावर्त्तकेनेतरव्यावृत्तावपिबाधकाभावाच्च॥ ॥

निरनुबन्धकेति। साप्रत्ययविधिविषयेतिनुभूवादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वादसङ्गतमितिभावः। कुङ् इत्येवेति। नचपर्यायेषुलाघवगौरवाभावः। कवेत्ते
त्येतेनसानुबन्धरहितधातुमात्रार्थत्वेनपर्यायत्वाभावादितिदिक्। कुत्वेनेति। अभ्यासाच्चेतिकत्वेनेत्यर्थः। ननुहिन्योरिकारोच्चारणंनोत्ववाधवत् ह
कारोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रीभावेकुत्वंनस्यादितिचेन्न। शास्त्रबाधकत्वस्यनापेक्षयाहकारोच्चारणङ्ग्त्वप्रवृत्त्यर्थमित्यस्यैवकल्पयितुंयुक्तत्वात्। नत्र।
तुयेननाप्राप्तिन्यायेनहिन्योरपवादत्वेनेकारोच्चारणस्यतद्बाधकत्वमेवयुक्तम्। विषयभेदादिति। अपवादत्वेनवाधेविषयैक्यापेक्षणादितिभावः। एक

निरनुबन्धकपरिभाषाया अपिजागरूकत्वेनउभयग्रहणध्रौव्यात्। वस्तुतस्तुकुङ इत्येवसुवचम्। हंनेर्हिंसायामित्यादियद्यपि
ह्रीभावेपिक्ङितेकुत्वेननेह्रीयतेइतिसिद्ध्यतितथापिप्रक्रियालाघवायघ्नीत्युक्तम्। अत्रचदिग्यादेशेनेवघ्नीभावेनद्वित्वंनबाध्यते
विषयभेदात्। यङन्तावयवस्यहिद्वितीयाजवधिकस्यद्वित्वंप्रकृतिमात्रस्यघ्नीति। वेवीयतेइति। हलइतिवा। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। चा।
यः की। दीर्घोच्चारणंयङ्लुगर्थम्। अतएवनलुमतेतिनिषेधोपितत्रनप्रवर्त्तते। चेकीतः। ईघ्रा। दीर्घोच्चारणंप्राग्वत्। यत्तुवदन्तिप्र
क्रियालाघवार्थमितित न्नाचायःकीत्यत्रापितथात्वापत्तेः। ननुमाधवग्रन्थवलेनवैषम्यंस्वीकुर्मइतिचेन्न। युक्तिविरोधेनतस्यापि।
त्याज्यत्वात्। शाशय्यतइति। परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाय ङादेशेकृतेद्वित्वम्॥ ॥इतियङन्तप्रक्रिया॥ ॥ वा३

कवनेगुणसत्वेनविशेषाभावादाह। चेकीतइति। प्राग्वदिति। नन्वस्यच्चावित्युत्तरार्थन्तदावश्यकमतोनलुमतेतिनिषेधबाधेनमानम्। नचतत्रापि। राम· ६२
च्चाविनिर्दीर्घेणेष्टसिद्धिः। ईत्वस्ययेनानाप्राप्तिन्यायेनदीर्घापवादत्वात्। दीर्घान्तेपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यादीर्घप्राप्तेरितिचेन्न। इष्टापत्तेः। ततध्वनयत्ना
हा। तस्यापीति। दीर्घोच्चारणंप्राग्वदितिवदतोपीत्यर्थः। ननुसंभवरूपविरोधाभावात्परत्वमसङ्गतमतआह। अन्तरङ्गत्वाच्चेति। येकिङितीतिविषयसप्त
मीत्यन्तरङ्गत्वमितिभावः॥ ॥ इतियङन्तप्रक्रियाः॥ ॥ ००७ ॥

ज्ञापकमाश्रित्येति। तच्चपूर्वमुपपादितम्। ज्ञापकत्वाच्चेति। दाधर्त्तीतिसूत्रेहितन्निपातनंभूधातोश्छन्दसिलोट्येवगुणाभावोनान्यत्रेत्येतदर्थमि।
तिस्पष्टंभाष्ये। तत्रसङ्कोचेमानाभावेनयङ्लुक्यपिछन्दसिलडादिवल्लोट्यपिगुणोवोध्यते। नचक्वान्यत्रमाभूत् बोभवतीतिलेटि भाष्यउदाहरणाच्छ
न्दोविषयकएवनियमः स्यादितिवाच्यम्। तस्योपलक्षणत्वादितिदिक्। गुणनिषेधःसिध्यतीति। धात्वंशलोपनिमित्तत्वादार्द्धधातुकस्येतिभा।

यङो। अचीतिनप्रत्याहारोगृह्यतेकिन्तुप्रत्ययः यङःसाहचर्यान्नदाह। अच्प्रत्ययइति। चकाराद्धलमित्यनुकृष्यते। येतुच्छन्द
सीत्यनुकर्षयन्तितेरपिभाषायांयङ्लुकक्वचित्स्वीकर्त्तव्यएव। हुश्नुवोः सार्वधातुकइतिसूत्रेहुश्नुग्रहणंप्रत्याचक्षाणेनवार्त्तिक
कृतातदनभ्युपगमेपिहुश्नुग्रहणज्ञापकमाश्रित्यभाष्यकारैस्तदभ्युपगमात्। यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्। बोभूतुइति। निपा
तनस्यापिज्ञापकत्वाच्च। एतच्चमूलएवस्फुटीभविष्यति। अनैमित्तिकोयमिति। बहुलग्रहणेनक्रियमाणइत्यर्थः। अच्प्रत्ययेवि।
धीयमानस्तन्निमित्तकइतिस्पष्टमेव। तेनलोलुवः पोपुव इत्यादौनधातुलोपइतिगुणनिषेधःसिध्यति। यङन्तत्वादिति। सन्य
ङोरितिषष्ठीव्याख्यानादितिभावः। प्राचातुतत्रससमीव्याख्यायइहानङ्गकार्य्यत्वान्नलुमतेतिद्वित्वानिषेधइत्युक्तम्। तन्नाहतम्। य
तुतत्सौत्रेणव्याख्यानमङ्गाधिकारेऽविहितत्वादित्यर्थइति। तन्न। नलुमतेतिसूत्रेऽङ्गाधिकारेनगृह्यतेकिन्त्वाङ्गमनाङ्गंवाप्रत्ययेपरेपू
र्वस्यविधीयमानंसर्वमितिभाष्यादौनिर्णीतत्वात्। अन्यथाराजपुरुषादौनलोपाद्यसिद्धिप्रसङ्गादितिदिक्। नन्वेकाचइतिविधीयमानंद्वि
त्वंश्लिपाशपेत्यादिनानिषिध्येतेतिचेन्न। गुणोयङ्लुकोरुपिकौचलुकीत्याद्यभ्यासकार्य्यविधिभिर्द्वित्वानिषेधस्यज्ञापनात्। धातुत्वादिति।
((क्विबन्तेष्विवप्रत्ययोत्पत्तेः॥
वः। तन्नाहतमिति। सप्तम्यन्तप्रत्ययेपरतःपूर्वकार्यत्वेनानङ्गकार्यत्वोक्तिर्विरुद्धेतिभावः। नलोपाद्यसिद्धीति। आङ्गस्ये
वनिषेधेयविभमित्यस्यानङ्गत्वान्निषेधाभावेभत्वेननलोपोनस्यादितिभावः। द्वित्वाऽनिषेधस्येति। तत्परिभाषाभावस्यैवज्ञापकमित्यन्ये॥ ः ॥

म॰ श॰ उ॰ ६३

प्राक्प्रवृत्ता यादृति। यङ्न्तइति शेषः। निरपवादत्वेनेति। एकदेशविकृतन्यायेनावस्थितत्वादिति भावः। यथोद्देशेदम्। भूवादिसूत्रेति। चर्करीत
मित्यस्यादादौ पाठेन यङ्लुङ्न्तस्य भ्वादित्वादिति भावः। वर्णमात्रवृत्तिरूपेति। प्राधान्येन तद्वृत्तिरूपावच्छिन्नाश्रयमित्यर्थः। विध्यर्थमिति। यत्रप्रत्य

प्राक्प्रवृत्तायाधातुसञ्ज्ञायाः निरपवादत्वेनावस्थितत्वात्कार्यकालपक्षेपि भूवादिसूत्रप्रवृत्तेश्चेति भावः। यत्तु व्याचख्युः प्रत्ययलक्षणे।
नधातुत्वमिति। तदन्याय्यम्। उपदेशेन सिद्धे दुर्बलस्यातिदेशस्यानादर्त्तव्यत्वात्। यत्र हीति। यत्त्वेतदर्थप्रतिपादकं माधवग्रन्थमनूद्य माधोग्र
न्थं व्याचक्षाणैरुक्तम्। तदेतदाकरविरुद्धम्। यत्तु दाधर्तिसूत्रे भाष्यम्। तेतिक्ते इति किन्निपात्यते तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदन्निपात्यते। नैतदस्ति प्र
योजनम्। सिद्धमात्मनेपदम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति नियमार्थन्तर्हि भविष्यति। अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नान्यत्रेति। क्व माभूत्।
वेभिदीति चेच्छिदीतीइति। तथा च वामनोपि तेतिक्ते इति निजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते। यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यात्मनेपद
मन्यत्र न भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति। उपपादितञ्च कैयटहरदत्ताभ्याम्। यद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तम्।
तथापि स्लोलूयत इत्यादौ यङन्तादात्मनेपदन्तत्प्रत्ययस्य ङित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। न चैवङ्गोहितमित्यवादयोपि सुरिति शंकाम्।
वर्णमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैव द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन व्यावर्तितत्वात्। यदुच्यते वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। ङित्वन्तु समुदायवृत्ति न व
र्णमात्रवृत्तीति न व्यावर्त्यत इति। इह तदेतदित्यादिना न व्यावर्त्यत इत्यन्तेन सन्दर्भेण माधवं प्रति किन्दूषणमभिधित्सितम्। आकरविरोधो यु
क्तिविरोधो वा। नाद्यः। प्रत्ययलोप इति सूत्रं हि विध्यर्थं नियमार्थञ्चेति पक्षद्वयमाकरे उपन्यस्तम्। आद्ये यत्र वर्णस्य विशेषणतया आश्रय राम॰ ६३
णन्तत्सिद्धिः फलम्। यथा ऽतृणेडित्यत्र इमागमस्य। द्वितीये तु सुदृषदित्यत्र सोर्मनसी अलोमोषसी॥ ९९ यः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधौ विध्य
र्थे। यथा ऽतृणेडित्यादौ हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमान इमिति भावः। नियमार्थमिति। यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे
न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमित्येवं नियमार्थमित्यर्थः॥ ॥

असमन्तत्वेति। असमन्तत्वं हि प्रत्ययत्वाप्रत्ययसाधारणम्। अभ्युच्चयवादमात्रमिति। तृणह इति सूत्रेऽविनेत्यनुवर्त्यं तृणहानि इत्यादिव्यावृत्तौ हलीत्यननुवृत्त्याऽत्र
णोडित्यादिसिद्धावनन्तफलाभावादिति भावः। प्रथमपक्षेति। वार्त्तिकसंमतविधिपक्षेत्यर्थः। अनास्थेति। पूर्वपक्षानुसारेण दुर्बलसमाधानत्वादिति भावः
। वस्तुतो वार्त्तिकानुसार्येकदेशिनः शङ्कायान्तदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानं तत्सिद्धान्तिन इत्यदोषः। आत्मनेपदमित्येव सिद्धान्त्युक्तिरिति बोध्य-
म्। न च यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमोऽस्तु एवञ्चेदं भाष्यं मुख्यपक्षाभिप्रायकमेवेति वाच्यम्। राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। आकरेऽ-

इत्यसमन्तत्वप्रयुक्तस्वरस्यास्यानिवन्नसूत्रबलेन प्रापितस्य निवृत्तिः फलम्। तत्राद्यः पक्षोऽभ्युच्चयवादमात्रं द्वितीयस्तु मुख्य इति भाष्यकैयट
पदमञ्जर्यादिषु स्थितम्। एवं स्थिते दाधर्त्तिसूत्रस्थं भवदुपन्यस्तं भाष्यं प्रथमपक्षाभिप्रायेण अत एव हि नियमार्थं तर्हि भविष्यतीति वदता भा-
ष्यकारेण तत्रानास्था ध्वनिता। अन्यथा तर्हीति भविष्यतीति च न ब्रूयात्। एतेन तदनुसारिणो वृत्तिकैयटहरदत्तादिग्रन्था अपि व्याख्या-
ताः माधवस्तु द्वितीयपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तः। तथा च मुख्यपक्षपातिनि माधवग्रन्थेऽभ्युच्चयपक्षबलेनाकरविरोधोद्भावनं कथमौचितीं ल-
भेत नापि युक्तिविरोधः। संभावितानां विरोधानामाकर एवोद्धृतत्वात्। भवद्भिरिह विशिष्य तदनुपन्यासाच्चेति दिक्। यद्यपि वदन्ति अदादि-
षु चर्करीतं परस्मैपदीति परस्मैपदग्रहणं भाष्यकारोक्तनियमसिद्धपरस्मैपदानुवादः। अदादित्वमात्रन्तु विधीयत इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। परस्मैपदी-
ति पाठ एव तावन्न्यायेन नास्ति नियमसिद्धमित्यप्यसङ्गतम्। अप्राप्तेरेवोक्तत्वात्। एवञ्चानुवादोऽपि नास्त्येव। अदादित्वविधानं व्यर्थम्।
न हि अदादीनामपि अदादित्वं विधीयते। तत्रपाठमात्रेण तन्निर्वाहात्। तदेतत्सकलं ध्वनयति। चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुगिति॥ऽ

वाधूतत्वादिति। तद्द्वारप्रकारस्य अचिनेत्याद्यनुवृत्तिरूप उक्तः। वस्तुतस्तु जेरनुदात्तत्वात्तेनिके इत्यत्रानुदात्तेत्त्वात्सिद्धमिति शङ्कार्थः। श्तिपा शपे-
ति निषेधस्तु नास्त्येवेति नियमेन वारणमिति भाष्यार्थः। ननु परस्मैपदीति पाठाभावेऽपि चर्करीतमित्यस्य परस्मैपदिसमभिव्याहारेण पाठात्यङ्लुगन्त-
स्य परस्मैपदित्वं बोध्यतेऽत एवेत्यत आह। नियमसिद्धेति। तन्निर्वाहात्। अदादित्वनिर्वाहात्। अदादौ पाठादिति। एवं श्यनाद्यप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम्॥ ९ ॥

म.श. ॥अजहल्लक्षणेति। यङ्यङ्लुक्साधारणधर्मेणेत्यर्थः। बीजाभावाच्चेति। शक्यार्थान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा तद्बीजम्। छन्दस्येवेति॥ लो-
उ. कैवेत्यपि बोध्यम्। न्यायसिद्धमिति। ननु तेन सिद्धान्तेन मन्त्रे कं द्वयोरलत्वं न समुदायस्यान्यये च्छयायच्चेति द्विः प्रयोगेऽपि विशिष्टस्य धातुत्वापत्ते-
६४ नावपद्यत्यचदित्वादेरपि साधुत्वापत्तिर्युक्ते तुल्यत्वात्। अतएव दयतेरितिसूत्रे द्वित्वे कृते परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याद्ई धातुक-

यङो वा। अत्र व्याचख्युः। यङन्ताद्धलादिपि सार्वधातुकत्वं संभवतीति यङ्शब्देन यङ्गन्तं लक्ष्यत इति। तद्धर्थप्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वानपायात्। कथ-
मन्यथा यङ्लुकि सन्यङोरिति द्वित्वं प्रवर्तते। न हि तत्रापि यङ्कृत्लक्ष्यते। श्रूयमाणे यङि द्वित्वाभावप्रसङ्गात्। न च का के ऽस्मोदधीत्यत्रेवाजहल्लक्षणा। तत्र दध्यु-
पधानकत्वस्येवेहोभयसाधारणस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्याभावात्। युगपद्वृत्तिद्वयस्य चायोगात्। लक्षणायां बीजाभावाच्च। प्राचा तद्व्याख्यात्रभिर्वा तत्र लक्षणा
लुके श्रन्तरे तत्स्वनयचाह। यङन्तास्य रस्येति। छन्दसि निपातनादिति। भूसुवोरिति निषेधश्छन्दस्येवेति नियम इत्यर्थः। द्विःप्रयोग इति। तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुग-
न्तग्रहणं न्यायसिद्धमिति भावः। यत्तु माधवेनोक्तं भाषायां गुणप्रवृत्ति ज्ञापयितुं क्रियमाणं बोभूत्विति निपातनं ज्ञापकमस्याः परिभाषाया इति। तन्न। अ-
स्या मुक्तपरिभाषायां बोभूत्वित्यत्र भूसुवोरित्यस्याप्राप्त्या गुणनिषेधार्थतया निपातनेनस्य चरितार्थत्वात्। यत्तु प्राचोक्तं धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेत्ति केचिदिति
नैतत् त्रिमुनिमतम्। नापि न्यायसिद्धमित्युपेक्षितम्। संयोगात्परस्य लिटो वा किन्त्वम्। रुदुसुनुधातूनां लिटं विनेड्वा। भूसुशुच्यस्य श्रूस्यःपरस्य तादेराद्ई धातुकस्येड्वेत्यादी-
नामपि प्राचा तत्र तत्रोक्तानामर्वाचीनमतानामेषैव गतिः। किं बहुना काशकृत्स्नादिमतानामपि मुनित्रयविरोधे इदानीमग्रहणमेव। दृश्यं नेहि नियनका लाः स्मृ-
तयः यथा कलौ पाराशरीस्मृतिरिति। एतच्च शता च्च ठन्यतावशा नदीति सूत्रे कैयटहरदत्तादिग्रन्थेस्पष्टम्। मुनित्रयमध्येऽपि यथोत्तरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यानुरोधे
नैव व्यवस्थेति तत्त्वम्। एतच्च भर्तृहरिकैयटहरदत्तादिसकलसंमतम्। अतो ऽर्वाचीनम्। यत्किञ्चिद्वचनं पुरस्कृत्यानेकरूपोत्प्रेक्षया मनो न खेदनीयमिति दिक्॥ राम. ६४

विषयस्य सम्यक्परिहृतम्। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या समुदायस्यैवादेशापत्तिरेकाज्द्विर्वचनन्यायेनेति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति चेन्न। उत्तरखण्डमादायैव यथायोगं त्वन्तन्त्का र्यप्र-
वृत्तेः भूसुवोरित्यत्र तदन्ताद्व्र्स्येत्यर्थाद्वा प्राप्तिरयमेव मूलार्थः। एवं च हन्तेर्यङ्लुगन्ताच्छिङि वध्यादिति रूपमिति माधवोक्तमसङ्गतमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ६ ॥

अनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति। अस्मिन्नेव दत्रेति सूत्रे पूर्वं परीक्षणं क्रत्वेपि सिद्धान्तिनानुक्तत्वादिति भावः। चतुर्ष्विति। लट् लङ् विधिलिङ् लोट्स्वित्यर्थः। निर्मूलत्वा
दिति। नच भाष्ये क्वान्यत्र माभूत् विभवतीति लिट एवोदाहरणदानं मूलम्। तदा लेट्येव ज्ञापकफलं स्यान्न चतुर्षु। उपलक्षणत्वेपि न चतुर्ष्वित्यस्य लाभ इतिभा
वः। सिचः परत्वमाश्रित्येति। अत एव तुल्यजातीयस्य नियमः कश्च तुल्यजातीयो योद्वाभ्यामनन्तर आतः सिचश्चेति आत इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र सिचः
अबोभूवीदिति। यत्तु वदन्ति भाष्यमते ओः सुपीत्यत ओरित्यनुवृत्तेरनित्यो वुक् परत्वादुवङ् गुणाद्वा भ्यां बाध्यते। तेनाबोभवीदिति। तच्चिन्त्यम्। भाष्य
कृता ओरित्यनुवृत्तेरनुक्तत्वात्। वुको नित्यत्वमाश्रित्य इन्धिभवतिभ्यामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यानत्वाच्च। यदपि प्रसादकृतोक्तं लङि भूसुवोरिति न गुणः
ज्ञापकं तु चतुर्ष्वेव लकारेषु न लुङि। तेनानित्यो वुगेवेति। अबोभूवीत्। ईडभावेऽबोभूदिति। प्राचो मूलमप्यत्रानुगुणम्। किंतु सर्वमिदं निर्मूलत्वादप्रमाणम्।
अभ्यस्ताश्रय इति। आत इति नियमस्तु सिचः परत्वमाश्रित्य योजुस्मात् प्राप्तः। तन्मात्रपर इति माधवग्रन्थे स्थितमिति भावः। यत्तु माधवेनोक्तं विदेर्हि लङ्येवान
न्तोझिः संभवतीति तत्रैव जुस् तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ्येव न लुङि। ननु सिच्साहचर्याल्लुङ्येव किं न स्यादिति चेन्न। परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वा
त्। तथा चाबोभूवन्निमेव रूपमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। नेह साहचर्यं नियामकम्। हिन्विच्छुतुरिति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणेन साहचर्यं ङिच्चाश्रीयत इति ज्ञापित
त्वात्। अत एव भगवता भाष्यकारेणातः परस्मिन्निति सूत्रे पञ्चमीसमासप्रयोजनतयाऽपीपचन्नित्युदाहृतम्। तस्मादिह जुसेवौचित्तः। अथापि समास्त्विन्या
ग्रहस्तर्हि आत इति नियमस्य लाघवात् सामान्यापेक्षत्वमाश्रित्य जुस् वार्य्यताम्। अदभ्यस्तादिति तु दुर्वारम्। तथा च पक्षभेदेनाबोभूवुरबोभूवदिति
रूपद्वयमस्तु नाम। अबोभूवन् इति तु दुरुपपादम्। अन्तादेशस्य दुर्लभत्वादिति दिक्॥ ११ परस्य झेर्जुस् न हि आदन्तादेवेति नियमेन तस्य सिज्जनिमित्तकस्यैवस्व
रसतो लाभादिति भावः। इत्युदाहृतमिति। त्वद्रीत्या जुसः प्राप्तेरेवाभावेन तत्प्रयोजनतयोपन्यासोऽसङ्गतः स्यादिति भावः। उचित इति। भाष्यसंमतत्वादिति भावः। मौलाह
अथापि तिसः। पञ्चमीसमासः। अक्तुनामेति। वक्ष्यमाणेदं सूचितं सुवचनरीत्या पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वमात इत्यस्य सामान्यापेक्षनियमस्वारस्यप्रत्यासत्योर्भङ्गः। तस्माज्जुस्
विशिष्टमेव साधीयिति। अन्तादेशस्येति तत्प्रवृत्तिवेलायामेवाभ्यस्तत्वेन जुसाऽन्ताबाधादिति भावः॥

म॰ श॰ उ॰ ९५

॥ तदसंबद्धमिति। यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेन गुणश्रुत्योरुचितत्वादितिभावः। समुदायलोपस्यैवेति। एवञ्च वेभिदितेत्यत्रान्त्यलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादा

नुसिचेतिगुणमाशङ्क्याह। नित्यत्वादिति। मोमुदीतीति। नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधाद्लघूपधगुणो न। मोमोदितेति। न चात्र न धातुलोप इति गुणनिषेधः शङ्क्यः। य

ङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात्। यत्तु प्राचा यङ्लुगन्तप्रकरणे न धातुलोप इति सूत्रं व्याख्याय वेभिदिता मरीमृजितेत्युदाहृतं तन्न देन दसंबद्धमिति स्पष्टमेव।

यत्तु परिष्कुर्वन्ति। किमिह प्रकरणविरोधमात्रं ङितं वा प्रकृतं सूत्रोदाहरणत्वानुपपत्तिः। नाद्यः महाप्रकरणं हि यङ् एव तच्च न विरुध्यते ऽवान्त।

रप्रकरणं तु यद्यपि लुकस्तथापि लुप्लोपयोः फलेवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं प्रासङ्गिकत्वेन यङन्तोदाहरणे बाधकाभावात्। नापि द्वितीयः। भाष्यका

रप्रभृतिभिः हरदत्ताद्यर्वाचीनपर्यन्तैः सर्वैरेव यस्य हलइति लोपस्यावयवलोपत्वस्वीकृत्य पृथग्लोपस्य स्वीकारेपि प्रकृतग्रन्थकारेण समुदायलोप

स्यैव स्वीकारात्। यस्येतिसङ्घातग्रहणमिति वदतो वामनस्याप्यत्रानुकूलत्वात्। यद्यपि यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न

त्वहर्यादित्यादौ केवलस्यापीत्येतावन्मात्राभिप्रायकतया वामनवाक्यं सर्वैरेव व्याख्यातं तथापि क्लिष्टत्वान्निष्फलत्वात्प्रमाणाभावाच्च व्याख्या

तवचनमुपेक्ष्यमवश्यञ्च समुदायलोपस्यैवायं विज्ञेयः। अवयवलोपत्वे हि यङ्लुकोऽवयवलोपत्वं वदन्तं भाष्यकारं प्रतियेदोषा हरदत्तेनोक्तास्ते।

इहापि प्रसज्येरन्। तथाहि। गमेर्यङ्लुगन्तादचिजङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपो यथा आपादितः। एवं यङन्तात्ण्वुलि जङ्गमक इत्यत्रापि स्या

त्। यथा चात्र न ङीति प्रतिषेधः। दरीदृश क इत्यत्र ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् दंघक इत्यत्र दीङो युडचीति युट् स्यात्। अथ यद्यत्राङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तौ।

सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यादि कुशकाशावलम्बनेनोपधालोपो यदि परा क्रियेत। ततो यङ्लुगन्तादपि जङ्गम इत्यादौ दोषोद्धारः सुकर एवा

युष्मतामिति। भाष्यकारोक्तरीत्या यङ्लुकोप्यवयवलोपत्वे सिद्धे गतञ्च धातुलोप इति सूत्रेण ॥

ईधातुकनिमित्तत्वाच्च न धात्वित्युदाहरणता यङन्तस्य नानुपपन्नेति भावः। इहापीति। यस्य हल इत्यनेन यङ्लोपविषयेपि इत्यर्थः। दरीदृश क इत्यत्रेति। यङन्तात्

एम॰ ९५

लुकीवेति। वृत्तिमते नायं दृष्टान्तः पापाचक इति। यङ्लुगन्तात् ण्वुलि हि कृदन्तेनेन तदुदाहृतम्। लोपनिवारणेपि तौल्यादिति। अनेन तद्रीत्यान ग्रन्थस्याशुद्धत्वमा

तस्मात्सूत्रेस्यापयितुं प्रवृत्तैः लुकीव लोपेपि समुदायनिवृत्तिरेव स्पष्टव्या। एवञ्च अञ्चस्त्ला देशस्यस्या निवत्वायोगात् युक्तमेवोदाहरणम्। एते
न नयानुलोपइत्यत्रेक इत्यनुवृत्तेः पापाचक इति। कृदन्तप्रकरणस्थोपि ग्रन्थो व्याख्यातः। तस्मात् वेभिदिता मरीमृजिनेति पापाचक इति च यङ्लुगन्तो
दाहरणानि वदतो ग्रन्थकारस्य ग्रन्थान्तरविरोधो न दोषाय। उक्तयुक्तीर्वामनवाक्यञ्चोपष्टभ्य हरदत्तादिग्रन्थोयमदार्थमेव प्रवृत्त इत्त्वादिति। अ
त्रेदं वक्तव्यम्। यस्येति सङ्घातग्रहणमिति वामनवाक्यमात्रं पुरस्कुर्वद्भिस्तत्समानाकाराणि भाष्यवार्त्तिकाक्षराणि किमित्युपेक्ष्यन्ते। ननु समन
न्तरमेव भाष्यादावादेः परस्येति सञ्चारितत्वादिति चेत्तर्हि वामनेनापि तथैव सञ्चारितमिति कथं न पर्यालोच्यते। एवञ्च व्याख्यातं वचनं प्रमाणाभावा
दुपेक्ष्यमित्ययुक्तम्। व्याख्येयग्रन्थशेषस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। तदप्युक्तं जङ्गमइत्यत्रेव जङ्गमक इत्यत्रापि उपधालोपः स्यादिति। तदपि न। त्वया
पि पापाचक इत्यत्रेव हृदेर्दुर्वारत्वात्। कुशकाशावलम्बनेन वृद्धिनिवारणस्य लोपनिवारणेपि तौल्यात्। यत्तु देयक इत्यत्र युट्स्यादित्युक्तं तद
तिस्थवीयः। हलः परत्वाभावेन यस्य हलइत्यस्याप्राप्त्या देदीयक इति रूपस्य सर्वसंमतत्वात्। देयक इत्यस्य खपुष्पायमाणत्वात्। किंच समुदायलो
पे उक्तिसंभवस्य वनास्ति। यस्येति सङ्घातग्रहणेपि हलइति पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यस्य दुर्वारत्वात्। यत्तु अतो लोप इत्यतोऽत इत्यनुवर्त्य अ
कारान्तस्य यस्येति व्याख्याय अत इति विशेषणसामर्थ्यादादेः परस्येति न प्रवर्त्तत इति कल्पयन्ति। तन्न। गौरवात्। फलाभावात्। प्रत्युतानिष्टप्र
सङ्गाच्च। अच्छोपस्यस्यानिवर्त्तनहिक्कद्याभावात् पापचक इति रूपं भाष्यसंमतम्। न च त्वन्त्यस्य दुरुपपादम्। यत्तु वदन्ति। त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति।
न्यायेन भूयसामुपधालोपयुडादीनामनुग्रहाय एकेयमुपधावृद्धिः सोढव्येत्याशयेन कृदन्ते पापाचक इत्यस्योदाहृतत्वान्न दोष इति॥ ९॥

त्वमुच्यतेन तु पापाचक इत्यत्र वृद्धिः सिद्धान्ते इति बोध्यम्। भाष्यसंमतमिति। अनेन निष्फलत्वादिति तदुक्तहेतुर्निराकृतः॥ ॥

म॰ भा॰ उ॰ ६६ सेधिषिष्यदित्यादाविति। अनेनप्राचामतिप्रमादं दर्शयति। पृथगल्लोपोऽच्येवेति। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया गुणवृद्धिप्राप्तियोग्यविषयेऽच्प्रत्यय एवे
वेत्यर्थः। अतएवसनीवंससदिति भाष्ये उदाहृतम्। अन्यथा तत्र न लोपः स्यात्। मरीमृज इत्यादौ विकल्पस्तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। यद्देष्टे एवा न
दर्थसूत्रारम्भोऽप्यषाकल्पनावश्यकीति भाष्याशयः। दरीदृश इत्यत्राङो लाक्षणिकत्वादङ्निमित्तो गुणो न देधक इत्यादौ युट् तु न। अनुबन्धनिर्देशात्

॥ तच्च। उपधालोपादिसमाधानस्य समनन्तरमेवोक्ततयान्यजेदेकमिति न्यायस्येहाप्रवृत्तेः प्रत्युत उपधावृद्धिरेव भाष्यविरुद्धेति नत्रेष्टा
पत्तिं कुर्वन्नेव व्याख्यातृभिरपित्यक्तुमर्हः। अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चतीति न्यायात्। सेधिषिष्यदित्यादौ न्याय्येष्वुदाहरणे प्रामा
दिकतां वदद्भिः सकलग्रन्थविरुद्धेर्थे सुतरां तन्न यावत्कुंशकत्वाच्च। न स्मात्राचांग्रन्थे वेभिदितामरीमृजितेति रूपस्याशुद्धत्वेपि न धातुलो
पस्तत्रोदाहरणत्वासङ्गतिः। पापाचक इति रूपस्य यङ्लुगन्तात् ण्वुलि सुसाधत्वेपि न धातुलोपेत्यत्रेकद इत्यनुवृत्तेरिति वाक्यशेषासङ्ग
तिरिति दूषणं दुरुद्धरमिति स्थितम्। ननु भाष्यमतेयस्येति योगं विभज्य अत इत्यनुवर्त्य पृथगल्लोपं विधाय यङ्लुकोप्यवयवलोपत्वा
स्वीकारात्। पापाचक इत्यत्र कथं रूपाशुद्धिर्नास्तीति चेत् शृणु। पृथगल्लोपोऽच्येव अनैमित्तिकस्तु लुक् अन्तरङ्गत्वात्समुदायमेवापहरति।
यथाक्रोसीनोनावत्रृषभ इत्यत्रात एव हितत्रण्लि वृद्धिः। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। एतेन भाष्यमतेवेभिदितेत्यादिसाधवोदाहृतत्वि
न्यतामावहेदिति। यथा तु भाष्यं तथा पापाचक इत्येव भवतीति च यङ्लुगन्तशिरोमण्यादौ यद्भूचुसान्स्वैरभसक्तनमेवेति प्रतीमः॥ ९ ॥

स्य सिच्क्रत्वाद्य ग्रहणमनुवर्त्यं व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्वा। जरीगृह्यतेः सास्मर्यते घ्या विसंप्रसारणगुणो सूत्रमतेपिन तु मतेनिनिषेधानित्यत्वेन साधौ राम॰ ६६
यङ्लुगन्तात्ण्वुलादौ यथाप्राप्तं गुणवृद्धी भवत एव। जङ्गमत्यतेर्यङ्लुगन्तात्ण्वुलि उपधालोपो भवत्येव। अनूङीति निषेधस्तु नलाक्षणिकत्वात् यङ्लुगन्तात्
ण्वुलि तु न लोपः वृद्धिस्तु भवत्येव। मरीमृज्यतेर्ण्वुलि वृद्धिविकल्पो भवत्येव। दरीदृशक इत्यत्राङ्निमित्तो गुणो न लाक्षणिकत्वादिति भावः॥ ०८७ ॥

नीगागम इति। नचनीग्वञ्चिस्रंस्वित्यत्रानुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकि नीग्दुर्लभ इति वाच्यम्। अत्रापि यङ्लुको रित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन प्रवृत्तेः। अतएव वयं ॐ च चेति सू
त्रे सनीस्रंस इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। तदर्थत्वादिति। यङ्निवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः। तद्भसादिति। पदान्ते एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः। जातावात्वे नेति। स्वन

॥ यदि तु प्राचो ग्रन्थः कथञ्चिद्योजनीय एवेत्याग्रहस्तर्हीत्थं योज्यताम्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन बेभिदितेत्यादौ गुणवृद्ध्यभावे सिद्धे पि उपाय
स्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन निषेधसूत्रमप्युदाहरतीति। यया यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादेव यापाचक इत्यत्र न धातुलोपनिषेधस्य प्रस
क्तावपि निषेधाप्रवृत्तौ वीजान्तरमाह। इक इत्यनुवृत्तेरिति। तदेतज्ज्ञाप्यतत्त्वंद्वैः परिभावनीयमित्यलम्बहुना। वनीवञ्चीतीति। नित्यङ्कौटिल्य इति य
ङ्। नीग्वञ्चीत्यभ्यासस्य नीगागमः। यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो नलोपः। वनीवक्त इति। तसो ङित्त्वादनिदितामिति नलोपः। सामान्यापेक्षेति। तथा च
प्रयुज्यते। राजा वृत्रञ्जङ्घनत्प्रागपागुदक्। पवमानस्य जङ्घनत इत्यादि। यत्तु व्याचख्युः। धातुनिर्देशार्थोयं श्तिपा न यङ्लुकनिवृत्त्यर्थः। तन्निवृत्त्यर्थस्यैव
तदर्थत्वादिति। तदुपेक्ष्यम्। साध्याविशिष्टहेतुमात्रोपन्यासस्याकिञ्चित्करत्वात्। चञ्चूर्तीति। चरफलोश्चेति नुक्। हलि चेति दीर्घः। अचञ्चूरित्यत्र तु र्वोरुप
धाया इति दीर्घः। यत्तु यङ्लुगन्तशिरोमण्यादौ चञ्चूर्तीत्यत्र ईडभावे र्वोरुपधाया दीर्घ इति सूत्रमुपन्यस्तं तद्भ्रमादिति बोध्यम्। चङ्क्रान इति। यत्तु मा
चावङ्क्रन्त इत्युदाहृतम्। यच्च व्याचख्युः धातुग्रहणोक्तयङ्लुकि वेत्यात्वाभावेऽनुदात्तोपदेशत्वाभावाच्च नलोपः अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घो
पि न भवति। जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वविधिना तस्य बाधितत्वात्। यद्यपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते। सुजाते अश्वसूनृते इतिवत्। एवञ्च ससन्त इत्यात्वा
भावेऽनुनासिकलोपोपि न भवति। यद्वा। क्विप्साहचर्याज्झलादिरपि कृदेव गृह्यते अत स्तिङि न दीर्घः। अतएव ग्रन्थकृता कृदन्त एव दीर्घसूत्रमुपन्य
स्तम्। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। धातुग्रहणोक्तविकल्प एव तावन्निर्मूलः। अभ्युपेत्यापि ब्रूमः। दीर्घो दुर्वारः॥ ०-०-० ॥

जातौ क्वचित् मह्नन्तेनात्वे न रवन् जातीये सर्वत्र दीर्घस्य बाध इति भावः। अपवादे। आत्वे। उत्सर्गः। अनुनासिक दीर्घो न लोपश्च। संसन्त इति। षणु दाने त
नोत्यादिः। विकल्पः। धातुग्रहणोक्तयङ्लुकि वेत्येवंरूपः॥ ॥

म॰ ग्र॰ उ॰ ६७

नन्निषेधस्येति। आत्वनिषेधस्येत्यर्थः। द्विःप्रयोगपक्षेभाव्यंस्थानेद्विर्वचनेचरूपान्तरत्वान्नभाव्यमित्यन्वयः। तत्रचकार्यप्रवृत्तेरिति। स्थानेद्विर्वचनेपिस्था
निवद्भावेनेतिभावः। तथाचेति। पक्षद्वयेपिकार्यप्राप्तेरित्यर्थः। क्वचिदुत्सर्गोपीति। दृष्टावसरन्यायादितिभावः। वस्तुतस्तुनान्तःपादमितिपाठेपदान्तादेङोयद्य
त्वाप्नोतितत्वेतिव्याख्यानेनभाष्यकारैरलन्साधितमितिबोध्यम्। गणनिर्दिष्टतयेति। तेननतस्यनिषेधस्याङ्गीकारादितिभावः। माधवादिभिरिति। अतएवा

यत्तूक्तमाप्त्वेनबाधितत्वादिति। आत्वाभावपक्षस्यप्रक्रान्तत्वात्तद्ध्यप्रवर्त्तमानमप्यात्वंस्वबाध्यंबाधते। उत्सर्गस्यनिर्विषयत्वापत्तेः। स्वजातीयेक्व
चित्प्रवृत्तंसत्सर्वत्रबाधतइतिचेत्। नात्रन्यायोवचनंवास्ति। यदप्युक्तंयङ्लुगित्यादि। तदपिन। यङ्लुकितन्निषेधस्यैवाप्रसिद्धत्वात्। ननुधातुग्रहणोक्तंचेति
प्राप्तविभाषासाचनिषेधेपर्य्यवस्यतीतिचेत्। भवेदेवम्। यद्ययंवाचनिकोर्थःस्यात्। द्विःप्रयोगपक्षेस्थानेद्विर्वचनपक्षेचभाव्यमितिरूपान्तरत्वात्तभाव्यम्।
मितिचमतभेदेनफलितोयंविकल्पइतिस्वयमेवप्राग्व्याख्यातंशिरोमणौचप्रपञ्चितन्तत्कुतस्त्योनिषेधः। तत्रापिरूपान्तरत्वान्नेत्यसङ्गतमेव। द्विर्वचने
उक्तपक्षद्वयभिन्नप्रकारासम्भवात्। तत्रचकार्यप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादित्यन्यदेतत्। तथापिविकल्पस्यवाशुद्धः निषेधेपर्य्यवसानन्तुदूरापास्तमेव। तदप्यभ्युपेत्य
ब्रूमः। अपवादेनिषिद्धेतुउत्सर्गस्यवृत्तिरेवन्याय्या। अन्यथानादिचीतिपूर्वसवर्णनिषिद्धेवृद्धिरपिनप्रवर्त्तेतेतिगामावित्यादिनसिद्ध्येत्। तथाचबहुव्याकुली
स्यात्। सुजातेऽश्वसूनृतइत्यादौतुप्रमितेलक्ष्येतन्निर्वाहार्थमगत्याक्वचिदुत्सर्गोपिनप्रवर्त्ततेतइत्याश्रितम्। नचेहचङ्क्रन्तइतिलक्ष्यङ्क्वचित्प्रमितमस्तिन
वाधातुवृत्त्यादिषुस्वीकृतंशिथिलमूलानपिपक्षानुपष्टभ्यरूपोत्प्रेक्षायान्तुदीर्घविशिष्टमेवरूपंन्याय्यम्। एतेनसंसन्तइत्योत्वाभावेऽनुनासिकलोपोपिनेतिय
दुक्तन्तदपिप्रत्युक्तंप्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेः। तनोत्यादीनामितिगणनिर्दिष्टतयानुनासिकलोपप्राप्तेरभावाच्च। यदपिक्विप्साहचर्य्यादित्यादितदपिन। नहित
त्रकृदेवक्विब्गृह्यते। सङ्कोचेबीजाभावात्। अपितुसर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिक्विबपि। तथाचराजानतिचर्माणतीत्यादिमाधवादिभिरुदाहृतम्॥ ६ ॥

चारक्विपिककारोच्चारणंचरितार्थमितिबोध्यम्। यदितुचसंसे इत्यादौदीर्घचारणापक्वदेवभ्रूलादिर्गृह्यतेक्विबपिकृदेव। आचारक्विपोहलन्तेभ्योऽभावात्। तत्रककारो
च्चारणन्तस्यशास्त्रेप्रसिद्धत्वमात्रेणाङ्क्षेत्यत्रतुशब्दाधिकारःसाहचर्यानाश्रयणञ्च। हलन्तेभ्यस्तत्सत्त्वेपितत्साहचर्यानिङ्भिन्नोऽझलादिक्विन्गृह्यतेइत्युच्यतेतदाविकस्य

रम॰ ६७

ग्रन्थकाराणामिति। हरदत्तादीनामित्यर्थः। अत एवेति। अभ्यासस्यानर्थकत्वादेवेत्यर्थः। ननु दयतेरितिसूत्रस्थभाष्याद् उक्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वं लभ्यते न समुदायस्ये
ति दृष्टत्वात् सङ्गतिः। आह त्वन्तु अभ्यासस्यापि द्विः प्रयोगत्वेन तद्रूपत्वात्तेनो विधानेन तदादिग्रहणात् समुदायस्यैवेति स्पष्टमेकाचो द्वे इत्यत्र भाष्ये। किञ्चाभ्यासमात्र
स्य यमपि नामधातोस्तथैव वस्यते। प्राचापि श्लोः ऋदिति सूत्रं यङ् लुगन्ते तिङ् स्वपि सञ्चारितम्। तथा च द्विपः क्तत्वं पुरस्कृत्य तत्साहचर्याञ्ज्वला
दीनामपि कृतामेव ग्रहणे स्वपरग्रन्थाः सर्व एव सिकताकूपवद्विशीर्येरन्। यदपि भाष्य कैयटयोः स्पष्टमित्युक्तं तदपि कुत्र किमुक्तमिति भाष्यतत्त्वज्ञाः कृतबुद्
य एव विदाङ्कुर्वन्तु। एतेन जनेर्जन्निदत्याद्यपि प्राचामुदाहरणं प्रत्युक्तम्। जाहेतीत्यादि। हाङ् हाकोस्तुल्यानि रूपाणि। स्यादेतत्। हाकोभ्यासे दीर्घो दुर्लभः। अकित इ
ति निषेधात्। ननु यङ्यकित इति धातुविशेषणं तदा वनीवंच्यत्यादौ धातोरकित्वाद्दीर्घः स्यात्। अतोभ्यासविशेषणम्। एवञ्च दीर्घस्य कुतो दौर्लभ्यमिति चेन्न धा
तोः कित्वेभ्यासस्यापि कित्वात् द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति स्थितेः। न चेष्टापत्तिः। वृत्तिन्यासपदमञ्जरी धातुवृत्तिषु सर्वत्र जाहेतीत्यादौ दीर्घस्य सोक्तत्वात्। अ
त्रेदं तत्त्वम् द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति तावद्ग्रन्थकाराणां व्यवहारो निर्विवादः। अत एव विभर्त्तिपिपर्तीत्यादौ भृञामित्
इति पिपर्त्यौश्चेतीत्त्वं नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति निषेधात्सर्वस्य स्यादित्याशङ्क्य अनभ्यासविकारेष्विति वाक्यशेषेण समर्थयन्ते। एवञ्चार्थवत्त्वमिव कित्त्वम
पि समुदायस्यैव न तु प्रत्ययावयवम्। अतो न दोषः। अथवा अकित इति बहुव्रीहिः। न विद्यते कित् यस्मिन्निति। यत्तु प्राचा जहातेरभ्यासस्य न दीर्घ इति मत्तमुपन्य
स्तं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। पञ्चापीति। यत्तु प्राचा जाहितेद् इति ह्रस्वेकारमुदाहृत तत्प्रमादिकमिति भावः। लुकालुगिति। यत्तु प्राचास्वपिस्यमीत्युक्तमुदाहृतम्
। यच्च परिष्कुर्वन्ति संप्रसारणं तदाश्रितं ङ्पत्यर्थञ्चबलवदिति यङ् लुकः प्रागेव संप्रसारणमिति। तदुपेक्ष्यम्। उक्तपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानत्वात्। सत्यां हि
तस्यां हलादिशेषात्प्राक् संप्रसारणे तथैव सिद्धे रूभयेषाङ्ग्रहणं व्यर्थं स्यात्॥ ११ दयतीप्रतीत्यानर्थकत्वमस्तु तत्र कित्वङ्कुतो नेत्यत आह। अथ वेति। बहुव्रीह्या
श्रयणसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणमिति भावः। अत एवाकिद्ग्रहणस्य अभ्यासविकारेषु परस्परं बाधकत्वाभावज्ञापकत्वं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। तदाक
रेति। वृत्त्यादिग्रन्थेत्यर्थः। प्रामादिकमिति। माधवादिरीत्येति भावः। उत्तम्। संप्रसारणम्। व्यर्थं स्यादिति। तद्धि पुनर्विधानद्वारा हलादिः शेषबाधनार्थमिति। भाष्ये स्पष्टं

म. श. उ. ६८

अकृतव्यूहेति। अन्तरङ्गानपिविधीन् बहिरङ्गोलुग्बाधत इतिपरिभाषाविरोधादित्यपिबोध्यम्। अर्थासामञ्जस्यादिति। धातूनामनेकार्थत्वत्तु हृद्प्रयोगानुरोधे।
ननुयस्यकस्यचित्प्रयोगानुरोधेनेतिभावः। नत्रेनीति। लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावादितिभावः। ग्रहेरङ्गादितीति। इदत्त्वयङ्लोप्रहोलिटीतिदीर्घमाशङ्क्यतत्समाधा
नत्वेनभाष्येउक्तम्। एकदेशविकृतन्यायेनापितचोजरीगृहित्यङ्॰ ननुग्रहिरितितदाशयइतिकैयटः। नन्वेकमेवहिरुच्यतेइत्येकस्माद्यःप्रत्ययःसोपरस्मादपी तिहेऽङ्
एवञ्चोतस्यायङ्त्वादह्रोपादोक्तेनेएकदेशविकृतन्यायेनोत्तरङ्गहित्ययङ्मेवेतितनःपरत्वाद्दीर्घःस्यादितिचेत्। पूर्वभागेपिग्रहित्वेनतदादिग्रहणात्समुदा।

किंचअकृतव्यूहपरिभाषाविरोधादपिसंप्रसारणं दुर्लभम्। अतएवहरदत्तमाधवादिभिः सर्वैःसास्सपीतिस्वास्सतीत्याद्युदाहृतमितिभावः। नातर्नीति।
यत्तुप्रयुक्तेतेबोद्धं नावतरीतर्नीत्यादितन्त्रामादिकमेव। उत्तदिरुहिंसानादरयोरितिधातोरुकरूपसंभवेपिअर्थासामञ्ज स्यात्। नतरतेर्गदीर्घान्तत्वेनरीकोदुर्लभत्वा
दितिबोध्यम्। गृह्णातेस्त्विति। यत्तुमाचागृह्णातेर्यङ्निमित्तंसंप्रसारणमाश्रित्यजर्गृहीतीत्याद्युदाहृतंतन्नेतिभावः। जाग्रहितेति। नन्वत्रइटोदीर्घेणभाव्यंअतआह। ग्र
हइत्यादि। तत्रेति। तथाचएकाचोइट्इतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम्। एकाचउपदेशेइत्यतोदीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्तनइति। माधवस्त्विति। तस्यायमाशयः। ग्रहोलिटी
तिसूत्रेयङ्लोपेचोक्तमितिवार्त्तिकम्। तदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनयाग्रहेर्यङ्न्तात्तजादेरिटोदीर्घाभावेयुक्तिद्वयंलभ्यते। पूर्वस्मादपिविधावल्लोपस्य
स्थानिवद्भावइतिग्रहेरितिविहितविशेषणाश्रयणमितिच। तत्राद्यःपक्षोभाष्यवार्त्तिकरीत्यानपदान्तेतिसूत्रेदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्। द्वितीयस्तुसू
त्रीत्येतिविवेकः। एवञ्चयङ्लुकिदीर्घोभवत्येवेतिस्पष्टंलभ्यते। यङ्लुकोऽनैमित्तिकतयाअन्तरङ्गत्वादेशतयाचस्थानिवद्भावायोगात् द्वित्वस्यहि:प्रयोगरू
पतयाग्रहेर्विहितत्वानपायाच्चेति। तद्भाष्यादिविरुद्धमिति। तथाहि। एकाचोइट्प्रथमस्येतिसूत्रेग्रहेरङ्गादितिभाष्यमुपादायकैयटआह॥ “येवाक्यपरिसमाप्तिन्याये एम.

नसमुदायस्यैवाङ्गत्वमितिभाष्येएवसमाधानात्। ननुहि:प्रयोगत्वाज्जरीगृहिर्ग्रहिरेवैकदेशविकृतन्यायेनचाङ्गत्वमितिदोषःस्यादित्याशङ्क्यकैयटेनोक्तंविशेषणसाम। ६८
र्थ्यादिति। अङ्गस्यान्यस्याङ्गनिमित्तार्हधातुकस्येत्येवंप्रकारेणषष्ठ्यन्ततयाव्याख्यानसंभवेपिग्रहेरत्रविषयेऽङ्गत्वाव्यभिचारेपिपञ्चम्यन्ततयाविपरिणमय्यग्र।
हविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थस्तस्य। यथाश्रुतरूपञ्चसूत्रेश्रूयमाणंग्रहिति। एवञ्चसूत्रश्रुतानुपूर्वीकग्रहेरङ्गात्परस्येटोदीर्घइतिसूत्रार्थइतितदाशयः॥ ६ ॥

म. श. उ. ९४

न्यायतएवेति। धातुसंबन्धाधिकाराच्चेत्यपि बोध्यम्। यथाविध्यर्थवचनमिति। यथाविध्येवेतिनियमार्थवचनमित्यर्थः। पूर्वस्मिन्नेवेतिनियमस्तु न अन्यत्र। तस्याऽप्राप्तानियमवैयर्थ्यापत्तेः। तद्भ्रमसादिति। हित्वप्रकरणभाष्यपाठात्प्रकृतसूत्रेपि क्रियासमभिहारेलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यहूभवतइति वक्तव्यमिति पाठाच्च अतएवेदन्हित्वंलोडन्तविषयमेवेतिभावः। अनुवादित्वेति। पश्चात्कथनमात्रेत्यर्थः। नत्वव्यवहितगर्भइतिभावः। सूत्रप्रत्याख्या

न्यायतएवानुप्रयोगोलभ्यते। तथापियथाविध्यर्थवचनम्। तेनयाहियाहीतियातीत्येवानुप्रयुज्यतेनगच्छतीतिनकरोतीतिवाहृ वाच्यइति। वार्त्तिकमिदन्हिरुक्तप्रक्रियायांव्याख्यातम्। यत्तुवदन्ति। अस्यवक्तव्यस्यभाष्येनाश्रितत्वादिति। तद्भ्रमसात्। इतिशब्दस्येति। नचतेनैवव्यवधानाद्यातीत्यस्यानुप्रयोगत्वंकथमितिवाच्यम्। अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वात् व्यवहितविपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तेः। एतच्चकैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्फुटम्। एतच्चभाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यांनिर्णीयते। भ्रममूलकमेवेति। एतेनसक्तून्पिबेत्याद्युदाहृत्ययदुक्तंप्राचालोडभावपक्षेलडादिपुनःपुनःपिबति। पुनःपुनः खादतीत्यभ्यवहरतीत्यादीति। तदपिभ्रममूलकमेवेतिध्वनितम्। तथाहिपुनःपुनरित्यधिकावापः। पूर्वत्रापितद्विवक्षायांद्विरुक्त्यापत्तेः। किंच। लोडभावपक्षेप्रकृत्यभ्यवहरतीत्यनुप्रयोगस्यहिस्वान्तयोर्विहित स्योपन्यसनेतु यंसङ्गच्छताङ्‌यंवोपयुज्यताम्। कालकारकसंख्यानांलोटैवाभिव्यक्तत्वादितिदिक्। भ्रमएवेति। पुरुषांशेवचनांशेचेतिभावः। एवञ्चपुरीमवस्कन्देत्यादौतिङन्तत्वयथाययंपरस्मैपदात्मनेपदानन्तत्वञ्चसिद्धान्तेस्थितम्। पुरुषवचनसन्देहस्तुनस्तएवेतिसर्वैष्टसिद्धिः॥ इतिलकारार्थप्रक्रिया॥ इतिश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायांप्रौढमनोरमायान्तिङन्तंसमाप्तम्॥

राम. ९४

नेति। यथाविधीनिसूत्रप्रत्याख्यानेत्यर्थः। पूर्वत्राऽपीति। सक्तून्पिबेत्याद्युदाहरणेऽपीत्यर्थः। हित्वादिति। हित्वङ्क्रियासमभिहारेइत्यनेने। आदिनापुनःपुनः शब्दप्रयोगइतिबोध्यम्॥ इतिलकारार्थप्रक्रिया॥ इतिभट्टोजिदीक्षितपौत्रदीक्षितहरिविरचिते लघुशब्दरत्नेतिङन्तंसमाप्तम्.॥

अकृतव्यूहेति। अन्तरङ्गानपिविधीन् बहिरङ्गोलुग्बाधत इतिपरिभाषाविरोधादित्यपिबोध्यम्। अर्थासामञ्जस्यादिति। धातूनामनेकार्थत्वत्तु इष्टप्रयोगानुरोधे।
नतुयस्यकस्यचित्प्रयोगानुरोधेनेतिभावः। तन्नेनीति। लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावादितिभावः। ग्रहेरङ्गादितीति। इदञ्चयङ्‌न्तेग्रहोलिटीतिदीर्घमाशङ्क्यतत्समाधा
नत्वेनभाष्येउक्तम्। एकदेशविकृतन्यायेनापितत्त्वोजरीगृहित्यङ्‌। ननुग्रहिरितितदाशय इति कैयटः। नन्वेकमेवहिरुच्यतेइत्येकस्माद्यःप्रत्ययःसोपरस्मादपीतिहेऽङ्‌
एवञ्चोत्तरस्याप्यङ्गत्वादच्छोपादेष्ठकेनएकदेशविकृतन्यायेनोत्तरङ्‌हित्यप्यङ्गमेवेतितनःपरत्वाद्दीर्घःस्यादितिचेन्न। पूर्वभागेपिग्रहित्वेनतदादिग्रहणात्समुदा।

किंच अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधादपिसंप्रसारणं दुर्लभम्। अतएवहरदत्तमाधवादिभिः सर्वैः सास्वपीतिस्वास्वपीत्याद्युदाहृतमितिभावः। नानर्तीति।
यत्तुप्रयुञ्जतेचोद्यनादत्तरीनर्तीत्यादितत्प्रामादिकमेव। उत्तदिर्हिंसानादरयोरितिधातोरुक्तरूपसंभवेपिअर्थासामञ्ज स्यात्। नरनेश्वदीर्घान्तत्वेनरीकोदुर्लभत्वा
दितिबोध्यम्। गृह्णातेस्त्विति। यत्तुमाचागृह्णातेर्यङ्‌निमित्तंसंप्रसारणमाश्रित्यजर्गृहीतीत्याद्युदाहृतंतन्नेतिभावः। जाग्रह्णितेति। नन्वत्रइटोदीर्घेणभाव्यंअतआह। ग्र
हइत्यादि। तत्रेति। तथाचएकाचोहेइतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम्। एकाचउपदेशेइत्यतोदीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्ततइति। माधवस्त्विति। तस्यायमाशयः। ग्रहोलिटी
तिसूत्रेयङ्‌लोपेचोक्तमितिवार्त्तिकम्। तदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनयाग्रहेर्यङ्‌न्तात्तृजादेरिटोदीर्घाभावेयुक्तिद्वयंलभ्यते। पूर्वस्मादपिविधावच्छोपस्य
स्थानिवद्भावइतिग्रहेरितिविहितविशेषणाश्रयणमितिच। तत्राद्यः पक्षोभाष्यवार्त्तिकरीत्यानपदान्तेतिसूत्रेदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्। द्वितीयस्तुसू
त्ररीत्येतिविवेकः। एवञ्चयङ्‌लुकिदीर्घोभवत्येवेतिस्पष्टंलभ्यते। यङ्‌लुकोऽनैमित्तिकतयाअल्लादेशतयाचस्थानिवद्भावायोगात्। द्वित्वस्यद्विःप्रयोगरू
पतयाग्रहेर्विहितत्वानपायाच्चेति। तद्भाष्यादिविरुद्धमिति। तथाहि। एकाचोद्वेप्रथमस्येतिसूत्रेग्रहेरङ्गादितिभाष्यमुपादायकैयटआह॥ ये वाक्यपरिसमाप्तिन्याये
नसमुदायस्यैवाङ्गत्वमितिभाष्येएवसमाधानात्। ननुद्विःप्रयोगत्वाज्जरीगृहित्यंग्रहिरेवैकदेशविकृतन्यायेनचाङ्गत्वमितिदोषःस्यादित्याशङ्क्यकैयटेनोक्तंविशेषणसाम।
र्थ्याद्वीति। अङ्गसंज्ञस्याङ्गनिमित्ताईधातुकस्येत्येवंप्रकारेणषष्ठ्यन्ततयाव्याख्यानसंभवेपिग्रहेरत्रविषयेऽङ्गत्वाव्यभिचारेपिपञ्चम्यन्ततयाविपरिणमय्यग्र।
हविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थस्तस्य। यथाश्रुतरूपञ्चसूत्रेश्रूयमाणंग्रहिति। एवञ्चसूत्रश्रुतानुपूर्वीकग्रहेरङ्गात्परस्येटोदीर्घइतिसूत्रार्थइतितदाशयः॥ ६ ॥

॥यङ्लुगन्तेपीति। तत्रापिसूत्रश्रुतरूपाभावादितिभावः। सूत्रस्यग्रन्थास्त्विति। स्थानिवद्भावविहितविशेषणपराः। अन्यत्रेति। एकाचोद्वेइत्य
त्रेत्यर्थः। अस्यदोषस्य। यङ्न्तादिटोदीर्घप्राप्तिरूपस्य। तत्रत्येति। दीर्घविधिस्थेत्यर्थः। एकाचसूत्रोक्तस्य। यथाश्रुतरूपाश्रयणरूपस्य इत्या॥

तचोहिजरीगृहित्यङ्ग॰ चतुग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धियथाश्रुतरूपाश्रयणमिति। यद्यपितत्रय
ङ्न्तंप्रक्रम्येदमुक्तंतथापियुक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेपिनदीर्घइतिलक्ष्यते। एकाज्ग्रहणमनुव
र्तीयनहरदत्तोप्यत्रानुकूलः। नह्यत्रपक्षेयङ्लुकिदीर्घसोक्तिसंभवोप्यस्ति। ग्रहोलिटीतिसूत्रस्य
ग्रन्थास्तूपायस्योपायान्तरादूषकत्वादितिन्यायेनयङ्न्तांशेउपायान्तरपरतयानेयाः। अतएवत
त्रकैयटआह। अन्यत्रास्यदोषस्यसम्यगुद्धतत्वादिति। एवंहिवदंस्तत्रत्यपरिहारस्याव्यापकतामेका
सूत्रोक्तस्यावश्यादर्तव्यताञ्चाभिप्रैति। नचयथाश्रुतरूपपक्षेगृहीतमित्याद्यसिद्धिः। अङ्गसं
ज्ञाप्रवृत्तिवेलायांयथाश्रुतस्यैवसत्वाद्ग्रहितादौतुनैवम्। एकाचइतिसमाधानन्तुणिज्भि
न्नविषयकमेव। नदित्यम्। यङ्लुगन्ताण्णिजन्ताच्चयङ्न्ताच्चग्रहेरिटः। द्विधात्रिधाच॥

द्यसिद्धिरिति। अङ्गसंज्ञानिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वंसंप्रसारणमितिभावः। यथाश्रुतस्यैव। ग्रहिरूपस्यैव। द्विधेति। यङ्लुगन्तेग्रहिरूपत्वस्यैक
चत्वस्यचाभावेन। त्रिधेति। स्थानिवत्वंविहितविशेषणम्। यथाश्रुतरूपाश्रयणञ्च॥

म॰ श॰ रु॰ ६९

चतुर्द्दीति। यथाश्रुतरूपाश्रयणमेकाच इत्यनुवृत्तिः स्थानिवत्त्वं विहितविशेषणत्वं चेति। परे तु द्विः प्रयोग न्यायेन प्रत्येकन्तत्त्वेपि समुदायस्य तत्त्वाभावा ज्जरीगृहीत्यादौ ग्रहित्वाभावादवयवस्य चोक्तरीत्याङ्गत्वाभावात्तत्र दीर्घप्राप्त्या किमर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणं कैयटस्य। किंच नथासनिकार्यकालपक्षे उक्तयुक्त्या। संप्रसारणोत्तरमिट् प्रवृत्तिकाले एवाङ्गत्वग्रहत्याग्रहीतमित्यादौ तत्कालेपि यथाश्रुतरूपाभावः। अङ्गत्वनिमित्तप्रत्ययोत्पत्तिकाले तु नितुनाक्षरमर्यादाभ लभ्यम्। किंच प्रत्यासत्त्याङ्गत्वनिमित्तेङ्योग्यप्रत्ययोत्पत्तिकाले इत्यर्थीपत्तावुपदेश एवाडाटाविति पक्षे च अग्रहीष्टामित्याद्यसिद्धिः तस्माद्विहितविशेष णत्वं वैतद्भाष्यतात्पर्यम्। अत एव ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति प्रतीकमुपादाय ग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावः

चतुर्द्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता॥ यत्तु शिरोमणौ यङ्लुगन्तग्रहक्म्यो (?) क्तङ्ङ्हो लिटि दीर्घस्तु न भवति। ग्रहेर्विहितस्यार्द्धधातुकस्येट इति विहित विशेषणाश्रयणात्। इदं यङ्न्ताद्विहितत्वं तु ग्रहेरिति। तदतिरभसादित्यवधेयम्। यङ्लुकोऽनिमित्तकत्वात्। भाष्ये ध्वनितमिति। तथा हि तत्र क्ङितीत्यनुवर्त्ततेनवेति उपक्रम्य दोषानुक्त्वा व्यपरिहृत्य चोक्तमेतावान्नेव विशेषः। अनुवर्त्तमाने क्ङिद्ग्रहणेच्छः षत्वं वक्तव्यमिति। अननु वर्त्तमाने तु च्छः शत्वेकृते शान्तत्वादेव षत्वेसिद्धे व्रश्चेति सूत्रे च्छग्रहणन्न कर्त्तव्यमिति भावः। एवं हि वदता ऊठ् भाविभ्यो यङ्लुक्नास्तीत्यभिसं हितम्। अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि (दिदेति) देदेषीत्यादौ ऊठ्भावाभावाभ्यां महान्विशेषः स्यात्॥ १९ भाष्यकृता। एकाचो द्वे इति सूत्ररूपेन्यत्रास्य दोषस्य सम्यक्परि हाराभिधानादनादरेण तद्वार्त्तिकन्तदेर्नार्द्विर्वचनादिति विहतमिति व्याख्यातं कैयटे। अनेन हि ग्रन्थेनेकाच इति सूत्रस्थं भाष्यं विहितविशेषणतात्पर्यकमि ति स्पष्टमेवोक्तम्। तेन यङ्लुगन्तेपि न दीर्घः अङ्गत्वन्यायेन समुदायस्यैव प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायेन यङन्तात् ज्जरीगृहित्यस्यैव धातुत्वन्तु न तस्य ग्रहित्वमिति प्र त्ययस्य ग्रहेर्विहितत्वाभावात् चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाद्धातुत्वमपि विशिष्टस्यैव। विशिष्टस्य तु न ग्रहित्वादीति दयतेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्याहुः। तदतिरभसादिति। यङ्लु कोऽनैमित्तिकतया न तदङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तेरिति भावः। इदं माधवरीत्येति बोध्यम्। षत्वे सिद्धे इति। प्रष्टेत्यादौ। न च प्राड्डित्यत्र सो लोपे षत्वार्थं च्छग्रहणमावश्यकम्। क्वि पुनिमित्तशादेशस्यदुर्वारत्वात्। विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्चेति भावः॥ १०१ ॥ राम॰ ६९

एवकार इति। यद्यपि सं प्रतिभाष्यपुस्तके पुरुषवकारो न दृश्यते तथापि बहुषु दृश्यत एवेति बोध्यम्। विरुध्यते इति। न चर्कृक्षव्‌भ्यामित्यादावूठ्‌भावाभावा-
भ्यां विशेषोऽस्त्येव णिलोपादेः स्थानिवत्त्वं तु न न पदान्तेति निषेधादिति वाच्यम्। भ्यामादौ तस्याप्यनभिधानादिति भावः। परं तु एतज्ज्ञाप्यं पदकर्तव्यत्वाकर्तव्य-
त्वरूपविशेषमात्रपरं न तु दीर्घकिंत्व ग्रहणानुवृत्तौ ज्ञापकप्रदर्शनाय। न च द्युभ्यामित्यादावूठः स्थाने आनन्तर्यतो दीर्घवारणाय कृतं दिव उदिति तपरत्व-
मनुवृत्ता वपि ज्ञापकं भाष्ये उक्तमिति तयोः समफलतासूचितेति वाच्यम्। भाष्यमानस्य सवर्णाग्राहकत्वेन तस्य ज्ञापकस्य शिथिलत्वात्। इदमेव ध्व-
नसि

नन्नमस्ता वा नेवेत्येवकारो विरुध्यत। एतत्तु वदन्ति। भाष्यकारेण यङ्लुक् छान्दस इति द्योतयता किलोक्तम्। भाषायाम-
पीति पक्षे तु दिवशपि यङ्लुगुदाहरणं सम्यगेवेति। तन्न। भाष्यकृता हुश्नुग्रहणाज्ज्ञाषायामपि क्वचिदिति स्वीकुर्वता सह
मतभेदस्यैवाऽभावात्। कौचित्कत्वज्ञापकसिद्धत्वाद्धुल्ग्रहणाद्भूत्यन्यदेतत्। उभयथापि ऊठ्‌भावे तु तदभाव एव-
न्याय्यः। उक्तयुक्तेः। तस्मान्मा वोग्रन्थः प्रामादिक एवेति स्थितम्। नेह निषेध इति। सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवः इत्या-
दि बोध्यम्। न चाद्ध्वापस्य स्थानिवत्त्वादेव गुणो न भविष्यतीति वाच्यम्। उवङ् आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे क-
र्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात्। अत्र पदमञ्जरीकारमतखण्डनप्रपञ्चः शब्दकौस्तुभाद्बोध्यः॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया॥ ९

नयता भगवतानदर्ग्रेक्लिङ्ग्रहणानुवृत्तिपक्षे गुरुतरेऽपि संभावितदोषान् परिहृत्योपरतेनेन चानुवृत्तिपक्षस्यैवादरः सूचितः। एवञ्च प्रागुक्तलस्याणा-
मऽभावकल्पनेन मानम्। लोपो व्योरिति सूत्रस्य वलोपप्रत्यस्यानपरभाष्यन्तु वान्तेभ्यो यङ्लुगभावे मानं बोध्यमित्याहुः। स्थानिवत्त्वादेवेति। यस्य हल इत्यत्र-
यस्येति योगं विभज्यात इत्यनुवर्त्य लुग्वाधकमतो लोपङ्‌त्वाऽवशिष्टस्य लुगिति भाष्योक्तरीत्येति भावः। भाष्योक्तप्रत्याख्यानेत्वङ्गकार्ये पुनर्नाङ्गका-
॥ र्यमिति गुणाभाव इत्यन्यत्र विस्तरः॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया॥ ॥

म॰ श॰ विचित्विति। क्विबिवाचरतीत्यर्थेन प्रसादस्य क्विप् पदस्य विच्चरत्वेत्वित्यर्थः। नत्रोदाहरणानीति। बुभुक्षापिपासागर्द्धशब्दैस्तथैव बोधादिति भावः
उ॰ । प्रयोगोपाधयइति। समुदायेनाशनविषयभोजनेच्छा उदकविषयपानेच्छा धनवतो धनेच्छा च गम्यत इत्यर्थः। उत्कटेच्छायामिति। अतिश
७० सुपआ। कर्मणइच्छायाञ्चेत्यनुवर्तते। सन्निधानाच्चेच्छां प्रत्येव कर्मत्वन्तदाह। इषिकर्मणइति। आत्मशब्दः परव्यावृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायः।
स्वश्चकइत्याकाङ्क्षायां इच्छयासन्निधापितत्वादेविनैव गृह्यतेतदाह। एषितृसंबन्धिन इति। सुबन्ते चोक्तं विशेषणद्वयं स्वार्थद्वारकं बोध्यम्। नःक्ये।
क्यचिकाङीति। अत्र प्राचा क्यष्युपान्तः। तद्भाष्यविरुद्धम्। हलन्तेभ्यः क्यषनास्तीति भाष्यसिद्धान्तात्। दीर्घेस्त्विति। तथा च हलि चेति सूत्रेऽनुवृत्त्या
तोरित्येव। दिवमिच्छतिदिव्यतीति। यत्तु प्रसादकृतोक्तं दिवेः क्विबन्तस्य धातुत्वमस्त्येवेति। तन्न। क्विबन्तत्वे हि ऊठ्स्यात्॥ विचित्तु उपधागुणेवलोप
श्चस्यात्। क्यस्यवि। क्यचक्याङोरिति। अत्रापि प्राचा क्यषुपात्तः। भाष्यविरोधादिहोपेक्षितः। मान्तप्रकृतिकादिति। मान्तादित्युक्तौ तु पुत्रमिच्छती
त्यादावपि न स्यात्। पुत्रीपुत्रान्चेत्यादावेव स्यात्। अशनायो। यस्तदानीमेव भोक्तुमशनमिच्छति यश्च पातुमुदकं यश्च सत्येव धनेभूयो धनन्तत्रोदाह
रणानि। यस्तु कालान्तरोपभोगार्थमशनमिच्छति। यश्च स्नातुमुदकं यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि। बुभुक्षादयश्चेह प्रयोगोपाधयः
। अन्येत्वाहुः। अशनायतीत्यादिष्वविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षादिकमेवार्थः। तथा च निघण्टुः। उदन्यातु पिपासा तृडिति। भारविश्च। किमु धनन्धया
नापितुमिति। अश्वस्यतिवडवेति। मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः। एतेन वृषस्यतिगौरिति व्याख्यानम्। अन्ये तु। अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन
मैथुनेच्छैवार्थ इत्याहुः। तथा च मनुष्यविषयेपि प्रयुज्यते। इतिरामो वृषस्यन्तीमिति। निघण्टुरपि। वृषस्यन्ती तु कामुकीति। लालसायामिति। उत्क
टेच्छायामित्यर्थः। कर्तुः क्य। सेतिलुप्तषष्ठीकं कर्तुर्विशेषणम्। चकारश्चान्वाचयेइति धनयति। सान्तस्य त्विति। विद्वस्यत इति। यत्तु विद्वस्यमानः शास्त्रे
धिकारीति वाचस्पतिग्रन्थव्याख्यावसरे लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति कल्पतरावुक्तन्तल्लोहितादेराकृतिगणत्वमिति ष्टन्निमनमनुसृत्य बोध्यम्॥
येनाभ्यवजिहीर्षायामित्यर्थः। तेनैश्वर्यादिघर्थेलवणाद्युपादानेलवणीयतीत्येवेति कैयटः॥ ६॥ ७ ७०० ७॥ ६ २ ६॥ राम॰ ७०

क्यङेवेति। क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागस्त्वेत्यनन्तरन्तत्पाठे पिकारकांशे क्रियाया नित्यसापेक्षत्वान्न सापेक्षत्वन्दोष इति भावः। भाष्योक्तेरिति। अभूततद्भा
ङ्गावाप्रतीतेर्विंहृदाभास इत्यर्थस्य विवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। नित्यंसपत्न्यादिष्विति। विभाषा सपूर्वस्येत्यस्य परत्वादनेन बाध इति भावः। अत्रत्यन्त
त्वंभस्याढ इत्यत्रोक्तम्। कैयटेस्पष्टमिति। अत्रारुचिवीजंभाष्ये चयोवाचकानास्त्राति कार्यवैकल्पिकतायाः स्पष्टमुक्तत्वेनोभयमपिन्यायेनैव साधि

वस्तुतस्तु क्यङे वायच्चतुक्यष्। लोहितादिसूत्रेनायं हलन्ताद्विधीयत इति भाष्योक्तेरित्यवधेयम्। सपत्नीवेति। त्रितयसाधारणं विग्रह
वाक्यम्। सपत्न्यायत इति। शत्रुपर्य्यायात्सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादिङीनन्तात्क्यङ्। सपत्नीयत इति। समानस्वामिकाभिधायिनोभाषितपुंस्क
स नित्यंसपत्न्यादिष्विति निर्देशेनानन्तत्वात् ङीप्। ततः क्यङ्। सपत्नीयत इति। विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समा
सेस्तनिनित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत्। युवायत इति। अत्र केचित्। ऊङ्यासूत्रभाष्ये युवतितरेत्युदाहरणाद्यौवनस्त्राति:। एवञ्च जातेश्चेति निषेध इहो
चित इति तन्न। वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात्। कथमन्यथाऽचः परस्मिन्निति सूत्रेयुवजानिरिति भाष्यंसङ्गच्छेत। युवतितरेति तु नसिला
दिष्विति पुंवद्भावेप्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति कैयटेस्पष्टम्। पट्वीमृदूयत इति। पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुंवत्। तद्धे निदूचितमि
ति। उत्तरवार्त्तिकेन क्विब्मात्रस्य सुलभत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा आचारेवगल्भ क्लीवेति निरुपसर्गमेव वार्त्तिकंपठित्वागल्भत इति केवलात्ङुदाहृतः।
व्यास्यात्। भिन्नतयैव व्याख्यानम्। तत्सर्वं माभादिकमाकरविरोधादिति भावः। अतोगुण इति। अन्तरङ्गत्वादतोलोपंवाधित्वेति भावः। नचवर्णादा
ङ्गं वलवदिति परिभाषयाऽतोलोपः स्यादिति वाच्यम्। व्याश्रयत्वात्। तस्याः समानाश्रय एव प्रवृत्तिस्वीकारात्। नचपरत्वान्नित्यत्वाच्चातआदेरि
त्यनेनैव प्रथमंभाव्यमिति वाच्यम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्। नचापवादत्वादतआदेरित्यनेनभाव्यमिति वाच्यम्। अपवादोपियद्य
((न्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेणबाध्यत एवेत्युक्तत्वात्॥
ति। आकरविरोधादिति। भाष्येसोपसर्गपाठादिति भावः। अतोलोपमिति। अतआदेरिति दी
र्घस्त्वेत्यपि बोध्यम्। व्याश्रयत्वादिति। व्याश्रयेपि तत्प्रवृत्तौ तु अनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिर्माधवाद्यनुरोधादिति बोध्यम्॥ १ ॥

म॰ श॰ चरितार्थत्वादिति। तत्र हि युगपद्धलादिः शेषात्पूर्वमेव वा परत्वादत आदेरिति दीर्घः। न हि तदा पररूपप्राप्तिरभ्यासविकारे वाध्यबाधकभावो ना
उ॰ स्तीत्यस्य युगपत् प्रवृत्त्यान्याय्यक्रमेण वा समावेश इति तात्पर्यं पररूपापवादत्वस्यैव तदभावे प्राप्तिमात्रेणेति भावः। आनर्देत्यत्र प्रथमत्वप्रयुक्तमेव
७१ द्वित्वमन्तरङ्गत्वादविशेषाच्च नन्द्रा इति चानन्तरस्येति न्यायेनाजादेरित्यस्यैव बाधकम्। तस्य च नात्र प्राप्तिः एकाच् द्वयसत्त्वे एव तन्त्प्राप्तेः। आ
दिभूतादचः परस्य द्वितीयैकाच इति तदर्थात्। एतेन नन्द्रा इति निषेधेनाऽऽनर्देत्यत्राकारमात्रस्य द्वित्वे आनृजेत्यादौ चरितार्थमत आदेरित्ये

आनर्देत्यादौ च तस्य चरितार्थत्वात्। अत आदेरिति। दीर्घ इति। पररूपस्याङ्ग्रहणेन ग्रहणात्। प्राप्तमतो लोपं परत्वाद्बाधित्वेति भावः।
देवतीति माधव इति। अपदान्तत्वाद्द्विवचनं। अत्रेति। पुगन्तेति गुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्युग्। न च तस्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गस्योकोऽसिद्धत्वम्। नाजानन्त
र्येइति निषेधात्। न च वार्णादाङ्गमिति गुणस्य बलीयस्त्वम्। समानाश्रये हि तत्। न तु व्याश्रयेपि। एतच्च सिवेरीणादिके न प्रत्यये स्योनशब्दं साधयद्भिः कै
यटादिभिः सर्वैः स्पष्टमेवोक्तमिति भावः। प्राचोदाहृतमनुवदति। यत्विति। अनाकरमेवेति। हरदत्तमाधवादिमहाग्रन्थविरोधादिति भावः। विस्तरः
शब्दकौस्तुभे बोध्यः। क्नदिवेत्यादिभाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणम्। तद्याचष्टे येरात्राविन्यादिना। प्रातिपदिकमिति। न तु धातुः तथा सति वक्ष्यमा
णज्ञापनानुपपत्तेरिति भावः। अनुबन्धइति। अतो गुण इति पररूपेणेति भावः। अन्यथाणौ चङीति ह्रस्वापत्तेः। पूर्वपदमिति। तच्च समा
स एव संभवति। तेनान्दोलयितिप्रेङ्खोलयितेत्यादौ आम्रेत्यादीनां न पृथक्करणमिति भावः॥ ११ तद्बाधित्वान्तरङ्गत्वेनातो गुण इत्यस्यापत्या तत्र
कथञ्चारितार्थ्यमित्यपास्तम्। परत्वाद्बाधित्वेति। ण्यल्लोपावि यङितिपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिके हृस्वसार्वेति दीर्घस्यैव ग्रहणं तस्यैव भाष्ये तद्याख्यावस राम॰
रेऽवकाशप्रदर्शनात्। इयङ्गदिसाहचर्येणाभ्यासानिमित्तदीर्घस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेत्याशयः। नतु व्याश्रयेपीति। तत्रापि तत्प्रवृत्तौ तु तदनित्यत्वेन निवी ७१
हो बोध्यः। हरदत्तेति। अनेन कैयटोन्ययेति सूचितम्। पररूपेणेति। अत एवादन्तप्रकरणे पाठः सङ्गच्छते। न पृथक्करणमिति। धात्ववयवत्वेनापूर्व
परत्वादिति भावः। बहु स्तमेतन्निदर्शनमित्युक्त्या तेषां धातुत्वम्॥ ॥

धीरेत्यस्यापीति। अवधीरेत्यप्यर्थः। एवञ्च धातुद्वयेन प्रयोगद्वयमपि साध्विति भावः। अयमेव निषेध इति। उस्यपदान्तादिति सूत्रस्थमपदान्तादिति चेत्यपि बोध्यम्। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इति। प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषायाश्चेत्यपि बोध्यम्। चशब्दम्। विनिगमनाविरहेण सर्वबाधकत्वबोधकम्। सुतरामुपेक्ष्या इति। हलन्तात्क्यपोऽभावेन फलाभावादिति भावः। क्वाश्छन्दसीत्यत्र विशेषणार्थमपि ककारो।

स्यादेतत् उक्तरीत्या अवधीरयतीत्यादावप्यवशब्दे पृथक्करणं न स्यात्। तथा च बोपदेवेन अकारादि अकारान्तप्रकरणे ऽवधीरत्वक ज्ञायामिति पठितं पृथक्करणे हि धकारादि प्रकरण एवापठिष्यत्। अत एवाडागमं वकारद्वित्वञ्च कृत्वा चकृत्युदाहृतम्। आववधीरदिति। एवं स्थिते अवधीर्य धैर्यं परिरम्भेति माघस्य। इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रिया मण्डितुरङ्गमैर्महीति श्रीहर्षस्य एवमन्येषामपि लक्ष्यवन्त प्रयोगाणामगतिरिति चेत्। अत्र केचित्। बोपदेवग्रन्थप्रामाण्यादुक्तप्रयोगाः प्रामादिका एवेत्याहुः। वस्तुतस्तु नायं ग्रन्था[illegible]ठितः किन्तु बहुलमेतन्निदर्शनमिति बाहुलकादूहितः। ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति मुनित्रयविरोधाभावात्। तथा चोक्तप्रयोगा अ[illegible]धा एव। बोपदेवप्रामाण्याद्वधीरयितिन्त्वन्यप्यस्ति चेदस्तु। न तु न दूलेनेतरस्य प्रामादिकत्वं सुवचमिति दिक्। पृथक्करणस्य फलं पूर्वत्रापि दर्शयति। एवञ्चेति। उस्योमाङ्क्ष्विति। उस्यपदान्तादोमाङोश्चेति प्राप्तस्य निषेधः औस्त्रीयदिति। न चानर्थकत्वादेवायमुस्त न ग्रहीष्यत इति वाच्यम्। अभिन्युरित्यादावपि तथात्वात्। क नर्हि स्यादिति चेत्। ययुः अवुरित्यादाविति गृहाण। एवञ्चायमेव निषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा इहाप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति स्थितम्। वशब्देनेति। तथा च वशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इति भावः। तस्येति। आदिशब्दस्येत्यर्थः। तस्यापीति। कषः ककारस्येत्यर्थः। एवञ्च नः क्वे क्यस्य विभाषेति सूत्रद्वये क्यषोऽपि ग्रहणं वदन्तः सुतरामुपेक्ष्या इति भावः॥ ९

न। तुरण्युरित्यादि सिद्ध्यर्थं याच्छन्दसीत्येव सिद्धेः। एवं कषोऽप्यस्यव्यर्थः। वाक्यष इति वायादित्येव पाक्यं पाश्यासभ्यादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यस्तु नैतत्प्रवृत्तिः नाम धातुष्वेषाम प्रवृत्तैर्भ्य आचारक्विपोऽनभिधानाच्च। सर्वमिदं भाष्ये स्पष्टम्॥ ॥

पुंवद्भावश्चेति। क्यङ्मानिनोश्चेत्यनेन। एतेन क्यच्येत्यसुचात् क्यङ एव त्वत्राक्यप इति मास्त्वित्यपास्तम्। तङिति। कष्टायत इत्युक्तो गमनार्थ प्रणीतावयुत्साह प्रनीतेरिति भावः। नन्वेवं कर्मण इत्येकवचनं दुर्लभमत आह। प्रत्येकं संबन्धादिति। कल्पितेनैकवचनान्तेन रोमन्थशब्देन तपः शब्देन च संबन्धादित्यर्थः। सौत्रं द्विवचनस्थाने एकवचनमित्यन्ये। सिद्धा इति। न च प्रादीनाम प्रसिद्धत्वेन तन्निबन्धन टिलोपाप्रवृत्तावपि प्रकृ

लोहिनीयतीति। क्यङि तु न ङे वस्मात् पुंवद्भावश्चेति भावः। कष्टायक्र। क्रमणमुत्साहः। वृत्तिसर्गतायने ष्वितिसूत्रे हि सर्ग उत्साह इत्याकरे स्थितम्। प्रयुञ्जते च। येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इति तदेतदाह। उत्साहेर्थ इति। क्रमत इति। वृत्तिसर्गेत्यादिना तङ्। कष्टं कृच्छ्रम्। कृच्छ्रगहनयोः कष इति ह्यक्ते इड्भावः। तेन च तत्साधनं पापं कर्म लक्ष्यते। मुख्येर्थे उत्साहासंभवात्। तदेतदाह। पापं कर्तुमिति। कर्मणो रो कर्मण इति पञ्चमी रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्। प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम्। वर्तीति एयन्ताद्वृतेर्णयासश्रन्थोयुजिनियुचिप्रा्प्तेः त एव निपातनात् क्विन्। चरतेः संपदादित्वाद्भावे क्विप्। तदेतदाह रोमन्थतपोभ्यामित्यादिना। सुखादिभ्यः। कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। वेदना ज्ञानम्। कर्तृत्वं तदपेक्षमेव तदेतदाह। वेदनाकर्तुरेवेति। विस्मापयत इत्यन्य इति। तया च मायया मृगं प्रक्रम्य मद्दिवाह। ततश्चिन्त्रीयमाणोऽसाविति। पुच्छभाण्ड। करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषेर्थे। तमेव विशेषं दर्शयति। पुच्छादित्यादिना। वृद्धोसत्यां पूर्वं त्वेति। अत्र पक्षभेदे यद्वक्तव्यं तच्चुरादिशेषस्थ वोक्तम्। भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्येकाजिति सूत्रे प्रोष्ठादय उदाहृताः। ते चाभाष्यसूत्रेणैव सिद्धाः तन्मत्याख्यानपक्षेपि प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपो न भविष्यति॥ ११॥

तिलक्षण टिलोपापत्तिः। आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन विन्मतोर्लुका तत्प्रवृत्तौ तस्मिंश्च प्रादिटिलोप इवात्रापि उभयसंबन्धी टिलोपो बाध्यत इत्यदोषादिति बोध्यम्। एवं प्रेष्ठश्रेष्ठज्येष्ठादावपि बोध्यम्। असिद्धत्वात् युगपत् भावनत्वसंभवे बाधकत्वमिति वार्तिकमतेनेति बोध्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। यदि त्वपप्रदित्यादावभ्यासेऽकारश्रवणेन तत्सचारितार्थ्यमुच्यते तदोक्तरीत्येव तत्प्रत्याख्यानपक्षे न दोषः॥ ॥

एवंश्रेष्ठेति। इदंभाष्येस्पष्टम्। अशश्रदित्यादौयथानचारितार्थ्यन्तयोनधातौनिरूपितम्। चुरादौरेफाद्युच्चारणसामर्थ्यादपितद्भावोबोध्यः। लोपापवादस्य। टिलोपा
पवादस्य। नभविष्यतीति। नचविनन्तेप्राप्तटिलोपस्यबाधेपितन्त्रकृतौप्राप्तस्यबाधेमानाभावः। सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायेनटिलोपद्वयस्यापिबाधादितिभावः।
नान्तेतुनस्तद्धितइतिभवत्येव येननाप्राप्तिन्यायेनलुकाटेरित्यस्यैवबाधात्। मतोर्लुक्प्राप्तवस्यायान्तस्याप्रवृत्तेश्च। पुंवत्त्वविषयेटिलोपोभवत्येव। पुंवत्त्वस्यटिलो।
पेनयेननाप्राप्तभावात्। भस्याढइत्यस्यप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवप्रवृत्त्यात्तादृशस्यैवातिदेशेनतत्कालेटिलोपाप्रवृत्तेः। लुकोपवादभूतस्येति। समानाधिकरणम्। क।

एवंश्रेष्ठज्येष्ठयोरपि। स्रग्वान्। स्रजिष्ठ इत्यत्रतुलोपापवादस्यविन्मतोर्लुकस्तस्मिन्लस्येप्रवृत्तत्वान्नभविष्यति। एषैवह्यनेकासुगतिः। तथाहिदृंष्ट
मयस्त्वनेकासोप्यवशिष्टस्यनेष्यते। टिलोपोभाष्यकारेणप्रवृत्तेविन्मतोर्लुकि। लुकोपवादभूतस्यतस्मिन्नस्येप्रवर्त्तनात्। करिष्ठादावपिदलुल्स्यन्तृलोप।
स्यप्रवर्त्तनात्। कैयटमाधवादिग्रन्थाश्चेहानुकूलाइतिशब्दकौस्तुभेप्रपञ्चितमितिभावः। अङ्गवृत्तपरिभाषयावृद्धिमकृत्वात्वदयतिमदयतिइतिके
चिदिच्छन्ति। युष्मयतीति। यद्यपियुवावौद्विवचनइत्यर्थग्रहणन्तथापिइहयुवावौनस्तोविभक्तिपरत्वाभावात्प्रातिपदिकादेवहिणिजितिबहवः। सु
बन्तादितिहरदत्तपक्षेपिविभक्तेर्लुकापहारात्। नचप्रागेवादेशोस्त्विति वाच्यम्। अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतिन्यायात्। अथयण्य न्ता
त्क्विपिकश्चिद्विशेषउच्यते। त्वांमावाचष्टइत्यास्व्येयैके। त्वाप्। माप्। त्वाद्। माद्। त्वदृं इतिप्रागुक्तम्। तदभेदेनत्रिधाप्रातिपदिकानि। युवामावाम्। युष्मान
स्मान्वाचष्टइत्याख्येयस्यानेकत्वेत्वमयोरभावायुष्म अस्मइतिमान्तेप्रातिपदिकेइत्यं प्रातिपदिकात्सादयः॥ ९९ रिष्ठेकर्तृशब्दादिष्ठन्। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलो।
मद
पः। प्रातिपदिकादेवेति। अन्यथासुपइत्येववदेत्। तत्करोतीतिवार्त्तिकेतदितिकर्मपदत्वेनद्वितीयान्तात्प्रत्ययइतिहरदत्तः। अरुचिबीजन्तूक्तमेव। अथेति। एतदार।
भ्यसर्वसुब्भ्योतुवृत्तिस्यमाधवानुरोधेन। वस्तुतः सावेकाचइतिसूत्रभाष्येतन्मतेः प्रतिषेधोवक्तव्यस्त्वयामयानवक्तव्यः सप्तमीबहुवचनेसोयदेकाज्रूपन्ततःपरत्वाभा
वादिति। भाष्याप्रामाण्येनैकत्वेणपत्तात्करनभिधानस्यावश्यकत्वादिदङ्चिन्त्यम्। अन्यथात्वासुमासुइतिसावेकाज्रूपात्पराभ्यामित्यादौतृतीयादिरस्तीतितदर्थनि
षेधस्यावश्यकत्वेनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। अभिव्यक्तेतिन्यायस्तुपदोद्देश्यककार्यविषयेइत्यसकृदावेदितम्॥ १ ॥ ॥
यक

म.श.
उ.
७१

।सुत्यपसेद्दति।त्वादयतिमादयतोः क्विपीत्यर्थः।मान्तात्परत्वानपायादिति।मान्तात्परत्वेनदृष्टस्याच्छ्वदसानपायादित्यर्थः।त्वमहमित्यादौलोपायमान्ताच्छेषत्वेन
दृष्टस्यलोपइतिव्याख्यायास्तत्रावश्यकत्वादितिभावः।इतिमतेतुनेति।मान्तशेषत्वेनदृष्टस्यतत्राभावादितिभावः।परिग्रहणसामर्थ्यादिति।परिग्रहणंयत्रमान्तापेक्ष
यापरिशिष्टमस्तितत्रैवादेशार्थम्।कटिपर्यन्तंवस्त्रमित्युक्तेऽग्रेकिञ्चिदस्तीतिनियमेनप्रतीतेः।अतएवभाष्येऽवधिद्योतनार्थंपरिग्रहणंकर्तव्यंमान्तस्तेत्युच्यमाने
यत्रैवमान्तेयुष्मदस्मदीतत्रैवादेशाः स्युः।कृत्स्नमान्तेयुष्मानाचष्टेइतिणिचियुष्मयतेश्वाप्रत्ययेइत्युक्तम्।अवधिद्योतनार्थमित्यस्यान्तशब्देउत्तरावधिवाचकताद्योतना
र्थमित्यर्थः।पर्यन्तशब्दस्यलोकेतथैवप्रयोगात्लोकेऽग्रेकिञ्चित्सत्त्वएवदेशकालयोरवधित्वव्यवहारात्।परिग्रहणाभावेतुयतःपूर्वोस्तिपरश्चनास्तिसोऽन्तइति।

ततोयथायथंङे·प्रथमयोरम्।शसोन।भ्यसोभ्यम्।पञ्चम्याअत्।एकवचनस्यच।युष्मदस्मद्भ्यांङसोश्।सामआकमितिसूत्रसप्तकेनसुपामादेशाःस्युरेव।प्रकृ
तिभागस्यतुयथायथमात्वयत्वेस्तएव।शेषेलोपस्तुआत्वयत्वनिमित्तेनरविभक्ताविति व्याख्यानेभवत्येव टिलोपाभावेनमान्तात्परत्वानपायात्।टिलोपं
स्वीकृत्यपुकापकारान्तत्वमितिमतेतुन।आख्येयस्यानेकत्वेपिन।नत्रहिशेषेलोपेनापहार्यस्मान्तात्परणाविस्थदित्यतिदिष्टेनटिलोपेनैवापहृ
तङि·स्त्व।त्वाहौयूयवयौतुभ्यमह्यौनवममावपि।मपर्यन्तस्यविरहादाख्येयेकेभवन्तिन।आख्येयस्यत्वनेकत्वेभवन्तिनभवन्तिच।तथाहिमान्त
स्येत्येवसिद्धेपरिग्रहणसामर्थ्यान्मान्तत्वावस्थायान्नेत्येकंमतम्॥ ९९ भाष्योक्तेर्मान्तपदस्यमुख्यार्थत्वलाभायक्वौत्नुप्तमित्यस्यप्रवृत्त्यातत्रैवादेशाःस्युरितिभा
वः।अत्रकेचित्।अत्रपक्षेत्वामाचष्टेइतिविग्रहेपित्वमादिभ्यःपूर्वंनित्यत्वाट्टिलोपःटिलोपेनदग्धाप्राप्त्वमादीनामनित्यत्वात्।एवञ्चनत्राधियुष्मयतीत्येव।किञ्चात्रपक्षे।
विभक्त्यादेशाअपिनभवन्तिपूर्वस्मात्परस्यविधिसंत्वन्नणिलोपस्यस्थानिवत्वात्क्वौत्नुप्तमित्यस्याश्रयणेतुनदृढतरंमानमित्याहुः।तन्न।टिलोपस्यापित्वमादिषुकृतेषुअ
न्तरङ्ग·त्वात्परस्वरूपेप्रकृत्यैकाजित्यस्यप्राप्त्याऽनित्यत्वात्।नचवाणोदाङ्ग·मितिपररूपंबाधित्वाटिलोपस्यैवप्राप्तेःसनित्यः।तस्मान्नित्यत्वात्।अतएवत्वादयोहि।
लक्ष्यताइतिपक्षेणनफलभेदः।यस्यचलक्षणान्तरेणनिमित्तंविहन्यतेतस्याप्यनित्यत्वाङ्गीकारात्।अतएवभाष्येयुष्मानाचष्टेइतिणिचोविग्रहप्रदर्शनत्वकृत
द्विवचनान्तविग्रहाप्रदर्शनवत्तदप्रदर्शनमितितत्रार्थसाधकमित्यन्येपरिग्रहणाभावेइति।सामानाधिकरण्यान्वयस्योचित्यात्मान्तएवस्यादितिभावः॥ ९ रम·
७३

सतितुतस्मिंश्चिति।तत्सामर्थ्यात्।युष्मदस्मदोरवयवौ यौमपर्यन्तावितिव्याख्यानादमानेसिद्धंव्यपदेशिकद्भावेनमान्तेचसिद्धम्।अतएवत्वाहादावकारोच्चारणंचरि
तार्थम्।अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्तुपरकार्यविषयइतिभावः।अत्रनभवतीतिमतंयुक्तम्।अन्येपरिग्रहणेनमणिमन्त्रादिन्यायेनसामानाधिकरण्यान्वय।
बाधःकर्तव्यःस्यात्।आद्येत्वसंभवान्नबाधः।किंत्वान्येऽवधियोगनार्थमितिभाष्यासामञ्जस्यंमपर्यन्तस्येतिचाद्येनगुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः।त्वाहौसाविन्यत्रा

परिग्रहणाभावेमान्तस्यैवस्यात्।सतितुतस्मिन्मान्तेतनोधिकेचभवतीतिमतान्तरम्।उभयमपीदमाकरेस्थितम्।तत्राख्येयद्वित्वेसुजसङेङसुप
रत्वाहादिप्रवृत्तावपिवचनान्तरेषुविभक्तिपरत्वाद्युवावौएकस्मिन्नितेस्तएव।मतान्तरेतुनत्वाहादयोनापियुवावावितिविवेकः।अथरूपाणि।
आख्येयैकपदान्तयोः।सौ।त्वम्।माम्।वृद्धिर्नेतिमते।त्वम्।मम्।टिलोपपक्षेद्वयोरप्येवम्।पान्तयोस्तुपक्षेत्वापम्।मापम्।पक्षान्तरेत्वाम्।मामित्येवाद्
त्यसंकलनयात्रीणि॥३॥औङि।त्वाम्।माम्।जसि।साविवत्रीणि।अम्औटोः।त्वाम्।माम्।शसित्वान्मान्।आङि।त्वाया।माया।अदृद्धौतुत्वया।मया।त्वाभ्यां
माभ्यां।त्वाभिः।माभिः।ङ्ये।अम्शेषेलोपः।वृद्धिपक्षेआतोधातोरित्यालोपः।त्वम्।मम्।पक्षेत्वायम्।मायम्।त्वाभ्याम्।माभ्यांभ्यसिरूपत्रयम्।त
याहि।अभ्यमादेशपक्षेशेषेलोपेअतोलोपेचत्वभ्यम्।मभ्यम्।इदन्त्वेत्वभ्यम्त्वद्यौस्तुस्यम्।भ्यमित्वाभ्यम्।माभ्यम्।वृद्ध्यभावेप्राग्वदेव।पान्तयोस्तु।अ
भ्यमित्वापभ्यंमापभ्यमितिविशेषः।त्वत्।मत्।त्वापत्।मापत्।त्वाभ्याम्।माभ्याम्।त्वत्।मत्।त्वापत्।मापत्।त्वम्।त्वापमाप।त्वायोः।मायोः।अवृद्धौत्वयोः।
मयोः।त्वाकं।माकम्।त्वापाकं।मापाकम्।त्वायि।मायि।त्वयि।मयि।त्वायोः।मायोः।त्वयोः।मयोः।त्वासु।मासु।एवंच्च्वआख्येयैकेत्रसुजसोश्चतुर्थ्यांश्चभ्यसि
चत्रयम्।शेषङिरामभ्यस्तुरूपद्वेअन्यत्रैकमितिस्थितम्।आख्येयेद्वित्वेतुसौ।त्वम्।अहम्।प्रकृत्यादेशाभावे।युषम्।असम्।शेषेलोपस्याप्यभावेयु
कारोच्चारणंतुश्वेतवहोक्थशसि निवाचार्यसाधकमितिबोध्यम्।एकंमतमिति।असमुखंमतमित्यर्थः।एकस्मिन्नतरनि।भवन्तीत्याद्यम् ष्मम्।अस्मम्॥
तइत्यर्थः।मतान्तरेत्विति।नभवन्तीतिसुखमनइत्यर्थः।नापियुवावाविति।नाप्यमादयःसुपामादेशाइतिबोध्यम्।त्वांमामिति।शेषेलोपइत्यन्त्यलोपेइदम्।नदाह।टि
लोपेति।यत्तुकैयटेनत्वांदमादन्त्वदंमदमितिचेत्युक्तम्।तन्न।शेषेलोपप्रवृत्तौबाधकाभावादितिभावः।पक्षेमपर्यन्तान्छेषस्यलोपइतिपक्षे।पक्षान्तरेअन्त्यलो

त्रीणीति। प्रकारचतुष्टयेपीत्यर्थः। सा विवेति। सावुक्तानीवेत्यर्थः। अमौटोरिति। द्वितीयायाञ्चेत्यात्वात्। पक्षेइति। मपर्यन्ताच्छेषस्य लोप इतिपक्षेइत्यर्थः। अन्त्यलोपेतु
त्वममित्येव। तुल्यमिति। अङ्गद्वावन्त्यलोऽपेतोगुणइतिपररूपमितिभावः। विशेषइति। भ्यमित्वन्त्यलोपेनाभ्यंमा। भ्यमित्येव। शेषस्य लोपस्त्वत्रनेत्युक्तङिन्दामयस्सइति। ङिद्वन्नेषु।
आमिभ्यसिचेत्यर्थः। युषमसमितिपाठः अन्त्यलोपः। शेषेलोपस्याप्यभावेइति। टिलोपपक्षेइत्यर्थः। युवामावामिति। आत्वात्परत्वाद्युवावौः कृतयोःपुनःप्रसङ्गविज्ञानादात्वमिति
भावः। भ्यमादेशपक्षइति। अत्रभ्यमभ्यमोः फलेविशेषेणभ्यसोभ्यमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधापत्याभाष्येएषामनभिधानमुचितम्। अत्ररूपलेखस्तुमाधवानुरोधात्। युष्मभ्य

इत्थंत्रीणि। युवाम्। आवां युषाम्। असाम्। जसि यूयम्। वयम्। युषम्। असम्। युष्मम्। अस्मम्। अम्औटोः युवाम्। आवाम्। युषाम्। असाम् युवान्। आवान्।
युषान्। आसान्। युवा। अव्या। युष्या। अस्मा। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युषाभ्याम्। आसाभ्याम्। युवाभिः। आवाभिः। युषाभिः। असाभिः। तुभ्यम्। मह्यम्। युषम्। असम्।
युष्मम्। अस्मम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युषाभ्याम्। असाभ्याम्। युवभ्यम्। आवभ्यम्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। भ्यमादेशपक्षेतु युष्मभ्यम्। अत्रसंयोगान्तलोपो
न। भाष्यइत्यनुवर्त्तनात्। अननुवृत्तिपक्षेन। युड्भ्यम्। अस्मदस्तुस्कोरितिसलोपे। अभ्यम्। शेषेलोपेतु। ओभ्यम्। युवत्। आवत्। युषत्। असत्। युष्मत्। अस्म
त्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युषाभ्याम्। असाभ्याम्। भ्यसिङसिवत्। त्रीणि। तव। मम। युष। अस। युष्म। अस्म। युव्योः। आव्योः। युष्योः। अस्योः। युवाकम्। आवाकम्। युषाकम्
। असाकम्। युष्माकम्। अस्माकम्। युव्यि। आव्यि। युष्मि। आस्मि। युव्योः। आव्योः। युष्योः। आस्योः। युवासु। आवासु। युषासु। असासु। एवञ्चचतुर्थ्याभ्यसिचत्वारिव्याख्यानेष्वन्यथा
न्यतः। सुजसङेङस्ङसिभ्यस्सुआमिचत्रीणित्रीणिनिश्चिनु। अथास्वेयवहुत्वेरूपाणि। त्वम्। अहम्। युषम्। असम्। युष्मम्। अस्मम्। युषाम्। असाम्। युषान्। असान्। युष्या। अस्मा। यु
षाभ्याम्। आसाभ्याम्। युषाभिः असाभिः तुभ्यम्। मह्यम्। युषम्। असम्। युष्मम्। अस्मम्। युषाभ्याम्। असाभ्याम्। युषभ्यम्। असभ्यम्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। युड्भ्यम्॥

मितिशेषेलोपस्यटिलोपत्वेइदम्। अन्त्यलोपत्वेतु युड्भ्यमित्येव। ङसिवदिति। ङसा विवेत्यर्थः। भ्यसिचत्वारीति। इदं स्वलिखितरूपापेक्षया। अभ्यमिशेषेलोपस्यान्त्यलोपत्वेयुषभ्यमस्।
भ्यमितिरूपमादायपञ्चेतितत्वम्। युषामसामिति। अत्रयुवावौनतद्विधायकसूत्रेद्विवचनपदघटकद्विशब्देनसूत्रेगृह्यमाणयुष्मदाद्युपस्थितंसंबोध्योच्चारयितॄणांरेवग्रहणनतद्रूपार्थे।
द्वयवाचकयोरेवनतदादेशादितिभावः। कैयटस्तुअनयोरपिस्थानिवद्भावेनगृह्यमाणरूपतयास्थानकर्त्तृद्वयवाचकयोरत्यादेशंमत्वायुवामावामित्याद्याह युड्भ्यमिति। युष्मभ्यमित्य

भ्यसितुत्रयमिति। इदंयुष्मदिस्वलिखितरूपापंक्षयाबोध्यम्। क्लीलुस्त्रेति। अस्मात्राग्यवणेप्रमाणन्तुमानेऽधिकेचप्रवृत्तिरित्येवंकैयटेनमतान्तरतयाकृतंभाष्यव्या
ख्यानमेवेतिदिक्। सन्निपातेति। विभक्तावन्त्यलोपेऽदन्ततायांमध्यैगपितद्विघातःस्यष्टरुवेतिभावः। हेत्वंहमेति। अदन्ताआदेशाइतिपक्षेइदम्। हलन्ताआदेशाइतिपक्षे।
निदस्त्विन्यमसंप्रसारणमिति। नचतत्रनकारग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकात्कथमिहसंप्रसारणम्। टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। अनइत्यपकर्षपक्षेलोपस्यस्थानिवद्भावेन

अस्म्भ्यम्। ओभ्यम्। युष्मत्। असत्। युष्मत्। अस्यत्। युषाभ्याम्। अस्माभ्याम्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। युषत्। असत्। युष्मत्। अस्मत्। नव। मम। युष। अस।
युष्म। अस्म। युष्योः। अस्मोः। युषाकम्। असाकम्। युष्माकम्। अस्माकम्। युष्मि। अस्मि। युष्योः। अस्मोः। युषासु। अस्मासु। एवंङसिभ्यसाम्। सुडूरूपेच
तुर्थीभ्यसितुत्रयम्। सुजस्ङेङसुचतथाख्येयभूम्येकमन्यतः। इहसर्वत्रप्रकृत्यादेशयत्वात्त्वशेषेलोपेषुकर्त्तव्येषुणिलोपोनस्थानिवत्। क्लीलुप्त
त्वादितिदिक्। अत्रेदमवधेयम्। कृतःकर्त्तव्यऽसञ्ज्ञायामिति विशेष्यनिघ्नोक्तेरिह त्रिलिङ्गता। तत्रस्त्रीत्वेटाप्प्राप्तः। सचयद्यप्यलिङ्गत्वाट्टिलोपाद्दे
तिकेवलेउक्तयारीत्यासमाधातुन्नशक्यते। तथापिसन्निपातपरिभाषयासमाधेयः। क्लीबत्वेतुसुजसोरसर्वनामस्थानत्वेनभत्वादातोधात्वोरित्या
लोपेत्वमित्येवरूपम्। अतृद्विवादिनांसंबोधनेएङ् ह्रस्वादितिहल्मात्रलोपे। हेत्व हेम। प्रकृतमनुसरामः। भत्वादिति। इष्टवदित्यतिदेशेनभ
सञ्ज्ञायांसत्यांश्वयुवेतिसूत्रेणसंप्रसारणम्। नचाऽतद्धितइतिपर्युदासात् कथमिदमितिवाच्यम्। णेस्तद्धितत्वाभावात्। नचातिदेशेनतद्धितत्वम्। इ
ष्ठनीवकार्य्यंह्यतिदिश्यते। नचतद्धितेसंप्रसारणंनेतिनिषेधोस्ति। यद्धातिदिश्येतपर्युदासोह्ययम्। तथाचतद्धितेनविधिर्नप्रतिषेधः। नन्वेवम
पिदविष्ठइत्यादेइष्ठनिओर्गुणःपूर्वस्यद्दष्ट इति इष्ठाप्यतिदिश्यतेइति चेन्नैवम्। तस्मिन्कर्त्तव्येसंप्रसारणटिलोपयोराभीयत्वेनासिद्धत्वात्॥ ५

तंबोध्यम्। अत्र तन्त्वार्थसमाजप्रसंस्वन् शब्दत्वन्तुसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेन। इष्ठनीवेति। इष्ठनियदृष्टन्तदतिदिश्यतेटिलोपादीतिभावः। ब्रह्मिष्ठइत्यादौदृष्टत्व
मात्रेणटिलोपातिदेशोभवत्येवेतितात्पर्यम्। श्वन्शब्दादिष्ठनोभावेनतत्रसंप्रसारणाभावेनतदतिदेशोऽशक्यइतिबोध्यम्। तद्धितेनविधिर्नप्रतिषेधइति। शाब्दः
प्रतिषेधइत्यर्थः। आर्थस्यसत्वेपितदतिदेशमानाभावइतिभावः। तत्रशङ्कते। नन्वेवमिति। असिद्धत्वादिति। परत्वेनाचोञ्णितीतिवृद्ध्याबाधान्नेत्यपिबोध्यम्॥ ५

म.रा.
उ.
७५

दिलोपोनेति। प्रकृतिभावादितिभावः॥ इनिरीत्वमिति। अतिदेशेनभत्वात्। अचशब्दस्याश्रूयमाणत्वाच्चेतिभावः। इदमीत्वमातः पूर्वमन्तरङ्गत्वादितिबोध्यम्। अमुमञ्चयती।
ति प्रसज्येतेत्यनुकर्षः। वल्लिबन्धयतीति। इदंहेतुमतिचेत्यत्रस्पष्टंभाष्ये। मुशब्दस्येति। तदसिद्धत्वेहिदशब्दस्यद्विःप्रयोगःप्राप्नोतिइष्यतेतुमुशब्दस्येतिभावः। विहितत्वादिति
॥ टेरित्यस्यैवेति। तच्चेहप्रकृतिभावेनविहतमितिभावः। उदीचयतीति। उपसर्गस्यपृथक्करणादच्छब्दाण्णिच् इतिटिलोपोन। उदईदितीत्वम्। उदैचिचदितिणिलो
पस्यद्विर्वचनेचीतिस्थानिवत्त्वात् चिशब्दस्यद्वित्वम्। प्रत्यचिचदिति। अचइत्यस्यलोपः। चिशब्दात्पूर्वमटियणादेशः। तिरापयतीति। इहनिरसः पृथक्करणंनास्ति।
अनुपसर्गत्वात्। अतः प्रकृत्यैकाजितिनप्रवर्त्ततेतदाह। अञ्चेरिति। देवद्र्यञ्चमिति। नन्विहाख्यानात्कृतस्तदाचष्टइतिकारकस्यपृथक्करणादिकंस्यात्। ततश्च
देवानञ्चयतीतिप्रसज्येत। नचकृत्प्रकृतेरादेशसत्त्वेवतत्प्रवृत्तिः। प्रकृतिप्रत्यापत्तिसन्नियोगशिष्टत्वादितिवाच्यम्। राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तेरितिचेन्मै
वं। श्रूयमाणेकृतितत्प्रवृत्तेः। इहचविनोलुप्तत्वात्। एतच्चकृल्लुक्सन्नियोगशिष्टत्वाल्लभ्यते। किंचमहाजनप्रवादविपर्यासीभूतार्थविषयकमेवतत्। आख्यानग्र
हणमासमर्थ्यात्। तादृशानामेव। भाष्यादावुदाहृतत्वाच्च। आमुमुआयदिति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेइतिमुशब्दस्यासिद्धत्वंन। स्वयतीति। अव्ययानांभमात्रेटि
लोपः। प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावस्तुटेरित्यस्यैवबाधकः। येननाप्राप्तिन्यायात्। आनन्तर्याच्च। असस्वदिति। णौकृतत्वेनटिलोपस्यस्थानिवत्त्वात्स्वशब्दस्यद्वित्वमिति
मतेनेदम्। वस्तुतस्तुअजादेशःस्थानिवत् अयन्तुअल्लोपादेशः। अतोचणिक्वहितस्यैवद्वित्वन्तदाह। असिस्वदिति। भावयतीति। इष्ठस्येयिट्चेतिसूत्रेणाण्णिविहित
त्वाट्टेर्भूभावः। ननुयिडागमोपितर्हिणेरस्त्वितिचेन्नैवम्। इष्ठवदितिहिसमभ्यन्ताहतिः। णाविस्युपमेयेसप्तमीदर्शनात्। तेनेष्ठनिपरेपूर्वस्ययत्कार्यन्तदतिदिश्यते।
नन्विष्ठेनोपि। किंचप्रातिपदिकस्येत्युक्त्यापीत्थंलभ्यते। टेरितिसूत्रेकैयटेनभावयतीतिस्वमतेनोदाहृत्यवहयतीत्यकीयमतत्वेनोपन्यस्तम्। हरदत्तादयस्तुतदेव
प्रबलमितिमन्यन्ते। सन्नियोगशिष्टपरिभाषयापीडभावेभूभावस्याप्यऽभावादिति। वस्तुतस्तुइष्ठवदितिकार्यातिदेशःप्राधान्यात्। एवञ्चेष्ठनिदृष्टेभूभावेसचेहवि
भूभावस्येतिशेषः। स्पष्टस्वेति। नचेष्ठरूपनिमित्त वैकल्यमात्रप्रयुक्तेटिलोपाद्युपदेशाप्रवृत्तावतिदेशस्यचारितार्थ्यंने(धत्ते। तथाचसन्नियोगशिष्टत्वाभावःस्पष्टएव॥
सन्नियोगशिष्टन्यायेनापिबोधितामाप्तौनद्यापारेमानाभावइतिवाच्यम्। तत्रापिप्रवृत्तौबाधकाभावात्। उपदेशाप्राप्तावतिदेशइत्येवनियमः। नत्वेकनिमित्तवैकल्यप्रयुक्ताप्राप्तौ
वेतिमात्रनामात्रादितिकिं॥

राम.
७५

नरेतदिति। वहयतीत्यस्मारुचिप्रसक्तमित्यर्थः। इत्यर्थादिति। नाग्लोपीतिनिषेधसुनन्नघटितानित्यत्वान्नेत्यभिमानः। सदृशलाक्षणिकश्रीशब्दात् णिचि श्रीसदृशींशोभावन्तेना
करोदित्यर्थइत्यन्ये। असस्रजदिति। नचिदमयुक्तंणौचङीतिसूत्रेनाग्लोपीतिप्रत्याहारग्रहणस्यचङ्परेलोपोबलीयानित्यर्थेज्ञापकत्वंवदतोभाष्यकृतःप्रामाण्यादिकारोपधाण्णेरभा
वस्यैकैयदाद्युक्तत्वात्। नचेकारीकारान्तेलोपस्यस्थानिवत्वादेवह्रस्वाप्राप्तौअकग्रहणवैयर्थ्याज्ज्ञाप्यंमौढिवादइतिवाच्यम्। चङ्परनिर्ह्रासेस्थानिवत्वनिषेधादितिचेन्न। स्त्रग्वि
नशब्दाण्णिचिविनलोपेङ्कृतेनितह्यभावेननाग्लोपीत्यस्यप्रवृत्तौफलाभावेनज्ञापकस्यसुस्थत्वात्। इतोणेरभावेहिलुग्विधायकेविनग्रहणंव्यर्थमेवस्यात्विन्विषयेमतोःस
नरेतद्वुनयति। वहुयतीत्यन्यइति। श्रीमतीमिति। एतेनससन्वरिहर्भुवनान्तरेषुयांयदृच्छयाशिश्रयदाश्रयःश्रियामितिमाघश्लोकेऽशिश्रयदितिप्रयु
रःयाग्लोपित्वाभावातः। श्रीमतीमकरोदित्यर्थात्। पयसयतीति। अत्रेदमवधेयम्। विन्मतोर्लुकिसन्वद्भावादिकन्न। अग्लोपित्वात्। अनग्लोपिनेतिसिद्धान्तस्यभाष्या
रूढत्वात् तेनस्त्रग्विनमास्यत् असस्रजत्। पयस्विनीम्। अपपयसत्। गोमन्तम्। अजुगवत्। स्त्रजंपयइत्यादिविग्रहेतुअसिस्रजत्। अपीपयत्। अजूगवदित्यादि।
एवञ्चप्राचासुध्यातोःसन्वद्भावोवेतिव्यवस्थायाःरूत्यंयदुक्तंतन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम्। स्थवयतीति। अत्रगुणस्याचोञ्णितिवृद्धिःप्राप्ताअङ्गवृत्तपरिभाषयाप्रातिपदि
काद्धात्वर्थेइतिवहुलग्रहणाद्वानेतिसिद्धान्तःएवञ्चस्थवयतियवयतीत्यत्रापि। ज्यापयतीति। वृद्धस्यचेतिज्यः। सचप्रियस्थिरेतिवर्षादेशेनसहविकल्प्यतेतदाह। वर्षय
तीति। उरुमिति। अत्रवरादेशेवृद्धिर्नेतिसुधातुवृत्तौमाधवः। ऊर्णोतिर्धातुवृत्तौतुसएववृद्धिमुदाजहार॥ बाहुलकादिहवृद्धिविकल्पइतितदाशयंध्वनयन्नुदाहरति।
वरयति। वारयतीति॥ इतिनामधातुप्रक्रिया॥ कण्ड्वादि। धातोरित्यनुवर्ततेवेतिनिवृत्तन्तदाह। धातुभ्योनित्यमिति। द्विधाइति। यदिहिप्रातिपदिकान्येवसुःत
र्हियकःकित्वंव्यर्थंस्यात्। नहिगुणनिषेधार्थम्। यदितुधातवएवसुःतर्हिकांश्चिद्दीर्घान्तात्रपठेत्। अकृत्सार्वेतिसिद्धत्वात्॥ १९ त्वेननसुकैवस्त्रजिष्ठ इत्यादिसि।
द्धे। विन्नात्तुनेष्टनादिरजादीगुणवचनादेवेत्युक्तेः। अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वञ्ज्ञातस्यभत्वस्यणिलोपेप्यनिवृत्तेर्नकुत्वमितिदिक्। गोमन्तमजुगावदितिपाठः। अचोञ्णिति।
नि वृद्धेर्दुर्वारत्वात्। प्रापयतीतिभाष्योदाहरणेनदर्शनात्स्त्रजयतिन्यायेनवृद्ध्यभावेतुह्रस्वपाठोपिसूपपादः। असिस्रजदित्युत्तरमपपयदितिपाठः। पयस्शब्दात्णिच्य
ग्लोपित्वात्। सिद्धान्तइति। दवयतीतिदेरितिसूत्रेभाष्येउदाहरणात्। अतएवादेशोनरमुपधावृद्धिरपिनेतिभावः। वारयतीतिवरयतीत्युचितं दवयवतीतिवत्। इतिनामधा

सार्थकइति। नैतेभ्यः क्विप् ह्रस्वनइतिभाष्येणयगन्तेभ्यः क्विबभावात्यङ् न्तेभ्यः क्विपेदंसिद्धमितिनशङ्क्यमित्यर्थः। कृञर्थेइति। करणइत्यनुवर्त्ततेइतिनद्भावः। कृञर्थाद्वि

द्वैविध्येतुधातुभ्योयकिगुणनिषेधेनकित्वंसार्थकम्। कण्डूरसूरित्यादियग्रहितप्रयोगसिद्ध्यादीर्घपाठोपिसार्थकः। उक्तञ्चभाष्ये। धातुप्रकरणाद्धातुःकस्यचा
सञ्जनादपि। आहचायमिमन्दीर्घमन्येधातुर्विभाषितइति। यत्तुप्राचोक्तम्। कण्ड्वादिभ्योयकस्यात्कृञर्थेइति। यच्चकण्डूंकरोतिकण्डूयतीति। यच्चनामधातु
त्वाद्यथेष्टन्दीर्घेतप्राप्तेकंड्वादेस्तृतीयस्येतिनियम्यतइतितदेतत्सर्वमाकरविरुद्धम्। अनेकदोषग्रस्तञ्च तथाहि। कृञर्थेइत्युक्त्याकरणे इत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्य
ते। नचव्यर्थप्रत्युतानर्थकारिणिजन्तेष्विवप्रकृतिप्रत्ययाभ्यांव्यापारद्वयप्रतीत्यापत्तेः। कण्डूंकरोतीतिविग्रहोप्यशुद्धः। नचप्रातिपदिकान्येवकण्ड्वादयः।
तेभ्यश्चकरणेयगितितस्याशयउचितः। धातवःप्रातिपदिकानिचेतिकण्ड्वादयोहिद्विधाइत्यस्यप्राचाप्युक्तत्वात्। अतएवनामधातुत्वादित्याद्यप्यशुद्धमेव।
धात्वधिकाराद्धातुभ्यस्सवयगितिसिद्धान्तात्। धातोर्लडादौकण्डूवतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गाच्च। सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्योयकिअदन्तोपासंभवेनसुखयतीत्याद्य
सिद्धिप्रसङ्गाच्च। यत्तुपरिष्कुर्वन्तिइत्यङ्घ्रि·लग्रन्थाशयः। कण्ड्वादौनिप्रातिपदिकान्येवयक्ष्वैकल्पिकः। अतएवोक्तङ् कृञर्थेइतिविगृहीतञ्चक
ण्डूङ्करोतीतिनहिधातुभ्योयकिप्रातिपदिकेभ्योवानित्ययकिअयंविग्रहःसंभवति। एवञ्चनामधातुत्वाद्यादिसम्यगेव। कथन्तर्हिद्वैविध्यमुक्तमितिचेत्।
इत्थंयगन्ताःसन्तोधातवः। केवलास्तुप्रातिपदिकानीति। यद्वायगन्तधात्ववयवेषुतेषुधातुशब्दोगौणः। प्रत्ययसदसद्भावाभ्यामवस्थाभेदाच्चद्वैविध्य
म्। नचैवंसुखयतीत्यादौअतोलोपोनस्यादितिवाच्यम्। यकःकित्त्वेनावश्यकत्वाद्व्याघवाच्चार्द्धधातुकस्यैवज्ञापनात्। अतएवद्विधाइत्येवोक्तंनतुधातु
भ्योयगिति। अत्रेदंवक्तव्यम्। प्रातिपदिकाद्विधानकरणेइत्यस्यानुवर्त्तनञ्चनतावत्सूत्रानुगुणम्। त्वदुक्तपक्षेहियङ्विधेःप्रागेवयकंविदध्यात्। धातो
रित्यस्यानपेक्षितत्वात्। यथान्यासपाठस्तुधातोरित्यस्यसंबन्धमेवद्रढयति। हेतुमतिणिङ्पूधूपेतिपूर्वोत्तरसूत्रयोर्धातुग्रहणसंबन्धस्यनिर्विवादतया
तन्मध्यदेशपठितेकण्ड्वादिसूत्रेतुइपेक्षायांबीजाभावात्। आर्द्धधातुकसञ्ज्ञारूपफलस्ययङादौनिर्णीतस्ययकापिस्पष्टत्वाच्च॥ ॥

वस्तायाङ्कुण्डूमित्याद्यपीतितत्तात्पर्यम्। नचप्रातिपदिकान्येवेति। तानिचफलांशमात्रार्थकानीतिभावः। अदन्तोपासंभवेनेति। आर्द्धधातुकत्वाभावादितिभावः॥ ६

दिगिति। दिगर्थस्तु यथेष्टं नामधातुष्विन्त्येवसिद्धे कण्ड्वादेस्तृतीयस्येत्यस्य नियामकत्वापत्तेर्गौरवम्। ममतु विद्यर्थत्वं स्पष्टमेव। नामशब्दस्य सुबन्तपर-
त्वेतु नदप्राप्त्या मूलविरोधः। किंच कण्डूरित्यादौ सत्त्वभूतार्थाभिधानात् यक् समभिव्याहारे चासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादर्थभेदेन शब्दभेदाच्च।

एतेनावश्यकत्वाद्यगाद्यवाच्याई धातुकत्वमेवयकः किन्त्वेनज्ञाप्यत इति प्रत्युक्तम्। अप्रकृतस्याई धातुकत्वस्य कल्पने प्रकृतधात्वधि
कारत्यागेच विपरीत गौरवस्योद्भटत्वात्। यङादीनामिव यकोप्याई धातुकत्वसञ्ज्ञाया अनायाससिद्धत्वाच्च। नापीदं भाष्यानुगुणम्।
धातुप्रकरणादित्यादिभाष्येण सह विरोधस्य स्पष्टत्वात्। नापि व्याख्येयग्रन्थानुगुणम्। द्वैविध्यग्रन्थस्य हृदयशून्यत्वापत्तेः। यत्तु व्या-
ख्यातं यगन्ताः सन्तो धातव इत्यादि तदपिन। यगन्ताः कण्ड्वादय इत्यस्य व्याहतत्वात्। नहि यगागमो येन तद्वि शिष्टः कण्ड्वादिः स्यात्
। कण्ड्वादय इत्यस्य न द्विशिष्ट समुदायोर्थ इति चेत्। नर्हि ना सौ प्रातिपदिकमिति स्पष्टमेवं। किंच सकलप्रातिपदिकानाङ्कूजादि
प्रकृतित्तया कण्ड्वादितुल्य द्वैविध्यसत्वात्। किमेषामेव विशिष्य तत्कथनेन तस्माद्यथाकरमेव गुणगृह्ये प्रहीतुमुचितमिति दिक्।
अस्तु। केचिन्मनस्युपतापे इति पठन्ति। तत्रापि मनस इत्यर्थ निर्देशान्तर्गतमेव। एवं पूर्वभावे इति पूर्व शब्दोपि। पूर्वभार्वः पूर्वत्वम् के
चित्तु मनसपूर्वं इति धातू सन्त्वामनस्यति पूर्व्यतीत्युदाजह्रुः। तच्चमतन्धातुचन्द्रोदयेसमर्थितं शब्दकौस्तुभे तु दूषितन्तन एवावधार्यम्॥
॥ ॥ इति कण्ड्वादयः॥ ॥ प्रथमस्येत्युपलक्षणम्। अजादेस्तु द्वितीयस्येत्यपि बोध्यम्। यथेष्टमिति तु नेह प्राप्तं नामधातुत्वस्य निरा-
कृतत्वात्। अ तएव मूले कण्ड्वादयो नामधातु नोक्ताः। किंतु नान्तमाप्य पृथगेवोक्ताः। प्राचस्तु तन्मध्ये पाठो दुष्ट एव। अचः परस्मैवेति। हे-
तुमण्णिच प्रकरणेव्युत्पादितमेतत्। षत्वन्नास्तीति। आदेशोयः सकारस्तस्य हि षत्वमुक्तमयन्त्वादेशस्यावयवो नत्वादेश इति भावः॥

द्वैविध्यएव पर्यवसानम्। दूषितमिति॥ इत्तावर्थे निर्देशरहितगणपाठेऽसुलेट् लोट् लोलादित्येव पाठात्॥ ११॥ इति प्रत्ययमाला॥ ६॥

॥ ॥ दूषितमिति भावः॥ ॥ इति कण्ड्वादयः॥ ॥ प्रत्ययमाला च॥ ॥ ॥

परस्परकरणमपीति। अपिनाऽन्यकर्मणोऽन्येनकरणसङ्ग्रहः। उत्तरार्थमिति। भावकर्मणोः सामान्यसूत्रेणैवसिद्धासामर्थ्यादेवास्यकर्त्तरिप्रवृत्तिः सिद्धेतिभावः॥ प्र
षत्वनिषेधइति। प्रत्ययसकारत्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामितिव त्वमपिनेतिबोध्यम्। एकदेशेति। व्यपदेशिवद्भावेनपदत्वमपिसुलभम्। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति। गतिहिंस
योरित्येवनत्रवर्त्तमानेभ्योधातुभ्यइत्यर्थेनेष्टसिद्धेरितिभावः। वहेस्त्विति। नियोग्युपलक्षणम्। अजाग्रामादिसंयोगानुकूलदेवदत्तादिनिष्ठोव्यापारोवह्याद्यर्थः। गतिसु

कर्त्तरिकर्म। परस्परकरणमपिकर्मव्यतिहारः। संप्रहरन्तेराजानः। कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्। व्यतिस्त इति। यच्चपरत्वाभावात्रषः व्यतिसइतिः सात्पदाद्योरि
तिषत्वनिषेधः। एकदेशविकृतन्यायेनप्रत्ययमात्रस्यपदत्वात्। नगतिहिंम्। सभ्यः कर्मव्यतिहारेआत्मनेपदंन। हरतेरिति। अर्थग्रहणसामर्थ्याद्धियेशब्दान्तरनिरपेक्षाए
वगतिहिंसयो वर्त्तनेनइहगृह्यन्ते। हरतिस्तूपसर्गवशाद्धिंसायांवर्त्ततइतिनतस्यायंप्रतिषेधइतिवार्त्तिकंनारम्भणीयमित्याहुः। कथन्तर्हिनतः संप्रहरिष्यन्तेदृष्ट्वाकर्ण
धनञ्जयाविति। अत्राहुः। योत्स्यमानाविति विवक्षितंनतुकर्मव्यतिहारः। वहेस्तुनायंनिषेधः। अगत्यर्थत्वात्। प्रापणंहिवहेरर्थः। गतिप्रतीतिस्त्वाक्षेपात्। इतरेत। लौकि
केशाब्दव्यवहारेलाघवंप्रत्यनादरादितरादिशब्दाः व्यतीत्युपसर्गौचकर्मव्यतिहारद्योतनायसमुच्चीयेत। नयात्मनेपदमपिसमुच्चीयेतेतिनिषेधोयमारभ्यते।
संपद्दिनिमयेचाभेदएतुर्भुवनद्वयमित्यत्रतुकरणविनिमयेसत्यपिक्रियाविनिमयस्याऽविवक्षितत्वात्नतङ्। नेर्विशः। कथंन्यविशतेति। अटाव्यवधानात्। न
चस्याङ्गमव्यवधायकमितिवाच्यम्। अङ्गभक्तस्याटोविकरणान्तंप्रत्यवयवत्वेऽपिधातुंप्रत्यऽवयवत्वात्। सत्यम्। लावस्थायामडितिभाष्यमतेना
वत्र कश्चिद्दोषः। मतान्तरेतूपसर्गनियमेऽड्वाचउपसंख्यानमितिवार्त्तिकमस्तीतिदिक्। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयावा
नेरुपसर्गस्यग्रहणम्। नेनेह। मधूनिविशन्तिभ्रमराः। कथन्तर्हिइत्युक्त्वामैथिलींभर्त्तुरङ्केनिविशतीभयादिति। अङ्केनिविशतीमितिपठनीयमित्याहुः॥

ग्रामादिसंयोगानुकूलकर्त्तृनिष्ठोव्यापारइत्यगत्यर्थत्वमितिभावः आक्षेपादिति। नह्यापारमात्रेणाजाव्यापारंविनाऽजाग्रामसंयोगासंभवादितिभावः नकश्चिद्दोषइति॥
यद्यपिस्यादयोपिलावस्थायान्तथापिपरत्वादडेव अतोऽङ्गसञ्ज्ञापेक्षत्ववत्स्यादेर्धातुसञ्ज्ञापेक्षत्वेचसमत्वात्। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणशब्दान्तरस्यप्राप्तिवत्
शब्दान्तरात्प्राप्त्याचनित्यताऽनित्यताचोभयोः समा। वार्त्तिकमस्तीति। नेरितिषष्ठीपरिव्यवेभ्यइत्यादावपिषष्ठ्यर्थेपञ्चमीत्यपिभाष्येस्पष्टम्॥ ९ ६ ९॥

॥ इत्यादेरिति। आदिनाविभाषाभावादिकर्मकादित्यादि। तद्वैयर्थ्येन च पदान्तरसंबन्धनिमित्तकार्यैपदसंस्कारपक्षानाश्रयणं ज्ञाप्यत इति भावः ॥ अ
त्रस्मृता विति। स्मरणपूर्वमाददातीत्यर्थः। सिद्धत्वादिति। न च नियमार्थम्। विधितौचित्यात्। सादृश्यमात्रमिति। एतच्च तद्भिन्नार्थेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॥

यत्तु दुर्घटवृत्तावुक्तं पदसंस्कारपक्षाश्रयणाददोष इति। तन्न। पदान्तरसमभिव्याहारे नियमप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अन्यथा युष्मदस्मत्सामाना
धिकरण्येपि त्वदुक्तरीत्या प्रथमपुरुषापत्तेः वालिप्सायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक्। आङो दः। कथन्तर्हि व्याददते विहगपतिर्मुखं स्वकी
यमिति। कर्त्रभिप्राये भविष्यति। एतेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र सुप्वा व्याददत इति व्यत्यासेन प्रयोग इति प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिप्रयो
गोऽपि व्याख्यातः। आङेवेडि द्विशिष्टस्य ग्रहणान्नेह। भिक्षामाददाति। अत्र स्मृता वाकार इति हरदत्तः। एतेन प्रतीकमाददतीति विवरणग्रन्थो व्याख्या
तः। शिक्षेर्जिज्ञासायाम्। शिक्ष विद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणम्। अनुदात्तेत्वादेव सिद्धत्वात्। किंतु शकेः सन्नन्तस्य। सनिमीमेतीस्। तदेतदाह। धनुर्वि
षय इत्यादिना नियमार्थमिति न चैवं नाथतेरनुदात्तेत्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। नस्स नाथत इति युजर्थत्वात्। मातुरनुहरतीति। सादृश्यमात्रमिह विवक्षितम्।
नतु प्रकारता श्लोस्यमा। शप उपालम्भे। कथन्तर्हि नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामीति। अत्राहुः स्वाशयं प्रकाशया
मीत्येवतावदिह विवक्षितं न तु शपथ इति। प्रकाशने। स्थेयो विवादपदनिर्णेता। तिष्ठन्तेस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। वाहुलकादधिकरणेऽचोयत्। उदोनू। उत्पूर्वात्ति
ष्ठतेरनूर्ध्वपरिस्पन्दे वर्तमानादित्यर्थः। इहपरिस्पन्दस्यानूर्ध्वत्वं नाम्नोपरि देशसंयोगफलकत्वाभावः। यदपुदो नूर्ध्व। इत्युक्तेपि क्रियावाचकत्वं लभ्यत एव
तथापि परिस्पन्दता लाभार्थं कर्मपदम्। तदेतदाह। ईहायामेवेति। समो गम्यृ। वृत्तिकारस्तु समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति पठित्वा
दृशेरुपसंख्यानमाह। तत्र वार्तिकानुपूर्वीभङ्गे केषांचिदेवसूत्रे प्रक्षेपे दृशेरेव बहिष्कारे बीजाभावात् मुनित्रयानुसारिणा तदुपेक्ष्यैवोचि
तेति भावः। ग्रामं सङ्गच्छतीति। कथन्तर्हि तद्वैकं समगच्छतेति। आर्षत्वात्। यद्वा चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। एकं समपद्यतेत्यर्थः॥

॥ ननु शपथ इति   एतत् इत्यनुरोधेन। भाष्ये शप उपलंभन इति पाठात्। उपलम्भनं प्रकाशनमिति कैयटाच्च॥ ॥

म॰ शा॰ तु॰ ७८ ॥ साहचर्यादिति ॥ व्याख्यानसहकृतादिति भावः। तादृशेन हि लुग्विकरणपरिभाषा बाध्यते। अत एव भाष्ये संवितन इत्युदाहृतम्। किंच वेत्तेर्विभाषेति रु
ड्विधानेन वेत्ते रात्मनेपदमावश्यकं तत्र हि निर्देशादेव लुग्विकरणग्रहणमिति भावः। अनन्वयः शङ्क्य इति। सहसाप्रवृत्तिरेव प्रकुरुते इत्यस्या

वेत्तेरेवेति। परस्मैपदिभ्यां साहचर्यादिति भावः। विन्दति हिंसरितेत्। सत्ता विचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धम्। अड्विधौ त्विति। लुग्वि।
करणेन शासिना साहचर्यादिति भावः। गन्धनं हिंसेति। गन्ध अर्दने। अर्दहिंसायामिति चुरादौ पाठादिति भावः। सहसा वर्तते साहसिकः। ओजः सहो
भसा वर्तत इति ठक्। तस्य कर्म साहसिक्यम्। ष्यञ्। तदेतदाह। तेषु सहेति। न चैवं परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः शङ्क्यः। साहसिक्यस्य प्रयोगोपाधि
त्वात्। धात्वर्थस्तु वशीकरणम्। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च एषां समाहारः। यद्वा। एधांसि च उदकं चेति विग्रहः। उदकपर्यायोदकशब्दोऽप्यस्ति। त
था च हलायुधः। आपस्तोयं घनरसः पयः पुष्करं मेघपुष्पकं पानीयं सलिलमुदकं वारि वाः शंवरं च। अर्णः पाथः कुशं जलं वनं क्षारं अंभो वनं नीरं प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुव
नममृतं जीवनीयं दकं चेति। अभिभवेचेति। येत्वभिभवे छन्दसीति पठन्ति तेषामपि छन्दसीति प्रायोवाद इति हरदत्तः। माणवकमुपनयत इति। विनिन्युरेनं गु
रवो गुरुप्रियमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्न तङ्। हर्म्यतलादिति। भाष्ये तु हर्म्यतलमिति प्रचुरपाठः। तत्रोद्गमपूर्विकायां व्याप्तौ क
र्मिद्रष्टव्यः। कथं तर्हि नभस्तमाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादिति। व्याप्तिमात्रमिह क्रमेरर्थो न तूद्गमनम्। अतो न तङ्। प्रोपाभ्याम्। उपक्रमत इति।
उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्तते। वृत्त्याद्यर्थाभावात्। अप्राप्तविभाषेति। न च वृत्त्यादिसूत्रे सोपसर्गे चरितार्थमियन्तूभयत्र विभाषास्त्विति वाच्यम्। उपपरा
भ्यामिति नियमस्योक्तत्वात्। अनुवदते कठः कलापस्येति अनुः सादृश्ये तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी। समस्तृतीया। संपूर्वाच्चरते राम॰ ७८
स्तृतीयान्तेन युक्तादित्यर्थः। दाण। भाष्ये त्विदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्। तथा हि। यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्तं स्वयं भुङ्क्ते स्वयञ्च तस्यै ददाति तत्रायं
र्यस्तत्र वसम्प्रयुक्ते तेति भावः। सहसेत्यस्य बलात्कारेणाऽविचारेण वेत्यर्थः। क्रमिर्द्रष्टव्य इति। उद्गममात्रेऽकर्मकत्वमिति "प्रयोग इष्यते॰ ॥ ६
भावः। तत्रायमिति। अशिष्टव्यवहारे परस्परकरणरूपे कर्मव्यतिहारे चेत्यर्थः ॥ ॥

तत्रस्वीकारमात्रेइति। अतस्त्वइहकस्मान्नभवतिसंशादकान्तमुपयच्छतीतिभाष्यंसङ्गच्छते। णेरणौ। क्रियापरइति। उत्तरवाक्येनाणौ कर्मणः कर्तृत्वविधानादिति भावः। ननुकर्मपदस्यक्रियापरत्वेकर्मवत्कर्मणेत्यस्याग्रेणेरणावनाध्यानेइत्येवसूत्रणीयंस्यादणौकर्मस्थ क्रिययातुल्यक्रियएवकर्त्ताण्यन्तेकर्मवदितिसूत्रार्थइ

तत्रचसहयुक्तेतृतीया। कर्मव्यतिहारेतङ्। दानपूर्वकेभोगेदाणधातुर्वीद्धइति। एतेन कर्मव्यतिहारोदाहरणेषुव्यतिशब्दप्रयोग आवश्यकइति भाष्यतः प्रत्युक्तः। समइतिपञ्चमी नि। दास्यासंयच्छतइत्युदाहृत्यशिष्टव्यवहारेतुब्राह्मणीभ्यस्संप्रयच्छतीतिप्रत्युदाहरन भाष्यकारइहव्याख्यानेप्र माणम्। उपा। स्वकरणंस्वीकारइति। यत्तुवृत्तिकृतोक्तंपाणिग्रहणमेवेष्यते। तेनेहनापरभार्यामुपयच्छति। दासीन्त्विनस्वीकरोतीत्यर्थइति। तद्भाष्य विरुद्धंतत्रस्वीकारेआत्मनेपदस्योक्तत्वात् इतिभावः। तथाचभट्टिः। प्रायुङ्क्त उपायंस्तमहास्त्राणीति। समः। समोगम्यृच्छिभ्यामित्यतोविच्छिघपाठः सकर्मकादपिविधानार्थइतिध्वनयन्नुदाहरति। सङ्गच्छतेशास्त्रमिति। भुजो। भक्षणइतिवक्तव्येअनवनइतिवचनमर्थान्तरेपितङर्थमितिध्वनयन्नुदाहर। ति। बुभुजेपृथिवीपालइति। रहेति उपभोगइत्युपल सणम्। आत्मसाक्षात्करणस्यापि। इहचरुधादेरेवग्रहणम् अनवनइतिप्रतिषेधात्। संयोगोवि प्रयोगश्चेत्युपक्रम्यविशेषस्मृतिहेतवइत्यभियुक्तोक्त्यानुभवबलेनचसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावधारणोपायत्वात्। तेनभुजकौटिल्यइत्य स्यतुदादेःपरस्मैपदमेव। विभुजतिपाणिम्। णेरणौ। इहस्यादित्यन्तेनणेरितिव्याख्यानम्। अणौयत्कर्मणौचेदितिभिन्नंवाक्यम्। कर्मशब्दः। क्रियापरः कर्तरिकर्मव्यतिहार इतिवत्। तदेतद्ध्वनयन्नाह णौयाक्रियासैवचेदिति। सकर्तेतिव्याख्यानरम्। अणावित्यादिचेच्छब्दान्तमिहानु वर्तनेकर्मशब्दश्चकारकविशेषपरः शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्ध्वनयन्नाह णौयदित्यादिना। अनाध्यानइत्यंशंव्याचष्टेनत्विति। इहप्रसज्यप्र तिषेधोनातीवदुष्यतीतिव्याख्यातः। नतुतत्राभिनिवेष्टव्यम्। पर्युदासस्यन्याय्यत्वात्। लक्ष्यविसंवादाभावाच्च। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। ॥ १ ॥

तिचेत्। चिणवदिटोध्यापनेः। सैवचेदिति। सामर्थ्यादेवकारलाभः। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकस्यायामधिकप्रवेशेपितत्सत्तायाअसत्यावाक्यस्यैववैय र्थ्यापत्तेः अनुवर्ततेइति। यद्यप्येकयोगेनानुवृत्तिरितिइकोगुणेत्यत्रभाष्येउक्तं तथाप्यत्रवाक्यभेदसत्वात्स्वरितत्वसामर्थ्यादाकाङ्क्षावशाच्च संबन्धइतिभा

भाष्योदाहरणमिति। तच्चायं भाष्यप्रयोगः क्रियाफलस्य परगामित्वे। एवञ्च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वाद्णावकर्मकेत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमिति वाच्यम्। तदर्थमाव
श्यकस्य परगामिन्यपि परत्वात्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। नहि कर्त्रभिप्राय इति तत्रानुवर्तते फलाभावादिति भावः। न चाणावकर्मकादित्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य व्युत्प
त्तिसिद्धतया ण्यन्तावस्थावच्छेदेनाकर्मकत्वप्रतीतेस्तस्मात्तद्प्राप्तिः राजानं पश्यतीत्यत्रापि तद्ण्यन्तावस्थात्वादिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्येनान्वयभ्रमवारणाय तदङ्गीकारा
दित्यभिमानः। विभाषोपपदेनेत्यस्य विषये सैव प्रवृत्तौ दृढतरस्तान्तस्तन्न तद्विषयो वाचनिक एव स इति बोध्यम्। अन्यत्र भावक्रिययोः पर्यायत्वदर्शनादाह। अपरिस्पन्देति। विषयत्वा

अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणम्। अणावकर्मकादिति प्राप्तेति। निवृत्तप्रेषणत्वेनाकर्मकत्वादिति भावः। नन्वेतत्सूत्रं कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव ग
तार्थमित्याशङ्क्याह। कर्तृस्थेत्यादि। अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो भावः सपरिस्पन्दसाधनसाध्या क्रिया तत्र कर्मस्थभावकेषु कर्मस्थक्रियेषु च कर्मवदित्यतिदेशः प्र
वर्तते न त्वन्यत्रेति सिद्धान्तयिष्यत इति भावः। तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति। पश्यतीत्यादि। ज्ञानविशेषविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनवचनो दृशिः। सकर्म
काणामंशद्वयाभिधायिनां आवश्यकत्वात्। धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणधातूपात्तफलशालि कर्मेति सिद्धान्तात्। तदेतदाह। चाक्षुषेत्या
दि। प्रेरणेति। सौकर्यविवक्षयेति भावः। पश्यतिभावइति। कर्तरि लट्। उक्तञ्च। निवृत्तप्रेषणं कर्मस्वक्रियावयवे स्थितम्। निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेव ति
ष्ठतेइति। इह कर्मवदित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः कर्मकर्तरि यथा यथांशवादयस्तेन शुद्धेन कर्त्रा रूपतुल्यम्। ततइति। विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तेर्दृशेरित्यर्थः। तुल्यार्थइ
ति। विषमयोः प्रेषणप्रतीतेः समयोश्च तत्त्यागादिति भावः। तत्र तृतीयेति। आद्यद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावादुक्तिसंभव एव नास्तीति भावः। क्रियासाम्येपीति। प्रथम
पादनं विषयत्वापत्त्यनुकूलो व्यापारः। अंशद्वयेति फलव्यापाररूपेत्यर्थः। न च चतुर्थकक्ष्यायां फलमात्रवाचकत्वेनाणौ क्रियेत्यंशाभावेनो ((कक्ष्यया सहेत्यर्थः॥
दाहरणत्वानुपपत्तिः। धात्वर्थस्यैव तत्र क्रियाशब्देन ग्रहणात्। यद्वा तत्रापि तत्समानाधिकरणव्यापारप्रतीतिरस्ति अंशद्वयेत्युक्तव्यधिकरणांशद्वयेत्यर्थः। निवृत्तप्रेषण
मन्यकप्रेषणधात्वर्थफलाश्रयम्। स्वक्रियावयवे स्वनिष्ठकर्मतानियामकधातुवाच्यैकदेशफलरूपेतत्समानाधिकरणव्यापाररूपेवा आधेयतया स्थितमित्यर्थः। निवर्तमा
नेइति। प्रकृतधात्वर्थव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वाभावादिति भावः। भवति ष्ठतेइति प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयत्वादिति भावः। विषयत्वापत्तिमात्रेति। तत्समानाधिकरणव्या

न्यूनाधिकभावेनेति विनिगमनाविरहादेवकारेणोभयोरपिव्यवच्छेद इति भावः। एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वादाह। अधिकेति। एवञ्चाण्यन्तावस्थावाक्यद्वयेपिमन्त्या
सत्यैकैवग्राह्येतिवादिनांमतेपिनदोषः। न्यूनत्वमात्रव्यवच्छेदस्तुनोक्तः असंभवात्। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकस्यायांसूत्रस्यदुर्वारत्वेनव्यवच्छेदकवाक्यवैयर्थ्यापत्ते।
श्च। कर्मत्वावस्थायांकर्मनिष्ठफलव्यापारयोरुभयोरपिधातुवाच्यत्वेनाकर्मकत्वाणामसंग्राहृयाभिधायकत्वेपिनाधिकमितिबोध्यम्। आधिक्यमात्रंव्यवच्छिद्यतइति। एतदेव
द्वितीयामादायेति। अणौयाक्रियासैवचेदित्यस्यन्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वेदंबोध्यम्। अधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वेतुप्रथमामप्यादायतत्संभवात्। कर्तृस्थक्रियमु
दाहरति। एवमित्यादिना। इत्थंनिवृत्तप्रेषणाप्रक्रियांव्युत्पाद्य अध्यारोपितप्रेषणक्रियायामाह। यद्वेति। हेतुत्वारोपादिति। अत्रापिसौकर्यविवक्षैवबीजम्। प्रेषणांशत्या
गेनप्रेषणान्तरारोपेपापिसौकर्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादितिभावः। अर्थःप्राग्वदिति। उदाहरणीभूतयोश्चरमकस्य पक्षद्वयेपिप्रेषणांशभानाभावादितिभावः। आधि
क्यादिति। अस्मिन्पक्षेणौचेत्साक्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रंव्यवच्छिद्यतेनतुन्यूनत्वमपि। अन्यथातृतीयकस्यामपिनस्यात्। प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशत्यागेनन्यूनताध्रौव्यादिति
भावः। णाविति किम्। आरोहन्तीतिनिवृत्तप्रेषणान्माभूत्। नचणौचेदितिवाक्यशेषस्यश्रुतत्वात्णेरेवभविष्यतीतिवाच्यम्। अणाविन्यस्यापिश्रुतत्वात्। किंचउत्तरार्थमवश्यं
णाविति वाच्यमेवतदिहैवस्पष्टार्थमुक्तम्। अणौयदित्यादिचेदित्यन्तं किम्। अध्यारोपितप्रेषणपक्षेद्वितीयकस्यायांमाभूत्। अणौयत्कर्मणौचेत्सकर्तेतिकिम्। निवृ
त्तप्रेषणपक्षेतृतीयकस्यांमाभूत्। वाक्यार्थत्रितयंसूत्रेद्वौचपक्षावुदाहृतौ। कस्यांश्चनसन्तिद्विपक्षयोर्याउदाहृताः। प्रथमस्यतृ[illegible]तीयेननिवारिता। द्वितीय।
स्यद्वितीयातुद्वितीयेनेतिसङ्ग्रहः। प्रयुज्माघकाव्ये करेणुरारोहयते निषादिनमिति। नतणिचश्चेतिसिद्धम्। नतुप्रकृतसूत्रस्यविषयः। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीय
कस्यारूपत्वात्। एतेनसमस्तनंदर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिवसाधुबन्धुतामितिव्याख्यातम्। बन्धुतानंपश्यतिसनांदर्शयति। यद्वा। बन्धुताङ्कृताधिपत्या।
मिवलोकःपश्यतिसतुदर्शयति उभयथापिणिचश्चेत्येवतङ्। नतुप्रकृतसूत्रेणेतिदिक्। अत्रेदमवधेयम्। कर्मशब्दोऽत्रक्रियापरइतिव्याख्याऽकरग्रन्थेयद्यपिनोक्तंत
थापिन्याय्यत्वात्मुनित्रयानुगुण्याद्बाधकाभावाच्चे
त्याख्यमित्युक्तम्। नन्वणाविन्यस्यश्रुतत्वेपियथावाराणसीस्थोवरोमथुरायामस्तिचेद्विवाहोभवतीत्युक्तेविवाहाधि
करणत्वंमथुरायाएवप्रतीयतेनतुश्रुतायाअपिवाराणस्यास्तथाअणौयाक्रियासाणौचेत्क्रियातत्रयत्कर्मतच्चेण्णौकर्तेत्युक्तेण्यन्ताधिकरणत्वमेवात्मनेपदत्वंप्रतीयते

हृदयशक्तिसं॥

न्यणनाधिकारयोगमतआदि किं विना॥

॥णौ कर्मत्वं प्रतिपाद्यत इति। अणौ हि कर्मकाणामेव उदाहरणत्वसंभव इति भावः। कर्तृत्वप्रतिपादनादिति। अणौ यत्कर्म सकर्तृ णौ निवाक्ये उद्देश्यतावच्छेदकावच्छे
देन विधेयान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेन कर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वविधाने न कर्मसत्ताप्रतिपादनस्य कर्तुं शक्यत्वेन कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः
। अणौ कर्तृत्वादिति। कर्तृ कर्मेतरकर्माभावस्यैव भवनाविवक्षितत्वादिति भावः। ननु स्थलरूपमत्राधिकं कर्म। तस्य मूलभूतापयन्तावस्थामनुष्या आरोहय
माणं हस्तिनं आरोहयन्तीत्येव सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणावृद्धिवत् तत्प्रतिपादनायैव फलांशवृद्ध्या हि कर्मकत्वकरणात्। एवञ्चोर्ध्वदेशः तत्स्थं वा।

प्राचो ग्रन्थास्तु सर्वेपि प्रायेण शिथिला इह इति ज्ञात्वा कृत तट्टिंचितस्तत्रञ्अङ्गस्यतां बुधैः। तथा हि। इह सूत्रे अणौ यत्कर्म णौ चेत् स एव कर्मेति कर्मान्तरनि
वृत्तिः क्रियते तत्त्वणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वं प्रतिपाद्यते सिद्ध नेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकैकस्या क्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वाऽसंभवात्। न चैवं
दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्यविरोधः भृत्यरूपस्य कर्मणः सत्त्वादिति वाच्यम्। अणौ यत्कर्तृ कर्मणी तद्भिन्नकर्मव्युदासनात्पर्यात्। अत्र चोक्तं भाष्यस्यैव प्रमाणत्वा
त्। एवञ्च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति का किलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणं युज्यत इति नावर्तकैयटेनोक्तम्। तच्चेत्थं व्याख्यातृभिः परिष्कृतम्। कर्तरि
कर्मेत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। यच्च यच्छब्ददिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः। तेनाणौ कर्म कर्त्री णौ कर्म चेत्यः दोषः। एवञ्च
करेणुरारोहयते निषादिनमिति माघप्रयोगो व्युपपद्यत इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। एवं वर्णयतां कैयटादीनां प्रकृतसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकग्रन्थाः सर्वएव विरुद्ध्य
न्ते। आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायां मनुष्यानिति कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति हि प्रथमप्रघट्टके स्थितम्। कर्मक
र्तृत्वान्सिद्धमिति शङ्कायां यकृत्रिणानिवृत्त्यर्थं नियमोयमिति द्वितीयप्रघट्टके। कर्तृस्थभावकार्थमिदं सूत्रमिति तु तृतीयप्रघट्टके। तत्राद्यो विरुद्धः। मनु

ष्युतदुभयसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। स्थलशब्देन गजपृष्ठं स्थंकार्ग्रमयमुपवेशनस्थानमुच्यते। आरोहन्ति हस्तिनं ह ''स्त्यापणामणौकर्तृत्वात्॥
स्तिपका इति त्वारोहयमाण इत्यस्यैव मूलभूता आरोहयमाण इत्यन्तं सूत्रोदाहरणप्रदर्शनम्। दृष्टान्तार्थं हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयीय थानत्रानेनात्म
नेपदञ्जायतेन थात्रापिस्यादिति प्रथमप्रघट्टकाशय इति चेन्न। मनुष्याः स्थलमारोहन्तीति तन्मूलण्यन्तावस्थाप्रदर्शनपरतयाख्यानग्रन्थविरोधात्॥ ९

इतस्य व वास्त्ररसादाह। द्वितीयोपीति। एवञ्च सकर्मकस्य स्थले कर्मवद्भावाप्राप्त्यां नेन सिद्धमिति मध्यम विरोधः स्पष्ट एव। ननु अध्यारोपितप्रेषण तृतीयकक्ष्या।
यां कर्तुः समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावेन कर्मवद्भावाऽप्रवृत्त्या कर्मकर्तृत्वासिद्धमित्यसङ्गतं कर्मवत्कर्मणेत्यत्र प्रत्यांयत्र धातौ यस्य कर्तुः क
र्मवद्भावस्तस्मिन् धातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वग्रहणादिति चेन्न। निवृत्तप्रेषणपक्षमादाय तत्प्रवृत्तिसंभवात्। हस्तीन्यग्मवतीत्यर्थे बुद्धे कश्चिद्धस्तिनंन्य
भावयतीत्यस्याप्यर्थस्य नियतत्वाभावेन तदर्थबोधकशब्दमात्रोपस्थितावयमेव ग्राह्योयं नेति अत्र विनिगमनाविरहात्। नहि पक्षद्वयमूलकः प्रयोगोऽ
न्यतरपक्षमादायैवोपपाद्य इत्यत्र मानमस्तीत्याशय इत्यन्यत्र विस्तरः। अत एव नेति। कर्मवद्भावप्राप्तेरेव तृतीयोपि प्रघट्टकस्तवना विरुद्ध इत्यर्थः। किंचेति।

किंच॰

द्वितीयोपि विरुद्धः। त्वदुक्तरीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात्। कर्मवदकर्मकाणामिति हि वार्तिकम्। अत एव न तृतीयोपि तथा चोद्देश्यविस्मृतिरेवेत्थं
सत्यापततीति महानयं महतामपि प्रमादः। कर्मान्तरनिवृत्तिपरस्य वाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्यात्। उदाहरणादौर्लभ्यात्। नह्यणौ ये कर्तृकर्मणी त
द्भिन्नं कर्म णौ संभवति यदनेन व्यावर्त्त्येत। यदपि जयादित्येनोक्तम्। यत्तग्रहणमनन्यकर्मार्थम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयमा
णो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति णित्वे नैकं गृहीत्वाशानचप्रकृत्यन्तर्गतस्य णेरभावे कर्म णो हस्तिन एव तिङ्प्रकृतिभूते ण्यन्तार्थे कर्तृ
त्वादिति तस्याशयः। तदपि न। प्रत्यासत्त्यैव गतार्थत्वात्। तथा हि द्वाविह णिचौ। तत्राद्ये हन्तमेवात्मनेपदम्। आरोहयमाण इति। द्वितीये तु अणौ क
र्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावात्प्राप्तिरेव नास्ति ॥ ६

मनुष्याः स्थलमारोहन्तीति तन्मूलाण्यन्तावस्थाप्रदर्शनपरतद्यास्यात्प्रग्रन्थरीत्येदम्। यत्तग्र
हणमिति। अणौ यत्कर्म सच्चेण्णौ कर्ता इत्यर्थे उक्तरीत्या नियामकत्वेन तद्लाभः। कर्मव्याप्ये क्रियायाञ्च पुन्नपुंसकयोर्मतमिति रुद्रकोशात् कर्मशब्दः पुंस्यपि।
ननु स्थलमारोहन्ति मनुष्या इत्यण्यन्तावस्थायां कर्मणः स्थलस्य णौ कर्तृत्वाभावात् कथमत्र प्राप्तिरित्यत आह। णित्वेनेति। प्राप्तिरेव नास्तीति। नियतोपस्थि
ततयोदाहरणभूतण्यन्तमूलस्यैवान्तस्याणावित्यनेन ग्रहीतुमुचितत्वमिति भावः। किंच णित्वे नैकमङ्गीकृत्वाऽन्यत्र णौ कर्मणोऽणौ कर्तृत्वप्रतिपादनादणौ क।
र्मातिरिक्तकर्मसत्तापि सर्वत्र वक्तुमशक्येत्यारोहयमाण इत्यत्रात्मनेपदाप्रसक्तिरित्यपि बोध्यम्। ॥ ॥

म.भा.
उ.
८२

यद्वा स्य

निर्विषयतास्पष्टैवेति।यत्तग्रहणमनन्यकर्मार्थमित्यनेनैव हरदत्तोक्तेहेतुक्तेश्च आत्मनेपदवारणे सिद्धे समानक्रियत्वबोधकवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। नचतत्रक्रियाशब्दो धातुपरस्तेन धातुभेदे प्रवृत्तिर्नेति वाच्यम्। कर्मवत्कर्मणेत्यस्येवास्यापि धातुभेदे प्रत्यासत्त्यैव वारणसंभवात्। धात्वन्तरघटितकस्यायासन्मूलत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। उक्तरीत्येति। समानक्रियत्वाभावादिति भावः। द्वितीयकस्या

यद्यपि हरदत्तेनोदाहृतमारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति हस्तीति तदपि नास्ति। तद्धि अध्यारोपितप्रेषणपक्षस्य द्वितीयकस्यायां रूपम्। तत्र च समानक्रियत्वमेव नास्ति णिचा व्यापारान्तरो
पादानात्। ततः किमिति चेत्स्वग्रन्थविरोध इत्यवधेहि। णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति हि जयादित्यग्रन्थः। णिच्प्रकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यात्। प्रयोजकाभावलक्षणेऽपि क्रियाभेदे मा भूदि
त्येतदर्थं णौ चेदित्यत्र अणौ यदित्यनुवर्त्य अणौ यत्तन्निपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमिति व्याख्येयमिति हरदत्तग्रन्थः। तथा चानेनैव गतार्थत्वाद्यत्तग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति जयादित्यग्र
न्थस्य तद्व्याख्यातृग्रन्थानां च निर्विषयतास्पष्टैव। यदपि जयादित्येनोक्तम्। कर्त्रेति किम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति महामात्र इति। तदप्येतेन प्रत्युक्तम्। यत्त्वत्र हरदत्तेन
कर्मान्तरसद्भावादेव न भविष्यतीत्यादि विचारितं तद्व्यर्थमेव। उक्तरीत्योदाहरणस्योक्तिसंभवाऽभावादिति दिक्। यत्तु माधवः अणौ यत्कर्म स एव ण्यन्तस्य कर्ता चेन्न्येकवाक्यतयैव व्याख्यानम्। तत्र।
अध्यारोपितप्रेषणे द्वितीयकस्यायामतिव्याप्तेः। यद्यपि प्रसादकृता अणौ यत्कर्मेत्यादिखण्डान् पृथक्कृत्वा जयादित्यकैयटाद्यक्षरानुसारेणैव मूलग्रन्थो भङ्क्त्वा नीतस्तथापि मूला शुद्धा सर्वा शुद्धिर्दुर्निवा
रैव। यदपि प्रसादग्रन्थोपमर्दनप्राचीनग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति वाक्यार्थो भाष्यकारेणनाश्रितः। प्रयोजनाभावात्। तथा हि ण्यन्तादात्मनेपदं भवति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स
कर्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतल्लभ्यते। येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपदं विधित्सितं तन्नेतेनैव णिचा अण्यन्तेन प्रकृतिभूतेधातौ यत्कर्म स एव चेत्कर्ता न त्वितिने ण्यन्त इति। तेन तस्य यथा आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिप
काः आरोहयमाणो हस्ती भीतान्सेचयतीत्यत्र धातुभेदेन भवति। एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेऽपि न भविष्यति। अतएव तृतीयवाक्यार्थो भाष्याऽनादृतत्वेनाऽऽचार्यैरप्युपेक्षितः। स एव ण्यन्तस्य
कर्ता चेदिति एकवाक्यत्वस्यैव प्रतीतेः स्वारसिकत्वात्। एवञ्चाऽऽध्याहारव्यवहितान्वयकल्पनाभ्यां वाक्यार्थद्वयोपेक्षयोपवर्णनं प्राचीनक्रमनादेयम्। अनर्थकानेकक्लिष्टकल्पनापत्तेः। नचात्रप
क्षे णौ चेद्ग्रहणं व्यर्थम्। असति हि तस्मिन्नणौ यत्कर्म स कर्तेत्युक्तेरेकवाक्यतयैव संबन्धः स्यात्। ततश्च कर्मान्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। अतः कर्मान्तरनिवर्तकवाक्यभेदापादकं णौ चेद्ग्रहणमवश्यं कर्त
व्यमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। भाष्यकारेण नाश्रित इत्यसिद्धम्। भाष्यस्थानां कर्मशब्दानां क्रियापरत्वम्। कर्ता चेदिति वाक्ये तु कारकपरत्वमित्याश्रित्यैव भाष्यव्याख्याया उचितत्वात्। अन्यथा सूत्रसमा राम.
८१

यामतिव्याप्तेरिति तद्व्याख्यानरीत्या प्रथमप्रघट्टकस्य भाष्योदाहरणेऽप्यतिव्याप्तेरित्यपि बोध्यम्। भङ्क्त्वेति। कर्मान्तरनिवृत्तिपरतयापि व्याख्यानइत्यर्थः। एवं प्रयोज्येति। तेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकस्या
यां न दोष इति तत्त्वम्। अस्यार्थः। द्वितीयवाक्यार्थ इति। समानक्रियत्वघटित इत्यर्थः। अध्याहारः। प्रतिपाद्यं वस्तुइत्यादेः। व्यवहितान्वयः। अणौ यदित्यस्य व्यवहितस्य णौ चेदित्यन्यत्रान्वयः। अन्यथेति। तदु

कुत्रत्यश्चेति। अध्यारोपितप्रेषणपक्षेऽवनैस्तयोः कर्त्रेरिति भावः। परस्परव्याहतमिति। एतदेवात्र दूषणं सारम्। निष्फलतापाद इति। स्थूलमारोहयतीत्यादेः समानक्रियत्वाभावेने-
व वारणात्। निष्कर्ष इति। मद्वीत्येत्यादिः। प्राथमिकबोधमादायेति। लक्षणाना न्यर्थग्राहकत्वेऽन्यपि बोध्यम्। सार्थकेति। प्रयोगसार्थकत्वेनार्थः। णिचः कर्मपदस्येचेति। णिज-
न्तस्य ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थे लक्षणायां णिजन्तप्रगमावश्यकत्वात्। एवं णिजुत्पत्तये दर्शनानुकूलभृत्यनिष्ठव्यापारविषया प्रेरणेति बोधस्यात्मनेपदाया वा-

यदप्युक्तं प्रयोजनाभावादित्यादि तन्न भविष्यतीत्यन्तम्। तदतिरभसात्। अध्यारोपितप्रेषणे हि अणौ हस्ती कर्म तत्रैव णौ स एव कर्त्तेति स्पष्टम्। ततश्च कथं प्रत्या-
सत्यानदूषणम्। कुत्रत्यश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावे भेदः। ननु णिजर्थाधिकं ब्रूम इति चेत्। किं ततः। न ह्येतावताऽणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वङ्गतम्। दृष्टान्तश्चातिविषमः। एकहि
सिधिमहतिकयोर्णिचोस्तत्र भिन्नत्वात्। यदपि एकवाक्यत्वप्रतीतेः स्वारसिकत्वादित्युक्त्वा कर्मान्तरनिवर्त्तकवाक्यभेदापादकं णौ चेद्ग्रहणमित्युक्तम्। तदपि पर-
स्परव्याहतमिति स्पष्टमेव। अगत्या तत्स्वीकृतमिति चेन्न। तस्य निष्फलताया उक्तत्वात्। कैयटाद्यनुरोधेनैवं ब्रूम इति चेत्। प्रसादकारोपितर्हि जयादित्यन्यासकारहर-
दत्ताद्यनुरोधेन मूलग्रन्थमभाङ्क्षीदिति किं तेनापराद्धम्। तस्मात्कैयटप्रभृति अर्वाचीनपर्यन्तं सर्वेषां ग्रन्थाः इह शिथिला एवेति स्थितम्। निष्कर्षस्तु मुनित्रया-
विरोधेनक्त एव। स्यादेतत्। कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि। कर्मवद्भावस्तु कर्त्तृस्थभावक्रियात्वान्नेति सिद्धान्तशरीरं भाष्यवृत्त्यादिनिष्कर्षे स्थितम्। एवञ्चोदा-
हरणप्रत्युदाहरणयोरकर्मत्वस्याऽवश्यकतया भाष्यवृत्त्यादिषु कर्मप्रयोगोऽनुपपन्नः। दृश्यन्ते च सः दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्ये स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति
भाष्यवृत्त्योः तस्य का गतिरिति चेत्। अत्राहुः। अविवक्षितमिह कर्मेति। तेषामयं भावः। गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरनदीपदार्थयोरभेदे बोधानन्तरन्तीर
लक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय गभीरपदसार्थकत्ववदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायां कर्मण्यन्वितेऽन्ततो णिजर्थस्यैव कर्मणोपित्यागेणि-
चः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थकत्वं स्वज्ञाप्यसंबन्धोल्लक्षणेत्यभ्युपगमात्। ज्ञाप्यस्य चेह विशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात्। एषैव चार्थवादेष्वाशस्त्यलक्षणा
याङ्गतिः। स एव सिद्धान्तो व्याख्योपायः। स्वाय नेतु शब्दप्रयोगे कर्मविनिर्मुक्त-
न्यकत्वेन तदभिप्रायेणेतत्र मित्यस्य प्रयोग इति भावः। स्वज्ञाप्येति। वाक्यज्ञाप्यवाक्यार्थ
॥ ॥ संबन्धेनार्थः। भृत्यकर्मिकाराजकर्त्तृकादर्शनविषयाप्रेरणेत्यर्थकस्य वाक्यस्य स्वार्थसंबद्धेराजकर्त्तृकदर्शनविषयीभवनमित्यर्थे लक्षणेति भावः॥ ॥

भ्वादीनाम्।दर्शयतेर्भ्वान्तराजन्यादिलस्य स्यकर्मरूपाणाम्।शुद्धाभेदेति।द्वितीयकस्ययास्तह्यान्तम र्थभेदाङ्गीकारादित्यर्थः।कर्मवाक्यस्य।उदाहरणभूतकर्मघटितवा
क्यस्य।तादर्थ्याऽश्रयणात्।प्रथमबोधार्थत्वाश्रयणात्।इतिविशेषेति।उत्कण्ठापूर्वकस्मरणरूप विशेषेत्यर्थः।उच्चारणवृत्तिरिति।असकृदुच्चारणवृत्तिरित्यर्थः।अत्रात्मनेपदत्वात्य।
यंग्राहकम्।अतएवनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वञ्च।स्मरतेरिते।भिन्नस्मर्तृकस्येतिशेषः।तेनाभितः स्मारयतिदेवदत्तेनेत्येव॥नयामफलमिति।भृत्यालोकनोवायदुद्देशेनयागयाका।

भ्वादीनांपरित्यागाच्छुद्धाभेदपरिग्रहात्।कर्मवाक्यस्य तादर्थ्याश्रयणात्तिस्तरेत्सुधीः॥१॥सर्वञ्चेदंसूत्रस्य ध्वनितम्।प्रकृतमनुसरामः। स्मरतिवनगुल्ममिति।
अत्रणिचिस्मरयत्येनमितिभाष्यवृत्त्योः प्रत्युक्तम्।तच्च प्राथमिकबोधाभिप्रायेणेत्युक्तमेवतदप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षएवापक्षान्तरेकोकिलस्यकर्मत्वाऽसंभवात्।यद्यपि
गतिबुद्धीतिसूत्रेज्ञानसामान्यार्थकानामेवग्रहणात्स्मरतेश्चेहविशेषवाचित्वादणौकर्तुः कोकिलस्यतत्रापिकर्मत्वंदुर्लभम्।तथाप्येतद्भाष्यव त्ला देवगतिबुद्ध्यादिसूत्रेस्मर
तेरपिपरिग्रहोबोध्यः।मिथ्योपापदंमिथ्येति।इहकरोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः।ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिःसकर्मकः।स्वरितञितः।ऋत्विजइति।दक्षिणादिकंतुनयागफलम्।
।उक्तंहिहरिणा।यस्यार्थस्यप्रसिद्ध्यर्थंप्रारभ्यन्तेपचादयः।तत्प्रधानं फलंतेषामलाभादिप्रयोजनमिति।पचायाकः कंचित्तुप्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्योधातुभ्यस्तद्द्यो
तकमात्मनेपदमनेनविधीयते।कुरुतेकारयतीत्यर्थः।कारयतेइत्यत्रतुप्रयोजकव्यापारद्वयमर्थः।णिजन्तात्णिचियया।कर्त्रभिप्रायइतिसूत्रांशोपिकर्तृपदस्यहेतुकर्तृपर
त्वादुक्तार्थतात्पर्यकएवेत्याहुः।उक्तञ्चहरिणा।क्रियाप्रवृत्तौव्याख्याताकैश्चित्स्वार्थपरार्थता।असतीवासतीवापिविवक्षितनिबन्धना॥१॥केषाञ्चित्कर्त्रभिप्रायेणिचास।
हविकल्प्यते।आत्मनेपदमन्येषान्तदर्थाप्रकृतिर्यथा।१।क्रीणीष्वपचतेधत्तेचिनोतिचिनुतेपिच।आप्तप्रयोगादृश्यन्तेयेषुण्यर्थोभिधीयतइति॥असतीवेत्यनेनकमलव
नोद्धाटनंकुर्वतेयेइत्यादयःप्रयोगाःसमर्थिताः।तत्रापिस्वार्थताविवक्षायाःसंभवात्।ण्यर्थस्यवाचकंद्योतकंवाआत्मनेपदमितिमतद्वयंसङ्गृहीतुंद्वंयाचिदितिश्लोकःचिनो।
तिचिनुतइति।सङ्गृह्णातिसंगृह्णयतिचेतिकर्मणार्थःणिचश्च।अत्रकश्चित्।लक्षयतेःस्वरितेत्करणात्ज्ञापकात्चुरादिणिजन्तादिदमात्मनेपदंनेतिमन्यते।।दिप्रवृत्तिर्बोध्यतेन
फलमितिभावः।प्रसिद्ध्यर्थम्।प्राप्त्यर्थम्।हेतुकर्तृपरत्वादिति।अभिप्रायःप्रेरणाक्रियारूपफलगतेप्रयोजककर्तृप्रेरणाविषयत्वेद्योत्येआत्मनेपदमितिसूत्रार्थइतिभावः।इत्याहुरिति।
अत्रारुचिबीजन्तुभाष्यानुक्तत्वम्।किञ्चान्तर्भावितण्यर्थतयैवतदुपपत्तौप्रयोजकव्यापारेआ त्मनेपदविधानेमानाभावः।परस्मैपदेपिपच्यभिर्हलैःकर्षतीत्यादौतत्प्रतीतयेन्तर्भावितण्य

न्याय्यमेवेति॥ आधृषीयत्वे न पक्षे णिजभावादिति भावः। न च स्वलनार्थत्वमिति। किन्तु स्यन्दनार्थत्वमिति भावः। स्यन्दनत्वञ्च द्रवद्रव्यजन्यतावच्छेदकञ्चलनत्वव्याप्यं जा
तिविशेषरूपमिति चलनार्थत्वमिति बोध्यम्। अथ कथमिति। निगरणशब्देन भक्षणमिव न पादमीति सूत्रेण ग्रहणात्पानमपि गृह्यते। यद्यपि द्रवद्रव्यस्य गलादधःकरणं पानं तथा
पि द्रवः द्रव्यस्योपलक्षणत्वेन धात्वर्थत्वाभावान्निगरणार्थत्वमस्त्येवेति भावः। वस्तुतः पानं नाम पिपासानिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। भक्षणं क्षुन्निवर्तको व्यापारः। सर्वेषामिन्द्रि

आह चास्वरितेत्स्याद्यद्ब्रूहि क्र्यादौ लसि श्वैक श्वुरादिष्विति। तत्रेति बहवः। चन्द्रो हि णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वं चरितार्थमित्याह। मैत्रेयादयस्तु स्वरितेत्त्वमनाकरमित्या
हुः। तदेतत्सर्वं हरदत्तोपि सम्मनुग्राह। एषविधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म आप्तवचोत्र न किंचन दृष्टं लक्षयते स्वरितेत्त्वमनार्षमिति
॥ समुदाङ्। आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थम्। अकर्मकेत्वाङोयमहनइत्येव सिद्धम्। अनुप। अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति।
ध्वनयत्युदाहरति। गाञ्जानीनदूति ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥ परेर्मृषः। यौजादिकस्येति। स्वरितेत्त्वे न। शाकटायनमतेत्वनुदात्तेत्त्वं। उभयथा पि न्याय्य
मेवेह ग्रहणम्। उपाच्च। सकर्मकविषयमिदमुत्तरसूत्रानुरोधात्। अत एवाह यज्ञदत्तमिति। बुधयुध। इह प्रुद्रुस्रूणां यदा न चलनार्थत्वं तदर्थ
ङ्ग्रहणम्। चलनं तु उत्तरसूत्रेण सिद्धम्। निगरण। निगरणं भक्षणम्। अदः प्रतिषेध इति। एतच्च गतिबुद्धीति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। द्विनिकृते हस्तस्य।
लेयान्निनम्। अथ कथम्। न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतत्सुखचन्द्रचन्द्रिका। इमाङ्गि माचामयसेन चक्षुषी चिरं च कोरस्य भवन्मु
खस्पृशी इति श्रीहर्षः। आङ्पूर्वाच्च मेरनेन परस्मैपदौचित्यात्। सत्यम्। आचामयेति लोडन्तं। छित्त्वाकिन्त्वा चामयेरिति व्याख्येयम्। अ
स्मद्वीर्दं। लक्ष्मीः नयासहवर्तमानो सेः। ततः संबोधने सुः सलक्ष्मीकेदमयन्तिरित्यर्थः। अणावक। अणौ किं आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते।
। णेरणाविति सूत्रे उदाहरणत्वेनयोऽकर्मकोनिर्णीतस्तस्माद्द्वितीयेणो माभूत्। स हि णावकर्मकः। न्यग्भवतीत्यर्थे पर्यवसानस्योक्तत्वात्॥ ६

पाणात्वत्र भुक्षापिपासे इत्यैनरेयोपनिषदि स्पष्टम्। संबोधने सुरिति। पञ्चमीसमासस्यानित्यतया एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोप इति भावः। अणौ किमिति। न च त
दभावे विशेषणद्वय विशिष्टात् ण्यन्तादित्यर्थे मूलात्क्तो दाहरणे परस्मैपदानुपपत्तिः। बुधादिसूत्रसाहचर्येण तत्प्रकृतिकण्यन्तादित्यर्थे नादोष इति भ्रमः॥ ६

॥ तदनिरभसादिति। तस्यभ्वादौपाठादितिभावः। निष्कृत्तप्रेषणतयेति। निष्कृत्तधात्वर्थव्यधिकरणप्रेषणतयेत्यर्थः। समानाधिकरणप्रेरणयाचणिचः साधुत्व
मितिकेचित्। भेदस्येति। चुरादिणिच्च हेतुमण्ण्योरित्यर्थः। नन्तुभाष्येति। तत्रहिचुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौपरस्मैपदमुक्तम्॥ ॥ इतिपदव्यवस्था॥

केचित्तुस्वार्थण्यान्ताद्धेतुमण्णाविन्यस्यप्रत्युदाहरणमाहुः। तज्ञाष्यादिविरुद्धम्। तथाहि। बुधादिसूत्रादिहणेरित्यनुवर्त्तते। बुधादिभ्यश्च।
हेतुमण्णिरेवसंभवतीतितदन्तादेवायंविधिः। अणाविनिनिषेधोऽपिप्रत्यासत्तेस्तथैवन्याय्यः तेनचुरादिण्यन्ताद्धेतुण्णौपरस्मैपदंभवत्ये
वेतिभाष्यादौस्थितम्। अतएवचेतयमानंप्रयुङ्क्ते चेतयत इति केषांचित्प्रत्युदाहरणंवृत्तिकृतादूषितम्। तत्रचितसञ्चेतनेइतिचुरादिष्वाकु
स्मीयोधातुर्बोद्ध्यः। यत्तुन्यासकारहरदत्ताभ्यांव्याख्यातंञ्चितीसञ्ज्ञानेचुरादिरकर्मक इतितदतिरभसात्। एतेनरूपयतेहरिरितिप्राचःप्रत्युदाहर
णंप्रत्युक्तम्। रूपरूपकरणेचुरादिः। रूपाख्यस्यकर्मणोधात्वर्थेऽन्तर्भावादकर्मकः। ततोहेतुमण्णिविवृत्तिकारदूषितेनचेतयतइत्यनेनसमानयोगक्षेम
त्वात्। वस्तुउभयमपिसमर्थयितुंशक्यम्। तथाहि। स्वार्थण्यन्तादेकस्मिन्नेवहेतुमण्णौचेतयतिरूपयतीत्यस्तुनाम। तथापिनिष्कृत्तप्रेषणतयाअकर्मकता
माश्रित्यद्वितीयेहेतुमण्णौतुप्रत्युदाहरणत्वंडु॰ नवार्यते। युक्तश्चैतत्। रूपयन्तंप्रयोजयतीतिविगृह्णताप्राचाणिजिणिज्भ्यांप्रकृतिद्वयंवदताहेतुम
ण्णिद्वयस्यविवक्षितत्वात्। हेतुमण्ण्योरेक्यंहिप्रयुङ्क्ते इतिशुद्धेनयुजिनैवव्यग्रहीष्यत् नतुणिजन्तेनेतिदिक्। यत्तुप्रसादकृतोक्तंणिग्रहणेणिजानेरा
श्रयणात्तमेदस्याविवक्षयेदमितितत्तुभाष्यादिवि रोधादुपेक्ष्यमेव। धापयेतइति। प्रत्यवसानार्थत्वात् शिशुमित्यस्यकर्मत्वम्। समीचीइति। प्रथ
माद्विवचनम्। वाच्छन्द सीतिपूर्वसवर्णदीर्घः॥ इतिपरव्यवस्था॥ भावोभावनेति। उत्पत्त्यर्थाद्भवतेर्णिजन्तात्। एरजिति भावः। एरजण्यन्तानामितित्वनार्ष
म्। कत्यादिभ्यःप्रतिषेधमात्रंहिभाष्येस्थितम्। कत्योमच्चार्थइतित्रयराबोधकृताश्चैनमवधेयम्। भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वंण्यन्तस्यभवतेःस्पष्टंनकरोतिनातु
त्पत्त्यर्थत्वञ्चदर्शयति। उत्पादनाक्रियेति। धातुत्वेनेति। तच्चजातिः। वृद्धिसूत्रेआदैच्शब्दस्यजातिशब्दत्वादितिवदताकैयटेनतथाध्वनितत्वात् हेलाराजी

॥ एरजिति। ततएवयुचिभावनेतिबोद्ध्यम्। तथाध्वनितत्वादिति। सञ्ज्ञाशब्दानाञ्ज्ञातिशब्दत्वस्यध्वनितत्वादितिभावः। ((यादौस्पष्टन्तथाभिधानाच्चेतिभावः॥

भावनाप्रतीयतइति। नचविध्यर्थप्रवर्त्तनयासाक्षिप्यत इति वाच्यम्।विध्यभावेपितत्प्रतीतेः। नहितव्यादयोविधावेवेतिनियमः। पक्तेत्यादौविधिसंभावनाया
अप्यभावाच्च। ननुमास्तुतत्रतत्प्रतीतिरत आह। कारकेति। हेत्वन्तरमाह। अस्तिचेति। तदुपपादयतिकिङ्कर्तव्यमित्यादिना।पक्तेत्यादेः। पाकङ्कुर्त्वेत्यादिविचार
णाचेत्यपिबोध्यम्।नचतत्रकर्तृकर्मभ्यान्तदाक्षेपः। पक्तेत्यत्रतदप्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। किंचाक्षिप्तायांपदार्थान्तरानन्वयापत्तिः। अन्यथाधूमायज्वलतीत्यपि।
योग्यंस्यात्।किंचतद्वदेवाक्षेपेणपचतीत्यादावपितत्प्रतीतिसिद्धावनन्यलभ्यस्यशब्दार्थतयातिङन्तत्रशक्त्यनापत्तेः। नचतत्रापिप्रत्ययवाच्याभावना।त

धातुवाच्येति।एतेनभावनातिङ्प्रत्ययवाच्येतिमीमांसकमतत्त्वग्राह्यमितिध्वनयति।तथाहि।भोक्तव्यमित्यादौतिङन्तंविनापिभावनाप्रतीयते
कारकापेक्षाचदृश्यते।अस्तिचकरोतिसामानाधिकरण्यम्। किङ्कर्तव्यम्।भोक्तव्यम्।किङ्कृतवान्भुक्तवान्।किंच।भावयतिघटमितिवत्परमतेभवतिघ
टमित्यपिस्यात्।तुल्यार्थत्वात्।दृष्टान्तेहिकर्तुःकुंभकारस्यव्यापारेणिजाचक्षेदार्थीतिकेत्वास्योतप्रत्ययः।ननुप्रयोजकव्यापारोणिजर्थःकर्तृव्यापारस्त्वाख्या
तार्थइतिवैषम्यमितिचेत्।कारकचक्रप्रयोक्तुःकर्तृत्वेघटस्यातथात्वात्।यदितुधातुनोक्तक्रियेतिनित्यंकारकेकर्तरीष्यतइतिभर्तृहरिप्रतिपादितरी
त्याप्राधान्येनधातूपात्तव्यापारत्वरूपंकर्तृत्वन्नवापिसम्मतंकस्तर्हिदानीमाख्यातार्थः।व्यापारस्यधातुनैवाभिहितत्वात्।अपिच।धातोःसकर्म।
काकर्मकत्वविभागउच्छिद्येत।अकर्मकाच्चेत्यादिसूत्राणिचविरुध्येरन्।ननुसिद्धान्तेपिक्रियायाःकर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकतेतिचेत्।फलव्या
पारयोःसामानाधिकरण्यवैय्यधिकरण्याभ्यांसकर्मकाकर्मकविभागाभ्युपगमात्। किंच।ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौकरणेयजइतिणिनिरस्मत्पक्षएवस
(ऽ ऽ ३ ३ इ्‌ छन्ते॥
वकाशः पाकइत्यापत्तेः। कर्तृव्यापारस्त्विति। शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धात्वर्थसमानाधिकरणभावनैवतत्राख्यातार्थः। अन्तर्भावितण्यर्थतातु
नसर्वत्रेतिनतदापत्तिरितिभावः। ननुतिङ्योगेतिङर्थभावनाश्रयत्वमेवतन्मतेकर्तृत्वन्तदर्थभावनाव्यधिकरणफलवाचकत्वञ्चधातूनांसकर्मकत्वन्तत्समा।
नाधिकरणार्थवाचकत्वञ्चाकर्मकत्वम्।भावनाचव्यापारसामान्यञ्चकृतिरितिरयोगच्छतीत्यादौतदोषइत्यरुचेराह।किंचज्योतिष्टोमेति।अस्मत्पक्षएवेतिपरमते।
तुत्तरसङ्गतिः प्रत्यासत्यासमर्थः पदविधिरितिपरिभाषणेनचयज्यर्थनिरूपितकरणेउपपदेतन्निरूपितकर्तरिवाच्येणिनिरितितदर्थःसचतन्मतेऽसङ्गतइति

ल०म०टी०

म॰ प्र॰ उ॰ ८४

तदुपात्तं शान्तरस्य। यत्नुपान्तयागरूपस्य। भाव्यतयेति। पचतीत्यादाविन्यर्थः। करणतयेति। शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। स्त्रीत्वस्येति। यदितत्र टाबादीनां द्योतकतया विशेषणत्वं नहि प्रकृतेपि तथा वक्तुं शक्यम्। कृतीति। भावनेत्यर्थः। दिगिति। तदर्थस्तु भावलकारे कर्त्रादिकारकान्वयानापत्तिः

धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्यां शान्तरस्य करणत्वात् पचादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः। तच्चांशान्तरं भावनां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु करणतया। ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थप्रतीतेः। स्पष्टं चेदं दर्पणे। निविधौ हरदत्तग्रन्थे। एतेन द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यं व्याख्यातम्। भट्टिस्त्वाह। विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतीं श्चापि पुरन्दरोऽयं। नियोजयामास सशत्रुसैन्यं करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून्निति। ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृकावर्त्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात्। प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतायाः औपगवादौ क्लृप्तत्वादिति चेन्न। प्रत्ययार्थः प्रधानमिति ह्युत्सर्गः। स चेह त्यज्यते क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात्। पाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च। प्रत्युत तवैव पचतीत्यादावनुपपत्तिः। पचन्तं पश्येत्यादौ शतृशानचोः कर्तृप्राधान्यस्य सर्वसम्मततया तिङः स्वपि तथात्वापत्तेः॥ शत्रादीनां तिङां च्व्लादेशत्वस्याविशिष्टत्वाच्च। आदेशानां च्व्लस्यानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्य ध्रौव्यात्। अत एव हि युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तमं इत्यादि पुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते। अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादि च। न च समानाधिकरण इत्यनेन स्वाभिधेयसंख्यान्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसंख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। सूत्रानानुगुणत्वात्। कृत्तद्धितसमासैः संख्याया अनभिधानात् तदभिहितेपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च। न च कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यम्। भावार्थकलकारेपि कर्तरि प्रथ
कार २

तत्रापि तस्या वाच्यत्वेन तदन्वयिनि संख्यान्वयाङ्गीकारेण द्विवचनाद्यापत्तेः। किं च समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति सूत्रासङ्गतिः। समानकर्तृकक्रिययोः पूर्वकाले वर्तमानाद्धातोः क्त्वेति तदर्थादिति॥ ((मापत्तेरिति दिक्॥८ ॥

राम ८४

नसामानाधिकरण्यमिति। असत्वभूतक्रियायाः सत्वार्थकयुष्मदादिसामानाधिकरण्यासंभवदितिभावः। भाष्यमिति। यकसूत्रे इति आदिः। द्रव्यधर्मीतिति। ए
वञ्च घटादिपटप्रतिपाद्यघटादिद्रव्येष्विवलिङ्गादिहेतुनाघञन्तादिप्रतिपाद्येसत्वमनुमीयत इतिभावः। इदमप्यव्ययकृदतिरिक्तविषयम्। कृत्येषुनपुंसकेनरलि
ङ्गयोगाभावेनासत्वव्यवहारः केषाञ्चिदितिबोध्यम्। अनन्वितास्यादितिकारकाणामसत्वभूतक्रियान्वयित्वनियमादितिभावः। घञादौ। घञाद्यन्ते। आख्यातश
ब्दे। तिङन्ते क्रियाप्रधानेवाभागाभ्याम्। प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम्। साध्यम्। क्रियाधात्वर्थः। साधनंकारकंप्रत्ययार्थः। सघञादिष्वितिसिद्धत्वसाध्यत्वोभयविशिष्टबोधा
सामानाधिकरण्याभावादिति। भावाभिधायिनोहिलकारस्यक्वापिनसामानाधिकरण्यंकर्माभिधायिनस्तु तत्संभवात्पुरुषत्रयमपियथायथमुदाह
रिष्यते। तिङुच्यते। कृद्व्याख्यायास्तु सत्वरूपत्वमिश्रमेव। तथा च भाष्यम्। कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतेइति। द्रव्यधर्मान्लिङ्गसंख्याकारकादीन्गृह्णा
तीत्यर्थः। अतएव पाकःपाकेनत्यादौ यथायथंद्वितीयादयः। नचैवमोदनस्यपाकइतिकर्मणिषष्ठ्यनन्वितास्यादितिवाच्यम्। घञादावपिप्रकृतिभागस्यासत्वाप
न्नक्रियाभिधायित्वाभ्युपगमात्। उक्तञ्च हरिणा। आख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पितायथाशास्त्रेसघञादिष्वपिक्रमः। साध्यत्वेनक्रियात
त्रधातुरूपनिबन्धना। सत्वभावस्तुयस्तस्याःसघञादिनिबन्धनइति। यत्तुअमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूरितिकुसुमाञ्जलिश्लोकेऽमृतस्यरसः। रस्यमानममृत
मितियावदितिव्याख्यायतत्वोपष्टंभकत्वेनकृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइतिवर्द्धमानेनोपन्यस्तंप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणैश्चानुमोदितन्तत्सर्वमतिरभ
सात्। तथाहि। रसइतिनभावेकृत्। रस्यमानइतिविवरणेनसहविरोधात्। यत्तुद्रव्यवदित्यस्यद्रव्यविशेष्यिकांप्रतीतिञ्जनयतीत्यर्थवर्णनन्तदपिनिर्मूलमनु
शासनविरुद्धञ्चेतिदिक्॥
तर्थी घञन्तवाच्यः सिद्धत्वरूपोधर्मश्चघनघोत्यस्तदाह। साध्यत्वेनेत्यादि। सत्वभावस्त्विति। तथा च कर्तरिकृदितिसूत्रेभाष्येइदंसूत्रं
भावान्यकृत्यर्थम्। नचभावेघञ्जितिनियमात्तान्येकृतोभावइतिवाच्यम्। अन्यःसभावोवाह्यःप्रकृत्यर्थात्। एतदभावेहि इमेआप्यन्नरसास्सुरित्युक्तमापाकेनकृतमित्यादिव्य
वहारासिद्धेश्चिपामित्यादिनाभावविशेषणाच्च। वर्द्धमानेनेति। द्रव्यवदित्यस्यद्रव्यविशेष्यिकांप्रतीतिञ्जनयतीतिदर्थ इतितदाशयः तदाह। यत्वित्यादिनादिगिति। तदर्थ।
सुरसशब्दस्यद्रव्यपरत्वेकर्मधारयेणतस्यपूर्वनिपातापत्तिः रथन्तरादिवद्रथशब्दस्यरूढत्वाच्चाकिंचसर्वत्रभावएवमेवापत्तौ कर्मणिप्रत्ययविधानेनोपपन्नोभावेप्र

मेदावगमादिति। उपमानानांबहुत्वेनोपमेयेनिङर्थेपिबहुत्वारोपेणप्रत्ययः अन्यथोपमानेबहुत्वोपादानवैयर्थ्यंस्यादितिभावः। ——— ।लिङ्गेति।लिङ्गभावमादायभिन्ननिङर्थत्वात्कर्तृकर्मातिरिक्तकारकत्वाभावमादायचाऽसत्वमिति भावः।व्यवहितान्वय इति।सद्दृग्विस्व च्चेत्येवंरूप इत्यर्थः।पूर्ववा

एकवचनमेवेति।प्रायोवादोयम्। भाष्येउष्ट्रासिकाआस्यन्तेहतशायिकाः शय्यन्त इत्यत्रबहुवचनस्स्वीकारात्। उष्ट्राणांहि आसिकाः॥ स्वरूपतएवविलक्षणाः हताश्चनानाप्रकारंशेरते उत्तानावतानाः विकीर्णकेशाःविस्रस्तवस्त्रा श्यानतश्चयादृशानिहतानांशयनानितादृशानिदेवदत्तादिभिः क्रियन्त इत्यर्थः। अत्रसादृश्याद्यवगमादाआख्यातवाच्यस्यापिभावस्यभेदावगमाद्बहुवचनम्।आसिकाः शायिका इतिचद्वितीयाबहुवचनम्।क्रियाविशेषणत्वेनकर्मत्वात्।नचैवङ्क्लीबत्वमेकवचनत्वेचस्यादितिवाच्यम्।स्त्रियाङ्क्तिन्नित्यधिकारात्स्त्रीत्वावधारणेनसामान्येनपुंसकमित्यस्याप्रवृत्तेः।बहुत्वावधारणेनएकवचनाप्रवृत्तेश्च। नचैवं मममन्वोक्तिर्विरुद्धेतिवाच्यम्।लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेतात्पर्यमित्युक्तत्वात्।स्यसिचसी।यद्यप्यजादयोद्वन्द्वेननिर्दिष्टास्तथापिउपदेशेइत्यचएवविशेषणन्नहनादीनामव्यभिचारात्तदाह।उपदेशेयोजिति।अत्रप्राचाउपदेशेऽजन्तेभ्योहनादिभ्यश्चपरेषांस्यादीनामिड्वास्यात्।सद्दृग्चिण्वच्चेतिव्याख्यानम्।तन्न।सूत्रेहिस्यादयःसप्तम्यानिर्दिष्टाःअजादयश्चषष्ठ्या।चिण्वद्भावश्चप्रधानशिष्टःइट्तुचकारेणतत्सन्नियोगशिष्टःचिण्वदितिचसप्तम्यन्तादतिः।स्यसिचसीयुट्तासिष्वितिप्रतियोगिनिसप्तमीनिर्देशात्।तन्नचेतस्यसर्वस्यभङ्गेनविपरीतव्याख्यानेबीजमस्ति।चशब्दस्यव्यवहितान्वयोनिर्मूलः। स्यादेतत्।सूत्रस्वरसानुरोधेङ्क्स्येवेट्स्यात्।अजादिवत्।अनडुड्विधिवाक्येस्यादीनामितिविभक्तिविपरिणामआवश्यकः इतिचेत्।सत्यम्।पूर्ववाक्येचरितार्थस्यउत्तरत्रविपरिणामोन्याय्यएव।तत् ११वनुयथाश्रुतविभक्तेरचरितार्थत्वात्अनुचितोविवेक इति। उत्तरवाक्येचेत्यपिबोध्यम्। तत्राद्योदाहरणंहरिःसेव्यस्त्वङ्क्तश्चेति।अन्यस्यतुकर्तृकर्मणोरगु॥ णश्चानिर्दिष्ट इत्यर्थ वत्त्वस्त्रस्यभाष्यप्रयोगः। अचरितार्थ त्वादिति। सर्वथाऽच रितार्थत्वादित्यर्थः॥ ॥

॥ इत्यपिप्रयोक्तुमुचितमिति। स्यायने शब्दप्रयोगे इति भावः। इडप्युदात्तः स्यादिति। एवञ्चेडन्तस्याङ्गत्वाभावात्ततः परस्य प्रत्ययत्वाभावाच्च लुकोऽप्रा
प्तिरिति भावः। प्रत्ययत्वाभ्युपगमादिति। एवञ्च तदादिग्रहणेनाङ्गत्वमपि सुलभमिति भावः। उक्तस्यापीति। इटइवइटः परस्यापि चिणि दृष्टं प्रत्य
स

॥ तथाहि। हरिः सेव्यः तद्भक्ता श्चेति प्रयोगे उत्तरवाक्ये सेव्या इति विपरिणामं दृष्ट्वा न हरिः सेव्या इत्यपि प्रयोक्तुमुचितम्। यदप्याहुः।
विभक्तिव्यत्ययस्यापि बहुलं दर्शनादिति। तदपि भक्तिवादमात्रमिति स्पष्टमेव। किंच। प्राचो व्याख्याने चिण्वदिति तृतीयान्तादृत्तिः। तत्र
यथा पूर्वस्य कार्यं वृद्ध्यादिकमतिदिश्यते। एवं स्वस्य स्वस्मात्परस्य च कार्यमतिदिश्येत। ततश्च चिणि वेडप्युदात्तः स्यात्। चिणः पर
स्येव इटः परस्यापि लुक् प्रवर्तेत। ननु बाधितोऽसावि टआगमत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रत्ययत्वाभावादिति चेन्न। कृतेप्यागमेऽवशिष्ट
स्य तया प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् भोन्त इति सूत्रे प्राचोग्रन्थं व्याचक्षाणैस्तथैव निर्णीतत्वात्। किन्तु वृद्ध्यादिकार्यस्य प्रत्यये परे विहित॰
स्य इति परे कथं निर्वाह इत्याशङ्क्य चिणि दृष्टस्य सर्वस्यैवातिदेशे प्रत्ययत्वस्याप्यतिदेशात्तद्दोष इति तावत्प्राचोग्रन्थं व्याचक्षाणा एवा
हुः। तत्कथमुक्तस्यापि प्रत्ययत्वं न लभ्येत। यत्तु वदन्ति। चिणो लुकि चिण्वदिटोऽसिद्धत्वादिति। तदपि न। नहि चिण्वदित्यतिदेशं प्रति
इडसिद्धः। अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्तेः। तथा च लुकोपि वृद्ध्यादिसमकक्षत्वेनातिदेशो दुर्वार एवेत्यलमतिक्षोदेन। ननु यदि चि॰
णि दृष्टमात्रस्यातिदेशस्तर्हि हनिणिङ्ङादेशा अपि स्युः। घानिष्यते। आयिष्यते। अध्यापिष्यते इति। मैवम्। अङ्गाधिकारबलेनाङ्गस्यै
वातिदेशात्॥ नचैते आङ्गाः। तदेतदाह। अङ्गकार्यमिति। सीयुट् इति। तथा च सीयुट् शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति भावः॥ ६ ॥

यत्वमिव चिणः परेपि दृष्टप्रत्ययत्वस्याऽतिदेशसंभवादिति भावः। निर्विषयतापत्तेरिति। चिण्वदित्यस्य कार्यातिदेशतयाऽनेनातिदिश्यमानकार्याणामा
सीयत्वेन तत्रेटोऽसिद्धत्वेऽतिदेशस्य निर्विषयतापत्तिरिति भावः। अङ्गस्येति। अङ्गाधिकारस्यायमित्यर्थः। सीयुण्मात्रस्यार्धधातुकत्वासंभवादाह। तथा चेति॰

म॰शा॰ उ॰ ८६

विधिलिङिति। प्रस्तुवीतेत्ययम्। तत्र हि कर्मकर्तरि नदुहेति यक् निषेधः। प्रकृते च हनादिसाहचर्येणाजन्तधातुरूपाङ्गस्यैव ग्रहणम्। एतेन यक् च्य
वधानादस्याऽप्रवृत्तौ कथं विधिलिङो व्यावर्त्यत्वमित्यपास्तम्। वलादित्वं नास्तीति। लिङः सलोप इति सलोपादिति भावः। निरपेक्षोऽयमसाविति॥
अतो नित्योऽसाविति भावः। परः। सप्तमिकः। अनित्य इति। तस्य सापेक्षत्वादिति भावः। एवञ्च कृ इतोरित्यादेरपि तत्सापेक्षत्वादनित्यत्वं बोध्यम्। नद

॥ आर्द्धधातुक इत्यनेन व्यावर्त्यं स्तु विधिलिङ्। न च तत्र वलादित्वं नास्तीति वाच्यम्। तस्येहानपेक्षणात्। यदाहुः। नित्यश्चायं।
वल्निमित्तो विघातीति। अस्यार्थः। भाविष्यत इत्यादौ भूस्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडे
व भवति। सत्यामपि शब्दान्तरप्राप्तौ कृतेऽकृते प्रसङ्गित्वमात्रेण भुवो वुक इव नित्यत्वाद्वलादित्वनिरपेक्षोऽयमसौ॥ परस्तु नित्यः
अस्मिन् कृते वलादित्वविघातात्। एवञ्च नित्यत्वात् स इभ्योऽप्ययमेवेड् भवति। एतेन उपदेश इति किम्। भाविष्यते। अत्र गुणावादे
शयोः कृतयोर्नस्यादिति प्रसादग्रन्थः प्रत्युक्तः। चिण्वदिटो विषयेवल्निमित्तस्याप्रवृत्तेरेवादेशस्यासंभवात्॥ गुणमा
त्रे प्रवृत्तेप्यजन्तत्वानपायात्। उपदेशग्रहणफलं तु मूल एव स्फुटीभविष्यति। चिण्वदिट इति। ननु ण्यन्तस्य धा
तोरुपदेशाभावात्कथमिह चिण्वदिट्। न च णेरुपदेशादुपदेशेऽयोऽजन्तत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। आरितास्मारितेत्यादेः प
रत्वान्नित्यत्वाच्च रपरे गुणे कृते चिण्वदिडभावापत्तेः। न हि रान्तस्योपदेशे योजनदन्तत्वमस्तीति चेन्नैवम्॥ ६॥

राम॰ ८६

न्तत्वमस्त्येवेति। अङ्गस्य धातोर्वेति शेषः। न च ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणं बाधित्वा णिलोपप्रवृत्त्याऽस्त्विधौ स्थानिवत्त्वाभावेनोपदेशेयोऽजन्तदन्त
त्वं तु रूपपादमिति वाच्यम्। गुणात्परत्वादार्द्धधातुकस्येडित्यस्य प्राप्तानित्यत्वे न बाधित्वा चिण्वदिट एव प्रवृत्तेर्न दोष इति भावः। न हि रान्तस्येति। भूती
प्रभृतीनामपि गुणे उपदेशे योच नदन्तत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। उपदेशग्रहणसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्यादादेशद्वारापि तदन्तत्वं विवक्ष्यत इति भावः॥ ६॥

यदजन्तन्तस्येति। तदन्ताङ्गस्येत्यर्थः। उपदेशग्रहणसामर्थ्याल्लब्धरूपं विशेष्यमादाय वा तदन्तविधिः। तेन चाङ्गस्य विशेषणात्पुनस्तदन्तविधि रिति भावः। मकारान्तरमाहुः। व्यधिकरणेति। एवमन्वयेऽपि तत्सामर्थ्यादेव बोध्यः। व्यपदेशिवद्भाववदिति। तेन णिचौ जन्तत्वमिति भावः। यद्वा अ। ण्यन्तेऽङ्गमेवाङ्गावयवमवस्थेन न्यायेनेति भावः। कारितेत्यत्र तदन्ताङ्गत्वं व्यपदेशिवद्भावेन। आरितेत्यत्रोभयमपि व्यपदेशिवद्भावेन। स्मारिते त्यत्रोभयमपि मुख्यमेव। तदन्ताङ्गस्येति व्याख्यानेऽद्गतिबोध्यम्। चिण्वद्वृद्धिरिति। चिण्वद्भावप्रयोजनं वृद्धिरित्यर्थः। वृद्धिरन्यद्वृद्धिरुप।

॥ उपदेशेयोजिति व्याख्यानेऽप्युपदेशग्रहणसामर्थ्यादेव आरितेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारात्। अस्तु वा उपदेशे यदजन्तन्तस्येति व्याख्यानम्। अङ्गस्येति व्यधिकरणषष्ठी। अङ्गावयवस्याजन्तस्येति। कारिष्यत इत्यादौ च व्यपदेशिवद्भावः सर्वथापि णिज। न्ते चिण्वद्भावोऽस्त्येव। तदाहुः। चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति। इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चा यं वल्निमित्तो विघातीति। यत्तु ण्यन्तत्वेनाजन्तत्वाच्चि ण्वदिडिति प्राचां ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तम्। ण्यन्तत्वात्तत्तरम्। तदुपदेशावस्था। यां भवत्ययमजन्त इति। तन्न्यायविरुद्धम्। स्वोक्तिविरुद्धं च। उपदेशो हि साक्षादुच्चारणं तच्च ण्यन्तस्य न दस्ति। किंच। धात्वादेः षः स इत्य त्र सुब्धातोः प्रतिषेधमुक्त्वा उपदेशग्रहणबलेन तत्प्रत्याख्यानमाकरे स्थितम्। स्वयमपि तत्र तथैवोक्तम्। तदिदानीं विरुद्धेनेति दि। क्। आतो युक्। चिण्कृतोः किम्। चौडिः। बालाकिः। बाह्वादित्वादिञ्। ददौ। अदायि याना मिति। स्याद्योरित्येतन्नाधित्वापरत्वाच्चि ॥ एवदिटि हन्तेऽझलादित्वात्पुनर्नेत्यादि॥

घाद्वृद्धिश्च। दीर्घश्चोक्त इति। शामिता शमितेत्यादौ। अत्र दीर्घे चिण्वत्त्वं तत्रासिद्धमाभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्। इ ट्चेति। स च प्रयोजनमित्यर्थः। हशधातौ चिण्वत्सन्नियोगशिष्टेट् प्रवृत्तिरेव चिण्वत्त्वप्रयोजनमित्यर्थः। चादिट् च इत्यत्रोपस्थितत्वादिडेव गृह्यते। एवं च णिलोपमात्रेऽयमसिद्धो नान्यत्र। अत एव तत्सूत्र प्रत्याख्याने चेन णिलोपः साधितो भाष्येऽद्गति बोध्यम्। चौडिरिति। न चाचामादेरित्यनुवृत्त्या निस्तारः। इतरिद्वायकेदोषापत्तेः। ददाविति। औत्वन्तूत्तमेणित्त्वाभावपक्षे चरितार्थमिति भावः। अजझलादित्वादिति। इको झलित्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः॥

॥ अनुवृत्तावप्याह। सत्यपीति। विशेषइति भावइति। वाक्यार्थबोधकाले बाधकाऽभावेनहन्तेरपि सीयुटा संबन्धे न तस्य निरवकाशत्वा द्वा-
ध्य संस्कारवेलोपस्थितवधबाधः। सीयुट्तु तदऽविषये चरितार्थइतिभावः। व्याख्यातइति। निरवकाशत्वरूपस्य बाधबीजस्याभावादितिभावः।

॥ सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्क्षतिः। अनिर्लक्षणयाहन्त्यारूपनिष्पत्तेः। आशीर्लिङीति। ननु लुङि तत्रोभयोरपि वैकल्पिकतया
येनना प्राप्तिन्यायाभावादितिभावः। विशेषविहितत्वादिति। लिङीति हि पदद्वयसाधारणम्। सीयुट्त्वात्मनेपदस्यैवेति वि
शेषइतिभावः। एतेनस्यसिच्सूत्रे प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावइति कैयटग्रन्थो व्याख्यातः। यत्तु तत्र नारायणेनो
क्तम्। अत्र यद्यपि वधादेशोपि प्रतिपदविधिस्तथापि विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावइत्याशयइति। यच्च तत्परिष्कारार्थं प्राचो ग्रन्थं
व्याचक्षाणेरुक्तम्। यद्यपि परादप्यन्तरङ्गं बलीयस्तथापि परशब्दस्येष्टवाचित्वाच्चिण्वद्भावेन व्यवस्थेति तस्याप्याशयइति
तदेतत्सर्वं कैय्यटग्रन्थापर्यालोचनमूलकमिति मूलएव ध्वनितम्। पक्षे वधिषीष्टेति। इह प्राचा पक्षे वधादेशइत्युक्तं तत्
त्सम्यगेव यत्तु तत्र तत्पौत्रेणोक्तं वधादेशइति परमतम्। स्वमते तु वधादेशोत्र न भवत्येव। तथाचोक्तं महाभाष्ये। चिण्वद्भावे
कृते पुनः प्रसङ्गाद्वधभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा। हनिणिङादेशप्रतिषेध
श्चेति। तदेतद्भाष्यार्थानवबोधविजृम्भितम्। लिङीतिपरसप्तमीम्। स्यसिच्सूत्रे आर्द्धधातुकइत्यस्यासंबन्धञ्च प्रौढिवादेन स्वीकृ
त्य प्रवृत्तं वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता चिण्वद्भावपक्षे खलु वधादेशाभावउक्तः॥

ग्रन्थार्थेति। निरवकाशत्वरूपेत्यर्थः। परसप्तमीमिति। विषयसप्तम्यामन्तरङ्गत्वेन विप्रतिषेधायोगाइतिभावः। इत्यस्यासंबन्धे चेति। तत्संबन्धे हि सीयुटस्या
त्मनेपदस्य विशेषविहितत्वाच्चिण्वत्त्वस्यापवादत्वेनाऽयुक्तो विप्रतिषेधइतिभावः॥ ॥

रूपाऽऽनन्यस्येति। एतत्सुष्ठुपास्य इत्यत्रोपपादितम्। अष्टत्रिंशत्संख्या सर्वथा दुरुपपादैवेत्याह। अष्टत्रिंशदिति। घटादिरिति। घटादावनूदि। तइत्यर्थः। कैयटग्रन्थे इति। अत्रारुचिबीजं तु ऊकालोच् कर्मणि ङितिसूत्रभाष्यप्रामाण्येन घटादावस्य पाठोऽसांप्रदायिक इत्यन्यत्र निः।

ननु चिण्वद्भावविरहेपि। तत्कथं स्यसिच्सूत्रारूढमपि विकल्पं विस्मृत्य मुद्धमपि मूलमशुद्धीक्रियते। यदपि हनि णिङ्गं देशे त्याद्युक्तम्। तदपि न। अनाङ्ःसाप्यनिर्देशे प्राप्तेवार्तिककृता घानिष्यते इत्यादौ तदुक्तेः भाष्यकृता अङ्गाधिकारबलेन तत्समाधानाच्च। नचलिङि लुङि चसाक्षाद्दृष्टिमृस्य वधेरनिर्देशाये क्षाणि। उदाहृतञ्चात्र वधादेशः भाष्यकारप्रभृतिमाधवान्तैस्सर्वैरेवेति दिक्। अहसातामिति। चिण्वदिटोऽभावे हनः सिजिनिकित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। चतुर्भिरधिकं शतमिति। यत्तु धमलोपोवास्य इति केचिदिति पुनर्द्वित्वमिति चाप्रामाणिकद्वयं सञ्चार्यलोपविकल्पादिप्रपञ्चेनेह अष्टत्रिंशद्रूपाणि भवन्तीति वदन्ति। तत्रोक्तिसंभवं न पश्यामः। पुनर्द्वित्वे रूपानन्यस्य दुर्वारत्वात्। अष्टत्रिंशद्व्याख्यायाएव पुरस्कारे मूलाभावाच्चेत्यास्तां तावत्। अवश्येति। तदपि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रसिद्धार्थकथनमित्युक्तं न विस्मर्तव्यम्। अस्मिन्निष्कृष्टपक्षे चिण्णमुलोरिति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव। तथाहि। हेड अनादरे घटादिः। एचइक्। हिडयति। अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वविकल्पमते।। अहिडि। अहेडी। तिस्यात्। दीर्घस्तु। अहिडि। अहीडि इति भवति। एतच्च चिण्णमुलोरिति सूत्रे कैयटग्रन्थे कर्मणि ङितिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे च स्पष्टम्। दीर्घो नास्तीति। यङोऽद्त्रोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्यरत्वाभावादुपधावृद्धेरप्रवृत्तेरिति भावः। नोदात्तो। कथन्तर्हि हरेर्यदङ्क्ता मिपदैकके नखमिति श्रीहर्षः। प्रमादएवायम्। यदिसमाधेयमेवेत्याग्रहस्तर्हि निहतमेषणात्माक्तनेर्थे णिचि तनतम्बि ण्वोद्व्यः।।

रूपितम्। यङोद्त्रोपस्येति। यङ् लुकि दीर्घो भवत्येव। नहि यङ् यङ् लुकोरर्थे स रेवा विशेष इति भाष्ययोर्नविरोध इति भावः॥ ८०७ ॥

म·श· ॥ सञ्ज्ञापूर्वकेति॥ घञर्थे के साधुरित्यन्ये॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥ फलांशेति।व्यापारसमानाधिकरणफलांशेत्यर्थः॥
उ· ॥ किंतु कर्तृत्वमेवेति। कर्तृत्वाप्राप्तेः॥ परत्वाच्चेति भावः। कर्मस्थाक्रियेति। क्रियायाः कर्मणा साधनेन तुल्यत्वासंभवादिति भावः। लकारे॥
८८

कथमुद्यम उपरम इति। सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्। तथा च निर्दिश्यते। अड उद्यमने। यम उपरमे इति। अथ येद्विकर्मकास्तेषु कृत्यक्तखलर्थाः। किम्मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं वोभयोरिति सन्देहे व्यवस्थामाह। द्विकर्मकाणामिति॥ ॥इति भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥ प्राक्सकर्मका अपीति फलावच्छिन्नव्यापारपरत्वे हि देवदत्तादिनिष्ठव्यापारव्यधिकरणविक्लित्ति द्विधाभवनन्यग्भवनादिफलाश्रयाणामोदनादीनां कर्मत्वमुचितम्। कर्तुरीप्सिततमत्वात्। व्यापारांशपरित्यागेन फलांशमात्रपरत्वे तु पच भिदि रुहामपि राद्धि द्विधाभवति न्यग्भवतीत्यादिविवरणविषयीभूतानां राद्ध्यत्यादिवदेवाकर्मकता। तद्वस्थामवस्थायामोदनादेः कर्मत्वं संभवति किंतु कर्तृत्वमेव स्वतन्त्रः कर्तेति लक्षणात्। एतच्च गुणेरणाविति सूत्र एव प्रपञ्चितम्। स्यादेतत्। द्विकर्मकाणामेकस्य कर्मणः प्राधान्यविवक्षायामपि अपरेण सकर्मकत्वमस्त्येव। स्वयं प्रदुग्धे स्वगुणेरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीत्यादौ यथेति चेत्। सत्यम् अकर्मकाणामेवाकर्मकतया उच्यमानत्वान्न दोषः। तदेतत् ध्वनयति। प्रायेणेति। अकर्मकत्वमुत्पादनस्य फलमाह। तेभ्यो भाव इति। भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तेरिति भावः। कर्मवत्। कर्मशब्देन कर्मस्था क्रिया लक्ष्यते तेनदाह। कर्मस्थयेति। लकारवाच्य इति। लकारेणोपस्थापित इत्यर्थः। द्विलकारादिति। अयं भावः। व्यत्ययो बहुलं छिङ्गाशिष्यङिति संहितया पाठे परसवर्णविधिलब्धलकारोपरि लद्वयं न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषोस्तीति भाष्योक्तेः। य सम· ८८

पोति। लस्यानिकादेशेनेत्यर्थः। लद्वयाश्रवणादाह। न व्यञ्जनयेति॥ ॥ ८९० ॥ (हाम्लुप्तनिर्दिष्टोल्लकारः। लोपस्तु संयोगान्तस्येति॥ ॥

॥ पश्चान्तरेण। यणः प्रतिषेधो वाच्य इति वार्त्तिकादिपक्षेणेत्यर्थः। तदुपस्थाप्यत्वम्। तत्स्थानिकादेशोपस्थाप्यत्वम्। कर्त्तेति पदलाभोपायमाह ॥
कर्त्तरीति। कर्तृस्थतेत्यर्थ इति। यथा दर्शनारोहणाभ्यां। विषयेनत्यभूते। च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थतेति भावः। अन्येषामित्यस्या न्येषां मत इत्य

॥ पक्षान्तरे तु हस्तेयमामिति। तच्चलग्रहणमिहानुवर्त्तनं पक्षा विपरिणम्यते तेनाभिमतार्थलाभ इति। करणाधिकरणाभ्यामिति।
नन्विह करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सत्त्वपि अस्मिस्या स्योर्व्यापारो धातुनानोपात्त इति चेत्किन्ततः। नह्येतस्मिन्सूत्रे साहश्य प्रतियो
गिभूता क्रिया धातूपात्तत्वेन विशेषिता। एवञ्चासति कर्मणोत्यस्मिन्स्यादेवाति प्रसङ्ग इति भावः। अधिगच्छतीत्यादि। श्लोकस्यो
त्तरार्द्धं तु यत्क्वपा वशतस्त्वस्मिन्नमाम्नु गुरवे सदेति बोध्यम्। स्यादेतत्। पचादीनां ङ्म्यादीनां च फलाभिधायित्वे फलस्य च कर्मनिष्ठ
त्वे तुल्ये कथं कर्मवद्भावप्रवृत्त्यप्रवृत्ति व्यवस्था। तत्राह। यत्र कर्मणीति। उक्तञ्च हरिणा। विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। अन्येषां धातूनां शब्दैः क्रियाव्यवस्था। शब्देन कर्त्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनाव
गमात्कर्तृस्थतेत्यर्थः। उद्देश्यतापि क्वचित्कर्मस्थांशस्य क्वचित्तु व्यापारांशस्येति सापि नियामिका। तथाहि। दर्शनारोहणाभ्यां।
विषयेनत्यभूते च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थता। उद्देश्यानुरोधाच्च। अहं पश्येयमिति ह्युद्देशो न त्वयं विषयो भवत्विति। एवमहमु
परिगच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनोन्यस्मा वा भवत्विति। उपरिगमनरूपस्य व्यापारविशेषो रुहेरर्थो न तु न्यग्भावनमात्रम्। भू
मिष्ठस्य स्पृशांसं हस्ताभ्यामवनमयत्यपि देवदत्ते आरोहतीत्यप्रयोगात्। अत एव हि यद्धि तु परं छन्दसीत्यत्र भाष्यम्॥

र्थमभिप्रेत्याह। उद्देश्यतापीति। यत्र धातोर्यन्निष्ठांश उद्देश्यः स तत्स्थक्रिय इत्यर्थः। उपरिगमनेनेति। आङ्पूर्वस्य रुहेर्गत्यर्थत्वादिति भावः ॥

दिङ्मात्रमिति। अजां ग्रामं नयतीत्येवोदाहरणमित्यभिमानः। यत्तत इति वदन्ति। नचयत्र कर्माकाङ्क्षा स सकर्मक इति युक्तम्। शब्दस्वभावकल्पनापे
क्षयार्थकल्पनस्य युक्तत्वात्। किंच गच्छतीत्यादौ नाम कर्मकृतापत्तिः। तत्र हि केत्येवाकाङ्क्षानुत्कमिति अनुभवसिद्धमिति दिक्। यद्यपीहेति।
रुहिर्गत्यर्थ इति। अत एव चाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम्। पचिच्छिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव।
चकारकव्यापार इति महद्वैषम्यम्। एवंच्चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या इति कैयटः।
हरदत्तादयोऽप्येवम्। नन्वेवमिहैव सूत्रे सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति भाष्यवार्तिकग्रन्थः संयोगरूपफला
स्य कर्मस्थत्वात्प्राप्तिरिति कैयटादिग्रन्थश्च विरुध्यते। रुहिगमिभ्यां सह श्लिषेर्वैषम्यस्य दुरुपपादत्वात्संयोगाख्यफलस्य स
र्वत्र तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम्। उदाहरणदिङ्मात्रं न तु न तत्स्थितोदाहरणमिति तत्त्वम्। स्यादेतत्। ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्या
पि कर्तृस्थत्वान्न द्वाविति नः करोतेरपि कर्तॄन कर्मवत्स्यादित्याशङ्क्य करोतेर्यत्नार्थत्वमेव नास्तीत्याह। करोतिरिति। एतच्च भू
वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नैतदित्युपलक्षणम्। सकर्मकत्वेवताव त्तस्याद्यतन इति वदन्ति बोध्यम्। एतेनेति। ज्ञानस्य कर्तृस्थ
त्वमुत्पादनेनेत्यर्थः। अनुव्यवस्यमान इति। खण्डनकारप्रयोगः। सकर्मकाणां इति। एतेन सृजस्यात्मानमात्मनेति व्याख्या
तम्। तथाहि। आत्मानमात्मनावेत्सीत्यस्य कर्तृस्थभावकत्वेऽपि सृजसीत्यंशे प्रकृतवार्तिकेनैव निर्वाहः। सृजेः कर्मस्थफलकत्वा
त्। अन्योन्यमिति। स्यादेतत्। यद्यपीह संयोगानुकूलक्रिया कर्मत्वकर्तृत्वोपयोगिनी उभयनिष्ठा च तथापि व्यक्तिभेदोऽस्त्येव। अत एवा
न्यनिष्ठामन्यन्यस्य कर्मत्वम्। अन्यथा उभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यान्न तु कर्मत्वम्। इमौ गाङ्गौ स्पृशत इत्यत्र यथा। एवं स्थिते कर्मत्वोपयो
तत्र संयोगः कर्मत्वोपयोगी इतरांशः कर्तृत्वोपयोगीति बोध्यम्। कर्तृत्वमेव स्यादिति। परत्वादित्यादि॥ गिनी या क्रिया न या तुल्यक्रियस्य॥
भेदे तत्र न्यनिष्ठामन्यन्यस्य कर्मत्वमुपपन्नमिति भावः। एवं स्थिते। संयोगस्य कर्मत्वोपयोगित्वेन तदनुकूलव्यापारस्य च कर्तृत्वोपयोगित्वे स्थिते॥

तदीयकर्तुः। कर्मस्थक्रियायाः कर्तुः। इह। कर्तृस्थक्रिया कर्त्तरि। अवस्थाविशेषेति। पच्यमानत्वावस्थातत्प्रागवस्थादिरूपेत्यर्थः। नप्राप्नोत्येवेति। स्पृश।
निगमिवत्। कर्तृस्थक्रियत्वात् दप्राप्तिरित्यपि बोध्यम्। एवं सृजसीति। उक्तरीत्या दोषाभावादिति भावः। किंचात्रोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वं तज्जनकक्रि।

कृ२

तदीयकर्तुर्विधीयमानः। कर्मवद्भावइह नप्राप्नोत्येव। एवं सृजस्यात्मानमात्मनेत्यत्रापि। तत्किं वार्त्तिकारम्भेणेत्याशङ्क्योदाहरणान्तर
माह। अजेति। नयते। द्विकर्मकतया अजारूपस्य कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायामपि ग्रामरूपेण कर्मणा सकर्मत्वात्तातिदेश इति भावः। स्या
देतत्। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रमेव मास्तु नन्वरं वार्त्तिकम्। प्रयोगास्तु सर्वेपि प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यन्ते। तद्यथा। एकस्यापि वस्तुनोवस्था
विशेषादिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वाभ्यामौपाधिकभेदमाश्रित्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च औपदेशिकमेव सिद्धान्तेपि क्वचित्स्वीक्रियते। आत्मानमात्म।
नावेत्ति सृजस्यात्मानमात्मनेति। एवं पच्यते ओदन इत्यत्रापि मुख्ये कर्मण्येव प्रत्ययोस्तु मास्तु च निवृत्तप्रेषणता। स्वयमित्यस्यात्मनेत्य
र्थात्। एवञ्च स्थाली पचतीत्यत्राधिकरणइवत्क्त्वन्त्र एव धात्वर्थः कर्मण्यपि लभ्यत इत्यपरमनुकूलम्। कथन्तर्हि पच्यते ओदने।
नेनेति भावे लकार इति चेत्। माभूद्भावे कर्मण्येव प्रत्ययोस्तु। कर्म चात्मैव। न चैवं भेत्तव्यं कुसूलेन भिन्नमीषद्भेदमिति भावे कृत्या।
स्योनस्युः कर्मणि चेदात्मेति विशेष्यानुरोधेन पुंस्त्वं स्यादिति वाच्यम्। सामान्येन नपुंसकसंभवात्। स्वरूपमित्यस्य विशेष्यसंभवाच्च आ
त्मेति विवक्षायान्तु पुंल्लिङ्गतायामुक्तविवक्षया सूत्रपक्षेपि दुर्वारत्वाच्च। अत्रोच्यते। कर्मवत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणेन तदुहस्नुःनमामिति प्रतिषे
धआरम्भो न वा। आद्ये। शुद्धकर्मैवास्य विषयः स्यात्। ततो दुह्यते गौर्गोपालेनेत्यादि न सिद्ध्येत्। दुग्धे गोपालेनेत्यादि च स्यात्॥

पाश्रयत्वयोर्युग
पदेकत्रविरुद्धतयोपाधिभेदेन भेदस्यावश्यवाच्यतया मुख्ये कर्तर्येवात्र प्रत्ययो न तु कर्मकर्तरीत्यपि बोध्यम्। नयतेरिति। अजानिष्ठांशस्योद्देश्यत्वात्कर्म
स्थक्रियोयमिति भावः। सृजस्यात्मानमिति। स्थूलोपाधिविशिष्टस्य कर्मत्वं सूक्ष्मोपाधिकस्य कर्तृत्वमत्रेत्यर्थः। क्लन्त्रः। विक्लेदनान्तः। उक्तविवक्षया। औपा

प्र.श. येन चिण्वदिट इति। दुहस्नुनमां न्तजन्ना विन्येव सिद्धे यक्क्रिणा चित्त्वस्यैव यथ्यापने ग्रेत्यपि बोध्यम्। ध्वनितश्चेदमाईधातुके इति सूत्रे पाष्ठे भाष्ये तत्रा
उ. न्यकैयटस्तु प्रसादः तस्मिन् कर्त्तव्य इति। निषेधे कर्त्तव्य इत्यर्थः। कर्तृचिण् ग्रहणयोरिति। मिलितयोरित्यर्थः। चिण्ग्रहणसामर्थ्यात्तु सूपपादमेवेति
९०

द्वितीये तु नमते दण्ड इत्यादिनस्यात्। कर्मणि यक् प्रसङ्गात्। कर्त्तरि तङो दुर्लभत्वात्। किंचाचः कर्मकर्त्तरीति चिण्विकल्पो निर्विषयस्स
वस्यात्। कर्मवदित्यतिदेशस्य विषयीभूतः कर्ताहि कर्मकर्त्ता। नचासौ तत्र वास्ति। त्वद्रीत्यात्मना त्माज्ञायीत्यत्रापि चिण्विकल्पापत्तेश्चान
नु निष्टत्त प्रेषणा नामा श्रित्य भूतपूर्वकर्मणि सांप्रतिके कर्त्तरि चिण्विकल्पं ब्रूम इति चेत्। तर्हि तत्रैव यथायथं लडादिं बादयः स्युः यक्कनस्या पुश
दिति कर्मवत्सूत्रमवश्यारभ्यमेवेति दिक्। सृजियु। श्यनोनित्वञ्चित्यादिर्नित्यमिति स्वरार्थे॥ यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वकृत्तेयकउ
दात्तत्वं श्रूयेत। यत्तु प्राचा श्वद्धावत्कर्तृकात्सृजेर्यक्क्रिणौ कर्त्तरीति केचिदित्युक्तं तत्र यगित्यशुद्धं आत्मनेपदानुक्तेश्च न्यूनतेति दिक्। भूषाक
र्मेति। यत्तु प्राचा कमृ श्रिञ् भूषार्थेभ्यः सन्नन्ताश्च यक्क्रिणौ नेत्युक्तं तत्र कृग्रह इति न्यूनम्। किरादीनां सर्वेषां ग्राह्यत्वात्। एतच्चाद्रियते। आदृतइ
त्युदाहरणाभ्यां सूत्रे ध्वनितम्। यदपि चिण्वदिडपि नेति केचिदित्युक्तं तत्र केचिदित्यंशोनुचितः। उक्तार्थस्य भाष्यवार्त्तिकारूढत्वात्। प्रास्ताविषे
इति। चिण्वदिट्। यत्तु प्राचा न दुहेति चिण्वदिटोपि निषेधं मन्वानेनोक्तं न निषेध इति केचिदिति। तन्न। चिण्वदितिहि चिणीव कार्यमतिदिश्यते।
नच चिणेनत्युत्पत्तिसतिदेशोनिषेद्धुं शक्यते येन न चिण्वदिटो निषेधः स्यात्। एवं निषेधाभावस्य न्याय्यत्वे सर्वसम्मते त्वच केचिदित्युक्तेरनुचितत्वात्। य
त्तु वदन्ति। चिणि निषेधस्य चिणि परे विहितत्वाभावात्तस्मिन्कर्त्तव्ये नास्त्यतिदेश इति। तदतिरभसात्। अतिदेशो न निषिध्यत इति वक्तव्ये निषेधो
नातिदिश्यत इत्युक्तेरनुचितत्वात्। अचीकरतेति। चिणि प्रतिषिद्धे णिश्रीति चङ्। यत्तु प्राचा कर्मकर्त्तरि चङ् नेत्युक्त्वा ऽकारयिष्टेत्युदाहृतं तन्

बोध्यम्। तत्रैव वर्णितत्वादिति। चिण्निषेधस्य विधाः कार्यत्वेनातिदेशेपि चिण्वदिटो भावः कथमिति चिन्त्यमित्यपि बोध्यमिति कश्चित्। नेनीति। नयगि सम. ९०

॥ तस्मिन्नेव विषये इति। तेनकर्त्तोऽहकुष्णानाः पादा इत्यत्र ताच्छीलिके चानशि श्यनेवलवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मवद्भावेनयको विषयत्वाभावादि।

यत्नुपरिष्कुर्वन्ति॥ चङ्विधौ कर्त्तरीति न कर्त्तव्यं सामान्येन चङ् विधीयतनाम्। तस्य भाव कर्मणोः परत्वाच्चिण्बाधको भविष्यति। किं
च। चिण्णेपद इत्यतः चि णिनिवर्त्तमाने पुनश्चिण ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। तथा च कर्त्तृचिण ग्रहणसामर्थ्यात्। चिणेवात्र भाव्यं
न तु चङ्। इत्यादि। तदत्यन्तरभसात्। चिण्निषेधस्यैव प्रक्रान्तत्वेन चिणेवात्र भाव्यमित्युक्तेर्व्याहतत्वात्। किंच। कर्त्तरीति मास्त्वित्यसङ्ग
तमेव। कर्मणि तत्शब्दभिन्नेष्वतिप्रसक्तेः। नहि तत्रापि चिणस्ति। यश्चङ् बाधेत। एवञ्च कर्त्तृचिण ग्रहणयोः सामर्थ्योपवर्णनमपि कथमुक्ति
संभवं लभतामित्यास्तान्तावत्। चिण्वदिटो निषेध इति माचो भ्रमंस्तएयति। स्यादेवेति। यत्नुपरिष्कुर्वन्ति। स्यसिच्सूत्रे चिण्वदितितु ती
ना यादेतेर्विज्ञानाच्चिण्निषेधोपि चिणः कार्यमित्यतिदिश्यत इति। तत्रासत्त्यन्ता देव वतिरि निति त्रैव वर्णितत्वात्। आत्मनेपदविधौ योक
र्मकस्तमुदाहरति। विकुर्वते नसैन्धवाइति। कुषि। नद्दहे निसूत्रान्नेत्यनुवर्त्तते नदाह। नयगिति। किन्त्विति। तस्मिन्नेव विषये इति भावः। अ
नुवृत्तेः फलमाह। यग विषयेत्विति। प्रसक्तिपूर्वको हि निषेधः यत्र तु यको न प्रसक्तिस्तत्र न निषेधः। नापि श्यन्। नापितस्मिन्नि
योग शिष्टं परस्मैपदमित्यर्थः। तेन लिङाशीर्लिङोः स्यादीनाञ्च विषये नेदं सूत्रं प्रवर्त्तत इति फलितम्। श्यन्नू यको र्नुमि विशेषः। कु
ष्णीजङ्घ। नित्यंतुमस्वरे विशेषोप्युक्त एव। अत्रेदमवधेयम्। कर्मकर्त्तरि कृन्तिकारादिभिः प्रायेण स्वयमेवेति प्रयुज्यते न तद विवक्षि
तम्। आत्मनाकरणेनेति वा व्याख्येयम्। न तु कर्त्त्रेति। तथा सति कर्मण्येव लः स्यात्। स्पष्टं श्चेदं कैयटादौ॥ इति कर्मकर्त्तृप्रक्रिया॥ ९

ति भावः कैयटेति। णेरणाविति सूत्रस्येत्यादिः॥ ॥ इतिकर्मकर्त्तृप्रक्रिया॥ ॥

वाक्यार्थ इति। गोकुले वत्स्याम इति वाक्यार्थो वासक्रियेत्यर्थः। क्रियायां विशेषणमिति। संबोधनविभक्त्यन्तत्वादिति भावः। परिचाय्यमिति। ज्ञाप्यमित्यर्थः। चाय्पूधातो रूपमिदम्। कलिङ्गानामिति। बहुवचनान्तपाठः। वर्णयन्तीति। हरदत्तादय इति शेषः। तत्कथमिति। न च वासरूपन्याये

अभिज्ञा। अभिज्ञा स्मृतिः साऽभिधीयते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहः। तदाह। स्मृतिबोधिनीति। स्मरसीत्यत्र वाक्यार्थः कर्म पश्य मृगो धावतीतिवत्। कृष्णेति क्रियाया विशेषणम्। गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मकं कृष्णसंबोध्यकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः। वासो लक्षणमिति। प्रसिद्धत्वात्। चारणं लक्ष्यमिति। सहसा वृक्षनारोहात्परिचार्यमित्यर्थः। अत्यन्तापह्नव इति। अपह्नवोऽपलापः। नाहमित्यादि। कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देशः। तत्र प्रविश्य त्वया चिरं स्थितमिति कश्चिदुक्तः। स त्वाह। नाहं कलिङ्गान् जगामेति। न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीत्यत्यन्तापह्नवः। यदा तु गमनमेवाभियुक्तस्तदेवालपति न तदात्यन्तापह्नव इति लडेव भवति। प्रष्टव्यः प्रश्न इति। कर्मणि तङ्। आसन्नेति पंचवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्। पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति। ननौ। पृष्टप्रतिवचनमिति विग्रहः। यावत्पुरानिपातयोर्लट्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं निपातग्रहणम्। भुवश्चेत्यत्र महाव्याप्त्यैति ग्रहणमप्येवमेव। तत्रान्यतरस्याम् शक्यमकर्तुम्। विभाषा। ननु कर्हिशब्दोऽयमनद्यतनविषयः। अनद्यतने र्हिलित्यनन्तरस्यामिति किमो र्हिल्प्रत्ययात्। तेनानद्यतनयोगे लुटैव भाव्यं न तु लटा। तत्कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यत इति। अत्राहुः। भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यत इति प्रत्याय्यकर्हिशब्देन संबध्यत इति ॥ ॥

न सोऽपि सारूप्यात्। अनुबन्धकृतवैरूप्यस्याग्रहणात्। आदेशकृतासारूप्यमादाय वासरूपाप्रवृत्तेश्च। अत एव हशश्वतोर्लङ् चेति लिट्समावेशार्थश्चकारः सार्थक इति भावः। भविष्यत्सामान्य इति। इदं भविष्यति गम्यादय इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। बाहुलकात् श्वः पदयोगे लृडिति कृत्यल्युट इति सूत्रे

उत्तरमपि। योगत्रयमिति। अपिनालिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिक इति चतुर्थस्यापिग्रहणम्। नचतद्विषये नद्यतनत्वासंभवः। आगामिन्यारात्रेः पूर्वार्द्ध
स्यचरममुहूर्तादुपरितनकालस्यतत्त्वसंभवात्। अतएवतत्र त्रोदाहरणे आगन्तावेतिवस्यतीति बोध्यम्। पूर्वेणेति। लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सा

भोक्तेति। ननुभविष्यत्सामान्ये योलङ् विहितः। सोनद्यतनेलुटाबाध्येत। तत्कथंविकल्पोदाहृतिः। अत्राहुः। अनद्यतनेलुडित्यत्रा
यं योगोनुवर्त्ततेतेनलुड्विषयेपिपक्षेलट्। एवमुत्तरमपियोगत्रयन्तत्रानुवर्त्ततेतेनननद्विषयेपिलुट्पाक्षिकएवनतुबाधकः। लिप्स्य
। पूर्वेणसिद्धेसत्यकिं द्वेनार्थमिदमितिध्वनयन्नुदाहरति। योन्नमिति। वर्त्तमा। येनोपाधिनेति। तथाहि। पूङ्यजोःशानन् विहि।
तः सताभ्यामेवनतुधात्वन्तरात्। नच्छीलादिविशिष्टेकर्त्तरि अलंपूर्वात्कृञइष्णुजुक्तः सोपिनस्मिन्नुपाधौसम्भवेत्यादि कदा आ।
गतोसीति। भूतकालेनप्रश्नवाक्यमुदाहरणेभूतकालाभिव्यक्तये। एवंकदागमिष्यसीत्यत्राप्यूह्यम्। उदाहरणयोरयमेवइतिपदा
भ्यामागमनाविनाभूतंयद्रूपंप्रस्वेदपरिकरबन्धादियुक्तत्वन्तन्निर्दिश्यते। इदानीमागमनमितिध्वनयितुन्तेनकदेतिप्रश्न
प्रत्यार्थिकमुत्तरंसङ्गच्छते। सामीप्यञ्चद्योतितंभवति। आरोपेणोपपत्तिमाश्रित्यप्रत्याख्यानमिदमाकरे। क्षिप्रवावच
नग्रहणंस्वरूपस्यैवग्रहणंमाभूदित्येवमर्थम्। तदाह। क्षिप्रपर्यायइति। भूतेच अस्योदाहरणानि। उताप्योरित्यतःप्रभृति।
बोध्यानि। ततः प्राचीनेषूत्तरसूत्रेणविकल्पोक्तेः। किङ्कि़ला। अस्तिभवतीति। तत्त्वकर्मकंभृद्धौगमनमसीत्यादि जातुयदोः अनव
कॢप्त्यमर्षयोरितिलिङ् लृङोः सिद्धौवचनमिदंलृटोबाधनार्थन्तदाह। लृटोपवाद इति ॥

स्यर्थः
मिति। एतेनकदेतिप्रश्नेइदानीमित्युचितम्। किंचगमनस्यभूतत्वादयमेघइत्यप्ययुक्तमित्यपास्तम्। प्रत्याख्यानमाकरेइति। भूतत्वप्रकारकबोधे।
त्वनभिधानमितितदाशयः। वचनमिति। लिङ्विधायकमित्यर्थः। बाधनमत्रनिवृत्तिः॥ २ ॥

१ याअपिसंभवादितिभावः। आर्थिकमुत्तर।

म॰श॰ उ॰ ९२

प्रथमयेति। आवर्तस्त्यादिः देवत्रातइति। इदंशब्दोरिति सूत्रे भाष्यस्पष्टम्। सूत्रंमास्त्विति। अकच्चिनीत्यत्रैवकार्यम्। यद्वा इष्टमस्यार्थककच्चिद्यो
गेइच्छार्थोपपदासंभवएवेति ननत्स्योपयोगः। कच्चिज्जीवतीत्युक्ते जीवनंप्रष्टुरिष्टमिति प्रतीयतेनत्वस्येच्छार्थत्वमितिभावः। इत्येवोच्यतामिति।
चेनलिङ् भविष्यतीतिभावः। अनुकर्षप्रसङ्गादिति। नस्याभावेह्यस्यसूत्रस्यप्रत्यासत्त्यायत्रशब्देनकामप्रवेदनावगतिस्तत्रैवप्रवृत्तिः स्यादिति।

संभावनेऽल। संभावनमिति प्रथमयासप्तम्यंतंविपरिणम्यते। अलमितिचसप्तम्येतिसंबन्धः। एतच्चगौरवंसिद्धस्यगतिश्चिन्तनीये
तिन्यायेनाश्रीयते। अलमितिसंभावनेसिद्धाप्रयोगश्चेदितिसूत्रयितुमुचितम्। अलमितिचेत्किम्। प्रायेणगमिष्यति। हन्तीति
पलायतइति। हननंहेतुः। पलायनंहेतुमत्। लक्षणहेत्वोरितिशत्रादेशस्तुनभवति। देवत्रातोगलोग्राह इतियोगेचसद्विधि
रितिव्यवस्थितविभाषासुपाठात्। इच्छार्थे। ननुकामप्रवेदनइत्युपसंख्यायतएवत्त्वकामप्रवेदनेकच्चिनीतिसूत्रंमास्तु। अ
नेनैवसिद्धेरितिचेन्मैवम्। यत्रार्थप्रकरणादिनापिकामप्रवेदनंतत्रस्यानेनदर्थंतदारम्भात्। तर्हिनेनैवसिद्धत्वात्प्रकृतसूत्रं
मास्त्वितिचेन्न। तेनलिङिसिद्धेपिलोडर्थमस्यारम्भात्। लोटाचलिङोबाधामाभूदितिलिङप्युक्तस्तर्हिलोड्वित्येवोच्यतामिति
चेन्न। लिङोनुकर्षणंतत्सबद्धस्यविभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षप्रसङ्गादितिदिक्। लिङ्। समानकर्तृकेषुतुमुन्स्यात्रिनः सयथे।
च्छार्थेषुलिङ् लोटाविति प्राप्तंलोटंबाधनेएवंलिङमपिबाधेत। नचवासरूपविधिः। क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषुनदभावादिति
॥लिङ्धीयते॥

भावः। बाधनइति। परत्वादितिभावः। तुमुन्तुभावेऽकामप्रवेदनेचरितार्थइतिबोध्यम्। बाधेतेति। अतः पुनर्लि
ङ् विधानम्। अत्रापिसूत्रेसमानेत्याद्यनुवर्त्ततइतिबोध्यम्। नदभावादिति। परत्वविषयेवासरूपन्यायाभावाच्चलोटोप्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्य
म्। तुमुन्पदमनुवर्त्यतुमुन्विषयेऽस्यलिङोविधानादयंभावएव। तेनेच्छन्करोतीत्यत्रायनंलिङ् दुर्वारइत्यपास्तम्। ध्वनितञ्चेदमिच्छार्थेष्विति

राम॰ ९२

उपक्षीणत्वादिति। एवञ्च शब्दानुपस्थित्या तयोर्वाक्यार्थमर्यादया संबन्धबोधानुपपत्तिरिति भावः। तदाह। पदार्थसंसर्ग इति। ननु शब्दयोः संसर्गो वा-
क्यार्थ इति भावः। शब्दाभासत इति। शब्दस्यस्व विशेषणकोपस्थितिः कार्यमिति भावः। ननु शब्दान्तरमिति। एवञ्च तयोर्वाक्यार्थविधया संबन्धो दुरुपपादः-
। उत्तरवर्त्तित्वादिना नियतमिति भावः। संबन्धोऽस्तीति। अर्थद्वारकः संबन्धो न संभवतीत्यर्थः। विद्यमाने एव दं वदत्ते तद्व्वर्णा नामतीतत्वस्यानागत-

धातुसंबन्धे। इह धात्वोः संबन्धोऽनुपपन्नः। स्वार्थस्मारणे नोपक्षीणत्वात्। पदार्थसंसर्गः कारकविशिष्टक्रिया वाक्यार्थ इत्यभ्युप-
गमात्। शाब्दबोधे शब्दापि भासत इत्यभ्युपगमेपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारत्वञ्च तु शब्दान्तरं प्रति। अथोच्येत। यथा सन्विधौ कर्मत्वं समा-
नकर्तृकत्वञ्च धात्वोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितम्। यथा च क्त्विधौ सुबन्तस्य कर्मत्वन्तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्ध इति। तदपि न। तथा हि स-
ति परस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोगे प्रत्यया इति फलितं स्यात्। ततश्च गोमानासीदित्यादि विना वेति न सिध्येत्। न ह्यत्र वर्त्तमानकालेऽस्तिः प्रयु-
ज्यते न वा प्रयुज्यमानस्य संबन्धोऽस्ति। तस्माद्धातुशब्देन तदर्थो लक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह। धात्वर्थानामिति। विषयबहुत्वापेक्षं बहुवचनम्। एके-
कविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम्। स्यादेतत्। ननु हि धिवाक्येऽनेवस्वविषये प्रत्ययाः सिद्धास्तत् किमनेन। यदि तु यत्राप्राप्तास्तत्राप्ये-
तत्सूत्रेण प्राप्येरन्नतर्हि उपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानां सङ्करे सति सर्वोपप्लवः स्यादित्याशङ्क्याह। यत्र काल इति। अयं भावः। कालमात्र-
मनेन बाध्यते न त्वन्यदपि। अल्पबाधे नोपपत्तौ बहुबाधस्यान्याय्यत्वात्। अन्यदेव तर्हि किंचिदेकबाध्यतामिति चेन्न। किं तदिति विनि-
गमकाभावात्। कालांशेपि किं विनिगमकमिति चेन्न्यायदर्शनमिति गृहाण। वर्त्तमानसामीप्य इत्यारभ्य हि कालान्यत्वप्रतिपादन-
मेवं प्रायेण दृश्यत इति भावः॥
त्वस्य वाप्रतीतये। अयं प्रयोगः। गोधर्मस्य संबन्धिन्यारोपादासीद्भविता इत्यतीतानागतव्यपदेशस्तत्फलञ्च तन्निष्ठ-
दरिद्रत्वप्रकाशनम्। न च तदस्यास्तीत्यत्र संस्थावद्वर्त्तमानकालो विवक्षित इति वाच्यम्। भाष्यादिविरोधापत्तेः। दण्डिनमानयेत्युक्ते अतीतदण्डस्याप्यानय-
नापत्तेश्च। तस्मात्प्रयोगेऽतत्र प्रवृत्तिं विना दुर्लभ इति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये॥ ॥

म॰ग्र॰ ॥ अतीतानामर्थानां। अतीतं तदर्थप्रतिपादकानामन्यातृनामित्यर्थः। अयमपि दोषः। उक्तव्यवस्थाया असिद्धरूपः। किं सूत्रेणेति। स्पष्टं चेदं सू-

उ॰ त्रप्रत्याख्यानभाष्ये। तत्र पक्षे वसन् ददर्शेत्यादौ दर्शनकालिकं वासस्य वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययः तत्फलत्वं च दर्शनेन तत्समानकालत्वं प्रत्य-

९३

स्यादेतत्। वनानि पश्यन्ययौ। निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे इत्यादि महाकविप्रयोगेषु दर्शननिवेदनादीनामतीतानामपि ल-
ट्लृडादिभिः संबन्धो दृश्यते। स च कालबाधेपि समर्थनीय इत्येतदर्थमिदं सूत्रम्। तत्र ययौ विव्यथे इति लिडर्थस्यैव बाधः किंत्व-
स्मात्तत्राह। तिङन्तवाच्येति। प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनं न तु विपरीतमिति भावः। येतु प्रथमान्तविशेष्यकं बोधं स्वेच्छामात्रे-
णास्थाय क्रियाप्रधानमाख्यातमिति भाष्यवार्त्तिकनिरुक्तादिमहर्षिवचांस्युपेक्षन्ते। तेषामयमपि दोषः प्रसज्येत। उक्तार्थान्येपि
कारकप्रकरणे स्यादेतत्। व्यवहारस्य विषये ऽध्याहृते लक्षिते पि वा। भूतभाविप्रत्ययार्थाः संबद्धन्तां यथायथम्। तथाहि॥
अग्निष्टोमयाजीति भूतएव णिनिः। जनितेत्येतत्समभिव्याहारे तु इत्थं व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारोऽस्तु लक्षणा वा। एवं गोमा-
नासीदित्यत्रापि। ईदृशव्यवहारविषय आसीदित्यर्थः। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा हि भाविकृत्यमासीदित्यत्र सूत्र-
रीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्। तस्माद्घटे तावन्तं कालं भावितया व्यवहृतमि- राम॰
दानीमासीदिति तत्रार्थः। एवं सर्वसामञ्जस्ये किं सूत्रेणेति चेन्नैवम्। अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तक्लेशं विनैव च प्रायशो निर्वाहार्थं सूत्रा- ९३
रम्भात्। न हि क्वचिदध्याहारादिकमागत्यपतनीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति दिक्॥ ॥

यः शतृस्थले क्रिययोः समानकालिकत्वप्रतीतेरेवमेव ननु चोद्यं नैव वचनलोपं चोदितास्म इति सरूपसूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति बोध्यम्॥

॥ तयोर्व्यर्थो हिस्वविधिरिति। क्रियासमभिहारे द्वित्वमात्रं विधीयतामिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

क्रियासमभिहारे। अत्र लोट इति यदि षष्ठ्यन्तं तदादेशास्तिङो लस्येरन्। वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषात्। तत्र हि तिङ्विशेषः स्था-
नित्वेनोपादीयते। तच्च पूर्वत्र लोट्शब्दस्य तिङ्परत्वे सत्येव सङ्गच्छते। अन्यथा सामान्यविहितानां तिङां हिस्वाभ्यां बाधे सति तध्वमोरि-
ति वाक्यशेषो निर्विषयः स्यात्। तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वलम्भनमिति गुणोप्यस्ति तथापि बहवोत्र दोषाः। तथा हि। तिप्सिप्मिपां स्थाने विहि-
तस्य हेः स्थानिवद्भावेनापित्वात् ङित्वाभावाद्धुनीहीतीत्वं न स्यात्। ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात्। तृण्ढीति तृणह इम् न स्यात्। किंच। सर्वेषां तिङां द्वावपि हि-
स्वौ पर्यायेण स्याताम्। न तु पदव्यवस्थया। अपि च लोट्शब्दं तिङ्लक्षणाप्यन्याय्या असञ्जातविरोधितया उपक्रमस्य प्राबल्यात्। वाक्यशे-
षस्य विषयसमर्प्यासम्पादत्वाच्च। तस्माद्यकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामिति सिद्धान्तः। तदाह। तस्य चेत्यादिना। नन्वेवं ढयोरपि लः
परस्मैपदमिति परस्मैपदसञ्ज्ञा स्यात्। ततश्च परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव द्वावपि स्यातामत आह। तो चेति। अयं भावः। लोटो हिस्वावि-
त्यत्र पूर्ववाक्याद्यथाविध्यनुवर्तते तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम्। न च हिस्वौ लोटो भवत इति सामर्थ्यात्तद्धर्माणावित्यर्थः संपद्यते। त-
त्रापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्यातिदेशो व्यर्थः स्थानिवत्सूत्रेणैव लाभात्। अतः स्थानिवद्भावलब्धलोड्व्यपदेशौ तिङ्भूतौ यौ हि-
स्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम्। हिस्वविधानेनेति। यदि हि पुरुषवचनसञ्ज्ञे अपि स्यातां तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये ए-
कत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र व्यर्थो विधिरिति भावः। समुच्चयेऽन्यतरस्याम्। प्रागुक्तमिति। लोट्। तस्य च प्रसिद्धहिस्वसदृशौ तध्वमो-
र्विषये वा इत्यर्थः। यथाविध्यनु। इह पूर्वस्मिन्निति स्पष्टार्थम्। समुच्चयं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यद्यपि संख्याकारकपुरुषकालविशे-
षाणां हिस्वान्तात्प्रतीतेस्तदभिव्यक्तिस्समस्य ॥ ॥९॥

म॰ श॰ न्यायत एवेति। धातुसंबन्धाधिकाराच्चेत्यपि बोध्यम्। यथाविध्यर्थं वचनमिति। यथाविध्येवेति नियमार्थं वचनमित्यर्थः। पूर्वस्मिन्नेवेति नियमस्तु न अन्यत्र।
उ॰ तस्याः प्राप्त्यानियमवैयर्थ्यापत्तेः। तद्भ्रमसादिति। द्वित्वप्रकरणभाष्ये पाठात्प्रकृतसूत्रेपि क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्
९४ तव्यमिति पाठाच्च अत एव दन्दिह्वितं छोडन्तविषयमेवेति भावः। अनुवादित्वेति। पश्चात्कथनमात्रेत्यर्थः। नत्वव्यवहितगर्भ इति भावः। सूत्रप्रत्याख्या

न्यायत एवानुप्रयोगो लभ्यते। तथापि यथाविध्यर्थं वचनम्। तेन याहि याहीति याति इत्येवानुप्रयुज्यते न गच्छतीति निकरोतीति वा द्वे
वाच्ये इति। वार्त्तिकमिदन्द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम्। यत्तु वदन्ति। अस्य वक्तव्यस्य भाष्येनाश्रितत्वादिति। तद्भ्रमसात्। इति शब्द।
स्विति। न च तेनैव व्यवधानाद्याती त्यस्यानुप्रयोगत्वं कथमिति वाच्यम्। अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वात् व्यवहित विपरीत
प्रयोगयो रिष्यापत्तेः। एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्फुटम्। एतच्च भाष्यकारीयोदाहरण सूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णीयते। भ्रमम्
लकमेवेति। एतेन सक्तून्पिबेत्याद्युदाहृत्य यदुक्तं प्राचा लोडभावपक्षे लडादि पुनः पुनः पिबति। पुनः पुनः स्वादनीत्यभ्यव
हरतीत्यादीति। तदपि भ्रममूलकमेवेति ध्वनितम्। तथाहि पुनः पुनरित्यधिकावापः। पूर्वत्रापि तद्विवक्षायां द्वित्वापत्तेः। किंच।
लोडभावपक्षं प्रक्रम्य अभ्यवहरतीत्यनुप्रयोगस्य हि स्वान्तयोर्विहित स्योपन्यसनेद्रु थंसङ्गच्छतां कथं वोपयुज्यताम्।
काल कारकसंख्यानां लोटैवाभिव्यक्तत्वादिति दिक्। भ्रम एवेति। पुरुषांशे वचनांशे चे तिभावः। एवञ्च पुरीमवस्कन्देत्या
दौ तिङन्तत्वयथायथंपरस्मैपदात्मनेपदान्तत्वञ्च सिद्धान्ते स्थितम्। पुरुषवचनसन्दूतु नस्तएवेति सर्वं सुसिद्धिः॥ इति लका
रार्थप्रक्रिया॥ इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमायान्तिङन्तं समाप्तम्॥ रम॰ ९४

नेति। यथाविधीति सूत्रमात्याख्यानेत्यर्थः। पूर्वत्रापीति। सक्तून्पिबेत्याद्युदाहरणेऽपीत्यर्थः। द्वित्वादिति। द्वित्वङ्क्रियासमभिहारे इत्यनेने। आदिना पु
नः पुनः शब्दप्रयोग इति बोध्यम्॥ इति लकारार्थप्रक्रिया॥ इति भट्टोजिदीक्षितपौत्रदीक्षितहरिविरचिते लघुशब्दरत्ने तिङन्तं समाप्तम्॥

इत्यनुवर्त्तनएवेति। शबादीनां सार्वधातुकत्वाद्यर्थमिति भावः। विहितत्वेनेति। भविष्यतइत्यादौतिबादेः सार्वधातुकत्वायविहितविशेषणं तदितिभावः। तेनलसार्वधातुकानुदात्तत्वसिद्धिः ॥ इतिदिगिति। शमिधातोरितिसूत्रात्तदनुवृत्त्यासिद्धेस्पष्टार्थएवायमितिदिगर्थः॥ कृ। त्यादइत्यधिकारस्येति॥ अतएवण्वुल्तृचौस्तव्यदादिषुपाठोनाकारिस्पष्टत्वेदंभाष्ये॥ बाधेसतीति। येननाप्राप्तिन्यायेनेतिभावः॥ भा

॥ श्रीगणेशायनमः॥ धातोः ॥ यद्यपिधातोरेकाचोहलादेरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्ततएव तथापि आर्द्धधातुकसञ्ज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभायपुनर्धातुग्रहणाम्। अन्यथालूभ्यांपूभ्यामित्यादौइड्गुणौस्यातां। धातोर्विहितत्वेनभ्यामादेरार्द्ध धातुकत्वात्। सिद्धान्ततुधातोरित्येवविधानात्तेनेतिदिक्। ण्वुलः प्रागिति। अर्हेकृत्यतृचश्चेतिसूत्रेकृत्याइत्येववक्तव्येतृज्ग्रहणंयोगापे सञ्ज्ञापकम्। ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात्प्रागेवकृत्याइत्यधिकारस्येतिभावः। इतिकारात्सुसूत्रंप्राग्ण्वुलइतिप्रक्षिप्तप। केलिमरइति। कृत्याइ तिबहुवचनेनेदंसूच्यते। ककारोगुणवृद्धिनिषेधार्थः। रेफः स्वरार्थः। कृत्यचः। उपसर्गादित्यनुवर्त्तते। रषाभ्यामितिचं। तत्रनास्त्यात्तात्कद्धमित्या ह। उपसर्गस्थादिति॥ यकेति। नचाड्व्यवायेपीतिभविष्यतीतिवाच्यम्। रषाभ्यांपरस्यनस्येत्यंशेनिर्दिष्टग्रहणप्रापितस्याव्यवधानस्यव्यवा येपीतियोगविभागेनबाधेसतिआदर्शनेत्यादावतिप्रसङ्गेप्राप्तेअट्कुप्वित्यंशोनियमार्थः। आङितिपदव्यवायेपीतिनिषेधंबाधि तुमितिस्थितम्। इहतुण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षाकथमड्ग्रहणेनवार्येनेतिभावः। हलश्चेजुपधात्। इजुपधस्यहलन्तत्वाव्यभिचारा त्। हलइत्यनेननदादित्वंलस्यतेइत्याह। हलादेरिति। इजादेःसनुमः। इहहलइत्यनुवृत्तंनदन्तपरंनतुनदादिपरम्इजादेर्हलादित्वासम्भवा ““तदाह। हलन्तादिति॥

श्चेण्यन्तात्परोयः कृदित्यंशप्यड्व्यवायेइत्यस्यसंबन्धमाश्रित्ययकाव्यवधानेसमाहितम्॥ नदादित्वमिति॥ तद्धानित्यर्थः। तदंतपरमितिसामर्थ्यादितिभावःतदेवाहतत्विस्यादिनाविकल्पमितिप्रत्ययलक्षणप्राप्तमितिबोध्यं। विधेरितिनित्यत्वार्थस्यविधेरित्यर्थः। गुरुभूतक्लेशसाध्यनियमार्थत्वेचल

कृत्वमात्रेति॥ अतएवकार्यान्तराणिप्राक्कृतानिष्पन्नेनभवन्ति।भूतपूर्वादपीति॥ आर्द्धधातुकेविवक्षितेऽकारलोपइतिभावः॥ स्पष्टत्वेदं।
भाष्ये॥ इतिभावइति॥ यद्यपिप्रत्ययःपरस्वेतिशास्त्रादार्धधातुकस्यपरत्वेनैवविवक्षेतिपरबुद्धिनिमित्तत्वेनपरनिमित्तत्वमस्त्येवस्पष्टत्वेद
न्द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्राकरे।तथापिआर्धधातुकेइत्यादेःपरसप्तमीत्वेइदंमूलमितितत्त्वम्। दरिद्रातेरातोलोपेदरिद्र इत्यत्रयतण्यतोर्नवि॥

विहितइति।यदितुविहितविशेषणंनव्याख्यायेततर्हिनियमार्थतानलभ्येत॥णिजलोपेक्तेहलन्तात्परत्वेनणेर्विभाषेतिविकल्पं
बाधित्वविधेःसंभवादितिभावः।तुम्ग्रहणमिति।तेनास्यप्रत्वनमित्यादौविध्यर्थतास्त्वितिनशङ्क्यमितिभावः।वानिंस।क्तिपरइति।ति
उन्तोदाहरणानुप्राचःप्रासादिकमित्यवोचाम।ण्यन्तभादीनामिति।ण्यन्तस्यप्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्तेवचनम्।यत्तुवदन्ति।हेरचङीतिसूत्रेऽचङीति
पर्युदासेनप्रकृतिग्रहणेण्यधिकस्यापिग्रहणमितिज्ञापनादेतत्सिद्धमितितन्नभसात्ज्ञापनस्यतुकृत्वमात्रविषयकमितिभाष्यादौसिद्धान्तित।
त्वात् अचोयत्।शक्यमकर्तुमिति।यत्तुवदन्ति।अजन्तभूतपूर्वादपियथास्यादित्येतदर्थमज्ग्रहणंतेनदित्स्यन्धित्स्यमित्यत्रयत्सिद्धेय।
तोनावइत्याद्युदात्तत्वंसिद्ध्यतीति।तदापाततः आर्द्धधातुकेविवक्षितेयद्यतोलोपःस्यात्तदाहीदंसम्भवेत्।लोपस्त्वार्द्धधातुकेपरए
वोचितःअन्यथापरनिमित्तत्वाभावेनस्थानिवत्त्वाभावेगणयतीत्यादौउपधावृद्धिप्रसङ्गादितिभावः।नकिशसीति।शसुहिंसायाम्।यत्तुकेचित्
सिंसानुस्वारंपठन्ति।तन्न।ईडवन्दवृशंसदुहाण्यतइतिसूत्रविरोधात्तानुबन्धेति।अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्।एकान्तत्वपक्षेपिदद्गानिद
धात्योर्विभाषेतिविभाषाग्रहणाज्ज्ञिङ्गदितिभावः।आलम्भ्यागोरिति।समासान्तोदात्तत्वंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरःतत्रण्यति।
तिस्त्वरोवतिष्ठेतयतितुयतोनावइत्याद्युदात्तःप्रसज्येत॥ ९९ शेषःयदन्तस्यैकान्ताभावात्॥ ददातिदधात्योरिति॥ अनेनह्रिणोप्राप्तेशोवि
धीयते अनुबन्धानेकान्तत्वेतुनेदंसिध्यति।णशादीनांवाकार्यबोधोत्तरंप्रत्ययत्वज्ञानेसर्वेत्सञ्ज्ञाप्रवृत्त्योपदेशकालोत्तरकालमेवप्रवृत्तेरुपदेशेतत्सन्निधा

पूर्वेणेति। योरुपधादित्यनेनतद्धितइति॥ नत्रसाधुरिति प्राग्घितीयइत्यर्थः। यच्छ्रादुर्वोरत्वादिति। अवन्तत्वादितिभावः। नचात्रतद्धिताधिकारात्कथंप्राप्तिः कृदन्तशब्दस्योपस्थितार्थनिरूपितकर्तृत्वसत्त्वेनात्र प्राप्तेः कृतपूर्वीत्यत्रतु नैवम्। ननु घटकर्तृ दन्तस्य स्थानत्र्येणाक्कापिप्रयोगाभावेनप्रक्रियादशायामपिकृदन्तशब्दस्योपस्थितार्थकर्मत्वाभावात्। तद्धिताधिकेद्इत्यस्यापितद्धितान्तशक्तिमात्रसहकारेणोपस्थितक्रियाकर्तृकर्मणोर्नेत्यर्थइतिभावः। करणत्वविवक्षयेति। कर्तुःकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः। मतमाश्रित्येत्यनेनत न्मतस्यपूर्वोक्तस्वरीत्याऽयुक्तत्वंसूचितंतेनास्यपरिहारः।

उपात्प्रशंसायाम्। प्रशंसेहगम्यमानतयाविशेषणात्। धात्वर्थस्तुप्राप्तिरेवतेनयस्ययस्माद्धाप्राप्तिः प्रशंसाहेतुःतदिहोदाहरणम्। विपरीतनुप्रत्युदाहरणम्। अत्रापियादौप्रत्ययेविवक्षितइतिपूर्ववदेवसूत्रार्थः तेनण्यतिकृतेअन्तस्वरितत्वम्। प्राचानुयतिपरइति व्याख्यातम्। तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। गदमदव्यत्ययेनपञ्चम्यर्थेसप्तमी। सभ्योनुपसर्गेभ्योयत्स्यात्। अनुपसर्गेकिम्। ननैषधे कार्यमिदंनिगाद्यम्। यमेरिति। पूर्वेणैवसिद्धेरितिभावः। नियमसाधुरिति। यमः समुपनिविषुचेतिवैकल्पिकेऽपितद्धितोपदित्यर्थः। यद्यप्यस्मिन्यत्सेकृत्यानांकर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरितृतीयादुर्लभाकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठ्यादुर्वोरत्वान्तथापित्वयेतितेनेतिचकरणत्वविवक्षयातृतीयाबोध्या। यद्वा। यमोपरिवेषणेमिदितिमतमाश्रित्यपर्यवसितंनियमयन्तिस्यादावि वमित्वंस्वीकृत्यण्यन्ताद्यन्ताद्यद्वाद्यः। अथवाप्यन्येवसन्ज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिरितिदिक्। एवञ्चवार्तिकप्रयोगोप्यन्यथासिद्धतयानिपूर्वाण्यतज्ज्ञापयितुंनप्रभवती

स्यायुक्तत्वंसूचितम्। इतिदिगिति॥ अत्रपसेकृत्यानामितिसूत्रेविभक्तेनकर्तरिवेत्यनेनानुभयप्राप्तिविषयेणविकल्पात्तृतीयेतिबोध्यम्। नप्रभवतीतिसन्ज्ञापूर्वकेत्यस्यासत्वेपिप्रयमापस्थितप्रत्ययबाधापेक्षयापश्चात्यात्प्रवृद्धिबाधएवभाष्यप्रयोगान्न्याय्यइतिबोध्यम्। नियमोनास्तीतिदानेतु नियमएवेतिभावः। संभक्तिर्वरणयाच्ञारूपम्। वृञ्वरणइत्यत्रवरणंस्वीकारस्तत्रनिरोधएवेतिभावः॥

सर्वे निहत्नमिति। भाष्य क्यव विधौ हन्त्री ग्रहणं कर्त्तव्यं इह मा भूत् वार्या ऋत्विज इति कर्मणि निरूपपदोदाहरणादिति भावः। ईड इति॥ अत एव वृद्धिर्न्न
अत्र च प्रसिद्धत्वादिणा एव ग्रहणं तेनाध्याय मिति सिद्धम्॥ आत्मनेपदिन इति। आत्मनेपद्यका स्ववृद्धिकरणा प्रकृति भूते ईड वन्द साहचर्येण।

स्तुत्यर्हमिति। यद्यपि पणिनव्यशब्दाः अर्थद्वयसाधारणस्तथापि पण्य शब्दस्य व्यवहर्त्तव्य एव रूढत्वात्। अर्थनियमो लभ्यते एतदर्थमेव
हि निपातनमाश्रितम्। यदाहुः। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति।
। शतेनेति। शतशब्दः नियतपरः। कन्या शवरणा वरयितॄणां नियमो नास्तीत्यर्थः। हृड इति। अनिरोध रूपस्य संभक्ति वाचित्वे एव सौष्ठ
वादिदं लभ्यते इत्याहुः। अनिरोधेप्यिन्त्यस्यानुकोनुहत्मोपि स्यादिति ध्वनयन्नाह। हृत्येति। एतिस्तु शास्त्र इत्यादिना हृत्तः क्यप्। इह सत्ते।
अवद्यादीनि निर्विभक्तिकानि तत्र द्वन्द्वः। तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते। अस्त्रियां तु वृङः ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्। वार्या ऋत्विज इति वृङति।
कारमतम्। न चात्र एतिस्तु इति क्यप्र शङ्क्यः। तत्र हृत्त एव ग्रहणं न तु वृङ इति सिद्धान्तितत्वात्। भट्टिस्तु द्वन्द्वान्तसानिर्देशं मन्वानः पुंल्लि
ङ्गेपियत् प्रायुंक्त। सुग्रीवो नाम वर्योसाविति। उपसर्या। प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणम्। कान्तः प्राप्तोस्याः कान्त्या। तदस्य प्राप्तमिति निवर्त्तमाने का
लाद्यदिति यत्। अध्याहार्यमिति। यदि तु अजर्यशब्दस्यैव योगरूढिराश्रीयेत तर्हि भट्टिप्रयोगं पुनरुक्तं स्यादिति भावः। मृगैरजर्यमिति
कालिदासप्रयोगे जर्यशब्दस्य जरणाभाव विशिष्टसङ्गतं जहल्लक्षणापि सुवचा। सर्वथापि सङ्गतत्वेन रूपेण वाच्यता नास्तीत्यत्र ता
त्पर्यम्। अत एव भाष्ये सङ्गतं कर्त्तृ इति व्याख्यानमिति भावः। भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्यस्य स्वरसमनुरुन्धानानामनमाह।
कर्मणी नि। एतिस्तु एष्य इति। सुप्यनुपसर्गे भाव इति सर्वे निहत्नमिति भावः। इत्य इति। कथं तर्हि उपेयमिति। ईङो देवादिकात् यत्। न तु ङ
इति॥ ईड वन्देति ज्ञापकात्। तत्र हि ईडि वन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो ङ्गो ग्रहणमिति भावः। परस्यापीति। ओरावश्यक इति प्राप्तस्य॥
नेदृशात्मनेपदिन एव क्यादेर्ङ्गोङ्ग शब्देन ग्रहणमाः। एतेन पूर्वोत्तर साहचर्यादीङ इति सूत्रे उभयपदिनोग्रहणमित्यपास्तम्। पूर्वोत्तरयोरेकैकस्योभयपदि

रम॰ ९६

विषयसप्तमीति। इदन्त्वाचः कर्तृयकीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। परसप्तम्याश्रयणादिति। वस्तुतोविषयसप्तमीत्वेपियेविभाषे त्यत्रजनादिसाहचर्येणयादिप्रत्ययोत्पत्ति
आड्पूर्वादिति। नचैवमाज्यड्डिमासीदित्यत्रावग्रहःस्यादितिवाच्यम्। त्वक्त्विजंपूर्वेभिरित्यादाविवसत्यप्यवान्तरपदत्वेसंप्रदायानुरोधेनक्वचित्तदकरणा
त्। यत्तुप्राचाजगतादिन्यस्याज्यमुक्तंतद्भाष्यविरोधादर्थानुगमाच्चोपेक्ष्यम्। अनित्यंति। इहचनपरकरणंलिङ्गमितिभावः। ईचखनःहस्वःसुपठइति। दी
र्घपठनःसूत्रकारस्वयमाशयःइहइतिप्रश्लेषेणद्वितीयइकारोयेविभाषेत्यात्वबाधितुंविधीयते। अन्यथायेविभाषेत्यस्यावकाशः। स्नायतेरवन्यते। इत्वस्या
वकाशःयस्मिन्पक्षेआत्वंनास्ति। आत्वपक्षेतूभयप्रसङ्गेपरत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वंस्यात्। येविभाषेत्यत्रहियेइतिविषयसप्तमीतनयकारादौवुद्धिस्थेएवप्रा
प्तमात्वमन्तरङ्गम्। इकारस्तुक्यपासहविधानाद्बहिरङ्गइतिदीर्घप्रश्लेषणस्यभाष्यकृतस्त्वयंभावः। इत्वमन्तरङ्गम्। क्यपसन्नियोगशिष्टत्वात्। आ
त्वन्तुबहिरङ्गम्। यइतिपरसप्तम्याश्रयणात्। सवर्णदीर्घत्वेनात्वबाधोन्याय्यस्सवनचहस्वादेशेहस्वस्यपीतितुक्प्रसङ्गःआद्गुणस्यषत्वतुकोरि
त्यसिद्धत्वादितिवाच्यम्। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धोनत्वन्योपीतिसिद्धान्तात्। अन्यथावृक्षेच्छत्रमित्यत्रहस्वाश्रयोनित्यस्तुक्स्यात्। इष्यतेतुदी
र्घात्पदान्ताद्वेतिवैकल्पिक इतिदिक्। विभक्तेःक्यपो प्रसङ्गेबीजमाह। तदनुबन्धेति। राजसूय। यद्हति। राजानःक्षीणन्तीत्यादौतथादर्शना
दितिभावः। रूढ्यर्थंनिपातनन्तेनाद्यपक्षेश्वमेधादौद्वितीयेज्योतिष्टोमादौचनातिप्रसङ्गः। उत्वमिति। तस्यरपरत्वाद्हलिचेतिदीर्घइति
भावः। नित्यंक्यविति। तेनयत्प्रत्ययोनेतिभावः। भिद्योद्ध्यौ। क्यविति। कर्तरीतिशेषः। पापमिति वेति। नपोनकल्कोप्यपनत्वकल्कइत्युप
लक्षणात्येवभावोनहतानिकल्कइतिभारतेदर्शनात्। कल्कःपापाशयेपापेदम्भेविट्किट्टयोरपीतिकोशाच्चेतिभावः। वक्तव्यमिति। वृत्तिकृतानुसू
त्रेप्रसिद्धम्। कथमुपपदाहरणतामतस्यनप्रतिगृह्यम्। नस्माचापिगृह्यम्। लोकेत्विनितिणयदेवेतिभावः। पदास्वैरि। अवगृह्यमिति। अवग्रहोविच्छेदः।
अवान्तरपदसञ्ज्ञासूचयितुंपदपाठकालेकिंचित्कालमवसानम्। प्रग्रहस्तुप्रकृतिभावाद्यणाद्यभावेपरस्परमचोरसन्निकर्षःअवगृह्यप्रगृह्यशब्दौ
प्रातिशाख्यादिषुपदविशेषपरतयानिरूढौ। गृह्यकइतिगृहासक्ताःपक्षिमृगाश्छेकास्तेगृह्यकाश्चतेइत्यमरः। पत्रंवाहनमिति। पतत्यनेनेत्यर्थेदा
कालेनान्तरवनेरेवनेनात्वविधानेनात्रनदप्राप्तिरितिबोद्ध्यम्। यन्प्रत्ययोनेतिवदःसुपीतिचकारप्राप्तइत्यर्थः॥

[illegible] ॥

तद्धितेनापीति। यतेतिशेषः॥ इति दिगिति। उपपदसमासतत्प्रयुक्तस्वरासिद्धिर्दिगर्थः। ममत्वमेतित्तु सप्तमीनिर्देशान्नसिद्ध मितिबोध्यम्। किंचा।
भावस्येति सद्गृसंयतो नावहत्याद्युदात्तं स्यादनास्वरितं विघ्नेइतिबोध्यम्। लिङ्गाच्चेति। ण्यदन्तद्विधानोत्तनःस्वरविधानेलिङ्गमितिभावः॥ भाष्यादिति।
तत्रोभयविषयवार्त्तिकस्यैवपाठादितिभावः॥ उपपदसमासासंभवेपीति। उपपदत्वाभावादितिभावः। ततएवकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोपिबोध्यः॥

यद्यपिनद्दहतिरथयुगप्रासङ्गमितितद्धितेनापीदंसिध्यति। तथापीण्यतंव्याकर्त्तुयितुंसूत्रम्। अन्यथाहियोग्योगोरितिस्यात्। द्वह्रो सन्यामि
ति। तेनप्रमावास्यायावेतिविहितस्तद्धितोहूस्वपक्षेपिसिध्यति। यदितुयत्प्रत्ययान्तस्येदंपाक्षिकंनिपातनमाश्रीयतेतदायतासुक्तेऽधिक
रणेण्यदेवतावद्दुर्लभः। अथापिवाहुलकाद्यभेतएवमपिण्यदन्तमनूद्यविहितस्तद्धितोयदन्तान्नस्यादितिदिक्। ऋहलोः। पञ्चम्यर्थेष
ष्ठी। ऋइतिनअन्तेर्ग्रहणंकिंतुवर्णमात्रस्यहलासाहचर्यात्परंकार्यमितिनिर्देशात्। ईडवन्देत्यादिलिङ्गाच्च। लपिदभिभ्याश्चेति। पोरदुप
धादितिप्राप्तस्यायतोऽपवादः। जयादित्यसुआसुयुवपीतिसुत्रेलपिरपेरुपरिप्रक्षिप्य अनुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेणदभेःसङ्गृहमाह।
तत्रवैरूप्यंनिर्बीजम्। भाष्यादिविरोधश्चस्पष्टएवेतिबोध्यम्। स्तीकार्यइति। चुलुंपादिवदितिभावः। तथाचप्रयुज्यते। ननानशन्तिनदभा।
तितस्करः। विष्णुगोपा अदाभ्यइत्यादिश्चोरावश्यके। अवश्यंभावआवश्यकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपः। लाव्यमि।
ति। क्वचित्तुधीतितार्थस्यापिप्रयोगोदृश्यते। लाघवंप्रत्यनादरात्। अवश्यलाव्यम्। अत्रोपपदसमासासंभवेपिमयूरव्यंसकादेराकृतिग
णत्वात्समासः। युमिश्रणेइति। एत्रवन्धनइतितुनगृह्यते। सानुबन्धकत्वादितिभावः। वैश्यकुलादेरिति। दक्षिणाग्नेर्हियोनिर्विकल्प
तेवैश्यकुलाद्धिनवः भ्राष्ट्राद्वागार्हपत्याद्वेति। प्रणाः कर्मव्यापारइति। वस्तुतस्तुसंमतिःप्रीतिःसायस्मिन्चोरादौ। नास्तिलोकानांसोऽसं

मतिः॥ राम· ९७
सानुबन्धकत्वादिति। नचानयत्तुग्विकरणपरिभाषयाचोभयोर्ग्रहणापत्तिरितिवाच्यम्। उदित्ययतियौतीत्यादौप्रसिद्धत्वेनयौतेरेव
ग्रहणमित्याशयात्। यो निरिति। उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः। सायस्मिन्निति। असंमतिरितिबहुव्रीहिरितिभावः समीक्ष्यमानवतीसमिध्यवत्यो ऋग्विशेषौ॥

प्रक्षिप्यमाणेति। प्रक्षिप्यमाणसमीत्करणीभूतेत्यर्थः। निर्मितस्थलमिति। अग्नित्वारोपादितिभावः। अचे सार्थेष्विति॥ लिङ् चेतिविशेषविधानेन।
लोने वाधेसिद्धे ऽत्तुमुन् ग्रहणंचिन्त्यप्रत्ययोजनमित्याहुः। अनित्यताज्ञापयितुंशक्येति। तज्ज्ञापनेचशक्ति लिङो विषयेतदभावशङ्कावारणाय

यद्वासंमतिर्यस्य विषयेषुनास्तिसविरक्तोऽसंमतिः। तंत्रेणार्थद्वयमपिगृह्यते। पाय्यसांनाय्य। मीयतेनेनेति। माङः करणेण्यत्मेयमन्यत्
।धीयतेनयेति। अत्रचसर्वासामिधेनीधाय्याकिंतुसमिद्धमानवतींसमिद्ववतीच्चान्तरेणविकृतिषुप्रक्षिप्यमाणाएवपाजाअमर्त्यइत्यादि।
कैव। सूत्रेसामिधेनीग्रहणंप्रयोगविषयोपलक्षणार्थंतथाचासामिधेन्यामपिदृश्यते। धाय्याःशंसनीति। नहिशस्त्रेणसमितप्रक्षिप्यते। क्रतौ।
कुण्डपाय्यइति। पिबतेरधिकरणेयत्प्रत्ययोयुगागमश्च। ननुण्यत्। तित्स्वरितप्रसङ्गात्। यतोनावइत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तथाचप्र
युज्यतेप्रणम्य। कुण्डपाय्यइति। संपूर्वाच्चिनोतेस्तुण्यदायोनिपात्यते। क्रतौकिम्। कुण्डपानंसञ्चेयः। अग्नौपरि। अग्निरिहनज्वलनः किंतुतद्धा
रणार्थइष्टकाचयनेननिर्मितस्थलम्। तस्मिन्नभिधेयेपरिपूर्वाच्चिणोतेर्ण्यत्। आयादेशश्च। संपूर्वस्यवहेस्तुसंप्रसारणंदीर्घश्चनिपात्य
ते। चित्योग्निरिति। चिनोतेः कर्मणिक्यपृयतोपवादः। इहसूत्रेअग्नावित्यनुवर्तते। तच्चचित्याशब्दस्यैवविशेषणंनद्वितीयस्य। तस्यभा
वार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात्। अग्नेरित्यत्रतुचेयमित्येव। कृत्युडिति। हसितंहसनंछात्रस्य। अत्रकृत्युटोर्विषयेनपुंसकेभावेघ
त्रनद्विकृतिभोक्तुम्। अत्रइच्छार्थेषुलिङ्लोटाविति ल्योण्न। लिङ्तुभवत्येव। लिङ् चेतिवचनात्। ईषत्पानः। आतोयुच्। अत्रखल्न। शक्ति
लिङ्लाघवादिति। इहहिचकारमात्रेणवासरूपविधेरनित्यताज्ञापयितुंशक्या। इतरत्रतुकृत्यग्रहणेनकृत्यतृज्ग्रहणेनचज्ञापनेगौरवमिति
भावः॥ इतिकृत्यप्रक्रिया॥
चः सार्थकइतिभावः प्रैषाद्यर्हादिसूत्रविषयेतुअप्रवृत्तेः क्वचित्कत्वाद्वासरूपप्रवृत्तिरितितात्पर्यम्। कृत्यतृज्ग्रहणे
नचेति। ण्वुलः प्राक्कृत्याइत्यधिकारइत्यर्थस्तुव्यास्यानेनापिसुलभइतिभावः। इतिकृत्यप्रक्रिया॥

॥ इह हीति। शीङ्आन्स्यादिति वा नच्छेद इति भावः। वार्त्तिकमिति। नलोपविधायकमित्यर्थः॥ ॥

एवुल्तृचौ। चकारः तुम्बुन्दमितुरिशेमेयस्तु इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः। नंष्टा नंशितेति। रधादिभ्यश्चेति वेट्। मक्नन्तेति। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति क्र
मेरात्मनेपदविषयता। अच्चोपसेति। यत्तु प्राचोक्तं न धातुलोप इत्यत्र इक इत्यनुवृत्तेः पापाचक इति तन्न। यङन्ते अच्चोपसस्यानिवत्त्वात्यङ्गनेनतु न धातुलोपे
तु निषेधस्याप्रसक्तत्वादिति प्रागेव प्रपञ्चितम्। जारं विभर्तीति विग्रहः। श्वपाकोपीति। कर्मण्यणापि पक्षे भवतीति भावः। चेक्रियादिति। संयोगपूर्वकत्वान्न यण्।
लोलुव इति उवङ्। यणन्तु न। ओः सुपीत्युक्तेरिह च सुबभावात्। पाघ्राध्मा। इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्त्तयन्ति तद् हूनामसंमतम्। तथा च श्रीहर्षः। फलानि धूम
स्य धयानिति। भूयते च। यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमिति। अनुपसर्गाल्लिम्प इह लिम्पविन्देति भाविनानुमा सहितौ निर्दिष्टौ। तेन नलाभार्थं स्येव विन्दे ग्रहणं न
तु सत्ताद्यर्थानाम्। धारय इति। धृञ्धारणे। धृङ् अवस्थाने। ण्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्। अयमकथं न सहामत्रोनर धारयस्य तेइति श्रीहर्षः। परत्वाद्धि कर्मण्य
णा भाव्यं सूत्र धारादिषु यथा। तथा च वार्त्तिकम्। अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति। सत्यम्। कर्मणः शेषत्वविवक्षायामणो प्राप्ताशेषकृते शेष
षष्ठ्यन्तेन समासो भविष्यति। वेदय इति। विदचेतनाख्यानादिषु चुरादिः। ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्तः इहोदाहरणेषु लिम्पविदिभ्यां तुदादिभ्यः
शः। शे मुचादीनामिति नुम्। धार्यादिभ्यः शप्गुणायादेशौ। अरविन्दमिति। चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तस्मा
द् अस्मादराः। नान्दि इन्दतिलभत इत्यर्थे कर्मण्यणा बाधनायेदम्। ददाति दधात्योर्विभाषा। ननु ददद्दाने दधधारणे आभ्यामचि ददो दध इति दाधाभ्यां णे दायो
धाय इति च सिद्धम्। सत्यम्। स्वरार्थमिदं सूत्रम्। अददः अदधः इह हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते। अजन्तत्वेतु। अच्कावितिअन्तोदात्तत्वं स्यात्। स्याद्यधा।
अनुपसर्गादिति निवृत्तं उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात्। एवञ्च नन्त्स्वन्त्य विभाषाग्रहणमपि निवर्त्तते न दाह नित्यमिति श्येङ इति। इह हि सूत्रे श्या आदिति
प्रश्लेषः ननु शीङोपणादेशेन तथा यतते अतः शदन्तानां वा पतिप्रभृतीनां अकारान्तानां वान ग्रहणव्याख्यानादिति भावः। सुगनाविति। प्राचा तु सूत्रे आ अन्त
मिति तात्स्व्यपठित्वा भृणाते रुदाह्रतं तत्तदनाकरम्। तथा च प्रयुज्यते। अनाश्रवावः किमहमिति। अमरोप्याह। वचने स्थित आश्रवः अदावइति। दवदावो वनारण्य
वह्नीइत्यमरः। गेहेकः। गेह इति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणम्। नोपपदम्। गृहपतिना संयुक्ते ञ्य इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह। गेहे कर्त्तरीति। एतत्सूत्रं शक्यमकर्त्तुम्।
गृहग्रहणे इति भ्वादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः भाष्यमतेत्विति॥

भाष्यकृतोक्तमिति। एवन्ततोण्वुल्तृचोरनभिधानं बोध्यम्। शिल्पिनीति। नहि विषयकप्रशस्तशिल्पवति गानकर्तरीत्यर्थः। प्राप्तिर्वा ह्यतेति। सोपसर्गेतु पूर्वेणैव सिद्धम्। नन्वत्रापि सुपीति योगविभागात्कप्राप्तिः अतोनुपेति सूत्रारम्भ सामर्थ्येन तस्य कर्मण्युपपदे ऽप्रवृत्तेरिति भावः। अण् युगिति। सुपीति कोनोक्तयुक्तेः पा

तथा चषष्ठेरजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तङ्गितस्ये ओणादिका इति। गस्थकन्। गामादाग्रहणेष्वविशेषपिगैशब्द इति अयमेवेह गृह्यते। नतु गाङ् गताविति। गायकशब्दस्य गायत्यर्थविषयकशिल्पिन्येव निरूढत्वादित्याकरः। तदाह। गायनेरिति। जह्रात्युदकमिति। उदकादधिकवर्द्धनात्। प्लुसल्वः। लस्यन इति। भूयः सहचारात्। योहि यां क्रियां पुनः पुनरधितिष्ठति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते तेनेन सह्रदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन्। बहुशोपि दृष्टुं वृत्तिनेति भावः। कर्मण्यण्। कुम्भकार इति। अणि कृते कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः। ह्वावामश्च। कापवाद इति। आतोनुपसर्गे क इति प्राप्तिर्वाच्या। माङ् मेङो रिह ग्रहणम्। ननु मामानइत्यस्य अकर्मकत्वात्। गोदाय इति। अण् पुंवद्ब्रह्मज्य इति कप्रत्यये हि संप्रसारणे पूर्वरूपत्वे च कृते इयङ् ब्रह्मजिय इति स्यात्। न च अनेकाच इति यण् अङ्गस्यैकाच्त्वात्। आरम्भसामर्थ्यादिति। कर्तरि पूर्वेणैव सिद्धेरिह कर्तरि कृदिति न संबध्यते। अनिर्दिष्टार्थश्चास्या र्थे। धातोः स्वार्थाश्च भाव एव। नन्वेवं घञर्थे कविधानमित्यनेन गतार्थतेति चेन्न। वार्त्तिकं दृष्टा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः। किंच। नित्यसमासार्थमिदम्। अत एव त्सुङ्न्ते नास्वपदविग्रहमाह। आखुना। मुख्यानमिति। नन्वेवं घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमिति वार्त्तिके स्थाग्रहणं व्यर्थं स्यादिति चेन्मैवम्॥ ॥ ह्वासन्त्त इति सूत्रे उप-

सर्गेपीत्यनेनात्र प्रकरणे सुप्युपपदे नोपसर्गाग्रहणमिति भावः। पूर्वेणैवेति। सुपीत्यनेनेत्यर्थः। स्वार्थे इति। अत एवास्य नित्यैकवचनान्तत्वं ननु पाकादिवद्-
॥ द्विवचनाद्यपीति भावः। नित्यसमासार्थमिति। नित्याधिकारस्योपपदसमासार्थमित्यर्थः॥

अकर्त्तरि कारके इति। अत एव प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थ इति भाष्ये व्याख्यानम्। छिद्भ्य इति। इत्संज्ञकचकारवद्भ्य इत्यर्थः। परि।
अकर्त्तरि कारके च रिता र्थत्वात् इह प्राचा आखूत्थं वर्त्तत इति नपुंसकं पठितं तत्त्वोत्रेणा च तथैवाभिनिवेशेन व्याख्यातं तदुपेक्ष्यम्। भा
ष्यादौ सर्वत्र पुल्लिङ्गस्यैवोदाहृतत्वात्। ल्युः कर्त्तरीमनिज्भावे कः किर्धीमादिनोऽन्यत इत्यमरकोशे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात्। भावे न णकचिद्भ्योऽन्य
इति नपुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्चेति दिक्। अम्बाम्ब। कम्प्रत्यया न्तस्येति। तेन भूमिस्थितः गोस्थानमित्यादौ नेति भावः। यत्तु प्राचा स्थास
स्येति व्याख्यातं तदाकरविरुद्धं कप्रत्ययान्तस्येत्यग्रात् तत्वाव्याख्येयम्। द्विष्ठः त्रिष्ठ इति। एवं अम्बष्ठः आम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्येष्ठः अपष्ठः कु
ष्ठ इत्यादि। तुन्दपरिमृज इति। अत्र मृजेरजादाविति पाक्षिकी वृद्धिः मासाव्यवस्थितविभाषयानेत्येके। स्यादेवेत्यन्ये। प्रादन्यस्मिन्निति। अनुप
सर्गग्रहणेन पर्युदस्यते। सूत्रे विशेष्योपादानत्वादिति भावः। गोसंख्य इति। गाः सन्चष्टे इति विग्रहः ख्या प्रथन इत्यस्यानुसंपूर्वस्य प्रयोगो
नास्तीति न्यासकारः सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति चावोचाम। गापोष्टक्। गायतेरेव ग्रहणं ननु गाङ्गतौ गास्तुतावित्यनयोरनभि
धानात् पिबतेरिति। लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालब्धार्थकथनम्। उपपदपरिमाणनत्वाचेनिकमेव। कवचहर इति। कवचोद्यमन
ङ्क्यमाणं संभाव्यमानं वा वयोगमयति। तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव। हस्तिसूचकयोरिति। अन्यत्र तु सम्बेरना। कर्णेजपित्ता।
शमि धातोः शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायामच्स्यात्। भिक्षाञ्चरतीति। चरतिरत्र चरणपूर्वके ऽर्जने वर्त्तते। चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः
सेनाचर इति। सेनाञ्चरति प्रविशतीत्यर्थः। पचादिष्विति। टविधानन्तु नित्यसमासार्थम्। इति वार्त्तिकमिति। कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम्।
माधवस्तु इष्टिरियमित्याह। परत्वादिति। यत्तु न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु तु पूर्वसूत्रेण ट एवेति। नेनकिङ्करीत्युपपन्नमिति। तन्न। पूर्वविप्रतिषे
धस्य निर्मूलत्वादिति भावः। यद्यपीह किंयत्तद्बहुषु अज्वेति प्राचा पठितं तत्र विकल्पोक्तिराकरविरुद्धा अयुक्ता च कर्मण्यणोऽपि प्रसङ्गात्॥ ८
भाषात्तवेति। अलासणि कत्वेन सकर्मकत्वेन चास्यैव ग्रहणम्॥ ॥ ॥ ॥

हरदत्तादिभिरिति। अनेनभाष्यकृतानप्रत्याख्यातमितिध्वनितन्तेनहेत्वादिग्रहणस्यसूत्रएवनिवृत्याचैषुकृत्रः प्रत्ययद्वयमपीत्याशयेनप्रा
चावेत्युक्तमिति सूचितम्। अतएव। अचाटस्यबाधादेव। तस्य। अस्मिन्पक्षेपचादिपाठपक्षे। एवञ्चपक्षभेदेफलैक्यायन्यासकृतापूर्वविप्रतिषेध

नचाजभावेदिवा विभेतिटइतिवाच्यम्। सूत्रेकिमादिग्रहणापनयनस्यहरदत्तादिभिरुक्तत्वात्। यत्तुपरिष्कुर्वन्तिहेत्वाद्यभावेऽ
चहेत्वादौतुटः। एवञ्चभिन्नविषयेणाचाटस्यबाधासंभवादुभयमपिभवतीत्याशयेनाचार्यैर्वेत्युपनिबद्धमिति। अत्रेदंवक्तव्यम्।
अजिधौहेत्वाद्यभावइतिविशेषणंनतावन्मुनित्रयेणदत्तंयेनभिन्नविषयत्वंस्यात्। पूर्वविप्रतिषेधस्तुनिर्मूलइत्युक्तमेव। अतएव
पुंयोगादन्यत्रकिंकरीत्यसाधुरेवेतिकैयटहरदत्तादयः। तस्मान्नैवंप्राचोग्रन्थस्यनिर्वाहः। यदितुतन्निर्वाहेआग्रहः। तर्हीत्यमुक्तिसं
भवः। इत्तौहिकिंचित्युत्सकेपठ्यते। अयवापचादिपाठःकरिष्यतइति॥ इहकिमादिग्रहणमपनीयपचादिष्वेवकिंयत्तदूहुषुकृ।
अइतिपाठ्यम्। वार्त्तिकमपीत्यमेवनेयमितितस्याशयः। अस्मिन्पक्षेकर्मण्यणंबाधित्वाचरितार्थमिदंवचनम्। हेत्वादिविवक्षा
यांपरत्वादेनंबाध्यते नपुंयोगंविनापिकिंकरीस्यादेव। व्याख्यानान्तरेतुनेत्युक्तमेव। एवञ्चविषयविशेषेव्याख्याभेदात्फलितम्।
विकल्पमाश्रित्यप्राचावेत्युक्तमितिसत्दयैराकलनीयम्। कर्मणिभृतौ। कर्मानुष्टतौपुनः कर्मग्रहणात्स्वरूपपरतेत्याह। कर्मश
इइति। अरुर्द्विषत्। वर्णग्रहणेनतदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणंमुनिन्ध्यइत्यादौह्रस्वेकृतेमुम् प्रवृत्त्यर्थम्॥ २ ॥

आश्विनइतिकश्चित्। प्राचावेत्युक्तमिति। बीजान्तरमपिपूर्वंसूचितमितिबोध्यम्। तदन्तविधेःसिद्धाविति। उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्याचाविशेषणादितिभावः।
मुमप्रवृत्त्यर्थमिति। अन्यथापरत्वान्मुम्यनजन्तत्वान्नस्याद्ध्रस्वइतिभावः॥

म॰ श॰ समीपपर इति। समीपमात्रपरोक्ष्याख्यानादित्यर्थः। समीपशास्त्रविहितः। स च खित्तीति ह्रस्वविधायकविहितो ऽनुपस्थितत्वादित्याशयेनाह।
उ॰ तथा हि अन्तशब्दः समीपपरः। अन्तश्चासावन्तश्चेति विग्रहः। समीपः खित्यनव्ययस्येति सूत्रे विहितो यश्च तदन्तस्य मुम् इति व्याख्यायते। एवं
१०० च जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वेऽपि मुम्सिद्धये प्रथमं खित्तीति ह्रस्वः प्रवर्त्तनीय इत्यवधेयम्। शर्धंजहा इति। शर्द्धनं शर्द्धः। शृधु शब्दकुत्सायां
घञ्। यत्तु प्राचोग्रन्थव्याख्यातारः शाणोरुक्तं आकरे तु वातशुनीतिलशर्द्धेष्विति पठित्वा शर्द्धंजह इत्युदाहृतमिति। तद्भ्रमसात्। भाष्यवृत्त्यादिषु सर्वत्र तता
लव्यादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वात्। शर्द्धपानशब्द इति माधवादिभिर्विवृतत्वाच्च दुर्गसिंहादिग्रन्थेऽपि तथैव दर्शनाच्चेति दिक्। यथासंख्यं वार
यितुमाह। मत्रेति। धेटश्चित्वादिति। अवयवे। चरितार्थत्वादिति भावः। खश्प्रत्ययान्तादेव धेटो ङीप् विधेयो नान्यत इति वर्द्धमानक्षीरस्वामिहरदत्ता
दयः। तेन पाघ्राध्मानिशप्रत्यये आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये च टाबेव। अत्र च संप्रदाय एव शरणम्। नाडीमुष्ट्योश्च। यथासंख्यं नेति। स्तन
धेहे व भाष्ये वृत्तौ च स्थितम्। यत्तु यथासंख्यमिति सूत्रे नाडीमुष्ट्योरित्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेति बोध्यम्। उदि कूले। ननु कूल
स्यैव उच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तत्वात् उपपदत्वं स्यात् तत्रश्च रुजिवहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेन्न। एवं हि सति लाघवात् उत्कूलयोरित्येव ब्रू
यात्। नाडीमुष्ट्योरितिवत्। तस्मात् उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी रुजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी सत्त्वं च यथासंख्यसूत्रे कैयटस्य
श्यम्। किं च रुजेः सकर्मकत्वात् कर्मणीत्युपतिष्ठते तेन कूलं विशेष्यते नोच्छब्दोऽसत्त्ववाचित्वेनासंभवात्। तदेतदाह उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना। अ
रुन्तुद इति। अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृक् इत्यमरः। व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुरिति च। असूर्यंपश्या इति। गुप्तिपरं चेदम्। यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि
न पश्यन्ति सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो भवत्येव। यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रे सूर्येतरस्य चन्द्रादेर्दर्शनम् वा विवक्षितम्। तदा खश् न भव- ति। अनभिधानात्॥ राम
समीपः खित्यनव्ययेत्यादि। कैयटस्य हृष्टमिति। अत्रारुचिबीजं उदि सति कूले उपपदे रुजिवहोरनन्तरः प्रत्यय इत्यर्थेन सतिः तेर्मा १००
न्थानोरिति नियमाच्चातिप्रसङ्गः। उपपदसञ्ज्ञालिङ्गं तु प्रथमान्तसौत्रीसप्तम्येव ननु सर्वापीत्यव्योन्नमपास्त्रितम्॥ ॥

उत्तरार्थत्वमेवोपपादयति । द्विषन्तप इति । सुप्यजातौ विनिसिद्धे इति । करुभिन्नीत्यत्र बहुव्रीहेश्चान्तोदात्ताज्ज्ञाति पूर्वादिनिङीषत अत्राप्यजातौ विनिनिषेधो
प्रियवशे । खशिप्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथास्यातां शप् च माभूत् । नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत्सत्यम् । इह
करणादन्यत्रापि सिद्धं किन्तु तदंतद्वार्तिकसुखेनार्थ । यमेरिति । असन्न्यायमिति । सन्न्यायानुगमश्चेति सूत्रेण सिद्धमिति भावः । वाचंयमपुरंदरौ च । अमन्तत्वमिति । अत्रहर
दत्तः खश्प्रत्ययोप्यनेनैवास्तु । नन्वेवं वाचंयम इत्यस्य व्रतविषयता न लभ्येतेति वाच्यम् । निपातनबलादेव तल्लाभसंभवात् । अथ वाचंयमो व्रते पुरन्दरश्चेति सूत्र्यताम्
। सर्वथापि वाचियमो व्रत इति सूत्रं पूःसर्वयोरित्यत्र पुरि दारे रित्यशास्त्र त्यज्यतामिति । पूःसर्वयोः । हविदारणे अयमेव गृह्यते नेन तु दृ भये दृङ् आदरे इत्येताद् इति संप्रदायः ।
आशितंभव इति । यावता ओदनेनातिथ्यादि भोजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितभवनः आशितंभवनं सरूपत्वात्तु घञ् बाध्यत एव
वेति प्राञ्चः । यत्तु वर्द्धनि । कल्युट् तुमुन् खल्वर्थेषु वासरूपविधिर्नेति निषेधात् । ल्युड्युक्त इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यत्र घञादेर्बाधकत्वेन क्तल्युडादयः प्रसक्ताः ।
तत्र नित्यं बाधः नतु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोपवादः । खश् तत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । अत एवेह जयादित्येन ल्युडुदाहृत इत्याहुस्तान्तावत् । सुन्ताया
भृ । विश्वम्भरः कैटभजित् । रसा विश्वंभरा स्थिरेत्यमरः । सुत्यनिमात्रमिति । तत्फलं तु स्वरावग्रहौ । रथन्तरमाज्यभारावसिष्ठः इह हि कृदुत्तरपदप्रकृति ।
स्वरेणान्तोदात्तमधीयते । रथमित्यवगृह्णन्ति । अस्वपदत्वे तु न विषयस्येत्याद्युदात्तः निरवग्रहता च स्यात् । इत्युक्तमिति । माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः । मता
नरेत्विति । हृदन्तादिमते इत्यर्थः । चित्तेन्द्रियाव्यापारोपरमरूपौ शमदमाविप्यादि वेदान्तग्रन्थाश्चेहानुकूलाः । गमश्चयोगविभाग उत्तरार्थः । कुमारशीर्षयोर्णिनिः
। एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । सुप्यजातावित्यादिभिः सिद्धे ताच्छील्याद्यभावेपि णिन्यर्थम् । शिरसः । शीर्षभावार्थं च वचनम् । लक्षणवा
तीति । सूत्रे लक्षणशब्दोऽभेदोपचाराज्जन्त इति भावः । जायाघ्न इति । जायामरणसूचकं पाणिरेखादिकं यस्यास्ति स जायां हन्तीति गौणो व्यवहारः एवं पतिघ्नीत्यत्रापि ।
शक्तौ हस्ति । शक्ताविति किम् । विशेषण हन्तीति हस्तिघातः । शक्तिग्रहणसामर्थ्याद्धि मनकर्षो विज्ञायते स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिरिति । कपाटघ्न इति । कं शिरः पादयति
प्रविशन इति कपाटम् । पाम्नन्तरे तु अटनेः पचाद्यच् ॥ ९९ ॥ दुर्वार इत्युरश्चेराह शिरसः शीर्षमिति । प्रविशन इति । षष्ठ्यन्तमेतत् । पाठान्तरे । कपाटेति पाठे ॥ श्रीरामः ॥

हरदत्तइति। बाहुलकात्कोरेहजिदित्यन्ये। गतिसमासेति। ख्युन्तस्य गतित्वादिति भावः। अगत्येति। एवञ्चानन्तोल्युटो विषयः केवलः ख्युनइति भावः। स्पष्टीकरि
ष्यतइति। एवञ्चतदर्थमेवेति भावः। नचात्रैवकर्तृप्रत्ययार्थन्तात् कर्मण्युपपदेएकोन्यत्रापरइति। नचभुवोऽकर्मकत्वात्कर्मणीत्यस्या संबन्धेउक्तार्थेफल।
भावेोर्थान्तरेसकर्मकत्वं प्याद्याद्यादीनांत्र्यर्थतामम्भवइतिवाच्यम्। अन्तर्भावितण्यर्थस्यकरोतिपर्यायत्वेन तेषांयोगेकर्मत्वस्यत्र्यर्थयोगस्यचसंभवादेवञ्चस

कवञ्चोस्येइत्यत्र योगविभागात्कोः कवादेशइतिहरदत्तः। आढ्यसुभग। प्रतिषेधसामर्थ्यादिति। तथाहि। आढ्यीकरणमितिरूपं ल्युट्ख्युनोस्तुल्य
म्। नचख्युनितुम हूस्वोस्यात्तामितिवाच्यम्। अव्ययपर्युदासात् अन्तस्याव्ययत्वात्। नचख्युनिउपपदसमासोविशेषः। ल्युट्यपिगतिसमाससंभ
वात्। उभयोरपिनित्यत्वाविशेषात्। नचस्त्रीप्रत्ययेविशेषः टिड्ढेतिसूत्रेणख्युनउपसंख्यानेनचङीपस्तुल्यत्वात्। नापिस्वरेविशेषःल्युटिलि
त्स्वरेणख्युनिनित्स्वरेणकृत्त्रउदात्तत्वाविशेषात्। नचोत्तरार्थमत्र्वाविस्युक्तमितिवाच्यम्। कैवलोत्तरार्थत्वेहितत्रैवब्रूयात्। तदेतदुक्तमिहेति।
भाष्यमतेत्विति। भाष्यवार्तिकस्वरसेनल्युडिष्टइतिनिर्णीतेऽत्र्वावित्यस्यकेवलोत्तरार्थत्वमगत्यास्वीकर्त्तव्यमितिभावः। कर्त्तरिभुवः। कर्तृग्रहणं
करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थञ्चेतिप्राञ्चः। वस्तुतस्तुव्यर्थमेव। अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्रापिअनुप्रयोगः स्पष्टीकरिष्य
ते। स्विष्णुचः स्वकारोमुमर्थः। नन्विकारोमास्तुइडागमेनरूपसिद्धेः। एवञ्चकारोपिमास्तुप्रत्ययस्वरेणेष्टसिद्धेः। नचकृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चे
ति स्वरसूत्रेऽस्यग्रहणंनस्यात् चकाराभावात्। इकारस्यलाक्षणिकत्वात्वत्वणत्वयोरसिद्धत्वेनस्नुइतिरूपाभावाच्चेतिवाच्यम्॥ ६ ॥
चैवप्रवृत्तिः स्यात्कर्मणीत्यस्यनिवृत्तौमानाभावात्कर्तृग्रहणाच्चसर्वत्रप्रवृत्तिरितिचेन्न। अन्तर्भावितण्यर्थस्यभुवोऽप्रसिद्धत्वेनात्रग्रहणाभावात् ध्वनितञ्चे राम.
दंभुवोभावइत्यत्रभाष्योरमिजयोरप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वसंभवेनसंवेरमइत्यस्यासिद्ध्यापत्तेश्च। नहितत्रापिकर्तृग्रहणमस्तीतिदिक्। इडागमेनेति। नचे १०१
काराभावेसस्यचत्वंस्यात्। व्याख्यानेननिर्णयसंभवेनास्तनेतिभावः॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

तत्सामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याच्च प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तदनुबन्धकपरिभाषाया असिद्धपरिभाषायाश्च बाध इति भावः। चिन्त्यमेतदिति। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। कर्त्तरि
प्रत्यय इति। तत्सामर्थ्यादस्य निवृत्तिरिति भावस्तदाहसुवन्त इति॥ क्विपापिसिद्धेरिति। न च यङ्लुगन्ते स्वरे विशेषः। नकारप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन स्पृशो यङ्
लुगभावस्य ध्वनितत्वात्। इति दिगिति। अत एव सन्नहृदिषेति सूत्रे सदादिषु सुपग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते। कर्मकर्त्तरीति॥ भाष्ये त्वद्यारोपितप्र

कृतेपि इकारेऽनुबन्धपरिभाषया लङ्गःआदौ सुचस्यैव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। इकारोच्चारणासामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेत् हन्तैवं च्चेका
रमात्रमस्तु तत्सामर्थ्यादस्यापि ग्रहणे सिद्धे किमिकारेणेति। चिन्त्यमेतत्। यत्तु समहूरदन्तेनोक्तषत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति। तदापात
तः सुजपेस्तयास्सुजुक्तौ प्रक्रियालाघवेन सामर्थ्यायोगादिति दिक्। निरुक्तमिति। ननु स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे इत्येवोचितमिति चेत्।
अत्र प्राञ्चः। पूर्वसूत्रात्कर्त्तरीत्यनुवर्त्तनेन तच्चव्यर्थं सत्कर्त्तृप्रत्ययार्थं संपद्यते। कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता करणादौ चापर इति कर्त्तृप्रत्ययः। ए
वञ्च सुबन्त उपपद इति फलितं भवतीति। वस्तुतस्तु व्यर्थोयं यत्नः मन्त्रस्पृगित्यादेः क्विपापि सिद्धेः क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिबलादे
वकुत्वसंभवादिति दिक्। मरुगिति। कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः रूढ्यर्थानुगुणत्वात्। युसदिति। पूर्वपदादिति षत्वं तु न भवति। छन्दसीत्यनुवृत्तेः आ
दितेत्यादिविषय इत्यत्र तु सुषामादित्वात्पत्वमिति माधवादयः। उपनिषदिति। सदिरप्रतेरिति षः। अग्रग्रामाभ्यामिति। सराषाङ्गमणीरितिनि
देशेन ज्ञापितमेतत्। निरूपिप्रत्ययविषयञ्चेदम्। तेन कर्मण्यपि णत्वं न। ग्रामनायः। अदोनन्ते। विट्स्यादिति। जनसनखनक्रमगमोवि
हिति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः। पूर्वसूत्रे तु छन्दसि सहइत्यतश्छन्दसीत्यनुवर्त्तनं तदिति व्याख्यातः। अत एवेह तत्रोपन्यस्तम्॥ श्री० ॥ श्री० ॥

षणपहेस्त्वनुपपत्तिर्देशितानिर्देशेति। असञ्ज्ञात्वात्पूर्वपदादित्यस्याप्राप्तिरिति भावः। नीरूपप्रत्ययेति। नीरूपोयः क्विपतद्विषये मित्यर्थः वासरूपसूत्रे भाष्ये।
ग्रामनाय इति दन्त्यपाठादिति भावस्तदाह। तेनेति। सम्पति तु भाष्यमूर्द्धन्यपाठो दृश्यते तस्य प्रामाणिकत्वे नीरूपाद्धातोर्विहितप्रत्ययविषयमित्यर्थः। तेनेत्यस्याय
वयेत्यादिदण्डकपठितनयतेर्धातोरिति शेषः। अत्र निर्णयो बहुश्रुतैः कार्यः। पूर्वसूत्रे। जनसनखनक्रमेति सूत्रे। आकरो वृत्त्यादिः॥ श्री० ॥ श्री० ॥

म॰श॰
उ॰
१०२

अडासादश्चर्यमिति। अडनसंबन्धइत्यर्थः तेनयस्माच्छासेरङ्‌ तत्रैवेत्वमितिभावः। दृष्टोयइति। परस्मैपदेदृष्टेभ्यःसर्त्यादिभ्यःपरस्यच्लेरङित्यर्थइत्यभि
मानः। वस्तुतःपरस्मैपदेष्वाङित्यन्यत्रनिरूपितम्। पावनइत्यस्यवनिपासिद्धिमाश्रित्येत्वमवकारादावित्यस्यभाष्येप्रत्याख्यानादाह। भाष्यकारीये

विजुपेकुन्दसि। आतोमनिन्क्वनिपवनिपश्चेत्यधिकृत्याह। अन्येभ्योपीति। सुशर्मेति। सुष्ठुशृणोतीतिविग्रहः। प्रातःएतीतिप्रातरित्वा॥
वाहभ्रडिति। वाहादश्वानभ्रश्यतीतिविग्रहः। दृन्तोनुवहाभ्रडितिपाठः। वहस्कन्धः। अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदान्तस्यदीर्घइति
हरदत्तः। आशामइति। आशिषिलिङित्यादिनिर्देशेनेदंसिद्धम्। नन्वशासइइदङ्‌हलोरित्येववाच्यम्। तत्रपरस्मैपदिनएवशासेर्ग्रहणात्। तदीजनुआडासादश्चर्यम्। यद्यपिसर्तिशास्तीतिसूत्रेएयग्योगकरणात्पदद्वयेप्यङितिसिद्धान्तः तथाप्युत्तरार्थेनयापरस्मै
पदग्रहणानुवृत्तेरप्याकरेस्पष्टतयापरस्मैपदेदृष्टायःशासिःतस्मात्परस्याङितिनिष्कर्षः। अतएवाशास्तेइत्यादौनेत्वमितिभावः।
सुस्वाविति। ओःसुपीतियण। स्यःकच। शंस्याइति। क्विपिलुप्तेघुमास्थतीत्वंनस्यानिवद्भावस्यानल्विधावितिनिषेधात्। प्रत्ययल
क्षणसूत्रन्तुनियमार्थमितिनिष्कर्षात्। यत्तुकैयटेनोक्तमीत्वमवकारादाविनिवचनात्भाष्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वाप्रत्यय
लक्षणेनईगन्तेति। ननुअतृणेडित्यादिसिद्धयेप्रत्ययप्राधान्येऽस्विद्ध्यर्थंप्रत्ययलक्षणसूत्रमितिपक्षेवोद्यम्। एतेनमित्राणिशास्तिमि
त्रशीरित्यत्रइत्वंव्याख्यातम्। निष्कर्षेतुशासइत्क्ङिति। ततःअङितिनियमार्थमिदम्। अजादौचेदङ्येवनान्यत्रेति। हल्ग्रहणंमास्तुइत्यवधे
यम्। स्यादेतत्। सुपिस्थःक्विप्चेतिसूत्राभ्यांकक्विपोसिद्धौतत्राह। शमीति॥ ९ नि। इतिपक्षेइति। धीदेधानेध्यायतेर्वेति। ध्यायतेःसंप्रसारणमितिवा राम॰
र्तिकस्यभाष्यात्घुमास्थेत्यत्रहलीत्यस्यानजादावित्यर्थेलक्षणेतिपक्षेइत्यपिवोद्यम्। तत्पक्षेप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेपिस्थानिवद्भावस्य। १०२
सुलभत्वात्। एतेनप्रत्ययलक्षणसूत्रस्याल्विधौविध्यर्थत्वेन। निष्कर्षेत्वितिनियमार्थत्वेत्वित्यर्थः। कक्विपाविति। वासरूपन्यायेनेतिभावः॥ ६ ॥

कृतत्वमिति। शङ्कतेति॥ नन्वङ्कित्वाशङ्कायाः परिव्राजिकेत्यत्र परत्वात्प्राप्तमित्यर्थः। बाधेनेति। नन्वकस्य परत्वाद्बाधेन सरूपत्वाच्च वासरूपाप्रवृत्त्या नित्य
बाधप्रसक्तिस्तेन न्यायेन सुलभ इति वाच्यम्। धातुग्रहणाद्धि द्वान्तरकल्पनेनेन तत्सामर्थ्याद्धेत्वादिषु परत्वात्प्राप्तस्य टस्येव वासरूपन्यायेन पदात्प्राप्तक्विपोऽप्यत्र
बाधात्। नच पुरस्तादपवादन्यायेन टस्यैवायं बाधको न क्विप इति वाच्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन क्विप एव बाध इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तस्माद्बाध सामा
न्यचिन्तयोरपि स बाधक इति। स्थः कश्चेति। बाधकबाधनार्थम्॥ नन्व स्थः कश्चेति चोऽव्यर्थः। वासरूपन्यायेन कस्याभावे क्विपः सिद्धेरिति वाच्यम्॥
अस्य धातुग्रहणप्राप्तापवादत्वेऽपि क्विपपवादत्वाभावे धातुग्रहणबाधितक्विपश्च विना साधयितुमशक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये। इति भविष्यतीति। अन्त

धातुग्रहणसामर्थ्याद्धि धातुमात्रादभवन्नच् प्रत्ययो हेत्वादिषु कृत्त्वं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः कः क्विपावपि बाधेतेति भावः। न
न्वेवं शमि धातोरित्यस्यानन्तरं स्थः कश्चेति सूत्र्यताम्। चकारेणाच्समुच्चिते सवर्णदीर्घेण संस्यादिति भविष्यति। एवं चोत्सर्गापवा
दयोः समानदेशतया सन्दर्भशुद्धिः इत्वाभावार्थं च न यतनीयमिति महल्लाघवमिति चेन्न। मैवम्। अच्कावशक्ताविति सूत्रेणाश
शंस्यादत्रोऽनरपदान्तोदात्तत्वापत्तेः॥ १५ वत्वे धातुत्वाच्छंस्य इत्यादावातो धातोरिति लोपसिद्धिः स्थानिवत्त्वं तु न। अपूर्वविधित्वादि

ति भावः। इत्वाभावार्थं चेति। धातुग्रहणसामर्थ्यात्क्विपो प्राप्तेरिति भावः। मैवमिति। अयं भावः। पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधिसत्त्वेन कृदतिङ्
सूत्रस्य भाष्ये सत्यास्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात्। नच विधायावित्यादावियङ्गनयारीत्या पूर्वरूपस्य स्थानिवत्त्वं स्यादिति वाच्यम्। आकारात्पूर्वं वृत्तिध
र्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात्। इवर्णान्तधातोर्हिसः। एतेन जुहुवतुरित्याद्यसिद्धिरत्र पक्षे इत्यपास्तम्। धियावित्यत्रैकादेशस्यानेहल्त इति दीर्घप्रवृ
त्तेश्च। भीईभियइति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्ये तु सौत्रत्वादिङ्। लोके त्वीदृशः प्रयोगोऽसाधुरेव। परनिमित्त इत्यत्र परोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्रत
मानम्। तत्र कौण्डिन्यन्यायस्यापवादविषयत्वेनेदमविषये प्रवृत्तेरिति दूषणान्तरमाह। अच्कावित्यादि॥ श्री०॥

गतिकारकेति। स्याधातोस्तन्भौविनण्यर्थेन्वेशंशब्दार्थस्य कर्मत्वेनेन कारकत्वमितिभावः। उपसर्गान्तरमिति। पञ्चम्यन्तोपसर्गपदेन भिन्नवाच्यन्तरशब्द
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीतिभसंस्याशब्दस्याजन्तत्वात् क्विबन्तेनन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध्यति। आमन्त्र्ययितेति। ना
च्छीत्यस्य विवक्षितत्वात्तॄन्। अत एव ब्राह्मणानिति कर्मणि षष्ठीन कृता। भाष्यविरोधादिति। उक्तं हि भाष्ये। सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रह
णं किमर्थम्। अनुपसर्ग इत्येवं तरभूत् इह सुब्भात्रे यथा स्यात्। उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति। प्रसिद्ध्यश्चेति। एवञ्च स्यापीत्यादि प्रयोगा
श्च पिनिर्बाधा एव। अमरस्त्वप्रायुङ्क। लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति। यत्तु सप्तपदार्थी टीकायां स्यापीत्याङ्प्रश्लेषादुदासारिण्यः
प्रत्यासारिण्य इति च तत्साधु इत्युक्तम्। तस्योक्तिसंभवमपि चिकीर्षता भ्रमपरंपराशरणीकर्त्तव्या। तथा हि सुब्ग्रहणे उपसर्गनिवृत्त्यर्थेति तावदेको
भ्रमः। तथा सति पाणिनीयानुसारिणामित्यादौ असंगतिमाशंक्य उपसर्गग्रहणं केवलोपसर्गपरम्। इह तु पाणिनीयादिपदान्तरमप्यस्तीति
प्रसादादिग्रन्थं पुरस्कृत्य तत्र तस्य केवलपदस्य असहायपरतया नैकोपसर्गसद्भावे णिनिर्भवत्येवेत्यपरो भ्रमः। एवं सति उत्प्रतिभ्यामाङि
सत्तेरुपसंख्यानमिति स्वोपजीव्यग्रन्थविरोधापर्यालोचनम्। उपसर्गेपीत्येतदंशव्यावृत्तिफलकमिह सुब्ग्रहणमिति चेत् तर्ह्युपसर्गान्तरङ्कः
च्चिदाश्रित्यैव णिनिः प्रवर्त्तते। तत्त्वनेकमप्युपसर्गमितिमतःशरीरस्यापर्यालोचनं च तन्मूलमित्यास्तां तावत्। धातुकारिणीति। एतच्चज्ञा
पकमिदम्। आच्छेरिति सूत्रे हि तच्छीलात्प्रघकृत्साधुकारी गृह्यते। तच्चैतत्ताच्छील्यं विनापि णिनौ सत्येव सङ्गच्छते। ब्रह्मणि वद इति। वाचनिकमे
वेदम्। अताच्छील्यार्थमिति एतच्च केयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम्। यत्तु भट्टवार्त्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलत्वार्थत्वं तत्साधुकारिपरतया
व्याख्यानं दृष्ट्वा आच्छेरित्यधिकारेपि तद्विधायकं वार्त्तिकमस्तीति केचिद्भ्रमन्ति तद्भाष्यादर्शनमूलमयुक्तम्। भट्टपादानां त्वयमाशयः। सुप्यजा
ताविति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः॥ उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति आवश्यके णिनिस्तु तद्धर्मपर्येव
स्यसमासस्तेनोपसर्गभिन्नमित्यर्थः। णिनेरात्येवेति। साधुकारिशब्देइतिशेषः। साधुकारिणीति ब्रह्मवादिशब्दे णिनिरितिशेषः। णिनिश्चेति। तत्रैवब्र

यद्यपि णिनिरिति। अनेन वार्त्तिककृता चारितार्थ्यं दर्शितम्। नन्विति। अत एवात्ममान इति सूत्रे यगर्थकर्मकर्त्तृग्रहणमिति वार्त्तिकं स्यनैव सिद्धिमाश्रित्य
भाष्ये प्रत्याख्यानम्। अन्यथा तन्नादेरू प्रत्ययवारणाय वार्त्तिकमावश्यकमेव स्यात्। कर्मणि षष्ठ्येति। कर्त्तृषष्ठ्या तु न समासः आत्मग्रहणसामर्थ्यादिति
भावः। इति प्राप्तमिति। पुंवत्कर्मधारय इत्यस्य न प्राप्तिः समानाधिकारस्यैव कर्मधारयत्वात्। अत्राभेदान्वयाभावेपि पूर्वपदार्थस्यैवोत्तरपदेनाभिधाना

एवं त्वं ब्राह्मणिवद इति वार्त्तिकेन तत्र क्त्वोस्त्यादिविरहे यद्यपि णिनिरूपसंख्यानस्तथापि श्रीशुक्रीत्याना च्छौ स्यादिषु थर्थेषु सुलभ इति। एवं च
फलितार्थकथनपरं भट्टवार्त्तिकं न त्वाकेरिति सूत्रव्यापारदर्शनपरमिति स्थितमामनन्ति बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तुना।
नादिकस्य। तेनोत्तरसूत्रे स्ववित्स्यते बभवतिनन्तू प्रत्ययस्तदाह। मन्यत इति। आत्ममाने। मननं मानः आत्मशब्दः स्वपरः कर्मणि षष्ठ्या समा
सः। तदाह। स्वकर्मक इत्यादि। प्रत्ययार्थत्वेन संनिहितः कर्त्ता सपदार्थः। चादिति। यद्यपि वा सरूपविधिना लभ्यत एव णिनिस्तथाप्यवि
च्छेदाय समुच्चीयते तेन करणे यज इत्यादौ णिनिश्चानुवर्त्तते न तु खशिति भावः। पण्डितमात्मानमिति। एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्त्तृत्वे
पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम्। कालिंमन्येति। स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वात् ह्रस्वः। यत्त्वत्र काङ्मा।
निनोश्चेति प्राप्तः पुंवद्भाव इति तस्तदक्तनोक्तं तत्प्रामादिकमेव। दिवामन्येति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात् कर्मत्वम्।
इत्येकाचः। अमग्रहणमिहानुवर्त्तते। तत्रैकेनाम् विधीयते। अपरेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह। खाद्यम्वदिति। भाष्यकारेति अयं भावः

वस्तुतः सामानाधिकरण्यमस्त्येव। एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्। अत एव च च्यन्ते महद्भूतेत्यादौ प्रकृतेः कर्त्तृत्वेप्य
महच्छब्दार्थस्यैव महच्छब्देनाभिधानात् सामानाधिकरण्यप्रयुक्तपुंवत्त्वसिद्धिरिति दिक्। प्रत्ययः। प्रत्यय इति सूत्रस्थप्रत्ययपदार्थरूप इत्यर्थः॥

म.श. स्त्रियां वर्त्तेत इति । पुंयोगादिति सूत्रबलात्स्वलिङ्गत्यागेन स्त्रियां वर्त्तेत इत्यर्थः । तथेहेति । भाष्यप्रामाण्यादिति शेषः । अस्विधिसामर्थ्यादिति । स
उ. मासंसंज्ञाप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तरं मध्ये जातस्य तन्मध्यपतितत्वात्तद्ग्रहणेऽपि तदवयवत्वाभावज्ञापनेनेति भावः । न च स्वमोरित्यस्याप्यर्थवद्ग्र
१०४ ग्रहणज्ञापनद्वारा प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । येन नाप्राप्त्या मध्येऽपवादन्यायेन च सामासिकस्याप्रवृत्तिनिमित्तज्ञापनेऽपि स्वमोरित्यस्याप्रवृत्तिनि
मित्तार्थज्ञापने मानाभावात् । अर्थवत्परिभाषात्वनित्यत्वादत्र वर्त्तते । न चान्तरङ्गे लुक्त्वयमसिद्धः उत्तरपदाधिकारे ऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्र

यथा मृषादयः शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तन्ते प्रष्ठो गणिकेति तथेह स्त्रीशब्दः परित्यक्तस्वलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्त्तते तत्र ह्रस्वो नपुं
सकस्य इति ह्रस्वः पुमत्तुन । अपवादेनाबाधात् । स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुक् । न चैवं गामन्यत इत्यादावपि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति
लुक् स्यादिति वाच्यम् । अस्विधिसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । स्त्रीशब्दस्येह क्लीबत्वे प्रमाणं तु भाष्यमेवेति दिक् । भूते । धात्वर्थस्य विशेषण
मिदम् । धातोरित्यधिकारात् । भूतार्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः । सोमेनेति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः । अग्निष्टोमेने
ति । अग्निष्टोमसंस्थाकेन यागेनापूर्वं भावितवानित्यर्थम् । उक्तं च काशिकायाम् ॥ ॥ इत्तेरन्यथापरत्तपइत्यादावनुस्वारो न स्यादिति स्पष्टं

भाष्ये । यत्र प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा मानसिद्धा तत्र स्वलिङ्गत्यागो यत्र तु पदस्य लक्षणा तत्र स्वलिङ्गात्याग इति मर्यादेति दिक् । वस्तुत उत्तरपदाधिका
रेऽस्याः परिभाषाया नास्तीत्युक्तिर्भाष्ये उक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षिण इति स्पष्टं तद्विदाम् । अत एव त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेऽपि न अन्तरङ्गपरिभाषाप्र
वृत्तिरित्यस्य विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वान्नेदं युक्तमित्यपास्तम् । पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनेष्टापत्तेः । एवं च स्वमो सिद्धत्वाल्लुगभावे स्त्रियमन्यद्इत्ये राम. १०४
वात्रान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ मानाभावादिति बोध्यम् ॥

करणमिति। यजेस्त्यागकरणकव्यापारे शक्तिस्तत्र्यापाररूपभावनाया भाव्याकांक्षायान्धात्वर्थस्यकरणत्वेनैवोपस्थितेः स्वतःपुरुषार्थत्वाभावाच्च सुखरूपःस्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति। त्यागस्यकरणत्वञ्च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेव। सर्वत्रकरणानामीदृशमेवकरणत्वम्। संस्थावचनस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्यतद्व्यारोपेणत्यागसामानाधिकरण्यात्करणत्वम्। स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव। नतुफलाश्रयत्वरूपम्। अतएवेदृशानांकामान्तपदे नैषोल्लेखइति अग्निष्टोमः फलभावनायांकरणमिति। एतच्चभावकर्मप्रक्रियायामेवोपपादितम्। कर्मणिहनः। पितृव्यघातीति। अत्रकाशिका। कुत्सितग्रहणंकर्तव्यम्। इहमाभूत्। चोरंहतवानिति। यद्यपीदंभाष्येनास्ति तथापिशब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यतइत्याहुः। चतुर्विधइति। अयमाशयः। इहसूत्रेष्वनन्तरपूर्वब्रह्मादयस्त्रयस्तावत्। ततोनन्तरंप्रकृतित्वाद्भूतिः। ततः परिशेषाद्भूतइति। क्विप्सर्वोत्तनिर्देश्यःविधेयत्वात्। तदेवंवचनव्यक्तिः ब्रह्मादिषूपपदेषुहन्तेर्भूतेक्विविति। एवंस्थितेयत्रैवकारस्ततोन्यत्रनियमइतिन्यायेनभियमात्रभवत्। अनन्तरेभवति। ततश्चब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणेहन्तेर्सदनन्तरंनिर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकोनियमोभवति। ब्रह्मादिषुहन्तेरेवभूतइतितुअनन्तरत्वाविशेषेपिप्राधान्यादुपपदनियमः ब्रह्मादिषुहन्तेर्भूतएवक्विविति तुआनन्तर्येक्विप्प्रहन्त्योरपिशिष्टोपिप्राधान्यात्प्रत्ययनियमः। ब्रह्मादिषुहन्तेर्भूतेक्विबेवेतिवचनव्यक्तौकालनियमः। सोयंप्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानांविवेकः। अगृह्यमाणविशेषत्वात्तुचतुर्विधस्यापीहग्रहणम्। तत्रब्रह्मादिष्वेवहन्तेरेवेतिप्रकृतिनियमेभूतइत्याश्रयणात्। कालान्तरेउपपदान्तरेपिभवत्येव। पुरुषंहतिहनिष्यतिवापुरुषहाः। रिहयोरिहयोगविवक्षणः। ब्रह्मादिषुहन्तेरेवेत्युपपदनियमेपिभूतइत्याश्रयणात्। कालान्तरेधात्वन्तरादपिभवत्येव। वृत्रंजयतिजय्यतिवावृत्रजिदिति। भूतएवक्विविति प्रत्ययनियमेपिब्रह्मादिषिसुकेः पुरुषहा अतिहेतिप्राग्वत्। भूतेक्विबेवेतिकालनियमेपिउपपदान्तरेभूतेपिप्रत्ययान्तरंभवत्येव। पितृव्यंहतवान्पितृव्यघातीति। सोपपदश्चप्रत्ययोनियमेनस्यावस्येते। निष्ठानुभवत्येववृत्रंहतदिकृ। लभ्यतइति। एवञ्च मारशीर्षयोरितिसूत्रमपिकृत्सायामिति भूतइतिसूत्रेभाष्येध्वनितम्। परिशेषादिति। तस्याप्युद्देश्यत्वेनक्विपः २२ वातिम्नि॰। पूर्वमेवनिवेशादितिभावः। इत्यवधारणेइतिनियमेइत्यर्थः। कालनियमइति। आनन्तर्यादितिभावः। निष्ठात्विति। मध्येपवादन्यायेनतन्निवृत्तेरभावादि

प्रकृतिकालेति। तथाच भाष्यम्। उभयतो नियमो यं ब्रह्मादिष्वेवेति। क्विवेति। ददिगिति। दिगर्थेस्तु दृशिग्रहणे ननिर्वाहस्यागतिकगतित्वात् विधायकत्वमेवै
भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेव अशिश्रियत्। तस्यायमाशयः। धातुकालौ हि नेह सूत्रे श्रुतौ किंतु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ अतस्त
योरेव उपरोधो न्याय्यः। न तूपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात्। एवं न्यायोपबृंहितेन भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम्।
यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति। तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम्। सुक
र्मे। त्रिविध इति। धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति भावः। सोमे सुञः। इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः। एवमुत्तरसूत्रेपि। कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। श्येनचिदिति। स
मुदायायमाहवनीयधारणार्थ इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरूढः। दृशेः क्वनिप्। अन्येभ्योपि दृश्यत इति सिद्धे नियमार्थमिदं क्वनिबेव यथा स्यात्। तत्सह-
निर्दिष्टमनिनादिः सोपपदं चाणादिर्माभूदिति। निष्ठा तु भवत्येव परं दृष्टवानिति। एवं स्थिते विश्वदृश्वनयनाचयमेवेत्यादौ विश्वं पश्यन्तीति लटा विग्र
हेपि न क्षतिः। प्रत्ययांतरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येव वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात्। कालान्तरनिवृत्त्यर्थत्वस्य चाभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक्। मन्दुरायामिति
वाजिशालातु मन्दुरेत्यमरः। पुमनुजेति। इह जनिः सकर्मकः। अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात्। अन्येष्वपि दृश्यते। अपिशब्द इति। यत्तु अन्तात्या-
न्ताध्वेति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यत इत्युपसंख्यानं तत्र भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम्। वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्य अपिग्रहणस्य सर्वोपाधि
व्यभिचारार्थत्वात्तद्वार्तिकमनेनैव गतार्थं विभाषितं च्चेदं मिकोगुणवृद्धीति सूत्रे जनेर्डं प्रक्रम्य गमेरप्ययं डो वक्तव्य इति वदता भाष्यकारेण। ए
वञ्च प्रकृतसूत्रस्थमन्येभ्योपि दृश्यत इति वार्तिकमपि गतार्थं बोध्यम्। निष्ठायामण्यदर्थे। भावकर्मणोरिति यद्यपि याज्याकृगित्यादौ करणा
दपि बाहुलकादन्यद्भवति तथापि तयोरेवेति वचनाद्भावकर्मणोरेव साक्षादुपात्तोऽर्थ इति स एवेह विवक्षित इति भावः। क्षिस्ये। क्षि निवास
गत्योः। द्वयोरपि ग्रहणम्। क्षितः काम इति। अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः। एतच्च अक्षितोतिसनेदिममिति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे-
व भाष्ये तूदासीनमिति। अनेनैवेति। अन्येष्वपीति सूत्रेण। द्वयोरपीति। क्षी हिंसायामित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ११ स्पष्टम्॥ ६॥

ननिष्ठेति। एकदेशत्वादिति भावः। द्वाविंशतिरिति। यद्यपि गृधृ इत्येतावपि तत्र दृश्येते तथापि एकीयमतमेतदिति भावः। रदाभ्यामित्यनेनतत्र सिद्धिरित्यन्ये। पुनातेरिति। पूत इत्य
भावे तु क्षिन इत्यमेनेत्युदाहार्यम्। रदाभ्याम्। इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते न निष्ठातेन चरितं मुदितमित्यत्र न। तकारस्येटा व्यवहितत्वात्। तदेतदाह। परस्य निष्ठात
स्येति। एकविंशतेरिति। ऋकारादि पुल्वादयो द्वाविंशतिः। तन्मध्ये पूञं विहाय ल्वादयो ज्ञेयाः। जीन इति। सिद्धत्वात्रिपत्वाच्च संप्रसारणे कृते संयोगादेरित्यस्याप्राप्तिः। गून इति। गुपु
रीषोत्सर्गे। विनष्ट इति। धातूनामनेकार्थत्वात् पुनातेर्विनाशो वृत्तिः। मिनो ग्रासः इति। पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद्बन्धने नुकूलो भवति तदा कर्मण एव।
कर्तृत्वं बोध्यम्। यस्य विभाषा। यस्येत्याद्ये धातुकापेक्षा षष्ठी यदीयस्याद्ये धातुकस्येत्यर्थः। उदक्तमिति। उन्वितमित्यर्थः। क्षून इति। क्षीण इत्यर्थः। द्यूतमिति। विजिगीषया।
हितत्वाक्षाः पात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा। क्षीवादिष्विति। क्षीबृ मदे। कृश तनुत्वे। लाघृ शक्तौ उल्लूवेः। पम्भ्यः क्तः। ननु फुल्ल विकसने अस्मात् उल्लाघेश्च पचाद्यचि इतराभ्यामिगु
पधलक्षणे कप्रत्यये च फुल्लादयः सिद्धा इति तत्किं सूत्रेणेत्यत आह। सूत्रतन्त्विति। निष्ठार्थे मित्युपलक्षणं फुल्लवानिति रूपस्य निष्ठाच व्यञ्जनादिति स्वरस्य सिद्धार्थमिति वो
द्ध्यम्। वेत्तेस्त्विति। तथाच भाष्यम्। वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते विन्न इष्यते। वेत्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विंदतेरिति। पूर्व इति। श्र्युकः किती ति नेट्। मूर्त इति। आदितश्च।
ति। मत इति। क्ष्वेडित इति। भुज्यत इति भोगः। प्रतीयत इति प्रत्यय इति। कर्मसाधनावेतौ विवृत्याचष्टे। भोग्ये प्रतीते चेति। भिन्नं शकलम्। भिदेः क्ते तत्वाभावो निपात्यते। भि
न्नं शकलखण्डे इत्यमरः। भिन्नमन्यदिति। विदीर्णमित्यर्थः। ऋणमाधमर्ण्ये। अधमर्णः सम्प्रदमृणं यस्य सोधमर्णस्तस्य भाव आधमर्ण्यम्। तेन च व्यवहारविशेषो लक्ष्य
ते। तेनोत्तमर्णोपि सिद्धाति। पादे ऋतमर्ण इति निर्देशाच्चेह लिङ्गम्। स्फायः स्फी। कथं तर्हि स्फीतकाम इति। स्फीत इति प्रसिद्धिः स्फीतिः। आख्यातं नण्यन्तादचडेः। य
स्येति। निरः कुष इति विकल्पितेड्त्वादिति भावः। उषित इति। यजादित्वात्संप्रसारणम्। शासिवसीतिषः। क्षुधित इति। एवञ्च तत्स्यालमेषा क्षुधितस्येति प्रयोगमुद्दृङ्ख्य
क्षुधे भावे कि पितान्तस्कादित्वादितजि तियद्धानुद्वृत्ति पूक्तः तद्द्युवैव। समानन्यायतया क्रुधितादावुपयोक्ष्यत इति बोध्यम्। अञ्चेः उदित्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठा
यायस्य विभाषेति वचनम्। अञ्चित इति। नाञ्चेः पूजायामिति नलोपनिषेधः। लुभः। तीषसहेति। क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम्। पूङः क्त्वाश्च। श्र्युकः कि
तीति निषेधे प्राप्ते वचनम्। पूङः क्त्वाच। उत्तरार्थमिमि॥ ९. यः। कप्रत्यये चेति। भावेद्यमर्थे कप्रत्यये चेत्यपि बोद्ध्यम्। रूपस्येति। इद्दंष्ट्रिकारो केऽस्व भिप्रायेण। भाष्यमिति।

भोगेति सूत्रे इति शेषः। आदितश्चेतीत्यस्यानिडिति शेषः॥

अन्यथेति। यद्यपि कर्त्तो सिद्धस्तथापि तद्गतनिमित्तत्वविधीयत्वेन विशेषविहितेन कर्त्तृगतनिमित्तत्वेन भावकर्मगतद्कु निरूपितं निमित्तत्वं बाध्यत इति भावः॥

इदं तु नक्षासे इत्येव सिद्धमिति भावः। क्लैवेति। ननु निष्ठा। चानुकृष्टत्वादिति भावः। शेश्यितइति। एरनेकाच इति यण्। च्वादिति। अन्यथानक्तौ
णिडुन्यन्यायेन बाधः स्यादिति भावः। भ्वादिरिति। स्नेहनमोचनयोरिति पठितः। स्विद्यतेस्त्विति। गात्रप्रक्षरणे पठितस्य। न चायमपित्रीदिति वाच्यम्। ह
रदत्तग्रन्थविरोधादिति भावः। अत्र हरदत्तः। ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते ननु ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे इति भ्वादिरपि मिदिना साहचर्यादित्या
ह। तच्चिन्त्यम्। भ्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात्। तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यम्। तदेतदाह। दिवादीभ्वादी चेति। स्विदादीनामादितश्चेति निषेधात्सेण्निषाद
त्वेऽभ्यत आदिकर्मणि निष्ठेत्याह ता। क्षुब्धस्वान्त। अनायाससाध्य इति। क्षुण्णमौषधजातमुलोदके प्रक्षिप्य सद्योभिषुतं पूत्वाय नीयते तत्फाण्टमित्याहुः। वेदभाष्य
इति। तद्धै नवनीतं भवति घृतं वै देवानां फाण्टं मनुष्याणामिति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः। अन्यत्रेति। मन्यादेरवाच्य इत्यर्थः। याहितमिति। वाह
प्रयत्ने। धृषिशसी वैयात्ये। विरुद्धं यातो वियातः अविनीतः तस्य भावो वैयात्यम्। नियमार्थं चेदं वचनम्। ञिधृषा प्रागल्भ्ये शसु हिंसायां अनयोरादि
तश्चयस्य विभाषेति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधसिद्धेः तदेतदाह। अविनयस्य वेति। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। अत्र प्रमाणमाह। अतएवेति। अतए
व नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। अन्यथा विभाषाभावादिकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं स्यादिति भावः। माधवस्त्विति। एवं हरदत्तोक्तं चिन्त्य
मुद्भूतमिति भावः। दृढ स्थूल। बलमस्यास्तीति बलः। अर्शआद्यच्। तदाह। बलवतीति। तस्येति। तकारस्येत्यर्थः। हस्येति। ननु ह्रो ढ इति ढ
त्वे ढो ढे लोपेनैव सिद्धिमिति चेत्। नैवम्। तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रढिमेत्यत्र रऋतो हलादेर्लघोरिति रभावो न स्यात्। परिदृढ व्यगत।
इत्यत्रत्यपि लघुपूर्वादिति अयादेशो न स्यात्। परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् स्यात्। अतो ऽसिद्धत्वनिवृत्तये।
हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितम्। अतएव ढलोप इति सूत्रे भणः किं दृढ इति प्राचो ग्रन्थस्य प्रामादिकेनाम वोचाम्॥ ६॥ विकल्पे प्राप्ते इति
धृषेरादित्वादिति भावः। चिन्त्य समुद्देयमिति। अवैयात्ये भावादावादित्व फलस्य सत्त्वादिति भावः। ह्रो ढ इति ढत्वे इति। घत्वाभावमात्रं निपात्यतामिति भावः॥ ६॥

॥धातुविशेषणार्थइति। श्यन्निर्देशाद्वारा धातुविशेषत्वाभार्थइतिभावः। अभ्युपेत्येति। श्तिपंविनापिसेवेत्यादौशपानिर्देशवत् श्यनानिर्देशेस्यकर्तुमशक्यत्वेन।
प्रभौ। निपातनमितिहलोपेप्रयोजनमितिप्राग्वदेवबोध्यम्। कृच्छ्रगहनयोः कषः। कृच्छ्रंदुःखंतत्कारणञ्चगृह्यते। कषतिर्हिंसार्थः। कष्टोमोहइ
ति। दुःखहेतुरित्यर्थः। अभेः। अविदूरस्यभावआविदूर्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। अस्मादेवनिर्देशान्ननञ्पूर्वादितिनिषेधोनभवति। सामीप्यइत्येव।
तुनोक्तम्। नातिदूरस्यासङ्गतापत्तेः। तदेतत् ध्वनयन्व्याचष्टे। नातिदूरमासन्नञ्चेतिएवञ्चसामीप्येइतियाचक्षाणस्यप्राचोन्यूनतेतिभावः। णेः। अधी
यतइत्यध्ययनम्। बहुलवचनात्कर्मणिल्युट्। वादान्त। शमुदमुउपशमे। पुरीआप्यायने। दिवादिः। श्रुरादिश्च। दसुउपक्षये। स्पशबाधने। छदअपवारणे। ज्ञपि
मित्संज्ञायासुक्तः रुष्यम। रुषरोषे। अस्यतीषसहेतिविकल्पितेट्त्वात् यस्यविभाषेतिनिषेधेप्राप्तेविकल्पोविधीयते। अमगत्यादिषु। अमरोगेइतिचौरादिका
स्तुनगृह्यते। सकावइत्यधिकारादित्याहुः। तूर्णइति। ञित्वरासंभ्रमे। ञ्वरत्वरेत्यूठ्। आदितश्चेतिनिषेधेप्राप्तेविकल्पः। आदित्त्वस्यफलन्तुआत्मनेपदमात्रम्। न
देतसार। फलंमन्दमिति। तथाच राधत्यादिवत् ह्रस्वानुबन्धत्वमेवन्याय्यमितिभावः। संघुष्टइति। अविशब्दनेपिसंपूर्वस्यपरत्वादयंविकल्पएव।
आस्वान्तइति। आङ्पूर्वस्यस्वनेर्मनोभिधानेप्ययमेवविकल्पः परत्वात्। प्रह्वन्तइति। ह्लादीसुखे। ईदित्वान्नेट्। द्यतिस्यति। श्तिपानिर्देशोधातुवि
शेषणार्थः। नहितेनविनाश्यन् सुलभः। यत्तुप्रसादकृतोक्तंश्तिपानिर्देशोयङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। दादतःसासतइति। तन्न। यङ्लुकिहीदाभाव्यम्।
दादितःसामितइति तत्रतिकितीतिवचनान्नास्तिप्रसङ्गः। अभ्युपेत्यब्रूमः। दोदद्घोरितिविधीयमानआदेशःअनेकाच्त्वात्सर्वस्येतिनिर्विवादम्। न
चात्रसाभ्यासस्यप्रवर्तेत। हन्तेर्ङ्य लुगन्तस्येववधिः। तथाचदादत्तइतितदुदाहृतंरूपंकथमुक्तिसंभवंलभेत। दधातेर्हिः। श्तिपानिर्देशोधेटोनिवृ
त्त्यर्थः। नीम्यनुवृत्तेर्यङ्लुकिन। दाधितः। अत्रापिप्रसादकृताश्तिपानिर्देशस्ययङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्दाधीतइतिघुमास्थेतीत्वमुदाहृतन्तत्पूर्वो
वदेवहेयम्। दोदद्घोः। दद्आदेशस्यान्तस्यवनतुतदधानतः। संहितायाम्तुल्यत्वेपिप्रक्रियायान्दोषादितिप्राञ्चः॥ ९. श्तिपानिर्देशाद्दिभावमभ्युपेत्यर्थः। साभ्या

मस्थिति। यत्नत्रिमाधवीयरीतिर्बोद्धम्॥

म॰ श॰
उ॰
१०७

तथा चाहुरिति। भाष्यकृत इति शेषः। आवर्तत इति। एतेनादेः परस्येत्यादेस्तु स्यादित्यपास्तम्। विवक्षितेनेति। प्राप्ताप्राप्तेन चेति सूत्रप्रयोगादिति भावः।
भाजनम्। भोजनपात्रम्। इदं त्विति। नचानेन सिद्धे तत्र तिङ्ग्रहणं व्यर्थं लुङ्लङ्भ्यां बाधापत्तेः अनुबन्धोऽतिभिन्नकृतौपदेशिकासरूपत्वस्यैव
तथा चाहुः। तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यादान्ते दोषो निष्ठानत्वम्। धान्ते दोषो धत्वं स्यात् स्यान्निर्दोषत्वात् स्यान्तो ग्राह्य इति। तदनुसारेणाह। दथ स्यादिति। व
स्तुतस्तु सर्वं पक्षाद्इह सूपपाद इत्याह। तान्तो वेत्यादिना। अच उपसर्गात्तः। अच इत्यावर्तते। तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि। अपरं षष्ठ्यन्तं
स्थानित्वाभावेतिन्याचष्टे। अजन्तादित्यादिना। यद्वा द्वितकारकीयमादेशः। तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्य वो भविष्यति। अच इति तु अनाचृत्तं पञ्चम्यन्त
मेवास्तु। नचैवं अपाभीत्युत्तरसूत्रेऽपि सर्वादेशत्वापत्तिः। अच इत्यनुवर्त्य अचः परस्य यकारस्यादेशविधानेन तत्रान्त्यस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य
जश्त्वे रूपमिदम्। अच इत्तमिति। आदिकर्मणि त्यनेन प्रदत्तमित्यस्यैव विशेषणम्। धौतमिमिति। दधातेर्हिरित्यत्र श्लुविकरणस्य निर्देशाद्दो हि
नेः। नापि दत्तः। तद्विधौ दद इत्युपादानादिति भावः। भरोस्वरीति। अनेन पाक्षिको धलोप इत्यर्थः। प्रकृत इति। कर्तुमारब्धवानित्यर्थः। नदीस्त इति नदी
स्नाने कुशल इत्यर्थः। गङ्गाप्राप्त इति। प्रपूर्वं आप्लृव्याप्तौ। प्राप्तिरपीह सूत्रे गतिशब्देन विवक्षितेति भावः। उपोषित इति। वसतिक्षुधोरिडिति नेट्। शाशि
वसीति नेष। मुकुन्दस्येति। आस्यतेऽस्मिन्निति आमितं आसनमित्यर्थः। यायतेऽस्मिन्निति यातं मार्गः। भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम्। भाजनम्। अधिकरणवा
चिनश्चेति चिषष्ठिकर्तरि षष्ठी। स्विण्णः। इद इति। आदितश्चेति दितइति नेट्। इष्ट इति। तीषसहेति वेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति नेट्। सुयजोर्ङ्वनिपाइ
ह सुसूगतौ सुप्रस्य वैरूप्यं योगितिनिरनुबन्धकयोर्ग्रहणं प्राप्तमनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा न भवतीत्याह। सुनोतेरिति। ङ्कारः सुनोतेर्गु
णप्रतिषेधार्थः पकारः स्वरार्थस्तुगर्थश्च। छन्दसि लिटिति सूत्रस्यार्थमाह। भूतसामान्य इति। नच छन्दसि लुङ्लङ्लिट इत्यनेनैव गतार्थता
धातुसम्बन्ध इत्यधिकारे स विधिः। इदन्तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति विशेषात्। त्रिमुनिमतमिति सूत्रकृता छन्दसीति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे
वासरूपसूत्रे ग्रहणेन तस्येह प्रवृत्तेः तस्य बलिटा लुङ् बाध्यत इति दिक्॥ ६०७ ॥ ६०७ ॥ ६०७ ॥ ६०७ ॥ ९ भाषाग्रहणाच्च ॥ राम॰ १०७

सिद्धान्तितत्वादिति। आस्वानित्यादौ गुणस्तु ऋच्छत्यृतामित्यत्र ऋकारप्रश्लेषेण ऋधातोः पुनर्विधानाद्बोध्यः। हरदत्तेत्यादि। अत्राह चिवीजन्तु विभाषापूर्वाह्णेति सूत्रे भाष्ये पपृक्षआसातं पपि वद्रूप्यमिति लौकिकविग्रहे क्वसुप्रयोगात् लोकेपिक्वसुः उक्तभाष्यप्रामाण्यात्तत्प्रयोगात्तेभ्यश्छन्दस्येवक्वसुः कानच्च। तु छन्दस्येव। उत्तरसूत्रन्तेभ्योन्यत्र क्वचिदेवेत्यर्थज्ञापनार्थमिति। गतानुगतिकतयेति। गतमनुलक्षीकृत्य गतिर्यस्य तत्त्वेनेत्यर्थः। द्वित्वाभाव इति। आ

॥ भाष्यवार्तिकयोरपि क्वसुकानचोश्छन्दस्युभयथेति वचनात्सार्वधातुकत्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्वादेव आजिवान् इत्यादौ नलोपादीनां ङित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य कितीत्यौवोन निर्णिनाण इत्यादौ ऋच्छत्यृतामिति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं ङित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात्। अत एव किन्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुकानचोस्त इति केषाञ्चिदुत्प्रेक्षा नादर्तव्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः। कवयस्त्विति। गतानुगतिकतयेति भावः। अत्र भाचादाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति सूत्रमुपन्यस्तमे। तच्च यद्यपि छन्दसि भाषायाञ्चाविशेषेण वर्तत इति वृत्त्यादौ स्थितं तथापीहोपेक्षितम्। छन्दस्येव प्राचुर्येण दाश्वानित्यादिप्रयोगाणामुपलम्भात्। उक्तसूत्रस्य द्वित्वाभावादिनिपातनमात्रोपक्षीणत्वात् क्वसोश्च छान्दसतायानिर्णीतत्वात्। अनेनैव क्वसोरपि विधाने गौरवात्। यदाहुः। अन्यार्थं विधिसत्त्वेनानेकार्थविधिस्समइति। अत एव हि तत्सूत्रमनावश्यकम् तथा च पदकाराः। साह्वान् विश्वा इति मन्त्रे साह्वानिति ह्रस्वश्चिन्त्यमिद इतिसिद्धिः। उपेयिवाननाश्वान्। इडिति। वलादिलक्षण एवेट् नेड्वशि कृतीति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्प्राप्तः वस्वेकाजाद्घसामिति सूत्रेण कृत द्वित्वानाम् एकाचामादन्तानाङ्घसेश्च वसौ इट् स्यान्नान्येषामिति नियच्छता प्रतिसिद्धः॥ ६ ॥

दिनेड्भावर्दीर्घौद्धत्वानि अयं वृत्तिग्रन्थोपि क्वसोर्लोके प्रवृत्तौ साधक इति बोध्यम्। दिगिति। दिगर्थस्तत्पदविभागस्यापि लौकिकत्वात्तत्र दीर्घस्योचित्येपि तदभावाय एवोदरादित्वस्यावश्यकत्वेन तेनैव सर्वसिद्धाविदं व्यर्थमिति। वस्तुतोनलक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायेन तथा पदपाठो भ्रान्त्यैवेति बोध्यम्। नेड्वशीति इदमेकाच्च उपदेशे इत्यस्याप्युपलक्षणम्॥

इतिपरेदिति। अत्रारुविवीजन्तुर्ईयतुरित्यादौ यणादेशेसमावकाशः अचःपरस्मिन्निति पूर्वस्यैवविधौनपूर्वपरविधौ। एवञ्च सवर्णदीर्घेकृतेनेकादिनियमादिटि कृतदीर्घस्येयादेशोनिपातनादितिबोध्यम्। तेनेति। अकृतव्यूहपरिभाषयेतिभावः। वस्तुतइ घपिनसक्षतिरितिनिरूपितम्। व्याख्यानमेवेति। अतएवैकादिष्टस्यईयभव तीतिभाष्येदीर्घोच्चारणमसन्धिश्चेतिबोध्यम्। सामानाधिकरण्यमिति। अप्रथमान्तेनेत्यादिः। आदेशयोरितिनिङ्रूपादेशोपस्थाप्यकर्तृकर्मणोरप्रथमान्तसामाना

नियत्वान्नहिनेकृते।नेकाच्त्वात् नचसवर्णदीर्घेणैकाच्त्वंदीर्घइणःकितीतिदीर्घेकृतेतत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घोभावइतिपरत्वाद्यणात्स्यएवेटइहप्रतिप्रस यतेनापूर्वोनिधीयते।तेनसंप्रसारणविषयेनभवति। अतएवोदाहरति। उपेयुषइति। अविवक्षितमिति। व्याख्यानमेवात्रशरणम्। वचेः कर्तरीति। नतुभावकर्म णो। एतच्चनिपातनाल्लभ्यम्। लटः शतृशानचौ। सामानाधिकरण्येसतीति। यद्यपिकेवलस्यलटःप्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यन्दुर्लभम्। तथापिआदेश योः शतृशानचोस्तदृष्टास्यानिन्यपितत्कल्प्यते। पचन्तमिति। विक्लृत्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः। पचतीतिविग्रहप्रदर्शनन्तुईषत्साम्येन। क्रि याप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिनामानीतिसिद्धान्तात्। आनेमुक् अतोयेयइतिसूत्रादनुवृत्तंपञ्चम्यन्तमपिअतइतिपदंषष्ठ्याविपरिणम्यते। आनइतिस प्तमीत्वात्। नचविपरीतंशङ्क्यंपञ्चम्याःपूर्वसूत्रेचरितार्थत्वात्। सप्तम्याश्चाचरितार्थत्वात्। तदेतदाह। अङ्गस्यातइति। यत्तुप्राचाअदन्ताङ्गस्येतिव्याख्यान तन्न। पचमानइत्यादौअदुपदेशात्सार्वधातुकमनुदात्तमितिशानचःस्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात्। तत्पक्षेहि अङ्गभक्तोमुक् सचतदेवनव्यवदध्यात्। तद वयवमकारन्तुव्यवदध्यादेवस्पष्टञ्चैतदाकरे। लडिति। यद्यपिप्रथमान्तंप्रकृतेनतथापिषष्ठ्याविपरिणम्यतइतिभावः। पुनरिति। एवंहिपुनर्वि धिःसंपद्यते। सचप्रथमेनाप्राप्तेपिक्वचित्प्रवृत्त्यर्थइतिभावः॥ ९९, धिकरण्याभावादाह शतृशानचोरिति। तस्यानिलकारेप्रकृत्यर्थंप्रतिप्रधानभूतकर्त्रोद्यभि धायकत्वमेवकल्प्यते। एवञ्चकल्पितसामानाधिकरण्यानुवादेनशत्रादिविधिरितिभावः। इतिसिद्धान्तादिति। वस्तुतोविग्रहेविस्त्यनुसार्येवविशेष्यविशेषणभावः। क्रियाप्रधानमितितुलोकेर्थबोधायप्रयुज्यमानाख्यातविषयमेवेतिनिरूपितम्। व्यवदध्यादेवेति। स्वरोद्देश्यकविधेरभावात् हल्स्वरप्राप्तेरभावाच्च नव्यस्तन। स्याविद्यमानवत्वम्। एवंहिपुनरिति। इदंवृत्त्यनुसारिभाष्येतु तदभावेप्रत्ययान्तरत्वमेवस्यादेवञ्चकर्मणिशानज्नस्यात् अतोलटः शतृशानचावितियोगविभा

अनुबन्धग्रहणेति । एकानुबन्धकेत्यस्याप्युपलक्षणम् । नत्विति । लटइतिनिवृत्तेरितिभावः । वासरूपन्यायेनेति । नचभिन्नार्थत्वादनयोर्नेनिङ्पवादत्वमितिङिः हिंसं
स्यायुष्मदाद्यर्थेपिभासतेनकृतीतिवाच्यम् । युष्मदाद्यर्थस्यसमभिव्याहृतपदेनसंख्यायास्तद्वत्तरसुपाप्रतीत्याःविशेषादितिभावः । लादेशेष्विति । प्रत्ययविषयत्वात्त
प्रथमेति । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेनसामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः । तेनकुर्वतोऽपत्यङ्कौर्वतः । कुर्वतोभक्तिः कुर्वद्भक्तिः । कुर्वाणभक्तिरितिप्र
त्ययोत्तरपदयोरपिसिद्धमिति । विदेः शतुर्वसुः । स्थानिवत्वादेवसिद्धेवसोरुगित्करणंवसोः संप्रसारणमित्यत्रक्कसोरपिसामान्यग्रहणार्थम् । अनुबन्धग्र-
हणपरिभाषापितत्सामर्थ्यादेवनप्रवर्तते । पूङ्यजोः । एवंलादिवत्सतन्त्रोपन्नत्वशत्रादिवल्लादेशस्तयाहिसतिसतिवेतिवाच्यंस्यात् । पचतेयजतेइतिति
ङेऽपियथास्युः । नचवासरूपन्यायेननिर्वाहः । लादेशेषुतदभावस्यआकारेस्थितत्वात् । किंचलादेशत्वभावकर्मणोरपिस्यात् । कर्तर्येवचेष्यते । एवा-
न्वानशः वक्ष्यमाणशतुश्चस्वातन्त्र्यंबोद्ध्यम् । यत्तुशानन्नोलादेशत्वेलसार्वधातुकानुदात्तत्वंस्यादितिवदन्तितच्चिन्त्यम् । निस्वरस्यजागरूकत्वात् । अ
नुदात्तेत्वेइशपत्रेश्चेत्यस्याप्राप्तेः । नन्वेवमादेशत्वाभावे सोमंपवमानइत्यादौकर्मणिषष्ठीस्यादितिचेन्नैवम् । नलोकेतिसूत्रेतृन्नितिप्रत्याहारनिर्देशाद्दूत्युक्त
त्वात् । नान्त्योस्य । चानशोलादेशत्वाभावेनअनात्मनेपदत्वात्परस्मैपदिभ्योपिविधानमितिध्वनयन्नुदाहरति । शत्रुनिघ्नानइति । सुञोयज्ञसंयोगे । सु
नोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् । यज्ञेनसंयुज्यमानेकर्तरिच्चेत् । नन्विहसुञोयज्ञेइत्येवास्तुयज्ञविषयकश्चेत्सुनोत्यर्थइतिव्याख्यायसुरांसुनोतीत्यादेर्व्याव
र्तयितुंशक्यत्वात् । अत्राहुः संयोगग्रहणंप्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थम् । तेनयजमानादन्यत्रनभवतीति एवंच्चाप्रधानेकर्तरिलटः शतृशानचावित्यनेना
पिनभवति । संयोगग्रहणसामर्थ्यादितिहरदत्तः । सुन्वन्तमवतीत्यादिनामेकवचनान्तानामधिकारित्वनिर्बोधनम् । बहुवचनान्तानान्तुस्यलविशेषएव
संभवतित्स्त्रेयितुमुदाहरति । सर्वेसुन्वन्तइति । तद्याचष्टेसर्वेइत्यादिना । अर्हः प्रशंसायाङ्मिः । अर्हतिचौरोवधम् । आङ्केः । शीलादीनांत्रयाणांविशेष
णसमर्थयितुंनिर्दिष्टेस्त्रिभिः तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थोनिर्दिश्यते ॥ ६ सादेशेः प्रवृत्तिरितिभावः अनुबन्धग्रहण परिभाषेति । एकानुबन्धपरिभाषेत्यर्थः ।
स्थानअमिति । लटइत्यस्यनिवृत्तेरितिभावः । यज्ञेनसंप्रयुज्यमानेइति । कर्तरिशत्रन्तस्येतिशेषः अप्रधानेकर्तृत्विष्ट ॥ अधिकारीति । यजमानेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवेति। ष्ट्वस्यार्थेनेत्यर्थः। प्रत्ययमाहुरिति। अत्रारुविवीजन्तूदात्तपाठस्य बहुसंमतत्वाभावः। साहचर्याच्चेति। चिनुणकर्मकाणामिति भाष्योक्तेः। सकर्मकाच्चेत्य
अस्कड्न्त्। क्रमद्दनिकरोतेर्ग्रहणं प्रसिद्धेर्नेदिंसार्थस्य। इहपव्यादयस्त्वयय उन्मूर्वाः पठ्यन्ते। तथोदः पचयतमदङ्त्येववक्त्येप्रत्येकमुत्पूर्वस्य पाठउपसर्गो
न्तर निवृत्त्यर्थः। तेन समुत्पत्तिरुरितिनभवतीत्याहुः। इहपचेरनन्तरं पतिस्तावः पठ्यते न तथा च भट्टिः। उत्पतिष्णुसहिष्णूचचेरुः स्वरदूषणाविनिकाशिदा
सोपि। ससज्जुरस्वस्मुणानामेलानामुत्पत्तिरिति। केचित्तु तस्यानेदानं पठित्वा पदगनावित्यस्मात्प्रत्ययमाहुः। पारयिष्णवइति। अयामन्तालवाय्येत्यायः। नैत।
दिति। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः। गकारेति। नन्वेवङ्कारचत्वेस्यासिद्धत्वात्पाहशिवेत्युक्तेस्यादिति चेत्सत्यम्। सौत्रोयंनिर्देशः। तथा च वार्तिकम्। श्लो
गित्वान्तस्य दीकारः कङिनोरीत्वशासनात्। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुकोऽनिट्त्वङ्गोरितावितिजसि। त्रस्युरिति। नेड्शीतिनेट्। ग्रामित्यष्टाभ्यः। इतिशब्द
आद्यर्थः। सम्पृचा परिदेवीतिदेवदेवनेभ्वादिः। ण्यन्तस्य दीव्यतेस्तुनेहग्रहणम्। लाक्षणिकत्वात्। अण्यन्तैः साहचर्याच्च। वीकष। कषहिंसार्थः। लसश्लेषण
क्रीडनयोः। कत्थश्लाघायाम्। स्रम्भुविश्वासे। अपेचलषः। लषकान्तौ। प्रमाथीति। मन्थविलोडने। निन्दहिंस। इहसूत्रेविनाशोति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्या
भाविनाणिलोपेननिर्देशः। अकारस्त्वागन्तुकः। केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति। परिवादात्तु वदेर्ण्यन्तपाठो निर्विवाद एव। असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः
। निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। सादेनत्। असूयतेरेव वुञ्विधेयोनेतरेभ्यः। निन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धेः। नहितत्र सितिस्वरमित्यस्वरयो
विशेषोस्ति। उभययाप्याद्युदात्तत्वात्। असूयतेस्तु ण्वुलिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं वुञितु आदिरुदात्त इति विशेषः तत्राहाण्वुलिति। तृजादयो नेति। नकेवलं ण्वु
लविषयमेवज्ञापकड्न्तुप्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः। देविक्रुशोः। दीव्यतेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य देवृकूजने इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च ग्रहणम्। शब्दन इति। शब्द
शब्दने चुरादिः। अनुदात्तेतश्च हलादेः। आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्। ततश्च जुगुप्सनइत्यादि न सिद्ध्येत्। अस्ति चेहानुदात्तेत्त्वम्। गुपादिषु वयवेषु
अचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वात्। जुचङ्क्रम्य। क्रमिद्रमीयङन्तौ॥ १. पिवोद्यम्। इति विशेषइति। न च तत्त्वचौलादिषु तद्बाधकाः घासरूपन्यायेन सि
द्धेरितिभावः। ण्यन्तस्य चेतिपूर्वं सूत्रस्य प्रत्ययान्तसाहचर्यात्तु देवनेरितिभावः। नसिद्ध्येदिति। नचतत्रापि तिष्ठुरित्यादिवत्परत्वादिड्भाव्नोतीति वाच्यम्। धादिभ्यो युजस्ग

राम·
१०९

अयथाश्रुतभाष्यमिति। भवतिहिरेणयुचः समावेशइतिहिभाष्येउक्तम्। त्रयाणामेवेति। त्रयाणामपीत्यर्थः। व्याख्यानादिति रूढिप्रकारास्ताच्छीलिकाइत्याद्येति।
परस्परमिति। निन्दादिसूत्रेहितच्छीलादिषुवासरूपविधिनातृजादयोनेतिज्ञापितमिहतुताच्छीलिकेषुपरस्परंवासरूपविधिर्नेतिविवेकइतिभावः॥
नयः। अयमयतयनयगतावितिपठितस्यनयतेर्नायंनिर्देशः। अनुदात्तत्वादेवयुचःसिद्धत्वात्। किंतुनेतिपृथक्पदमितिमत्वाह। यकारान्तादिति। क्नूयित।
क्ष्मायितेति। क्नूयीशब्दे क्ष्मायीविधूनने। सूददीपदीक्षश्च। ताच्छीलिकेष्विति। परस्परमितिभावः। प्रायिकमिति। नकेवलंयथाश्रुतं भाष्यमवलंव्ययुक्तयोरेवसमा-
वेशइतिमन्तव्यम्। किंतुप्रायिकत्वस्यैवभाष्यतात्पर्यम्। तेनगमेर्लषपतपदेतिसुकञ्विषयेतृन्नपि। गन्तागामुकः। वौकलसेतिघिनुण्विषयेयुजपिवि-
कत्थोविकत्थनइत्यादिसिद्धान्तीतिभावः। जल्पभिक्ष। कुट्टच्छेदने लुण्ठस्तेयेचौरादिकौ। जिदृक्षि। जिजये जिअभिभवे। दृङ्आदरे। क्षिक्षये। क्षिनिवा-
सगत्योः। श्रिश्रिञ्सेवायांविपूर्वः। व्ययभयसश्चलनयोर्नञ्पूर्वः। निपातनान्नञोधातुनासमासेनलोपेनतःप्रत्ययः। प्रसर्वोति। सृप्रसरणे अस्मादि-
तिः। सृतिसृधयोस्तुसानुबन्धत्वान्नेहग्रहणम्। जिदृक्षीत्यत्रैवप्रयुपठितत्वापूर्वसूत्रेत्यकृसुचितम्। एवंहिपृथग्विभक्तिश्चकारोमास्त्वि-
ति सुवचनम्। स्पृहिगृही। तत्पूर्वइति। तच्छब्दस्यसमासोपिनिपातनादितिबोध्यम्। दाधेट्। इदुदान्तदोदइत्यत्रयाणामेवग्रहणमित्या-
हुः। भञ्जभास। भङ्गुरइति। भञ्जेः कर्मकर्तर्येवअभिधानस्वभावादित्याहुः। विदिभिदि। विदेर्ज्ञानार्थस्यैवग्रहणम्। नलाभाद्यर्थस्या
व्याख्यानात्। छिदुरमिति। कर्मकर्तरीतिवृत्तिः। नैतद्भाष्येदृष्टम्। तथाचमाघः। मुखेकर्तरिमासुकः। प्रियतमायवपुर्गुरुमत्सरच्छिदुर
यादुरवाचितमङ्गनाइति। जागुरुकः। जागुरितिपञ्चम्यन्तंतद्याचष्टे। जागरूकइतिसिद्धरूपमेवनतुनिपातितंउत्तरत्रऊकस्यानुवृत्तिप्र-
सङ्गात्। यजजप। जञ्जपूकइति। जपजभदहदशभञ्जपशाञ्चेतिनुक्। वावदूकशब्दस्तुउलूकादयश्चेत्यत्रवक्ष्यते। माधवस्त्वाह॥
कुर्वादिगणवावदूकेति पागदेवयङ्न्तादेरूकमन्त्यमइति। सनाशंस। सनितिप्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्। षणुदाने। षणसंभक्तौ
सूत्रभाष्योक्तेतिभावः॥ ७॥ ६॥ ७॥ ६॥ ॥ ७॥ ६॥ ७॥ ६॥ ७॥ श्री०॥ श्री०॥ श्री०॥ ९ वितिधातोस्तुनेहग्रहणम्॥ श्री०॥

म॰ श॰
उ॰
११०

॥ प्रत्ययाप्रत्ययोरिति न्यायलब्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह। गर्गादिष्विति। आङः शंस्विति। आङ्प्रसङ्गनिर्देशात्स्तुत्यर्थे शंसेर्न ग्रहणमिति भावः। कथमिति। लोकेक ॥५॥
थमिति प्रश्नः। स्वरूपाबाधेनैवेति। अतएव किकिनोर्विधानं चरितार्थमिति भावः। न च लिड्वदतिदेशाद्भावकर्मणोरप्येतौ स्याताम्। उत्पन्नयोः कार्याति
गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात्। आङः शासु इच्छायाम्। विन्दुरिच्छुः। वेत्तेरिति। ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणान्नेतरेषाम्। एवमिषेरपीच्छार्थस्यैव ग्रहणं
न तु इष्णातीष्यत्योः अनभिधानात्। निपातनाद्वेति भावः। क्याच्छन्दसि। कित्यः क्यद्गतिव्याख्यानात्कण्ड्वादियगपि गृह्यते तेन न तुरण्यवोऽङ्गिरसो नसन्त
॥ सपर्येमसपर्यवः। यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युमित्यादि सिद्धम्। अथ कथं सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव इति भट्टपादाः। मृगय्वादिषु अ
सूयुशब्दो द्रष्टव्यः। सुम्नयुरिति। न च्छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात् क्यचि चेतीत्वम् अकृत्सार्वेति दीर्घश्च न भवति। आट्। आदिति दकारो मुखसुखार्थः। न
त्वयं तकारः। तेन तात्परत्वाभावात्। ऋदृश्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते तेन ततुरिर्जगुरिः ततर्ते गिरतेश्च बहुलं छन्दसीत्युत्वे रूपमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु आदि॥
त्यादिना कृतिविशेषग्रहणमुदाहरणप्रपञ्चमात्रं हि। किकिनौ लिट् चेत्यनात्वं मात्रं तु विवक्षितम्। तथा च वार्त्तिकम्। किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शना
दिति। उदाहृतं च भाष्ये सदिर्नेमिरित्यादि। एवं स्थिते आदिति तपरकरणेऽपि न क्षतिरिति ध्वनयन्नाह। आदन्तादिदन्तादिति। बहुभिर्वज्रमिति। न लोके
ति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया। किकिनोः स्थाने निपातयत्स्तु नेडुदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। छन्दसस्त्र इत्योपन्यसनं भाषायामित्यादिवा
र्त्तिकविशेषविवेचनार्थम्। इह वार्त्तिके गमियेयपि नरश्यते तथापि धातुवृत्तौ क्वचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः। नीगभावश्चेति। नीग्वञ्चिन्यादि
ना प्राप्तस्य नीगागमस्याभाव इत्यर्थः। श्रयतिदृशिंश्रोरिति। प्राचा तु श्रयतेर्न्यनामिति कर्मणि क्विबुदाहृतः। तत्र कर्त्तरि कृदिति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव। वा
हुलकं तु अगतिकगतिः। एतेन श्रीयते इति श्रीरिति कर्मणि तिङा विग्रहो न तु श्रयतीति कर्त्रर्थे कर्मणि क्विपो विधानादिति प्राचां ग्रन्थं व्याचक्षाणा
नासुकिरपि प्रत्युक्ता। अतएव जुहूरित्यस्य जुहोत्यनयेति प्राचा विग्रहोऽप्युपेक्ष्यः। तथा च जुहुरित्यत्र हरदत्तेनोक्तं करणस्यात्र कर्त्तृत्वविवक्षेति। एतेन धी
रिशान उत्पत्तिश्च कर्त्तरि कृदित्येकवाक्यतया कर्त्तर्येव। वर्त्तमान इत्यधिकारेण भूतकालोऽपि नातिदिश्यत इति दिक्। बाहुलकन्त्विति। ताभ्यां मन्यश्रोणादय इत्युक्ते रू

राम॰
११०

निर्देशादिति।शोवादंष्ट्रो मणिरितिभाष्यप्रयोगाच्चेत्यपिबोध्यम्।एतच्चवृत्त्यनुसारेण।दशेतिशयानिर्देशोदंशसञ्ज्ञेतिनलोपइत्यनिदितामितिसूत्रेभाष्ये।दशनादिति।
भुवःसञ्ज्ञान्तरयोः।धनिकेत्यादि।नेनग्रामयोरन्तरेयस्तिष्ठतितत्रनेतिभावः।एतच्चदशिग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते।नन्वेवंप्रतिभूशब्दःसञ्ज्ञेतिफलितम्।तत्र।
सञ्ज्ञायामित्येवमिदंकिमन्तरग्रहणेन।अत्राहुः।यावद्द्रव्यभाविन्यःसञ्ज्ञाःप्रतिभूशब्दस्तुसत्येवतस्मिन्नृणप्रदानेनिवर्ततेइति।दाम्नी।दशेतिनलोपिनोनिर्दे
शोज्ञापकंक्वचिदकित्यपिदंशेर्नलोपोभवतिइतितेनसुदिदशनादन्ताःदंशदशनेइतिसिद्धम्।नचसन्निधानात्दृन्येवनलोपःस्यादितिवाच्यम्।शुनोदन्तदंष्ट्रे
तिनिर्देशात्।तत्रेदिति।एतेनहलसूकरयोरभिधेयमुडुपपदत्वञ्चनिरस्यति।सुस्तमित्यर्थइति।तत्रैवरूढेरितिभावः।अनिलूधूसु।धूइतिकुटादिरेवगृह्यतेनि
रनुबन्धकत्वात्।अतएवगाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्डिदितिङित्वाद्गुणनिषेधउवङ्नदाह।धुवित्रमिति।अयोणादयः।कृवापा।कारुःशिल्पिनिकारकेइतिधरणिकोशमभिप्रेत्याह।का
रुरित्यादि।आद्येयोगरूढिः।द्वितीयेतयोगमात्रमितिविवेकः।अतएवद्वितीयेधात्वर्थप्रतिकारकान्वयोभवत्येव।तथाचभट्टिः।राघवस्यततःकार्यंकारुर्वानर
पुङ्गवः।सर्ववानरसेनानामाश्वागमनादिशत्इति।पायुःपुंसि।गुदन्त्वपानंपायुर्नेत्यमरः।पिबत्यनेनतैलादिकमितिविग्रहः।पातिरक्षतीतिविग्रहेत्व
सकोपि।तथाचमन्त्रः।भुवस्तस्यस्वतवाःपायुरग्नेइति।रक्षतवान्पायादितिनिरुक्तम्।जायुरिति।भेषजौषधभैषज्यान्यगदोजायुरित्यपीत्यमरः।साहृत्वर्थोस्तु
त्वम्।मायुःपित्तंकफःश्लेष्मेत्यमरः।शब्दोपिमायुः।यत्पशुर्मायुमकृतगोमायुरेकोअजमायुरेकइत्यादौवेदभाष्यकारादिभिस्तथैवव्याख्यानात्।स्वदतेरोच
तेइतिस्वादुःविशेष्यनिघ्नोयम्।एवंसाधुरपि।आशुशीघ्रमिति।विलम्बाभावमात्रपरत्वेक्लीबत्वंविशिष्टद्रव्यपरत्वेतुत्रिलिङ्गम्।अथशीघ्रमित्युपक्रम्य।
क्लीबेशीघ्राद्यसत्वेस्यात्त्रिष्वेषांभेद्यगामियत्इत्यमरः।व्रीहौतुपुंस्येव।छन्दसीणः।उणनुवर्त्तते।मानआयाविति।आयुशब्दोमनुष्यपर्यायेषुवैदिकनिघ
ण्टौपठितः।अतएवत्वामग्नेप्रथममायुमायवेमानस्तोकइत्यादिमन्त्रेषुवेदभाष्येतथैवव्याख्यातम्।अर्वाचीनास्तुछन्दसीणइतिसूत्रंबहुलवचनाद्भा
षायामपिप्रवर्ततेइतिस्वीकृत्यआयुर्जीवितकालोनाइत्यमरग्रन्थेआयुशब्दमुकारान्तंव्याचख्युः।वायुनाजगदायुनेतिवर्णविवेकः।एतेर्णिच्चेत्युस्प्र
त्ययेसकारान्तोवक्ष्यमाणआयुःशब्दस्तुलोकवेदयोर्निर्विवादएव॥१॥औणादिकक्युनासिद्धम्।अतएवतनुत्रंवर्मदंशनमित्यमरःसङ्कुचत्केनेइतिबोध्यम्

अर्वाचीनास्त्विति। अत्रारुचिवीजं नु लोके एषामसाधुत्वमेव। वाटुलकान्तत्रप्रवृत्तौ मानभाव इति॥ शाकविशेष इति। अरुई इत्याख्यः। गलन्तिका सच्छिद्रघटे लो

अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे गृध्रं हत्वा जटायुषमिति प्रयोगः। कथं तर्हि मा वधिष्ट जटायुं मामिति भट्टिः। नटीं विद्ध्यसाद्वेर भजनं जटायोः प्रथमजइ

ति विन्ध्यवर्णने अभिनेन्द्रवृत्तिचेत्। अर्वाचीनमतेनावद्धमेव। वस्तुतस्तु जटायाति प्राप्नोतीति जटायुः मृगय्वादित्वात्कुः। आयाति इत्यायुः। जटायुषा।

जटायुश्च विघातायुनयायुषेति द्विरूपकोशः। चाट्विति। चटु चाटु प्रियं वाक्यमिति हट्टचंद्रः। चाटुचाटु न कसंभ्रममसाङ्कमेणत्वमगमद्रमणेष्विति।

माघः। चाटु नेति प्रियोक्तिः स्यादिति रत्नमालाकोशः। न विपुं सि चकर चवटु चाटून्प्रौढयोषिदूदस्यति माघः। इह सूत्रे रहिमपि पठित्वा राहुरित्येके। वा

टुलकादिति तु वहवः। सस्येति। किंशारुर्नो सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणीति मेदिनीकोशः। त्रोरस्थलः। त्र इति नरते: षष्ठ्या निर्देशः। केचित्तु त्रोरिति छित्वारु

धातोरपि प्रश्लेषात् इयर्त्तेरयं नेवा। आलुः शाकविशेषो घटीचेत्याहुः। कर्कर्या लुर्गलन्तिकेत्यमरः। भृभृश्ची। भरुरिति। भरुः स्वर्णे हरे पुंसीति मेदिनी। भरुर्भर्तृकेन

कयोरिति हेमचन्द्रः। शयुरिति। अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ इत्यमरः। तरुरिति। नरन्तिन रकमनेन रोषकाः। चरुहेरिति। अनवस्त्राविचान्तरे रूपमयङ्क ओदन इति

याज्ञिकाः। त्रिवृच्च वेधिकरणेष्वेवं उगवादिभ्यो यदिति सूत्रे कय्यट स्त्वाह। स्थाली वा वीचरुशब्दस्तात्स्थ्यादोदनेभाक्त इति। विश्वप्रकाशे तु चरुर्भाण्डे च हव्या

न्नेइति नानार्थतोक्ता। अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोरिति मेदिनी च। हव्यपाके चरुः पुमानित्यमरग्रन्थे कर्मार्थघञन्तेन कर्मधारयमधिकरणार्थघञन्ते

षष्ठीतत्पुरुषश्चाश्रित्य द्वेधा व्याचक्षाणाः स्वाम्यादयोपि नानार्थतायामनुकूलाः। तत्रुः कायेत्वचित्स्त्रीस्यात्रिषु स्येविरहे कृशे। धत्रुः पुमान्प्रियालद्रौ राशिभे

देशरासने इति नानार्थे मेदिनी। विश्वप्रकाशमुदाहरति। धनुषा चेत्यादि। स्यात्तत्रुस्तनु पासाद्दे मित्यतः सार्धमित्यनुषज्यते धत्रुर्विवेति शुद्धवंशजन्मिनोपि गु

णस्यस्थानतामनुभवन्नपिशक्तः। क्षिप्तुरे नसृजु माशु विपक्षं सायकमिति श्रीहर्षश्लोकशेषः। धत्रुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यतीति धन्वन्तरिः। केचि

त्तु इह सूत्रे धनित्नपठन्ति। तेषां मते सकारान्तं धनुः शब्दमेवाश्रित्योक्तग्रन्थानिर्वोढ्याः। तस्यापिपुंस्त्वात्॥ ६९ हमयेदर्थे कारे सच्छिद्रेभाषायां भ्रकरणेत्याख्येचान्तरन्ति

नरकमिति। नरतिजलमद्धोइत्यपि वोद्धाम्। चरुर्भाण्डे चेति। भाण्डं चरुस्थाल्येव। कर्मार्थघञन्तेन कर्मधारयमधिकरणघञन्तेन षष्ठीतत्पुरुषश्चेतिपाठः। प्रियालद्रौ। भाषया

[illegible]

राम·
१९१

कटुरोहिणी। कटुकीलना औषधिविशेषः। राजिका। राई इति प्रसिद्धम्। अकार्यम्। पादम्। स्वरे। वीरणे। आद्युदात्तदर्शनादिति। यद्यपि न पूर्वविषयस्येत्याद्युदात्तत्वं
उक्तं स्वरेण। अथास्त्रियां धनुश्चापाविति। किन्नर इति। तुरङ्गवदनो मयुरित्यमरः। मीनाति मिनोतीत्यात्वन्तु नेह यथा कूलकान्। कटति स्वनामिति कटुः। कटुः
स्त्री कटुरोहिण्यां लता राजिकयोरपि। नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंल्लिङ्गे रणमात्रके। त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि स्वरेऽपि चेति मेदिनी। वटतीति। वटुर्द्विजसुतः स्मृत
इति संसारावर्तात्। नटवटुरिति तूपचारात्। दन्त्योष्ठ्यादिरयम्। कल्पद्रुमादिप्रामाण्यात्। अव्याप्येति। यद्यपि फलिपाटीत्यादिसूत्रे यावद्धनुवर्तनेन इति न्यासग्रन्थेन म-
योरीकृत्येत्यपि प्रतीयते। तथापि अभिव्याप्येत्येवोचितम्। पिवन्तसौम्यं मध्वित्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वादर्शनात्। वोतोगुणवचनादिति। सूत्रे हरदत्तेन अभिव्याप्येति
स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः। त्रपुसीसमिति। तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इव। त्रपु सीसकरङ्कयोरिति मेदिनीकोशः। हनुरिति। हनुः पुमान् परो गण्डादिति वररुचिकोशः।
स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम्। हनुर्हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रगदे स्त्रियाम्। द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनी। अतिशायने मतुप्। हनुमान्। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घग्रहणात् पा-
सिको दीर्घः। हनूमान्। स्नेहेन वध्नातीति वन्धुः। प्रज्ञादित्वात् वान्धवः। मनुरादिराजो मन्त्रश्च विन्दुः पवर्गीयादिः। कन्दुरिति। स्कन्दत्यस्मिन् जननापद इति क्षुत्पत्याभोगस्या-
नमित्याहुः। अमरस्त्वाह। क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियामिति। कन्दुर्वा ना इति पूर्णेनान्वयाद्वा पुमानीत्यर्थः। सृजेरसुम्वा सृजतीति रज्जुः। स्त्रियां रज्जुर्वे-
ण्यां गुणे योषिदिति मेदिनी। आगमसकारस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः। नर्कुरिति। कृतस्य नेनेति विग्रहः। नर्कुटी सूत्रला नर्कुरिति हारावलीकोशः। फलिपाटि। एकापिष-
ष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते। शुगागमे हि फलेरवयवषष्ठी पद्यादेशचतुष्टयविधौ तु पाद्यादिभ्यः स्थानषष्ठी। साधनयोर्विधौ अन्येऽप्युपसंह्रियन्ते इति विवेकः। अना-
गमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम्। फलग्वसारेऽभिधेयवत्। नदीभेदे मल्लघा स्त्रीति मेदिनी वलेर्गुक्। वल संवरणे इति दन्त्योष्ठ्यादिः
॥यत्तूज्ज्वलदत्तेन सूत्रे पवर्गीयादिं पठित्वा वलग्राण न इत्युपन्यस्तं तन्न तस्य विरोधादुपेक्ष्यम्। अयं नाभावदति वल्गुर्वाग्गृहे इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वा-
त्। धरणिकोशस्य माह। बभ्रुरित्यादि। बभ्रुर्वैश्वानरे मूले पाणौ च गारुडध्वजे। विशालेन कुले पुंसि पिङ्गलेऽनभिधेयवत् इति मेदिनीकोशः। अन्यतोपीति। भ्रः
कुम्भवितिवक्तव्ये मा कृ। प्रत्ययनिर्देशादित्याहुः॥ ९९ सिद्धमत्र न याऽपि पुंस्याद्युदात्तार्थं तत्रैः वसुक्तमिति भावः। गण्डात्। कपोलात्। हट्टविलासिनी औषधिः॥८६

स. श. उ. २१२

भश्चेतिप्रकृतिसंसृष्टेनचकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयाच्चेतियोद्ध्यम्। पृमिदि। पुरुः प्राज्येभिधेयवत्। पुंसिस्याद्देवलोकेचनृत्यभेदपरागयोरितिमेदिनी। विधुरित्या।
दिविश्वकोशः। इहसूत्रे पृषिरूषिश्चेति पठित्वाहस्वदर्पः स्वर्याग्निशानिराहवोपिहयभद्गतिकेचित्। कृग्रोः। करोतीति। केचित्तुसूत्रेकृइतिदीर्घपठित्वाकिरतीतिविगृ।
ह्णन्तिकुरुर्नृपान्तरेभक्तेपुमान् पुंभूम्निनीवृत्तिइतिमेदिनी। सुस्वामेत्यादि। एतच्चन्यासाद्यनुरोधेनोक्तम्। वार्त्तिककृतातुस्याद्यिन्स्थूनामुपसंख्यानम्। अपटुः।
पुंसिवान्नेचवामेस्यादन्यलिङ्गकइतिमेदिनी। अर्जिदृशि। अर्जअर्जने। अस्यकुजिगादेशः। दृशेःपशिः। कमेस्तुगागमः। अमनोगागत्यादिषुअस्यधुगागमः। पशिना
शने। सौत्रोधातुः। अस्यदीर्घः। वाधूलोडने। अस्यहादेशः। षड्गोपिकुप्रत्ययःस्यादित्यर्थः। अविशेषणेति। चादिगणेतुपशुतुपठितम्। पशुदृश्यर्थमव्ययमितिध
रणिः कतुःकन्दर्पः। इः कंतुमेकराड्डितित्रिकाण्डशेषः। पांसुरिति। पडिपसिनाशनेचुरादिर्दन्त्यान्तः। स्त्रीपुंसयोरित्युक्तमित्यमरेण। द्वौपरौद्वयोर्भुजबाहूइति। परौद्वौ
भुजबाहुशब्दौद्वयोःस्त्रीपुंसयोरितितदर्थः। अकारान्तोप्ययम्। अतएववाह्वोश्चभुजयोः पुमानितिदामोदरः। वाहाभुजःपुमान्मानभेदाश्वदृषवायुष्विमिमेदि
न्यांदावन्तोप्ययम्। प्रथिम्रदि। प्रथतेइतिपृथुः। पृथुःस्यान्महतित्रिषु। त्वक्पत्र्यांकृष्णजीरेचपुमानग्नौनृपान्तरइतिमेदिनी। म्रदिंतुशक्यतेअकठिनत्वादि
ति मृदुःकोमलः। भृगुःपुमान्मुनौहरेतटेसुकेइतिमेदिनी। भृगुःशुक्रेप्रपातेचजमदग्नौपिनाकिनीतिकोशान्तरम्। लघुरिति। एक्कायांस्त्रीलघुः क्लीवा
शीघ्रेकृष्णागुरुण्यपिइतित्रिकाण्डशेषः। लघुरगुरौचमनोज्ञेनिःसारेवाच्यवत्क्लीवम्। शीघ्रेकृष्णागुरुणिचपृक्कनामौषधौतुस्त्रीतिमेदिनी। नृपभेदइति।
सतेनानेस्यधातोर्गमनार्थमर्थेविचकारनाम्नारघुमात्मसंभवमितिव्याख्यातम्। वट्टरिति। वटुसूत्र्यादिसंख्यासुविपुलेत्वभिधेयवत्। इतिमेदिनी। ऊरुजंघेतिउ
ज्वलदत्तः। तन्न। तयोर्भेदात्। उर्णोतेआच्छाद्यतेइत्यूरुः कर्मणिप्रत्ययः। ऊरुर्महदितिकर्तरिप्रत्ययः। उद्यतइति। सहियावत्कार्यंक्लिश्यतिलगतिव्याप्रियत
इति यावत्। परशुरपीति। पर्शुःपरशुनामहेतिविश्वः। हरिद्रुर्दैसइति। दारुहरिद्राइत्येकेतद्धानिति। शुइभ्यामः। स्वरुशब्दस्यकृतोगूरवेइत्यर्थः। हृयन्दशपादीरन्यत्
सारेणोक्तम्। स्वरुः पतिवराकन्येत्यपिवोध्द्यम्। स्वरुर्दन्तेहरेदर्येइयश्वेतेनुवाच्यवत् इतिविश्वत्रिकाण्डशेषौ। शङ्कुरिति। शकिशङ्कायाम्। शङ्कतेस्मादितिशङ्कुः
कीलेगरेशस्त्रेसंख्यापादपभेदयोः। पादोभेदेचपापेचस्याचपिवदृश्यतेइतिविश्वः। पीयुरितिपीयुःकालेरवौघूकेइतिमेदिनी। कृमिविशेषइतिनोल्लङ्गुः कृमिजा

राम. २१२

अस्त्वगदोषे कविकारः। स्वेदनी। कठाई इति भाषायाम्। भर्जनं मृत्पात्रञ्च। वेणी स्त्रीणां कुशविन्यासः। तर्कुटीति। सूत्रवेष्टने स्यटेकुई इत्याख्यास्य नाम। विषयभेदाद्भिद्यते
पाठान्तरमिति। नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुरिति विश्वः। धातोरपीति। केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेड्विलोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यत इत्याहुः। लिगुचि
तेन पुंसकमिति वररुचिः। मृगय्वादयश्च। मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनीति मेदिनी। मृगयुर्ब्रह्मणि स्यात्तो गोमायुव्याधयोरपि। देवसुर्धार्मिके
स्यान्नो देवसुर्लौकयात्रिक इति विश्वः। आकृतिगण इति। तेन पील प्रतिष्टम्भे अस्मात् कुः। पीलुर्गजे द्रुमे काण्डपरमाणुप्रसूनयोरिति विश्वः। भद्रास्तु पीलुश
ब्दस्य द्रुमे आर्यप्रसिद्धौ गजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजह्रुः। कडि मदे। कण्डुरित्यादि बोध्यम्। वाशुरा रात्रिरिति शुःस्वने अश्यामिति विग्रहः। वाशुरो ग
र्दभ इत्यन्ये। वाशुरा वासिता रात्र्योरिति मेदिनी। चङ्कुर इति। चकिः सौत्रो धातुः चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे इति मेदिनी। अङ्कुरो रुधिरे लोम्नि पानीये भिनवोद्भिदि।
इति च। खर्जूरेति। अङ्कुरोऽङ्कुरस्य वचेति विश्वप्रकाशः। व्यथेः। व्यथभयसञ्चलनयोः। अस्मादुरच् किन्स्याद्धातोः संप्रसारणञ्च। दशपाद्यां तु थः किच्चेति
पठित्वा धकारमन्तादेशं विधाय विधुरो नम्निक इत्युदाहृतं माधवेनापि तदेवानुसृतम्। नन्वेतद्युक्तम्। त्वमेषां विथुरा शवांसि। अतिविद्धा विथुरेणा चिद
स्त्रा इत्यादि मन्त्रे पृथक्कोरणाठस्य निर्विवादत्वात्। यदपि माधवेनोक्तं विदिभिदो न्यवव्यथेः संप्रसारणञ्चेति वचनात् कुरच् इयान्नरूपमिति तदपि त्यवीयः।
कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात्। तस्मादिह थः किच्चेति दशपदीपाठं पुरस्कुर्वन्तेः प्रमादकारादयोऽप्युपेक्ष्याः। कथन्तर्हि विधुर इति प्र
योगस्य निर्वाह इति चेत्। धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि। समासान्ता इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः तथैवोक्तत्वात्। मकुर इति। मकि मण्डने। अ
स्मादुरच्। नलोपश्च। बाहुलकादिति। धातोरुपधायाः पक्षे उकार इति भावः। मुकुरो मकुरोऽपि चेति विश्वः। मुकुरः स्यान्मकुरवत् दर्पणे वकुलद्रुमे। कुलाल
दण्ड इति मेदिनी च। धातोरिति। केचित्तु गुणाद्गागमश्च निपात्यत इत्याहुः। कर्बुरीति। कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः। कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शब
ले पुनरन्यवत् इति मेदिनी। मसेश्चेति मसुराम सुरा वा ना वेश्या व्रीहिप्रभेदयोः। मसूरो पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमानिति मेदिनी॥ १॥ इति सौत्रत्वाच्च साधुत्वं
बोध्यम्। इति पक्षेऽपीति। शुक पदस्य तद्धि शिष्टे लक्षणेति भावः। असारन्तुच्छम्। नदीभेदो नदीविशेषः गयास्यः। मलयूर्वृक्षविशेषः। निर्विवादत्वादिति। घवयोरैक्यादृष्ट

स॰ शा॰ उ॰ ११३ श्वशुरइति। प्रतिपन्नोः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पितातयोरित्यमरः। अविषइति। राजासमुद्रश्च। महिषोमहान्। तुरीयन्त्वाममाहिषो विभक्ति। उत माता महिषमन्ववेनत्।
दित्वान्ङीप्। महिषी राजपुत्री। रुहेः। रोहिषोमृगभेदेः स्याद्रोहिषन्त्वात्तृणंमतमिति संसारावर्त्तः। वेदभाष्यमिति। इन्द्रोमित्रस्यतविषीम्। इन्द्रस्यात्रतविषाभ्यइत्यादि
मन्त्रेष्विति भावः। वैदिकनिघण्टौ ओजः पाजइत्यादिषु वलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम्। तविषः शोभनाकारे भेलेब्धिव्यवसाययोः। तविषी
देवकन्यायांपुंसिस्वर्गेमहोदधौ। तविषीचेन्द्रकन्यायांनास्वर्गोवुधिकाश्च वनेइतिमेदिनी। किलेर्वुकूच। किलश्वैत्यक्रीडनयोः। किल्विषंपापरोगयोः। अपरा
धेपीतिमेदिनी। इषिरोग्निरिति। आहारइत्यन्ये। छिदिरः पावकेरज्जौकरवालेपरश्वधे। मन्दिरंनगरेगारक्लीवंनामकरालये। चन्दिरोनेकपेदेचचन्द्रेतिमिरन्ध्वा
न्तेनेत्रामयान्तरे। मिहिरः सूर्यवुधयोः। मुदिरः काममूर्खयोः। रुधिरोङ्गारके पुंसि क्लीवन्तु कुङ्कुमास्रजोः। शुषिरं वंश्यादिवाद्ये विवरेचनपुंसकम्। मूषिकेना
स्त्रियांनीत्यौषधीरन्ध्राग्नितेत्रिषु। आशिरो वीनिदोत्रेस्यात् राक्षसेभास्करेपुमानितिमेदिनी। आजरमङ्गणमिति। अङ्गेः त्सुटि अनादेशस्यवाहुलकाण्णत्वमित्ये
के। अन्येतु विश्वकोशाद्युपष्टंभेन दन्त्यमेवेच्छन्ति। इहदशपादीवृत्तौनञ्पूर्वस्यजीर्यतेऋवर्णलोपोनिपात्यते। इत्युक्तत्वादपिग्राह्यम्। आमुन्दूतमजिरंप्रत्नमीड्यमित्या
दौनजीर्यतीत्यजिरइत्यर्थस्यानुगुणत्वात्। अजिरंप्राङ्गणेकायविषयेदर्दुरेनिले। शिशिरोनाहिमेनस्त्रीन्त्वृतुभेदेजडेत्रिषु। खदिरःशोकभेदस्यानाचन्द्रेदन्तधावन
इतिमेदिनी। शिबिरमिति। शेरतेस्मिन्राजजनस्थानि। निवेशः शिबिरंशण्ढमित्यमरः। सलिकलि। कलिलइति। मिश्रोगहनश्च। महिलेति। माहिलापलिनीस्त्रियामितिमे
दिनी। पृषोदरेति। तथाचदमयन्तीकाव्ये परमहेलारतोव्यापारदारिकइति परमहेलास्त्री। अथच परमाउत्कृष्टाहेलाक्रीडातत्ररतइत्यर्थः। कपिलइति। कपिलारेणु
कायाञ्चशिंशिपागोविशेषयोः पुण्डरीककरिण्यांस्त्रीवर्णभेदेत्रिलिङ्गकम्। नामलेवासुदेवेचमुनिभेदेचकुक्कुरेइतिमेदिनी। रेणुकेहलनाविशेषः। हरेणुरेणुका।
कौन्तीकपिलाभस्मगन्धिनीत्यमरात्। मिथिलादयश्च। मथविलोडने अकारस्येत्वंनिपातनात्। कठेरइति। कठकृच्छ्रजीवे। कुठिच। द्वितीयस्यइदित्वान्नुमिप्राप्ते आह। वा राम॰
हुलकादिति। कवेरोतश्च। गुपादिसूत्राद्दारभ्यएतदन्तानिसप्तसूत्राणिकेषाञ्चिदसम्मतानि। कपोतइति। कपोतः स्याच्चित्रकण्ठपारावतविहङ्गयोरितिमेदिनी। कपोतः ११३
पक्षिमात्रेपीति त्रिकाण्डशेषः। अतोनचञ्चित्वंप्रामादिकम्। यत्कपोतः पदमग्नौकृणोति। देवाः कपोतइषितोयदिच्छन् इत्यादौसर्वत्रप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तस्यैवप
ठ्यमानत्वात्। कठोरइति। कठिनः पूर्णश्च। कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविरितिमाघः। किशोरइति। किशोरोश्वस्यशावके। तैलपर्ण्यो॥

पृषौ च स्यात्तरुणावस्सस्सूर्ययोरितिमेदिनी। कटोलइति। कटे वर्षावरणयोः। केचित्तुसूत्रेकडिंपठन्ति। कडिमदे। कण्डोलः पिटकः। चण्डालश्च। चण्डालिकातु क
ण्डोलवेचिण्डालवल्लकीत्यमरः। पटोलइति। पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योत्स्नान्तु योषितीतिमेदिनी। कल्लशब्दे वातुलकादन्तोप्योलच्। कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महद्
न्त्यूर्मिषु वारिणइतिमेदिनी। स्यन्देः। सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिंदूरं रक्तचूर्णके। सिन्दूरी रोचनारक्तवेल्लिका धातकीषु चेतिमेदिनी। विश्वप्रकाशौ। सितनि। सेतुरालौकुमार
कइतिमेदिनी। सेतुरालौस्त्रियांपुमानिति। मण्डइन्दधिभवंमस्तकइतिचामरः। धातुर्नेन्द्रियेषु च। शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु। मनःशिलादौ श्लेष्मादौ।
विशेषाद्गैरिकेस्तिचेतिमेदिनी। श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानितद्गुणाः। इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवइत्यमरः। अर्तेश्चतुः। तुनिप्रकृतेअन्तो
दात्तत्वार्थमनुक्रियते। ऋतुर्नाय इन्नम्। यऋतुर्जनानामित्यादि। ऋतुर्वर्षादिषट्सु च। आर्तवेमासिचपुमान् इतिमेदिनी। कमिमनि। कमिग्रहणं
प्रपञ्चार्थम्। अर्जिदृशीत्यादिनाकुप्रत्ययेतुकिंसिद्धत्वात्। मन्तुरिति। मन्तुः पुंस्यपराधेपिमनुष्येपिप्रजापतावितिमेदिनी। दीर्घत्यङ्कुशमिति
मन्त्रस्यवेदभाष्येतुमन्तुमइति मन्तुज्ञानन्तद्वान् हेइन्द्रेतिव्याख्यानम्। गान्तुर्नाकोविलेभृविलेभृङ्गे गन्धर्वेत्रिषुरोषणेइतिमेदिनी। भान्तुर्नाकिरणेस्त्र
र्येइतिच। चायःकिः। केतुर्नारुक्पताकारिग्रहोत्पातेषुलक्ष्मणीतिमेदिनी। अमुः शरीरमिति। अभिलषितार्थश्च। आप्तव्यत्वात्॥ अतएव आप्तोर्यामशब्द
स्याभिलषितार्थप्रापकइत्यवयवार्थमाहुः। कृञः कतुः। क्रतुर्यज्ञेमुनौपुंसीतिमेदिनी। एधिवह्योश्चतुः। चित्ताद्दन्तोदान्तः। स्योनपत्येवहंतुकृणुष्व। वहतुः
पाथिकेवृषभेपुमानितिमेदिनी। आतृकन्। जैवातृकः पुमान्। सोमेकृषकायुष्मतोस्त्रिष्वितिमेदिनी। कृषिचमि। रभसकोशस्यमाह। कर्षूरित्यादि। कर्षूः पुमा
न्। करीषाग्नौस्त्रियाङ्कुल्यांल्पखातयोरितिमेदिनी। सर्जूर्वणिजिविद्युतिस्त्रियांस्वर्गोविधौरुद्रइति। खर्जूःकीटान्तरेस्मृता। खर्जूरीपादपेकण्डूमितिच। मृज्ज।
मर्जूःस्त्रियांशुद्धौधावकेपिचेतिमेदिनी। वहः। वधूः स्नुषानवोढास्त्रीभार्यास्पृक्काङ्गनासुचेतिविश्वः स्पृक्काचमहिलावधूरितित्रिकाण्डशेषः। कषेः। कषशि
षेतिदण्डकेपठितः। कच्छ्वान्तुपामपामाविचर्चिकेत्यमरः। णित्कसि। कसगतौ। कासूर्विकलवाचिस्यात्। तथाशक्त्यायुधेस्त्रियामितिमेदिनी। कासूः शा ह्रं
क्त्यायुधेरुचिवुधौविकलवाचिस्यादितिहेमचन्द्रः। नलंबतेअलाबूः। त्रोडुरूच। नड्डूरिति। नड्डशीतिनेदू। वरमनादावितिविपरिगणस्यानाथपयात् वाहुल

पिङ्गले। वर्णविशेषेमाञ्जिष्ठम्। बहुपरागयोरिति। परागः कौसुमेरेणौ स्नानीयादौरजस्यपीतिवोद्धाम्। भक्तेओदने। नीवृत्ति। जनपदेस्यास्थिन् स्थूनामिति। संप्रतिभाष्येस्या॥
स्थिनस्थूणामितिपक्यतेसव्येष्ठाः परमेष्ठीसव्येष्ठासारथिरितिवीरादहृतङ्क्ष्णेवंदंभाष्यंनवार्तिकमितिचिन्त्यमेतत्। वामे। प्रतिकूलेसुन्दरेच। दृश्यर्थेमिति। सम्यगर्थमित्यपि॥
वोद्धम्। लकुच्यामङ्कोल्लइतिप्रसिद्धायाम्। भुक्ते। दैत्यगुरौ। प्रयातः करांडाइतिलोकप्रसिद्धः। पृक्काओषधिविशेषः। पादपभेदयोरिति। सस्तुवेत्यास्येवृक्षे। घूके। पक्षि
विशेषे। कृमिजातौ। सोनकीडेतिभाषयाप्रसिद्धे। भंभराली। भाषयावैरइति। प्रसिद्धागोमायुः शृगालः। काण्डेवाणे। वाशितेतिस्त्रीकरिणीचेत्यर्थः। नवोद्धित्। नवी
नवृक्षः। प्रादिसमासेनेति। व्यधेरपिवाहुलकादुरत्व संप्रसारणेइत्यन्ये। व्यथेरेववाहुलकात्यम्रोधकारइतिपरे। कृत्स्नवृन्ता भाषयापाटलीत्याख्या। पापरोगः शीतला

केचित्तुओडुकेतिपठित्वा धातोर्डुगागममाहुः। तेषान्धातोर्गुणोदुर्लभः चकारबलेनवासाधनीयः। डुगागमात्पूर्वेयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमितिसूत्रेणाङ्गसंज्ञा। तदपि भवतीति
व्याख्यानात्। दरिद्रातेः। इष्वआस्वेतिभोजनेदेवसुयलोपइतिरफादिकंपदंक्लित्वाद्वेधाव्याख्यत्। विश्वआश्व। दद्रूः। रश्वइश्वआश्व। अन्त्यवा।
धेन्यसदेशस्येतिद्वितीयरेफलोपः। दद्रूः। भृगव्यादित्वादुडुद्वैस्वानस्व। दुर्द्रुणोदद्रुरोगीस्यादित्यमरः। इत्यष्वत्वारिरूपाणि। अन्दृदंभू। वन्दृ कैन्ध
नमिति। अदिवन्धने। अन्दूः स्त्रियांस्यान्निगडेप्रभेदेभूषणस्यचेतिमेदिनी। अन्दुकोहस्तिनिडगडइत्यमरः। सन्नायाङ्कून्। केणइतिहृस्वः। केचि
त्तुअमगातौअस्मादुक अन्दूवुद्धिरितिव्याचख्युः। दृभीग्रन्थेइतितुदादिः। दृंभूरिति। सन्दर्भकर्तेत्यर्थः। कथकइत्यन्ये। अस्यरूपाणि। हूहूवदित्युक्त

भेत्सोजलतरणद्रव्यम। व्यवसायोनिश्चयः। मकरालयः समुद्रः। अनेकयोरुक्ती। कुङ्कुमे। केसरोनत्वौषधाविति। जलोपरिस्थे "मा कच्छटोष्यत्रोनुकूलः॥
शाकविशेषेप्रवालवत्यामित्वेत्यर्थः विषयीदेशे दन्तधावनेखदिरवृक्षे। फलिनीतिप्रियङ्गुः फलिनीफली। रेणुकालनाविशेषः। पुण्डरीककरिण्यांअग्निकोणस्यदि
ग्गज भार्यायाम्। द्वितीयस्येति। कुटीतिधातोरित्यर्थः। पिटकइति। पिटकः पेटकः पेटी। कुण्डौलवीणा। भाषयाकिङ्गरीत्याख्या। रक्तवेल्लिका पुष्पविशेषः। धातकीधा
तु। आलिर्जलबन्धनम्। कुमारो। वरणाख्योवृक्षः। शब्दयेनीति। भूसतायामित्यादिः। गद्दाभूतानि। पृथिव्यादीनि। तद्गुणागन्धादयः। श्लेष्मादौश्लेष्मवानपित्तेषु
रसरक्तादि। रसरक्तमांसमेदोमज्जाऽस्थिशुक्राणि। अश्मतिकृतिर्दृहरिमालादिः। आर्त्तवमस्त्रीपुष्पम्। रोषणे। सक्रोधे। लक्ष्मणि। चिन्हे। कृषकः। कृषीवलः॥ ३॥

नाप्यन्त्रेति। अकारविशिष्टयोरेवसूत्रेपाठाच्चेत्यपिबोध्यम्। पादान्तइतिसूत्रस्वारस्येनाप्यपादादावपिष्टत्वेनेदंचिन्त्यम्। निपातनमिति धातूपपदसमुदायानामितिबोध्यम्
वहेः कर्मणीति। श्वेतेरूह्यतइतिश्वेतवाइन्द्रः। उक्थइति। उक्थैरुक्थानिवाशंसत्युक्थशाः। कर्मणिचेति। पुरोदाश्यतेपुरोडाशः। संप्रसारणेकृतेइति। पदस्यविभक्त्यान्वाख्याने
चतुरितिसुवन्तम्। चतुरोवाशनूप्यद्धिधीयतइत्यर्थः। छन्दसि। वणषणसम्भक्तौ। इतिभ्वादिगणेसहनिर्दिष्टौगृह्येते। नतुवनुयाचनेषणदानेइतितनादिकौ। सानुव
न्धकत्वात्सहपठितयोरेवग्रहणस्यन्याय्यत्वाच्च। ग्रह्मवनिमिति। प्रहृवनिति। क्षेत्रंवनिति। गांसनतीतिविग्रहः। सुषामादित्वात्षत्वम्। हव्यशब्देउपपदेवहेः।
र्युटस्यानुपदानं। जनसन। जनजनने। जनीप्रादुर्भावे। द्वयोरपिग्रहणम्। षणु दानेषणसम्भक्तौ। द्वयोरपिग्रहणमित्याहुः। अत्रच्याख्यानंशरणम्। मन्त्रेश्वेतादि
भ्यो वहादिभ्योण्विनस्यात्। भस्त्रास्त्रणिकृकार्यार्थेनिपातनम्। श्वेतशब्देकर्त्तृवाचिनिउपपदेवहेः कर्मणिप्रत्ययः। उक्थेकर्मकरणेवाउपपदेशंसतेःप्रत्ययः। न
लोपश्च। दाशृदाने। अस्यपुरसमपूर्वस्यादेर्डत्वंकर्मणिचप्रत्ययः अवयाःश्वे। चकाराद्उक्थशाःसत्वच्चपाक्षिकम्। तथाचकैयटादयः। उक्थशादित्यपिसंबुद्ध्यर्थं
निपातनंकर्तव्यम्। यदिमन्त्रेदर्शनमस्तीति। अवविवानिति। रादानेलिटःक्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामितीट्। आदन्तत्वात्। नत्रतत्पुरुषेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः
दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम्। आतोटिनित्यमितिरोः पूर्वस्यातोनित्यमनुनासिकः। भविषयेतुवसोःसंप्रसारणेकृतेवलादित्वाभावादिड्भावः। एनेनमानः
शः। सो अररुपःइत्यादिष्वास्यानम्। प्रसङ्गादघायुशब्दंसाधयितुमाह। छन्दसीति। आत्मन इतिविशेषणादप्राप्तिः। अघायुरिति। अश्वाघस्यादितिवक्ष्य
माणेनाकारादेशः। जवचावाविति। क्यृदोरपोपवादः। चत्वारार्थेविधीयते लोटोइडाटौ। आगमौलइति। नौचपर्यायेणनतुनौगपद्यमाअड्विधिसामर्थ्यात्। अ
न्यथा सवर्णदीर्घेकृतेविशेषाभावात्। आड्न मस्येतिसूत्रात्। मण्डूकप्लुत्यापिद्वेत्यनुवर्तनेनइत्याशयेनाह। नौचपिताविति। नम्फलत्तु। यद्यप्यश्वेये
।विछन्दसीउर्वंगसुब्रवैनेइत्यादौगुणः। द्वैनानुपिद्ग्रहणंनानुवर्तितम्। नेत्रकारस्सुभयथेतिसार्वधातुकत्वाद्विकरणः॥ ॥ नवङ्गपरिभाषायाः अनित्यत्वादनाम्न
यणेननित्यत्वात्संप्रसारणेकृतेइत्यर्थः। जवसुवयोर्जुसप्रकृती। स्वरार्थमिति। एवञ्चघृपादौजवसौछन्दसीत्यस्यपादःप्रामादिक। इतिभाषःविकरणइति। करचैनइ

म.श्र. ७ १५१ विकरणस्यगुणइति। करोतेरुत्वाभावश्चेत्यपिवोध्यम्। क्वचिन्नेति। गुणइतिशेषः परस्मैपदमिति। तिपीट् सिपइडितिबोध्यम्। आडिति। चसइतिशेषः आडितिलेट् इत्य
भाईं धातुकत्वानुङित्वाभावाद्विकरणस्यगुणः। अतएवक्वचिन्न। ननूरुत्वातरुषियत्कृण्वेवेते। तारिषदिति। सिपइकारलोपः। सिपइट् जोषिषदिति। जुषीप्रीतिसे
वनयोः। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेनपरस्मैपदम्। करवावेति। कृञोलेटोवसउः। गुणोरपरः। आट्। अडित्वाद्विकरणस्यगुणः। करोतेरुत्वाभावश्च। मादयैतेइतिमदीह
र्षणिजन्तात्लेट्। आकारस्येति। प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्यतु टितआत्मनेपदानामित्येवमेवनित्यत्वात्। नचशब्दान्तरप्राप्त्याअनित्यत्वम्। कृताकृतप्रस
ङ्गित्वमात्रेणकचिन्नित्यत्वाश्रयणात्। उत्तरसूत्रेअन्यत्रेतिलिङ्गाच्च। वैतो। अन्यत्वंकिमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायांपूर्वसूत्रविषयादितिलभ्यते। सन्निधानातदा
द्वः आनइत्यादि। ईशेइति। ईशसेस्थ्वर्ये। उत्तमैकवचनमिट्। इतश्चलोपोनास्तिपरस्मैपदेष्वितियुक्तेः। टेरेत्वेतस्यऐरगृह्यन्ताइतिग्रहेः कर्मणिलेट्। आट्यकृ
संप्रसारणम्। ज्ञीनतः। पणवन्धइति। यदिमेभवानिदंकुर्यात्तर्हीदमहन्दास्यामीति। समयकरणंपणवन्धः। आशङ्कासंभवना। अहमेवेति। त्रिपुर
विजयेदेवैःप्रार्थितस्यरुद्रस्येदंवचनम्। पशवःसंसारिणः। नेट्रिति। इच्छन्दआशङ्कांद्योतयति। जिह्वाचरणेननरकपातःसम्भाव्यते। समाभूदित्यर्थः।
दैविकरणाविति। तत्रशपन्यायः। सिपृतुवाहुलकात्। सनेनसमपर्यञ्जिह्वाजोअस्माअविदुः। सोमामविविड्यादिव्याख्यातम्। अवरसणे। अस्माल्लोटिवाहु
लकात्सिपः प्रवृत्तेः। नरुषमेति। उप्रत्ययान्तस्यसिपप्रत्ययइत्वात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिगुणःप्राप्नःसिजन्तस्यशपिलघूपधगुणश्चप्राप्तोवाहुलका
न्नभवति। नसन्तीतिप्राप्नोति। यत्तुसुपांसुलुगिति सूत्रेहरदत्तेनोक्तनदण्डवन्तीतिप्राप्तइतितुयुक्तः पाठयतितच्चिन्त्यम्। श्नुप्रत्ययस्यवैकल्पिकत्वये
दृशपःसोऽष्टंवनवहुवचनमात्रेप्रत्ययमभिव्यक्तनसन्तीतिभाष्यकाशिकारूढपाठस्यैवन्याय्यत्वात्। कृन्तद्धीति। तेनतदीयतीत्यादौविधीयमानानाण्डगादौ।
नान्देवनादिकर्तृवाचकत्वादेवसुकंतन्निरूकारकत्वाचित्वेप्याग्रहः। कृतद्विनमात्रेनात्ययात्। तथाचकिंमोविद्दितोडतियच्छब्दादपिभवति। तस्मेत्यये।
नितेजातवेदः। विश्वेदेवासोमनुषोपतिष्ठम्। आट्गम। नाच्छोलिकेषुव्याख्यानमिदम्। विशेषाभिदिन्समयास्मायते। लिङ्गनावादिति। असंयोगाल्लिट्कि
दितिकित्वंसिद्धमितिभावः। ननुत्वंसिंधमिप्रभृतिभ्यः किंकितोःसंयोगात्परत्वेनकित्वंसार्थकमितिचेत्॥ ११ र्थः जिह्माचरणेनेति। जिह्मंकुटिलंपापम्। स्वंसुधंमु

प्रभृतिभ्यइतिकृत्स्नेसिसिधेभ्यःकिंकिलीवात्यावि.. राम. १५१

अगुणेइति। गुणाभावेइत्यर्थः। इयङि। तिम्यिन्न् सेवायामित्यस्यण्यन्तादितिमदेरितिशेषः। विश्रान्यपीति। अपिनावाहुलकादयगभावमात्रमित्यपिवोध्यम्। लक्ष्येति। पित्

त्वादशत्वस्याकेरनुदात्तत्वात्। यदितुतादृशत्वस्येप्रमाणमस्तितर्हि छन्दस्युभयथेतिलिटः सार्वधातुकत्वस्यापिसत्वेनसार्वधातुकमपिदितिङि

त्वात्सिद्धमितिभावः। तत्तुश्रिञ्जुगुरिरिति। द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावादादेशप्रतिषेधाद्वातृगृङ्इत्यनयोर्ह्रित्वन्नतउत्तरदलेउत्वेपिअभ्यासेउरदत्वंनिर्वाधम्।

तुमर्थे। पञ्चदशप्रत्ययाविधीयन्ते। तत्रासेसेन्। असेअसेन्। अध्यै अध्यैन्। कध्यै कध्यैन्। शध्यैशध्यैन्। एषान्दशानान्तुयोर्ह्रयोरूपाविशेषेपिस्वरेवि

शेषः। इतरेषुपञ्चसुरूपविशेषःस्पष्टएव। वक्षद्रति। वचःसे। कृत्वम्। षत्वम्। एषेइति। गुणोगुणः। नित्वादाद्युदात्तः। प्रेषेति। इणःकसे। कित्वादगुणेआद्

णः। श्रियसेइति। इयङ्। नित्वादाद्युदात्तः। इहमन्त्रेमध्योदात्तः पठ्यतेतत्रवाहुलकात्प्रत्ययस्वरोवाध्यः। मादयध्याइति। ण्यन्तात्शध्यैतस्यभावचाविसार्व

धातुकत्वाद्यक्प्रसङ्गेव्यत्ययेन। शप्। गुणायादेशौप्रत्ययस्वरः। पिवध्याइतियक्। तस्यवहुलंछन्दसीतिलुगितिहरदत्तः। पूर्ववद्व्यत्ययेनयकःप्रसङ्गे

शवित्यपिसुवचम्। यत्तुप्राचोग्रन्थेव्याख्यानेमादयध्याइत्यत्रयकंसीकृत्यव्यत्ययेनलुक्शपञ्चेतिस्वीकृतन्तद्गौरवग्रस्तम्। यत्त्वकाशिकायांशध्यैश

ध्यैन्यिवध्यैनादयध्यैइत्युदाहृतम्। अन्यैस्तुतदेवानुसृतन्तद्युक्रमेणयोजनीयम्। अन्यथालस्यविसंवादात्। सूतवइति। ङित्वान्नगुणः। दृशमेमासिसू

तवेइतिमन्त्रेसूतवइतिपदमाद्युदात्तंपठ्यते। तत्रस्वरव्यत्ययः। यद्वा। तवेन्प्रत्ययेतित्स्वरः। गुणाभावस्तुवाहुलकात्। यद्वा। छन्दस्युभयथेतिसार्वधातु

कमपिदितिङित्त्वंवोध्यम्। प्रयैः। प्रपूर्वाद्यातेःकैप्रत्ययः। रुहरिष्यैतत्रपूर्वाद्यर्थस्य। दृशेविख्येच। योगविभागेफलञ्चिन्त्यम्। केप्रत्ययः। कित्वाद्दृशेर्गु

गुणः। ख्यातेरातोलोपः। विख्यस्वइति। कित्वान्नगुणः। कृत्मेजन्तः। क्त्वातोसुन्कसुनइत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक्। नलुमतेतिनिषेधादत्तसन्नस्येतिदीर्घोनकृत्योर्थे।

भावकर्मणोरित्यर्थः। यद्यपिभव्यगेयादिषुकर्त्तावह्यंकरणंस्त्रानीयंचूर्णमित्यादौकरणंदानीयोविप्रइत्यत्रसंप्रदानञ्चकृत्यानामर्थस्तथापिकृत्यत्वे

नरूपेणनकर्त्रादिषुविधिरस्तिकिन्तुविशिष्येव। वाहुलकाद्वा। कृत्यतयातुभावकर्मणोरेव। तयोरेवेतिसूत्रात्॥ ऽऽध्यैइत्यत्राद्युदात्तपाठादितिभावः। ङि

त्वंवोध्यमिति। एवंञ्चतवेङ्व्यर्थइतिभावः। इत्यव्ययत्वादिति। अन्यत्रकृन्मेजन्तइत्यव्ययत्वंवोध्यम्। सनन्तादितिकेन्यप्रत्ययः॥१०७॥ श्रीः॥१०७॥

म॰ शा॰ ३॰ १५२

इत्यर्थइति। कृत्वनीतिबोद्धम्। रेफस्यविसर्गइति। एवञ्चनत्रकत्वमितिभावः। एश्प्रत्ययइति। चक्षिङ्इत्यादिः। इत्याद्यवितिसन्निष्टनेपितृयजइत्यादिशब्दार्थः।
अतः प्रतिपदोक्तस्यैवकृत्यार्थस्येहग्रहणंत्याय्यंनम्लेच्छितवै। नम्लेच्छितव्यमित्यर्थः। दिदृक्षेण्यइति। दृशेःसन्नन्तात्। अतोलोपः। कृत्वमिति। कृत्यमित्यर्थः। य
तुक्तौविच्छिगुणेरपवत्वेनतस्याभावइतित्वप्रत्ययइतिव्याचक्षतेनेनत्रेरेफस्यविसर्गोदुर्वारः। आद्युदात्ततनाचदुर्लभेतिदिक्। अवचक्षेच। एश्प्रत्ययःशित्वात्सार्वधातु
कत्वेनेनस्यायादेशोन। भावलक्षणे। संस्थादीनामवधित्वेनलक्षणत्वंबोद्धम्। आसमाप्तेरिति। संपूर्वोदितिष्ठतिःसमाप्तौरूढः। यजिष्टक्याःषड्दृःसन्निष्ठत्वइत्यादेर
र्शनात्। आनमितोरिति। तमुग्लानौ। सृपितृदोः। सृप्लृगतौ। उतृदिर्हिंसानादरयोः। विसृपइति। गमनादित्यर्थः। यत्तुव्याचख्युर्विसृपितुमातृदितुमित्यर्थइतितन्न।
सृपेरनिट्त्वात्। भावलक्षणइत्यनुवृत्तेश्च। अतएवयजुर्वेदेचिदभिश्रिषःपुराजत्नृभ्यआतृदः। सन्धानात्सन्धिःमघवापुरूवसुरिष्कर्तोविहृतंपुनः। अयंमन्त्रोवेदभा
ष्येइत्थंव्याख्यातः। हेइन्द्रअभिश्रिषःअभिश्लेषणात्सन्धानद्रव्यात्। जत्रुभ्यःग्रीवाभ्यः अतृदः आतर्दनात्। रुधिरनिःसारणात्पूर्वमेवसं।
न्धिःसन्धातव्यःसन्धाता संयोजयिताविहृतंविच्छिन्नंपुनरिष्कर्तोनिष्कर्तासंस्कर्तेतितस्माद्यथोक्तमेवमनोरमम्। इतितृतीयम्। तुमर्थेप्रत्ययान्तमिति। तेनविकि
वन्नान्तइतेनप्। स्वयम्भूःलिन्स्वरइति। आनुनासिकाकारस्योदात्तत्वमित्यर्थः। यत्तुन्यासकृतोक्तंमुद्गलानीशब्देद्वितीयउदात्तइति। तद्वेदचाह्यत्वप्रयुक्तमेव। लि
तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यविधीयमानंसंनिहितमानुकंविहायद्वितीयेप्रवर्ततइत्यत्रवीजाभावात्। सकलवैदिकपाठविरोधाच्चेत्यास्तान्तावत्। अविह्वृइति
। आविर्भूतइत्यर्थः। द्याचच्छम्। मयइतेपोर्भावाया मित्युक्तेवेदेअप्राप्तौविधीयते। नोत्वत्। द्याचइतिप्राप्तःप्रतिषिध्यते। मोच्छ्रमिति। औत्सर्गिकोणत्वप्रत्य
यैति। वृधिवपिभ्यांरन्। हच्छम्। मागशब्दात्सप्तम्यन्तात्नदःस्यात्स्वार्थे। पाय्यसीति। पायोन्तरिमिक्षनिच्छतिकाराः। पातिभूतान्यपकाशादानेनेतिम्युत्प
तेः। यद्यपिपानेवेलेर्जुइच। उदकेयुट्च। अन्नेचेति। अन्नोदकयोःपाय्यःशब्दोव्युत्पादितस्तथापिवाहुलकाद्दत्तभिक्षेपीतिभावः विशन्नीभ्यइति। वेश
नःपल्वलम्। विशिभ्यश्च। अग्राद्यत्। भवेच्छन्दसीत्येवसिद्धेघत्रादिभिर्वाधामाभूदितियद्विधीयते। अग्रियइति। द्यचूघनोरुदाहरणम्। अन्तोदात्तम्।
द्युदात्तत्त्वरक्षोयातुनाम्। षष्ठीवहुवचनात्ताभ्यांरक्षस्शब्दयातुशब्दाभ्यांहननकरणीभूतादित्यर्थेयत्स्यात्। रक्षस्येति। रक्षसांहननी॥ ॥इतितृतीयः॥

राम॰ १५२

सर्वंपातव्येति। पातॄनां हननीत्यर्थः। कृद्योगे कर्मणि षष्ठी पातुरस्सीपर्यायौ। बहुवचनान्ताद्विधानं स्तुत्यर्थं बहूनां तेषां हनने हि स्तुतिर्भवति। हविष्येति। अत्र उग
वादिभ्यो यत्। मन्त्रान्तप्रकृतिकादिति। नह्यानित्युक्ते निदं लभ्यम्। सवितुरित्यादिकं इति। यद्यपि तत्र मन्त्रे पदान्तराणि सन्ति तथापि तत्प्रकृतिकमन्त्रत्वात्प्रत्ययो न।
न योगानुसरणार्थं तिशब्दान्। उपचारादिति। छान्दसोऽयमुपचारः। अश्विन्शब्दवन्तस्तथापि सामान्यापेक्षयैकवचनम्। उदाहरणे इनण्यनपत्य इति प्रकृति
सर्वंयातव्या। हविष्या इति। हविषे हिता हविष्या तस्याः प्रशंसनमित्यर्थः। यस्येति लोपे कृते हलो यमामिति पक्षे यलोपः। मायायामण्। पूर्वसूत्रापवादः।
तद्धानासाम्। मतन्त्रप्रकृतिकात्प्रथमान्तादुपधानकरणीभूतमन्त्रार्थकात् इष्टकारूपे सम्बन्धिनि यत् मतोश्च लुक्। वर्चस्यानिति। वर्चशब्दोऽस्मिन्नस्तः
वर्चस्यान सवदेवस्य त्वा सवितुरित्यादिकः। उपधीयन्तेऽनेनेत्युपधानः। अथ कथं सृष्टीरुपदधाति प्राणभृत उपदधातीति। सृष्ट्याः प्राणभृत्या इति
हि प्रातिसतम्। सृष्ट्यादिशब्दानां तद्वन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकास्वपचारात् प्रयोगः। ननु तद्धितमेतदित्यव धेहि। पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तु तद्धितपरतया प्र
तीयमाना ग्रन्थाः भक्त्या व्याख्येयाः। अश्विमानण्। अश्विमच्छब्दादुक्तेऽर्थेऽण् स्यात्। यतोऽपवादः। मतोर्लुक्। अश्विनीरिति। अश्विन्शब्दवान्मन्त्र उप
धानो यासां तादृत्यर्थः। मूर्द्धन्वतीरिति। अतो नुडिति नुडागमः। अत्रेदमवधेयम्। सूत्रेऽवयस्यास्मिन्नित्यनुपपन्नं तद्धानासामिति यत् प्रत्ययस्य छन्दस्येव वि
हितत्वात्। सर्वं च च्छन्दोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेष्टेरिदमेवज्ञापकम्। अथवा सामान्यापेक्षं ज्ञापकं छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्तीति। तेन सुपिस्थितप
रिपन्थिभिः पार्थिवैरित्यादि सिद्धम्। यथासंख्यमिति। वृत्तिकारस्तु यत्न्वाचेति सूत्रं व्यभजत्। पूर्वैः कृतम्। मन्त्वर्थ इति निवृत्तम्। चान्त इति वृत्तिकाराः। फलं तु
नानुवर्तते। तदपि पूर्वेत्र योगविभागस्य फलमिति तेषां मतम्। यत्वा विति भाष्यपाठे तु फलं त्वनुवर्तनेनाम्। तथा च पूर्व्येणा इत्यपि रूपं बोध्यम्। पूर्व्या इत्या द्यु
दात्तत्वं च। सहस्रेण। सम्मित इति पाठान्तरे। मतौ च। तपःसहस्राभ्यां विनीनी इत्यस्यापवादः। सोममर्हतीति यः। कथं तर्हि मौनास्मिते सौम्येति रघुः। छन्दोऽधि
भावः। अथ वेति। इदं चिन्त्यम्। सिद्धासिद्धे ज्ञापकत्वासम्भवात्। वृत्तिकारस्त्विति। अत्रारुचिबीजन्तु यथासंख्यसूत्रस्य भाष्यविरोधः। पूर्व्या इतीति। यदि वेदेति
स्वरविशिष्टः प्रयोगो नास्ति तु च्यतनवदेकदेशानुवृत्तिर्बोध्या। पाठान्तरमिति। पाठद्वयेऽपि तुल्य इत्यर्थः समानः कथं तर्हीति। अत्र छन्दोधिकारादिति भावः।

म·श·
उ·
१५३

सोमङ्केति। सोमः कर्पूरचन्द्रयोः स्वार्थेष्यञिति। चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः। यथायोग्यमिति। आगते पञ्चमी प्रकृते प्रथमा मङ्गयोः षष्ठीति बोद्धाम्। इति चतुर्थः। सादृश्यमिति। सदनमर्दनीत्यर्थः। प्रयोजनं यस्येति। धातावित्येव शब्दकार्यस्यासंभवादर्थग्रहणे सिद्धेर्थपदं बहुव्रीह्यर्थमिति भावः। उपसर्गाद्धि

उच्यते। सोमङ्वसोम्यः। शास्त्रादित्वात्। तत्र साधुरिति। यद्वा। सौम्येत्यादिद्विपाठे तु स्वार्थे ष्यञ्। मयेच। आगतविकारावयवप्रकृतामयडु र्थाः। यथायोगं पञ्चमीषष्ठीप्रथमाः समर्थविभक्तयः। शिवशाम्। भाषायां तु शन्तादिप्रभृतीनां प्रयोगश्चिन्त्य इत्याहुः। इति चतुर्थः। त्वावतङ्व ति। त्वमिवत्वावान्। तस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः। आसत्वेनाप्रकृत्यान्वयेनेन मावतङ्गति व्याख्यानम्। सादृश्यमिति। अन्येषामपीति दी र्घः। छन्दसि चस। सकारः सिति चेति पदत्वार्थः। तेन भत्वाद्गुणो न। न चैवं पस्सेडको सवर्ण इति शाकल्यापत्तिः। छन्दसि दृष्टस्यैवानुविधेयत्वा त्। वार्त्तिककृता सन्धिनियमस्यासमानेनिति निषेधाच्च। उपसर्गाद्। इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रियालक्ष्यते इत्यर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मि न्नित्यर्थः। तदाह। धात्वर्थविशिष्ट इति। छन्दसि पापयेव स्यात्तृशब्दात्। स्वार्थ इति प्रत्ययः। अवस्यात्तृशब्दस्य। पन्यपर इत्यादेशो च नि पात्यते। अष्ट्रावीति। अशोष्टन्। अष्ट्रारंष्ट्रा। करिष्ट इति। तुभिश्चेमयः श्चिति लोपः। इति पञ्चमः। स्रर्ईलेडीति। स्रईसङ्घर्षे। द्विर्वचनं अकारलोपः रेफस्य सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। अस्मदेर्यामिति भाषायाम्। प्रकृत्यान्तः। अयंपाठः पाष्ठभाष्यानुगुणः। शाकलसूत्रे त्वत्रैवेति च कारणप्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात्। इको गुणवृद्धी इति सूत्रे तु नान्तः पादमिति पाठः पुरस्कृतः। अयमपि पाष्ठ भाष्ये स्पष्टः। अस्मिंश्च पक्षे एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं निषिद्ध्यते। तस्मिंश्च निषिद्धे सन्धेयचाया यावङ्ग्यपि भवति॥ १। यासत्वेन द्विशेषकाः॥

यथा आगच्छतीत्यादीनदसत्वेतुक्रियाविशिष्टसाधनबोधकाययानिर्दिशाम्बिरित्यादीन त्रयत्रक्रियापदाश्रवणं तत्रैव यथास्यादित्यर्थः। धात्वर्थ इ तीति तात्पर्यम्। अष्टेति। दृष्ट्रा पर्यायप्यच्छन्दोविषयः। इति पञ्चमः। सम्प्रसारणञ्चेति। सवच्चापसधेयामित्येकं पदन्तिङ्ङ्तिङः इति निघातस्य यदृत्ता

याम·
१५३

कचिन्नेतीति। अष्टावसरत्वादिति भावः। प्रकृतसूत्रभाष्येनुपदान्तादेङोनेतीत्यनुवर्त्यपदान्तस्यैङोनियद्यत्वाङ्गोतितस्यसर्वेस्यायंनिषेधइतिव्याख्यातंअ
ष्टावसरत्वायत्तुनास्येवतोसदित्यादिनिर्देशादितितदाशयः। पूर्वपदान्तेइति। पदमितिपदस्यसञ्ज्ञा। आकारादेशइति। नचैवंछन्दोग्रहणं व्यर्थमाकारादे
वार्थकेनिषिद्धेवाद्धामपिकचिन्नेतिसीकारात्। पादमेदनश्लोकस्य। वाछन्दसीत्यतोमण्डूकप्लुत्याछन्दसीत्यस्यानुवृत्तेः। तदाह। ऋक्पादेति। एङः पदा
न्तादतीतिसूत्रादेङ इतिपञ्चम्यन्तमनुवृत्तंप्रथमयाविपरिणम्यतइत्याह। एङ प्रकृत्येति। अन्तः पादंकिमितिऋचीत्येवकिंनोक्तमितिभावः। सनेऽध्वनीत्यत्र
पूर्वपदस्यान्तएङ अकारस्तुपरपादस्यादौ। अनेनानिमित्तनिमित्तिनोः पादमध्यस्थत्वनास्ति। अयान्। अवरस्पणे आशीर्लिङ। अवद्यादितिपञ्चम्यन्तम्। अव
क्रमुमिति। अवपूर्वस्यक्रमतेपुनिच्छन्दसिचेतिहित्वाभावः। कचित्तुअवचक्रमुरितिपठ्यतेतदयुक्तम्। तस्यविरोधात्। अध्वनेति। चूड चूर्णोर्मन्त्रेघसेति।
लुकिप्रस्यअदादेशेयण्। अवस्यवइति। अवेरसुन्। ततःक्यच्। क्याछन्दसीत्युः स्यन्छन्दसि। तदः प्रथमान्तस्यानुकरणम्। हूस्वात्। कथंतर्हिमहिसेत्र
पुरुषश्चन्द्रविविदान्। पृथुश्चन्द्रमवसेचर्षणिप्राः। आधिश्चन्द्रवृहस्पृथुविति। नह्यत्रान्तरपदमस्ति। उदात्तद्वयदर्शनात्। पदकारैर्विभज्यैवपाठाच्चसत्यम्। वाहु
लकात्समाधेयम्। प्रातिशाख्येतुविशिष्यविहितम्। पुरुःपृथ्वधिपूर्वेषुशकातिउपजायते। हूसेचपूर्वपदान्तेचन्द्रशब्देषत्वेतराइति। अन्तरेति। मझोइत्यर्थः।
तयाचाभक्तः शकारइतिभावः। पाणिनीयेतुदित्वास्त्रिड्भदागमसव। सचचन्द्रशब्दस्यउभयनिर्देशोवल्लीयानितिसिद्धान्तात्। पितरा। पूर्वपदस्यअराङादे
शोनिपात्यते। उत्तरपदेतुसुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः। ऋतोङिसर्वनामस्थानयोरितिगुणः। सधमा। सधेत्यविभक्तिकोनिर्देशः। सहमाद्यन्ति
देवाअस्मिन्निति सधमादोयज्ञः। मदोनुपसर्गइत्यपिप्राप्तेअजब्भ्यां स्त्रीखलनाइतितद्बाधकेस्युटिहलश्चेतिघञ्। सूत्रेमादेत्यकारउच्चारणार्थः। तेनमाद
यतेः क्विवन्तस्यमादितियद्रूपंतत्रापिभवति। आवांवृहन्तोरुवरयोयुजानाअवागिन्द्रंसधमादोवहन्तु। साढ्वै। तृतितृतीयमिति। भूरिचक्रेतिमन्त्रेहिसाह्वेत्या
द्युदात्तंपठ्यते। तद्वार्ष्येचशत्रूणामभिभवितेतिव्याख्यानम्। तृचिनित्वादाद्युदात्तंस्यात्। क्तप्रत्ययान्ताद्धापितुस्वरेदोषोऽस्ति सद्वाःनिश्चसात्। तस्मात्तृन्नन्तनैवयुक्तेति
भावः। सूत्रेइतिशब्दः प्रकारार्थेनेनतिष्ठायामपिनिपातनंनवोध्यम्॥ १ शासच्छन्दसेवसत्वादितिवाच्यम्। स्यादार्थसत्वात्। अन्ययोगनरस्वण्डे आकारोपिनिपात्यते

इतिसंभाषिता माष्टिसादेसप्तदशकम्॥

माचेदंसूत्रमिति। निपातानिरिक्तेयत्नविषयत्नुलसंयन वेदेइतिभावः। अतएव। मन्त्रइत्यस्यानुवर्तनादेव। इहेति। अमाङ्योगेपीत्यर्थः। उपधालोपइति। सलोपधत्वेइत्य
भ्याङ्गोअग्रेहयभः। अग्रहृसृग्रसहमानम्। अपाल्हयुत्सुएतनासु। अपालहायसहमानायेत्यादि। पञुहरदनेनसूत्रेसाढेतिहस्वान्तमेवेतिनिर्णीयदीर्घान्तमपिल
क्ष्यपद्मलितदाअन्यतरस्यांसूत्रेछन्दसाइतरदितिशब्देनसङ्गृह्यमितिवर्णितम्। तत्रयदीतिसन्दिग्धोक्तिरुक्तलक्षणादर्शनप्रयुक्ता। यद्यपिवृत्तिकृतानृचिरूपमित्यु।
क्तन्तस्तथान्ययाभिप्रायेणकथञ्चिन्नेयम्। प्रमादएवेतिनुहरदत्तः। उदात्तप्रयोगनिवारणार्थंवक्ष्चप्रातिशाख्यस्यप्रमेयमाह। अचो[रे]ति। अस्यआचार्यस्यऊष्म
णासंभूयुतः सहकारतामितीत्यन्वयः। स्थानिवद्वादेशोपिसोयमितिभावः। ओषधेश्च। नचकृदिकारादितिङीषागतार्थताअन्तोदात्ततापत्तेः। इष्यतेत्वाद्युदात्तः। सघा
वन्तेहचाश्चतिकिट्सूत्रात्स्यतेतुघइतिसरूपग्रहणं ततरप्तमपोः छन्दसिघशब्दस्यैवदीर्घदर्शनात्। उतत्वेति। भार्यायाश्चतास्यासः ततः पञ्चमी। शृणोतेति।
ततनतनयनार्श्चेतितवादेशः। पित्वात्तङित्वम्। ऊरुष्याः णइति। ऊरुषेतिकण्ड्वादियगन्तोरक्षणार्थकः। सेह्निः। अतोहेरितिलुक्। इकः। सुञीतिनिपात
स्यग्रहणम्। तस्यचत्तकारइहैवविशेषणार्थः। नचनिपातस्येतिसूत्रेणगतार्थतातत्रानइत्यनुवृत्तेरितिभावः। वस्कतस्कमास्त्वनुवृत्तिः। माचेदसू
त्रम्। नचातिप्रसङ्गः। अतइत्यनुवृत्तावपि। अधतेविश्वम्। अधद्रमितम्। तमितेवसमतादावतिप्रसङ्गाद्बाहुलकेनसमाधानस्यचेहापिसुलभत्वादितिदिक्। च
केतिनाइत्यामद्धमपुरुषबहुवचनम्। शमिता। इहमन्त्रइत्यनुवर्तनइतिकाशिका। अतएवशमयितेत्यर्थइतिविवरणंसङ्गच्छते। तमिष्टाइति। इ
हअडागमोन। माङ्योगेप्यडागमसुदाहरति। मावइति। वः युष्माकंक्षेत्रेभार्यायांपरेवावीर्याणिउप्तानिमाभूवन्नित्यर्थः। वपेःकर्मणिलुङ्व्यत्ययेनपरस्मै
पदम्। एतच्चकाशिकानुरोधेनोदाहृतम्। अद्यायनत्तुवापसुरित्येवदृश्यते। माङ्याद्योरुदाहरणान्तरमन्वेषणीयम्। ततिषत्योः। छन्दसिकिमृवितेतिरो
येतिम। घसिभसोः। हलादावजादौचक्रितिअतयोरुपधालोपइष्टः। अतअचीत्याकृष्टुंवृत्तिकारेणसूत्रेचकारःप्रक्षिप्तोनत्वसावार्षः। तथाचवार्तिकम्॥
हलग्रहणमनर्थकमन्यत्रापिदर्शनादिति। सग्धिरिति। अदेःक्तिन्। बहुलंछन्दसीघस्लादेशः। उपधालोपेकृतेझलोझलीतिसलोपः। धत्वजश्त्वे।
समानस्यसभावः। बब्धामिति। भसेर्लोट्। ताम्। श्लुः। परंनित्यमप्युपधालोपंबाधित्वाबाहुलकात्प्रथमंद्वित्वंततउपधालोपइत्यादौ। अजादौ। अग्निर्व
तानिबप्सति। अभ्यासदीर्घश्चेति। तुजादित्वादितिभावः। मशब्दस्येति। तस्यासिद्धत्वाद्यस्येतिलोपोन॥

॥पिबोद्यम्। इतिपं·॥ ६॥

ऋदत्तोऽसीति। इत्यादन्। ननु सुषेद्रति। न सुषेवाजवं धवो निनिन्त्सुश्चमर्त्यः। अवद्यमधिदीधरदिति मन्त्रः॥ मू०॥ अकृन्सार्वैनिदीर्घस्तु अङ्ग्वृत्तपरिभाषया
नेति भावः। यद्यामकारमात्रस्य लोपः। ननो यस्येति लोपे कृते मन्यथाकारस्य श्रवणम्। इति षष्ठः। अदृश्रमिति। बाहुलकादेव ऋदृशोऽङीति गुणो नेत्येके। भाष्यनु गुणं
वारयितुं दृशेरग्वक्तव्य इत्युक्तम्। व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं वक्ष्वे। भास्वानरेतु अदृश्रन्नित्येव पठ्यत इति माधवः। न्का छन्दसि।
अपि धाव्याख्यावपि सच समासे यद्यपि पूर्वेणैव सिद्धः तथाप्यसमासे तेन प्राप्यते। सन्तर्थमेवह्यपिशब्दः अन्यथा वा छन्दसीत्येव ब्रूयात्। तथा च छन्दोनुविदधानाः कल्प
सूत्रकाराः प्रयुञ्जते आज्यं नाभिर्णा अज्यति। याज्ञवल्क्यश्चाह। एवं विना यकं पूज्यति। सुपां सुपन्या इति। व्यत्ययो बहुलमित्येव सिद्धमिदम्। उक्तं हि न त्र सुप्तिङ्पग्रहेत्या
दि। तस्यैव तन्त्रं यप्रपञ्चः। पूर्वे सवर्णइति ईकारः। प्रमाणतः आनरतस्पृतः ततः सवर्णदीर्घः अचो मस्त्रिवीर्णत्रह्य वाहो यादेव विन्मनाना महान्तमिति बहृचाः। अत्र यातादिति।
अम आतः। न विभक्तौ तुस्माः सुपात्वाख्यमिति। प्राप्त इति। यत्तु काशिकायामुक्तं यूयं वयमिति प्राप्त इति। सोऽयं महानप्रमादः। न याहि। नसुषेद्रति। ऋश्यञ्चैककृस्याश्वमेध
स्थोर्वाशोदानस्तूयते। सुस्या आतिथि विन्देस्तभौ। शुद्धं राशे। आश्वमेधसुपेशसः इत्युपक्रमात्। वाजमित्यन्नेनाम॥ अन्नदान्नेमयेस वैषां वधयवः नेषां सेवोधनं हे वाजवन्त्य
वः। युष्मयुष्मासु। अधि इति सप्तम्यर्थानुवादी। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावस्तु यद्यपि नित्यसमासस्तथापि बाहुलकादिह न। निनि। त्सुश्चन। निन्दने च्छा शीलोपि। निंद
तेर्नलोपः सन्नुट्ड्भावश्च बाहुलकात्। मर्त्यः। अवद्यनधारयति। भवदनुसन्धानमात्रेणैव निष्पाद्यत्वादिति भावः। निनित्सुरपीत्युक्ता। किं सुत निन्दन्निति गम्यते
सद्दिपुण्यश्चोक्तानामगृह्णन् सुतरां सुइ इति भावः। द्वितीयमन्त्रेपि देवताप्रार्थ्यते हे इन्द्राबृहस्पती अस्मभ्यं रयिं धत्तमिति दधातिदानार्थः। न चास्मिन्मन्त्र हृय्य
यूयं वयमित्यस्य कश्चिदुक्तिसंभवोऽस्ति किं च यमः शोइति पसेयूयवयोजस्मीति केन वारणीयम्। बाहुलकादिति चेत्। सोयमस्थाने संरम्भः। एतेन काशिकानुगामिनः
प्राचोपि ग्रन्थः प्रत्युक्तः। नाभनुष्कृति। नाः चतुर्थीः षड्विंशतिरस्य वक्तुः यइति हि प्रक्रम्य इदमधिगुप्रैषे यद्दितम्। न च तत्पूर्वो निष्ठनेः आतश्चोपसर्ग इति सङ्बाधि
त्वा स्यागापाप चाभावइति किंनाभाव्यमिति चेत्। सत्यम्। पूर्वपरे ति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशाद्ड्पि भविष्यति। सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात्। तदेतत्स्वन
यति। व्यवस्थावदिति। बाहुनेति प्राप्त इति। यत्तु काशिकायां प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तमाचाचानुसन्ननं तत्संवं समासप्रमात्तवदहत्वादेयम्। प्रेति हि तसमस्तं पृथक् स्वर
दर्शनात्। पदकारैर्विच्छिद्य पठ्यमानत्वाच्च। अत एवास्याना न्वयीति द्यौ यम्। एतेनेन प्रबाहुशब्दात्तृतीये पिव्याचक्षाणो न्यासकारः। स्वप्नयेति। अयाचोऽकारः सुपि

स.श. उप्रत्यय इति। कृवेरिति शेषः। वस्याकारो नेत्लोप इति च बोध्यम्। इतरेतरयोगद्वन्द्व इति। समाहारद्वन्द्वे त्वेकशेषे तु ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिद्ध्या ग्रामणीग्रहण

उ. मिवादेशस्येति। ननु द्वितीयैकवचनस्य। छन्दसि दृष्टानुविधानादिति भावः। ग्रामादिकीति। लुस्येवकारपाठस्य निर्विवादत्वाद्वेदभाष्येपि प्रकृतसूत्र

१५५ स्य मलोपमात्रपरतोकेश्चेति भावः। कृणुतादिति। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। सुनोतनेति। पित्त्वसनिङित्त्वाभावाद्गुणः। दधातनेति। ङित्त्वाभावात्क्लाभ्य

स्तयारातद्यालापान। जुषध्वमिति। काशिकायां प्राचां ग्रन्थे च जुषतेति प्रामादिकमिति भावः। आज्जसेः। जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः। श्री ग्रामण्याः।

श्रीणामिति। ग्रामणीनां दीर्घत्वविकल्पात् रूपद्वयप्राप्तमिति भावः। नच्छिन्नम्। छन्दसि दृष्टस्यानुवादः सिद्धेः। अभावस्य चापादयितुमशक्यत्वात्। तस्माद्यथेमे

वेति तत्त्वम्। सूताश्च ग्रामण्यश्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। कीदृङिति। क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति नकारस्य ङकारः। स्ववानिति। अवतेरसुन्। सुष्ठु अवो यस्येति विग्र

हः। तुधातुः सौत्रो वृद्ध्यर्थः। ततोऽसुन्। स्वतवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः। ततनदिति। तनतेः क्विप्। उत्वम्। तस्य द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावात् तु इत्यस्य द्वित्वम्। उर

दत्वम्। हुडुहे। आगन्तुनाडकारेण गुणे न च निर्देश इत्यादुः। अतएव ज्ञापकात् धातुनिर्देशे किदिकार इत्यपि सुवचम्। सोमे। इट् हुणाविति। हुडु इत्यादे

शस्याभावोपि बोध्यः। अष्टादशेति। सुमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः। चनोऽइति। चतशब्दाद्दापि उस्रा सह आङ्गुणः। निपातेन सह एकीकृत्य च्छेद

सुपदकारपाठसंप्रदायसिद्धिः। भूयामोइति मन्त्रे भूयामोइ इति यथा। अम्बस्या विशस्तेति। अन्येषामपि इति दीर्घः। वभूया। इत्रः क्त्वादिसूत्रेण डभावो।

सिद्धे नियमस्य चेति नियमार्थं निपातनम्। तदेतदाह। भावायातु च वरियेति। सर्वेमा इति। अस्तेर्लेङ् तिप्। ईडभावे अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः। रुत्व

विसर्गौ। संहितायामनुभोभगो इति यत्वम्। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः। न छन्दसि। इह यदि अनन्तर्यादीनमात्रं प्रतिषिद्धं न तर्हि अकृत्सार्वेति दीर्घः

स्यात्। अपवादाभावे तु न उत्सर्गस्थितेः। अतआह। ईत्वदीर्घौ नेति। क्वचिदद्यतनत्रेति व्याख्यानादिति भावः। अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति। दु राम.

धीयतीति। प्रकृतिमात्रेणात्पर्यम्। उप्रत्ययसमानार्थेन तृनादुधीयितेत्यादिवा बोध्यम्। देवसुम्नयोः॥ ९॥ मपि य्यर्थम्। छन्दसीति तु गोः पादान्तइति सूत्रे च्छ १५५

यादस्यैव ग्रहणार्थमावश्यकमिति बोध्यम्। क्विन्प्रत्ययस्येति। स्पृशादिषु दृशइति क्विन्। भूयामोइति यथेति। तत्रापि भूयामेत्यस्य आ आङ्गुणः। हल्ङ्यादिलोप इति। श

टी॰ शाखान्तरइतिपाठः शाखान्तरमात्रइत्यपपाठः। इतिसप्तमः॥ ॥ ११ ननुदेवाञ्जिगातीति प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयंकिकलंयजुषिकाठकइत्यंशङ्कय।
स्यापितत्राभावादित्याशङ्कयाह। बह्वृचानामसतीति। तत्रेदंदृष्टमितिभावः। काठकइतिकिम्। यजुर्वेदेपिशाखान्तरमात्रेमाभूत्। अत्रसुम्नयुरिदमस्ति।
कन्यध्वर। कविप्रध्वरइतनासषामन्यस्यलोपःस्यान्नयतिपरेऋचिविषये। मृगव्यादिगणेप्यध्वयुशब्दःपठ्यतेतत्रापत्यन्तरंबोद्ध्यम्। वसुधितमिति।
वसूनान्धनानांप्रदातारमित्यर्थइतिभाष्यम्। समुषदिरिति। वसंती त्युषसः। सहवासिनः। तैःसंभूयेत्यर्थः। वेदभाष्येतुउषद्भिर्ज्वलद्भिरश्मिभिः।उ
षदाहे। नटः शत्रादेशशापिप्राप्नेव्यत्ययेनशङ्स्युक्तम्। तदुपायात्तरंबोद्ध्यम्। नकवतेरिति। अनुरत्यर्थउपन्यासः। कुषेश्छन्दसि। लोकेतुवरीकृष्यते
इतीवसः। आसात्त्वपइति। धृङः। शपःश्लुः। अभ्यासस्यदीर्घः। परस्मैपदञ्चनिपात्यते। तस्यैवयङ्लुकिरुगभावमात्रमितियौ। तञ्चपक्षेमाभूदित्येतद
र्थमिइतीतिरुक्तनिपातितः। इहर्षीस्यत्रतुमङ्लुकपक्षेनकिंचित्रिपात्यम्। किन्तुश्नावेवाधारयतेस्तणिलुक्श्लुःआद्येअभ्यासदीर्घः। इतरत्ररुगागा
मश्चनिपात्यते इतिसप्तमः। प्रससुपोदः। पादपूरणेकिम्। प्रदेवन्देव्याधिया। छन्दसीरः। कथंतर्हिकृणुतन्त्रोभ्यधरंसुष्टिमन्तम्। योअद्रिमांउदनिमाद
यतीति। छन्दसिसर्वेविधयोविकल्प्यन्तेइत्यदोषः। असन्तन्तइति। अक्षिशब्दान्मतुप्। छन्दस्यपिदृश्यतइत्यनङ्। नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वेनलोपः। भूतपूर्वग।
त्याश्रुइतनुतस्यैवचत्वप्रसङ्गः। बत्वंप्रत्ययसिद्धत्वात्। यदिपूर्वान्तोक्क्रियेतणत्वंनस्यात्। तस्मात्तुडेवोचितः। नन्वेवमवग्रहेदोषःस्यात्। अक्षिणि
निपातत्वादवगृह्णन्ति। अक्षण्वत्कारान्तमवग्रहेनुपुचितमितिचेत्सत्यम्। नलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याः। पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्तनीयम्। तस्मा
द्यथालक्षणपदकर्तव्यमितिमहाभाष्येस्थितम्। किंचरेवयन्तः इयिवांसमित्यादौपदत्वंविनापिबहुलमवग्रहःक्रियतेपूर्वैभिरग्निनेत्यादौसत्यपिपद
त्वेनक्रियतइतिप्रागेवोक्तम्। भूरिदावत्तरइति। आतोमनिन्क्वनिब्वनिप्। अत्राप्यवग्रहःपूर्ववत्। रथीतरइतिमत्वर्थशब्दान्मत्वर्थेइनिःतदन्तात्तरप्। न
कारलोपेकृतेइकारः। यदितुनलोपापवादेनकारस्यस्थानेईकारविधीयेततदातस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घोनलभ्येत। एतेनतकारस्यइकारादेशेसति
सवर्णदीर्घत्वमितिन्यासग्रंथःप्रत्युक्तः। रथीतममितिच। इहतुपदकाराःह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति। अन्येषामपीतिसंहितायांदीर्घइतिनद्याशयः॥ ७॥

म॰श॰ समर्थनीयत्वादिति। नयापीति शेषः। उक्तमिति। निपातनादिति शेषः। अन्तरस्तमिति इति। इतिप्रयोगादिति शेषः। कथं सङ्गच्छन्त इति। एवञ्च तेन चिन्त्याद्इति भावः। चिन्त्यमिति
उ॰ चिन्त्यवीजन्तुरस्थग्रीहिकालयोरित्यत्र सामान्यग्रहणार्थं द्विः त्वमिति। प्राचीनग्रन्थेरितिदीर्घो किन इति सूत्रस्य भाष्यादिग्रन्थेरित्यर्थः। व्यवस्थितत्वेनेति छन्दसि। सर्वविधीनां वै
१५६ उन्देर्नेत्। पूर्वस्येति। यद्यपि तुदविदोन्दत्रैति सूत्रेणैव तन्सिद्धेन छन्दसिपाक्षिकमपि नत्वं माभूदिति निपातनाश्रयणम्। सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् विपरीतापाद
नस्यासम्भवात्। अस्तु तमस्यैवत्रैतिश्वायुक्ष्याद्द्रापात विपीरित्यादिमन्त्रे पुनत्वाभावस्यैव दृश्यमानत्वात् यदि तु कचित्तत्वमपि दृश्येत तर्हि तत्सर्वाहुलकादिनापि समर्थनीय।
त्वात्। न चापि भाषायामस्तु नमिति नत्वस्यानित्यत्वं निपातनस्य फलमिति वाच्यं अनुत्वमिति पत्तच्छन्दस्येवेति व्याख्यानादिति भावः। त्वरतेरिति। ज्वरत्वरेत्यूठ्। तुर्वीत्यस्येति। राल्लोपः।
सूट्त्यस्येति। उत्तरपदत्वतूरणरपर इत्येवसिद्धम्। कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धप्रकरणेपि प्रवृत्तेः। उभयथेति व्याचष्टे। रूढ्येति निर्त्येति रूत्वेप्राप्ते पक्षे रेफार्थमि
दम्। अप्नः शब्द इष्यते। अप्नस्स्वमितिः। भुवश्च महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन क्वापयतीत्यादौ पुक्सिद्धाविति मनुवाअनुवन्धप।
त्यागेन सकारान्तस्यावस इत्यस्य मनुनासरहन्द्वः। अल्पाच्तरस्यापि सोत्रः परनिपातः। मरूवइति। झय इतिवत्वं नसो मत्वर्थे इति भत्वं हरिवो मेदिनमिति संयोगान्तलोपोरु
त्वेसिद्धे वकव्य इति वचनाद्दर्शितस्तु नम्। ममगादहदाम्वानिति अनुवन्यस्येति। अतएव वनो रचेति सूत्रेपि सामान्यग्रहणत्तुक्तम्। इदन्तु चिन्त्यम्। उक्तरीत्या हृस्वग्रीहिका
लयोरिति सूत्रे सामान्यग्रहणस्याविरोधेनेत्तद्याने: कुकमः सामान्यग्रहणविरोधार्थ इति माधवः। न्याः कथं सङ्गच्छन्त इति। किंच ककारस्य फलमपि चिन्त्यम्। यद्यपि यड्
लुकि दीर्घो किन इति दीर्घस्य प्रवृत्तिः कित्त्वसामर्थ्यादिसुत्वेन सम्भवति तथापि प्राचीनग्रन्थेः सहलस्य विसंवादो दुर्वारइतिदिक्। देवाअच्छेति। अनुपदं वक्ष्यमाणे।
नातोटीति सूत्रेणानुनासिकः। नत्प्रत्यास्थानुपसंतुभत्रानुनासिकइति सूत्रेणेति विवेकः। नेहेति। एतेन महानहिसइति वह्वृचानां पाठो व्याख्यातः। आकरेतु महांहीदुदा
हृतम्। तच्छास्त्रान्तरेऽन्वेषणीयम्। एवञ्चेति विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवम्। सूत्रारम्भेनुव्यत्ययोपि शरणीकरणीय इति महान्क्ले
श इति भावः। छन्दसि विकल्पव्यवस्थयैव सिद्धेः प्रेत्यादिकं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम्। एवमुत्तरसूत्राण्यपि दिवस्पृथिव्या इति। अत्रपरिः सर्वतोभावेस हेः चकारोनुक्त।
समुच्चयार्थ इत्याशयेनाह। चदिति क्रुतीपाहमिति। ऋतिशब्दस्यान्येषामपीति दीर्घः। इत्यष्टमः॥ ८ ॥ ११ कल्पिकत्वादिति भावः। विकल्पव्यवस्थयेति। व्यव॰ राम॰
स्थितविकल्पेनेति यावत्। इत्यष्टमः॥ इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजीपौत्रदीक्षितवीरेश्वरपुत्रदीक्षितहरिविरचिते लघुशब्दरत्ने वैदिकी समाप्ता॥ ८ ॥ १५६

श्रीगणेशाय नमः॥ साधारणप्रकृतिप्रत्ययसमासनिङन्तविषयकृतयापञ्चभिः प्रकरणैरुदात्तादिस्वरान्व्युत्पाद्य इदानीं साधारणस्वरांस्तावदाह । अनु
दात्तमिति। एकवर्जमिति। द्वितीयायां चेति णमुल्। ननु तत्र परीप्सायामित्यनुवर्तत इति चेत्सत्यम्। इहाप्यस्ति परीप्सा न्याहि। अत्रोदात्तादिर्विधीयते। तत्र तत्त
त्कालमेव शिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति। एतच्च द्वितीयायाश्चेति सूत्रे हरदत्तादिभिरुक्तम्। यद्वा परीप्सायामिति प्रायिकम्। एतच्चात्रैव सूत्रे हरद
त्तादिग्रन्थेस्पष्टम्। परिभाषेयमिति। अधिकारत्वे तु यद्यपि षाष्ठस्वरेण कश्चिद्दोषः तथापि स्यस्तान्तरवर्तिषु दोष एव। आद्युदात्तश्चेत्येवमादिषु हि य
स्यानुपस्थानाच्छेषनिघातो न लभ्येत। किंच एकवर्जमिति व्यर्थं स्यात्। ननु तत्र विधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघाताप्रवृत्तेरिति भावः। परिभाषाया
लिङ्गमपेक्षायामाह। स्वरविधाविति। एकवर्जमित्यनेन नहि अनुदात्तस्य वर्जनं न्याय्यम्। अथ परिशेषादुदात्तस्वरितयोरेव वर्ज्यं नेहेति न द्विधा वेवास्योपस्था
नमिति भावः। नमस्कमत्त्वमिति। एकग्रहणं तत्र विधीयमानस्योपलक्षणम्। तेन नवैवान्तश्च युगपदित्यादौ द्वयोर्वर्जनम्। इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र देव
ताद्वंद्वे चेति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे त्रयाणां वर्जनम्। बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति बोध्यम्। गोपायमिति गुपूइत्य
स्माद्धातोरित्यन्तोदात्तः ततश्चायप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ततो धातुत्वे यकारोकारउदात्तः स च प्राग्गुणयोरुदात्तयोः सतोः पश्चाद्वृत्तत्वात्सतिशि
ष्टः अतो बलवान्। तस्य शाबकारेणायउदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। स्यादेतत्। नमिति स्वरितमाश्रित्य शेषनिघातोस्तु न च सन्निपातपरिभाषया
निवारः। तस्याश्च नित्यत्वेन स्वरविधावप्रवृत्तेः। अन्यथा चोदात्तादनुत्तरपदादन्यतरस्यां ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यादिभिरपि स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रव
र्ते। ते निबहुव्याकुली स्यात्। किंच अप्नेभईकरिष्यसी त्यादौ स्य प्रत्ययादीनां निघातः केन वार्यते। नहि तत्र सन्निपातपरिभाषाया उक्तिसंभवोस्ति अत्र
पिच समदेवासहवसानीत्यत्र एकादेश उदात्तेनोदात्त इति कृते हकाराकारो निहन्येत एवमुदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरिते कृते अग्निज्ञानवेद
समित्यत्राग्निशब्दस्येकारो निहन्येतेति चेत्। अत्रोच्यते। यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते। नव्यमते त्विदं यतोनाव इति सूत्र
स्थहरदत्तज्ञापकम्। परिभाषान्तराणि तु कार्यकालपक्षाश्रयात्प्रवर्तन्त एव। अतो न कश्चिन्मार्गकृद्दोषः। सतिशिष्टेति। एतच्च न्यायसिद्धन्तयाहि। यथोद्देश

म॰स्व॰ पस्तनवत्वेव्यप्रवृत्तायाअप्यस्याः उक्तानस्वरितविधिभिः सहवाक्यैकवाक्यतास्त्येव। उत्सर्गस्यापवादस्यचायस्यैवयत्र चरमाश्रान्निस्तदेकवाक्यतापन्न
१५७ यानयातस्यव्यवस्थाप्यते। अतएव औपगवत्वमित्यत्राणप्रत्ययेन्च आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्यालस्यप
रिनिघात्यमित्यतिदूतिरिक्। अन्यत्रेति। अत्रच ज्ञापकत्वात्तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघातविधानम्। अन्यथालकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वेन परत्वे
नचतिवादिषुकृतेषु क्रियमाणस्य तासेः स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्तेषु निघातेनैव सिद्धेरनर्थकत्वं स्यात्। गृणीतइति। अन्तोदात्तं पदम्। अत्र लसार्वधातु
कनिघातो नास्ति। अदुपदेशादिति। तपरकरणात्। श्नाप्रत्ययस्यादंतत्वाभावात्। निङः तिङ इति निघातस्तु न भवति। यद्वृत्तान्नित्यमिति निषेधात्। सहिश्यवहिते
पिप्रवर्ततइतिवक्ष्यते। इहच सदेवा यस्यरोदसीइति पूर्वेचरणे यद्वृत्तमस्तीतिदिक्। देवीमिति। पचादिषु देवडिति टित्करणात् ट्विड्ढेति ङीप्। चौउदात्तनिवृत्ती
ति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उदात्तस्य। चावितेरकारस्या वइति लोपेसति। अनुदात्तस्येति सूत्रेणोदात्तःप्राप्तः तस्यायमपवादइत्यर्थः। इमम्मइति।
शाद्यन्तस्वमाश्रित्यगङ्गे प्रभृतीनान्त्रयाणामनुदात्तः ॥सचपदपाठेस्पष्टएव। संहितायांतुस्वरितात्संहितायामितिवक्ष्यमाणप्रचयापरनामधे
यासकस्फूर्तिः प्रवर्तते। नामन्त्रिते सामान्यवचनं व्याचष्टे। विशेष्यमिति। विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः। अग्नेत्रातरिति। अग्निरिह विशेष्यं। त्राणकर्तृ
त्वं तु विशेषणम्। अग्नेत्रातः सहस्कृतेतिमन्त्रे तु श्रुतिप्रतीतिविशेष्यत्वेन विवक्षितम्। अतोऽग्नेइत्यस्य अविद्यमानवद्भावात् त्रातरित्यस्य निघातः
। एवन्ततउत्तरेषामितिबोध्यम्। देवीःषडिति। अत्र देवीरित्यामन्त्रितत्वादविद्यमानवत्। तेनषडित्यस्य निघातः। अव्ययीभावस्यत्विति। एतच्च अ
व्ययीभावश्चेति तस्य सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अभ्यभीति। उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्युक्तेरभिशब्दोन्तोदात्तः। तस्य नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम्। अनुदात्तं चे
तिपरस्यानुदात्तत्वं यणि कृते उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः स्वलपूःशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ततः सप्तम्येकवचनस्य उदात्तयणोहल्पूर्वा राम॰
दिति प्राप्तस्योदात्तस्य नोङ्धात्वोरिति निषेधः ततोऽनेन स्वरितः। तस्य यणि ततः परस्य आशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः आशाशब्दोप्यन्तोदात्तः अ १५७
श्वयाअदिगास्याचेदिति। फिट्सूत्रात्। अस्येति। आशाशब्दप्रथमाक्षरस्यानिकस्येत्यर्थः। शेषेति। आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः। स्यादेतत्। । य

णादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात् स्थानिन्येव यणप्रवृत्तेः। तथा औत्नडदित्यत्र दत् शब्दे द्वित्वं प्रवर्त्तते। नत्तुढशब्दे। न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणा।
त्सिद्धत्वं शङ्क्यं अतिप्रसङ्गात्। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन यत्र क्रियेत तत्रापि स्यसिद्धत्वान्न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। लक्ष्यविरोधात्। प्रत्यग्नि।
रूपसामग्रमस्वदित्यादौ स्वरितदर्शनात्। न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः शङ्क्यः। अनन्तरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति यत्र प्राप्तिः तन्मात्रस्य
निषेधात्। अन्यथा स्वनुप्राशन्ना आग्निम्। पाद्य स्यात्। इत्यादावपि निषेधापत्तेः। तस्मादिह समाधानान्तरमेव वाच्यमिति चेत्। अत्राहुर्भाष्य।
काराः॥ योगविभागः कर्त्तव्यः। उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितस्यात्। ततः स्वरितयणः। इह पूर्वमनुवर्त्तते। उदात्तयणः परत्वादेव स्वरि।
तस्तद्यणः परस्येत्यर्थः। एवञ्चाऽसौ व आश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्य। यद्वा स्वरितग्रहणन्न करिष्यते स्वलप्वाशी त्यादावपि उदात्तयणः परत्वादेव सि
द्धत्वात्। न च स्वरितयणाद्यवधानं शङ्क्यम्। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावादिति। यत्तु काशिकायामुक्तं व्यञ्जनस्य स्वविद्यमानवद्भावो
न त्वचद्रहतु स्थानिवद्भावादेव। न च स्वरविधौ तन्निषेधः। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एवेति सिद्धान्तात्। तस्मात्स्वरितग्रहणन्न करिष्यत
इत्यसङ्गतम्। योगविभागपक्षः परमशिष्यते। सोपि न उदात्तादनुदात्तस्येति यः स्वरितः तस्थानिकाद्यणः परस्यापि स्वरितदर्शनात्। पञ्चपत्ने(
ह्निनीरीये। यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्नेरिति। तस्माद्भाष्यस्थपक्षद्वयमपि न सङ्गच्छत इति। अयं च वृत्तिकृतो महान्व्यामोहः। भाष्योक्तपक्षद्वय
स्यापि सादरसमत्वात्। तथाहि। योगविभागपक्षे सन्त्यग्न इत्यत्र नानुपपत्तिः। सकाराकारमाश्रित्य उदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्य स्व
रितसिद्धेः। न च स्थानिवद्भावात्तस्याव्यवधानं पूर्वस्माद्विधाविति पञ्चमीसमासस्य प्रत्यास्यानात् त्वीकारोपि धानिषिद्धायां सटीति ज्ञापकेनानित्यत्वात्
। सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमेपि पूर्वत्रासिद्धीयमनद्भावात्। अत एव प्रत्यग्निरित्यादौ स्वरितत्वं न प्रवर्त्तते नोदात्तस्वरितेत्यादिना निषेधात्। यदि।
हि सन्त्यग्न इत्यत्र प्रकृतसूत्रं प्रवर्त्तेत तर्हि निरपवादत्वात्याद्यस्मान्नित्यत्रेव प्रत्यग्निरित्यत्रापि तस्य प्रवृत्तिं दुर्वारयेत्। एवं स्वरितग्रहणप्र
त्याख्यानपक्षोपि साधुरेव पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदित्यस्य जागरूकत्वेन वृत्तिकारोक्तदोषस्य निरवकाशत्वादिति मात्सर्यमुत्सार्य सुधी॥

म.स्व. १५८

भिराकलनीयम्। एतेनरुद्धाग्रायतिइत्याह। इतिस्वरितेनयणः स्वरितत्वेउदाहरणद्वयं वदन्यथाश्रुतं इति ग्रन्थं चाम्रेडयन्स्वरमञ्जरीकारः प्रत्युक्तः लोपशात्वे
ग्रयत्वं नस्यानित्वदिति नियमो हि स्वरविधौ नेति प्रतिपदोक्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वत्रासिद्धीयत्वं प्रयुक्तस्यापि एकादेशउदात्तेनोदात्तः उदात्तयोरेवस्थानित्वेआन्तर
तम्यादेव सिद्धम्। अन्यतरस्य अनुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा सिद्धत्त्वभयान्तर्यादितिन्यायेनान्तरतम्यात्स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयितुमुदाहरणद्वयमाह। वो
म्व इत्यादि। अत्र वइत्यनुदात्तम्। बहुवचनस्य वसन्नसावित्यत्रानुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात्। अश्वशब्द आद्युदात्तः अशेः क्वन्नित्युत्पादितत्वात्। कैमि। कि।
मोत्तिन्स्वरितम्। अवरशब्दः स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः। स्यादेतत्। क्वावरमित्युदाहरणमयुक्तम्। एकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसूत्रे पूर्वसूत्रात्तुदात्तस्येत्यस्या
नुवृत्तेः काशिकायामुक्तत्वात्। तस्यादितइतिसूत्रेस्वरितोदात्तार्थेत्रैनिवार्तिकस्यतत्रभाष्यकैयटादीनाञ्च तथैवस्वरसादिति चेत्सत्यम्। इह सर्वेप्राचाङ्गन्याः
अभ्युच्चयमात्रपरतया कथञ्चिन्नेयाः। वस्तुतस्तु अनुदात्तग्रहणस्यानुवर्तनं सर्वं निष्फलत्वात्। तस्य विरोधाच्च क्वावरमित्यादौ बह्वृचानां उदात्तपाठस्य निर्बाध
त्वात्। तैत्तिरीयानामपि। याज्ञैवेतमेतया प्यापयतीत्यत्राङ्प्रश्नेषु द्वितीयास्वरसोदात्तत्वात्। अत एव बह्वृचप्रातिशाख्यउदात्तवत्येकीभावउदात्तमक्षरम्
वम्। अनुदात्तोदयेपुनः स्वरितं स्वरितेपथेइतिश्लोके पूर्वार्द्धे अनुदात्तग्रहणं न कृतम्। किं तु तत्र वचनस्य पूर्वान्वयभ्रमं वारयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः। शौनकीयेस्व
राष्टकेपि। एकादिष्टमुदात्तेन नतत्वमेवनयेत्स्वरमित्युक्तमिति दिक्। इकारयोश्चि। ह्रस्वयोरेवेत्यर्थः। अस्यश्लोकइत्यत्र तुईयनइतिदीर्घस्य प्रवेशात्स्वरितः। इ
त्यस्वैवबह्वृचानां व्यवस्थाका। अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण बोध्या। नोदात्तः। उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः। लाघवार्थंप
रशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः। तथा च भाष्यम्। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इत्यादि। एवञ्च वृद्धिरित्यादौ शिवशमिति।
मद्ध्यस्वरितोदयमिति चान्ते पाणिनीये मङ्गलं कृतम्। यद्यपि नेत्त्द्रयंतस्य काशगार्ग्यादीनामेवेति विपरीतनियमशङ्कां वारयितुं त्वं द्वयान्तर्भावः। आगच्छ
षोइति। अत्र माणवकशब्दस्य टेः प्लुतो वैकल्पिकत्वात्प्लुतः। पक्षे सोपि बोध्यः। सद्योदात्तः। प्लुत उदात्त इत्यधिकारात्। एकश्रुति प्लुताभ्यां अवयवभेदेन
वाक्यसमुच्चिताभ्यां दूरात्संबोधनं यथान्यते। विभाषाछन्दसि। अत्र तत्त्वेणआह्न्यायाआछन्दसीति तत्र प्रश्लिष्यभाषायामपि एकश्रुतिकोविकल्पो बोध्यः। न

शब्दरत्न
राम. १५८

पिदुनायनादिसूत्रेभाष्यम्।एकश्रुतिर्दिस्वरस्सर्वेनामेत्यादिअतएवाभियुक्तानांविरुद्धास्वरकजत्पुरुषबहुव्रीह्याद्याश्रयणेनश्लिष्टकाव्यादिनिर्माणंसङ्गच्छतेप
स्वरश्चान्तेस्वेतोपापतिअसुंवुसानापानेनिद्व्यर्थंवाक्यमितिभाष्यञ्च।तथाचकाव्यप्रकाशेवेदइवलोकेस्वरोनविशेषाद्ध्यवसायहेतुरित्युक्तम्।एकश्रुत्याध्य
वसायादितितत्स्वाशयः।किमर्थंतर्हिग्रस्तुपोत्तममितिप्रश्नस्यविभाषायामितिसूत्रितमितिचेत्।त्रैस्वर्येणप्रक्रमेपाक्षिकानुदात्तलाभायेतिगृहाण।वेति
प्रकृतेविभाषाग्रहणं।वेत्सूत्रकारोपितच्छादिकमभिप्रैति।एतेनभाषायांस्वरानुरोधोनास्त्येवेतिभ्राम्यन्तःपरास्ताः।स्वरविधिषुछन्दोधिकाराभावा
त्।दृष्टस्यच।वाभाषायाम्।इतिफिट्सूत्रस्याग्नस्तुपोत्तमम्।विभाषाभाषायामितिपाठस्य।एवंविधानामन्येषामपिनिषयत्वापत्तेश्च।किमर्थंतर्हिवै
दिकप्रक्रियास्वरस्तुप्रतिपादनंप्रक्रान्तमितिचेत्।वेदेतस्यावश्यकत्वात्।ननुलोकेसर्वथानुपयोगादितिगृहाण।इमंमेइति।ननुमेइतिस्वरितस्य
विधायकस्त्रिपादीस्थत्वादसिद्धःस्यात्।नचस्वरितादित्याश्रयात्सिद्धत्वात्।क्वचस्तन्नेत्यादौचरितार्थत्वादइतिचेत्।ननस्यादितइत्यारभ्यतवसूत्रा
स्वस्थानादन्यत्रशास्त्रान्तेभाष्यवार्त्तिकयोर्निवेशितत्वात्।नसुब्रह्मण्यायामितिसूत्रेस्वरितस्यतूदात्तइतिवदतासनत्काण्डान्तर्वर्तिस्यज्ञापितत्वाच्च।
नचसुब्रह्मण्यायामितिसिद्धःस्वरितोस्तीतिवाच्यम्।तत्रएकादेशउदात्तेनेतिसूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्।तत्रत्यानुदात्तग्रहणंनानुवर्त्ततइत्यवोचाम्।माचावीत्या
तुदेवब्रह्मणोरनुदात्तइतिसूत्रंज्ञापकमितिदिक्।सन्नतरइति।सन्नोनुदात्तःतराह।अनुदात्ततरःस्यादिति।इतिसाधारणस्वरप्रकरणंप्रथमम्।प्रकृति
द्विधाधातुःप्रातिपदिकञ्च।तत्रधातुस्वरानाह।धातोरिति।अद्यन्तगणइति।आगणान्तादितिभावः।अभ्यस्तानामादिः।आदिरित्यनुवर्त्तमानेपुनरादिग्रह
णंनित्यार्थम्।अचीतिकिन्त्स्यात्।अनिटिकिंजघ्निथ।अनुदात्तेच।बहुव्रीहिरयम्।तेनमाहिस्मदधात्।दधात्यत्रइत्यादौलोपयणादेशयोःकृतयोरपिआद्यु
दात्तःसिद्धान्तीत्याशयेनाह।अविद्यमानेतिभीह्री।प्रत्ययइत्येववक्तव्येपूर्वग्रहणंज्ञापयति।सौपर्येःसप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यइति।ज्ञापकेचमतद्वयम्।सामान्यापे
क्षविशेषापेक्षञ्चेति।आद्येभ्नित्यादिर्नित्यमित्यादावपितदन्तसप्तम्येव।द्वितीयेतुयत्रतदन्तग्रहणसत्त्वासत्त्वाभ्यांफलेभेदःतत्रैवतदन्तसप्तमी।भीह्रीत्यत्र
हिपूर्वग्रहणाभावेतदन्तस्यकार्यित्वेप्रत्ययात्पूर्वानांभ्यादीनामसत्त्वात्स्वभवत्युदात्तःप्रत्ययात्पूर्वस्यस्यात्।सप्तम्यर्थेपुरस्कारेतुपेतमपहायभ्यादीनामेवउदात्तः

मण। तस्यवञ्च अविदित लक्षणस्याद्युदात्तस्य वृषादित्वङ्गमादित्वं वा। बोद्धाम् अन्तोदात्तत्वस्य तु उञ्छादित्वं घृतादित्वञ्चेति दिक्। एवञ्च द्वाभ्यामेव सूत्राभ्यां सर्व
सिद्धौ इतरसूत्रद्वयप्रणयनम्। कर्तृभेदान्न दोषायेति बोद्धाम्। आशितः कर्ता कर्तृवा चीति सकर्मकादप्यशोकर्तरि क्तः उपधादीर्घश्चानेनैव सूत्रेण निपात्यत इति
भाष्ये स्थितम्। अतएव रूपम्मिति मन्त्रस्य वेदभाष्ये क्षुधन्तः छिद्रुर्वेनफालः कृषीवलस्योकारङ्कुरोतीति व्याख्यानम्। वृत्तिकारस्तु। अशेराङ्पूर्वादविवक्षितकर्मत्वे
नाकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः। तत्रथाद्यघञिति प्राप्तः स्वरो नेन बाध्यत इत्याह। नृक्लिष्टम्। अविवक्षितकर्मकेभ्योपि कर्तरि क्ते दत्तवान् पक्ववानित्यर्थे दत्तः पक्व इत्या
ते। आशितङ्गवः अत्राघनेष्यं। अपरआह। कर्तैत्यनेन भूतपूर्वगत्या अशोकर्तारो कर्मीभूत एव विवक्षितः। तथाचण्यन्तात्कर्मण्येवायङ्:: इति। जुष्टार्पिते। जुषी
प्रीतिसेवनयोः। श्वीदितो निष्ठायामितिङ् इट्प्रतिषेधः। अर्तेश्च। अनिङ्गीतिपुकानकेवलङ्गनार्थत्वमात्र क्लिंतु आरभ्यमाणे सूत्रे दोषोप्यसीत्याह। अर्पिता। वष्टिवि
त्यादिनाद्युपदस्वरोडे। मिङ्‌ मिच। पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिरासार्थम्। ईडवन्द। पूर्वसूत्रे द्यानुवन्धकस्याग्रहणात्। ण्यदन्तेषु निस्वर एव मात्रेकवचनम्
विभाषावे। वेणुशब्दे नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः स्यो गुणित्यनुवर्तमाने अजिरशरीभ्यो निच्चेतिव्युमादितत्वात्। इन्धानशब्दो यदि शानजन्तः तदा चित्वादन्तोदा
त्तः। अथशानजन्तः तर्हि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। भ्रसोरल्लोपइति अग्नोकारस्य उद्यात्तस्य लोपात्। सर्वथापि अयात्तमाद्युदात्त
त्वपक्षे विपरीय तेऽत्र यः पचाद्यजन्तादिति। कुप्स्विस्मापने। ध्वठअसम्यग्भाषणे। चौरादिकावदन्तौ। क्रथहिंसायाम्। मतोः पूर्वमिति। शब्दरूपापेक्षया नपुंसकत्वम्या
दिमविशेषणम्। केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गमेव पठन्ति। उदाहरणे चातुरर्थिकोनद्यामतुप्। मतौ बह्वचो नजिरादीनां शरादीनाञ्चेति दीर्घः। अहीवतीति। मन्त्राया
मितिचत्वम्। उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। क्वचित्तु विशेष उच्यते। द्वितीयपादे तृणधान्यानाम्। तिलाइति। यत्तु अलाबूतिलोमेतिरजसिकटत्विधोहरदत्तेनोक्तं तिल
शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्त इति तच्चिन्त्यम्। तिलाश्रमेद्रत्यत्र आद्युदात्तस्यैवपठ्यमानत्वात्। प्राणितम्। यत्तु कुपूर्वाणामिति पाठस्तु पन्यस्य कवर्गात्। येपूर्वेत
त्सद्धौ आश्विरितिन्या सकारह्रस्वदन्तो तस्य तभूरिति सूत्रे प्रोचतुः तच्चिन्त्यम्। सर्वनामत्वेनसुदित्सनिकुपूर्वेषामिति प्रयोगापत्तेः। सौत्रत्वं चाशरणीकर्तव्यम्। लघा
वन्तेद्वयोश्च। इह आदिग्रहणेन संबध्यते। तेनादेरपि गुरो रुदात्तः अतएव वृषाकपीतिशब्दस्य गुरुरुदात्त इति वृषाकप्यग्नीति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावि॥६॥

तेन च गुरूणां मध्ये आदिः इत्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्। अन्यतो ङीषिति सूत्रे सारङ्ग-कल्माषशबलपार्वेनइत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तादिग्रन्थविरोधात् क
ल्याण इति। पर्यायेण आदिमध्यावुदात्तौ॥ चतुर्थपादे॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम्। इह। नाभिरित्येव सुवचम्। इतरेषां पूर्वेण सिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु तदपि मास्तु। एव
मादिषु अभेः सुपठत्वात्। आवेति मन्त्रे उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात् आनिपदिकान्तोदात्तत्वमित्युक्तामानोमर्त्ता अभिद्रुवन्निति मन्त्रे एवमादीनामन्त इतिवद
ना वेदभाष्यकृता ध्वनितमेतत्। यथेति पदान्ते। यत्तु स्वरमञ्जरीकृता पुराजीवगृभो यथा भ्राजन्तो अग्नयो यथेत्युपन्यस्य लिङ्स्वरमाशङ्क्य आद्यपि कप्रसिद्धिमा
त्रेण सर्वानुदात्तत्वमित्युक्तम्। फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः। इति प्रकृतिस्वरविषयकं द्वितीयं प्रकरणम्॥ अथ प्रत्ययस्वराः कर्तव्या इति। ननु प्रत्ययः परश्चेति वा
न्स्वरितो बाध्यते। ननु तस्यापि आद्युदात्ते शेषनिघाते कृते उदात्तानुदात्तस्येति स्वरितो भवत्येवेति चेन्न त्यङ्कित्यय मसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति शेषनिघातप्रवृत्त्यप्र
वृत्तिभ्यां महान्फले विशेषः। नत्र तत्स्वरितत्वमेव च शेषनिघातपरिभाषायाः प्रयोजनं शप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम्। युच्छतीति। युच्छ प्रमादे। अन्यकेइति। अकच् तन्नः प
रत्वे सति स्वरः। एवं यकेन कदित्यप्यपि। अकच् चित्त्वमेव चर्वितः प्रकृतेरित्युक्तेऽर्थे सिद्धम्। अन्यपानस्यैकाच्छादनर्थकत्वं स्यात्। कौञ्जायना इति। कुञ्जस्यापत्यानि
बहूनि। गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्। व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यः। ञ्यादयस्तद्राजाः। बहुषु लुक्। इह च्फञ् च्फञ्कारो व्रातच्फञोरिति विशेषणे च विनार्थः
अकारो वृद्धौ। तत्र ञ्नित्स्वरं बाधित्वा परत्वात् चित्स्वरः प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते। तिसृभ्यो जसः। अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः। आन्तोदात्तस्य त्रि
शब्दस्य आदेशः तिसृ शब्दोऽपि तथा तस्य अचि र ऋतः इति कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तम् अनेन बाध्यते। अन्तोदात्तात्। नित्यशब्दः स्वर्य
तेनाधिकारगतिर्भवतीत्याशयेनाह नित्याधिकारेति। अनित्यसमासे किम्। अग्निचिता। उपपदसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित्शब्द उदात्तः। अधि
कारग्रहणं किम्। विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत्। अवाचा ब्राह्मणेन। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अत्र विभक्तेर्वैक
ल्पिक उदात्तो भवत्येव। दधीच इति। दध्यञ्चेति दध्यङ् इत्यस्य ऋत्विगादिना क्विन्। शसः परिग्रहार्थमिति। शसादिरित्येव तु नोक्तम्। नपुंसके शसि माभूत्। सुटि च या
स्यादिति। ऊठिति उपधाभूत ऊठ्ग्रहणेन तत्त्यइत्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशादन्तस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम्। साभ्यामिति। पूर्वार्द्धे चैव भ्रुशब्देनोक्तयोरिह इदमा परामर्शो

स्वरफलभेदः।उपोत्तममिनिचङ्य न्यतरस्यामित्यत्राप्येवमेव।ञ्नित्यादिर्नित्यंपथिमथोः सर्वनामस्थानेइत्यादौनास्तिफलभेदः।नदन्तग्रहणेसत्यसतिचप्रकृतेरा
देरेवउदात्तत्वात्।अतस्तत्रपरसूत्रमेवेमिदिक्।लोलूयनोलोपमिति।लोड्सुदात्तःलूइतिस्वरितःतनघ्नत्वारप्रचयाः।लित्स्वरइति।अत्रोमेडितान्तरगतस्यलूय
दस्योदात्तःनचतस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपस्यस्थानिवद्भावःयङ्लुः स्वरितविधौनञ्निषेधात्।शेषनिघातः।अचःकर्तृयकि।इहकीर्यतइत्यादौइत्वेरपरत्वेचसति ञ्यंय।
स्वरइहः तन्निवर्तोऽर्थन्नाम्न्यनुदात्तेतिसूत्रेसमासैकदेशो ष्युपदेशाच्छद्दहानुवर्त्तते।सप्तम्याचविपरिणम्यते।नराह।उपदेशेजनानामिति।नन्वेवंएवद्दा
दशाधाजसेइत्यादाविवानभूतण्यथान्कर्तृकर्मविषयानूजनेलटिजायतेस्वपमेवान्यत्रसषस्वरोनस्यादितिचेन्मैवम्।यइतिविषयसप्तमीमाश्रित्यप्रत्ययोत्पत्तेःप्रा
गेवआत्मप्रत्ययेनेत्याहुः।लूयतइति।आद्यमद्धौपर्यायेणोदात्तौ।माहिचीकरतामिति।अडुपदेशान्तरत्वेनलसार्वधातुकानुदात्तत्वेकृतेचङःसवस्वरेणाप्रेपक्षेधातुका
रउदात्तःउपोत्तमग्रहणानुवर्तनात्तद्वयोर्नोमाहिदधत्।इतिधातुस्वराः।नेचप्रायेणकृतहिनवलेनैवज्ञेयाः।उणादिषुतुउणादिप्रत्ययैः अव्युत्पत्तिपक्षेपिफिट्स्वरैः
।कश्चित्तुविशिष्यविधानादितिविवेकः।अतएवकर्मण्यणितिसूत्रेमांसशब्दस्यनत्विषयस्येतिफिट्स्वरमाशङ्क्यमनेर्दीर्घश्चेत्यौणादिकसप्रत्ययान्तत्वादन्तोदा
त्तताकैयटेनोक्ता।मांसमेकः।पिशतीत्यादौतत्त्रयमपिनश्यैव।यत्तुआज्यशब्दव्युत्पादनावसरेकैयटेननविषयस्येतिसच्चारितत्तत्प्रौढिवादमात्रम्।स्वर
निर्घोरहस्यकण्वन्यक्षपनित्यज्य आङ्पूर्वान्नाजितिपक्षस्यसिद्धान्तितत्वादेवेतिदिक्।कर्षात्त्वतः।ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः।स्थानिवत्वादिति।स्वरविधौनेति
निषेधस्तुनास्ति।लोपाजादेशस्यैवेनियमात्।झल्युपोत्तमम्।षड्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यस्यापवादः।सर्वस्यसुपि।सर्वशब्दउच्चादिषुअन्तोदात्तोनिपातितःसर्वस्य।
विकारःसार्वेइत्यत्रअनुदात्तादिप्रकृतिकसुवन्तलक्षणोऽत्र यथासादितिङ्याप्सूत्रेभाष्येस्थितम्।श्रवणन्तुसर्वत्रैवआद्युदात्तस्यैव।प्रत्ययलक्षणेनापिसर्वे
स्वरस्यैष्यमाणत्वात्।पथिमथोः।पथिमथिशब्दौउणादिषुइतिप्रत्ययान्तौव्युत्पादितौ।गमेरिनित्यधिकारेमन्थः।पतस्थचेतिसूत्रितत्वात्।तत्रप्रत्ययस्वरे
णान्तोदात्तेप्राप्तेविधिरयम्।स्वेक्षयइति।क्षिनिवासगत्योः।अस्मादधिकरणेघः।निवासेकिम्।व्याधेक्षयः।क्षिक्षये।एरजन्तः।जयोभयइति।जयतेर्घःकर
णेकिम्।जयोग्रासपानाम्।भावेपरत्वं।वृषादीनाञ्च।वृषसेचनेरङ्गुपधलक्षणःकः।आकृतिगणइतिफिट्सूत्रेषुग्रामादीनाञ्चेतिसूत्रितम्।ग्रामादिरप्याकृ

न्वादेशोऽस्त्येव। अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रम्। नन्विदमाकथितस्येदमेवानुकथनमिति भाष्योक्तेः। नन्वेवमपि सावेकाच इति स्वरः प्राप्नोति न्वचेहान्तोदात्तादित्य
स्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्सोऽपि न प्रवर्तत इति वाच्यम्। शसोऽप्यावृत्त्या सामर्थ्यो पक्षयात। नहि शस्सिसावेकाच इति प्राप्नोति। इष्यते च तत्रानुदात्तत्वं यथा ईमेनोउपनोऽस्य
स्य वर्षीन् हतामैनाइति लिखायदब्रवीत्। अन्येरेवान्वकन्यानामभिः स्वरतः। इत्यादौ तथैव पाठात्। तस्मादाभ्यामित्यादेरन्वादेशे कथं सर्वानुदात्तत्वमिति चेत्। उच्यते। ऊ
डिदमिति सूत्रे साकाच इत्यनुवर्तते। पदादिविशेषणार्थम्। अतएव निशापर्यन्ताः षडेव गृह्यन्ते न तु ततः परेऽपि। तेषामनेकाच्त्वात्। तेन ग्रीवायां बद्धोऽपि कस्स आस्
निमस्य नदीन उदनिक्षिपन्नमित्यत्र आसन्युदन्नित्यत्र मध्योदात्तमन्यथा अन्तोदात्तं स्यात्। नचान्तोदात्तत्वमेवेह विभक्तेर्दुर्लभमिति वाच्यम्। स्यान्त्यन्तरतम्येनादे।
शानामप्यन्तोदात्तत्वात्। आस्यशब्दस्य ण्यदन्तत्वात् तित्स्वरितेनास्वरितान्तत्वेऽपि पद्दन्नोमासित्यादिसूत्रे पदाद्यादेशानामन्तोदात्तनिपातनाश्रयणात्। एवं स्थिते शसि स
नादेशः सोऽपि सकारग्रहणेनैव वारितत्वादन्तोदात्तग्रहणस्य सामर्थ्यं निर्बाधम्। तेनाभ्यामित्यादौ सर्वानुदात्तता सुस्थेति। यद्वा सावेकाच इति सूत्रे अन्तोदात्तादि
त्यपकृष्यताम्। तथा च अन्वादेशे कृते न प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक्। अष्टनो दीर्घात्। अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तेनोत्तरार्थे तथानुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्य
स्येदापि नान्वयः मण्डूकप्लुतिर्वास्तु। दीर्घात्किम्। अष्टभिः। इह झल्युपोत्तममिति स्वरः। शतुरनुमो नद्यजादी। अशासं त्वा विदुषी यस्मिन्न्। ददन्। यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जु
हति। अत्र वस्वादेशस्य स्थानिवद्भावेन शतृत्वात्ततः परयोर्नदीविभक्त्योरुदात्तः प्राप्तः स नेष्यते। तथा च स्थानिवत्सूत्रे वार्तिककृता स्वरे वस्वादेश इति निषेधः प
ठितः। उदात्तयणो हल्पूर्वात्। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते प्राप्ते आरम्भः। ह्रस्वनुड्भ्याम्। अस्मण्वन्त इति। छन्दस्यपि दृश्यत इत्यस इ। आतोऽनुडिति नुट्पूर्वेन कार
स्य लोपः नेष्यत इति। हल्स्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः। रेवानिति। रयिरस्यास्तीति मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वत्वम्। आद्गुणः। ततो ह्रस्वाभावाद्
चनम्। नामन्य। अग्नीनामित्यादौ। परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे कृते ह्रस्वाभावान्नेदं स्यात्। वचनन्तु तिसृणां चतसृणामित्यादौ सावकाशम्। अतआह मतुपीति। प्रथमा
नामनुवृत्तम्। सन्नमपि विपरिणम्यत इति भावः। षट्त्रि। हलादिः किंचन स्त्रः पश्य। तगोष्वन्। इह तानतरस्य प्रतिषेधासंभवात्सर्वेषु षाष्ठिकत्वरस्यायं प्रतिषे।
धइत्याह आगुक्तमिति। एवं च वीरवत्तमिति त्र ह्रस्वनुड्भ्यामनुविति भवति। यनुस्वरमत्र योन्तृनीयादिविभक्तेरुदात्तत्वन्त्र भवतीति तगोष्वन्सूत्रे विवृत्तन्नदनेन प्र

म. स्व. सुकंलस्य विरोधात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य तु प्रतिषेधो नेष्यते। देवी कुमारी त्यादी नामन्तोदात्तत्वस्य भाष्ये तत्र तत्र दर्शितत्वात्। वेदेऽपि दर्शनाच्च। तन्निर्वाहार्थं न गोश्व।
१६१ त्रिति सूत्रे अनुदात्तस्य चेत्येतन्न दितरेयामेवानुवृत्त्या निषेध सङ्गेनैव व्याख्येयः। अनुदात्तस्येत्यंशे वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं इत्थिव्याख्येयम्। शुनश्शेफेत्युयमिति। अ
त्र चिदिति पदं संहितापाठे वा तुल्लकान्। सुनःशेपशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते। उक्तं च प्रातिशाख्ये। शुनश्चिच्छेपं नि दितं त्र्यावाश्वं सस्मूषणम्। नराशंसं दैव्यं चेत्येतानुपूर्व्ये
संहितायामिति। पदकाले तु शुनःशेपं चिन्दितम् इति पठ्यते। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः इत्यलुक्। वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः। प्रथमैकेति। नन्विह सावेकाच इत्यत्र
वस्तुपो ग्रहणम्। तत्र यत्तदोस्त्रियामवर्णान्तत्वेऽपि लिङ्गान्तरे सकारान्तत्वादित्यभावः। राट्‌राजा। परमराजा। अडिन्त्वष्टत्वे तेः क्विवन्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विवयावधारणा
र्थम्। यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात्। प्राचा प्राङ्भ्यामित्यादौ विभक्त्युदात्तेः स्यादेव। प्राचा प्राचे। कुङ्‌क्विन्नन्तस्य। क्रुञ्चा परमक्रुञ्चा। कृत्। करोतेः कृत्त
तिर्वा क्विवन्तः। यन्निह काशिकायां सुगुना सुगुभ्यामित्युदाहृत्य अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तः प्रतिषिद्ध इत्युक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धं स्यादिति सूत्रशेषे द्विगोः पूर्वो
णित्वात्तस्तेर्भिर्तिवार्तिके तद्भाष्ये च स्वरे कर्त्तव्ये निषेधस्य वा गोशब्दस्यादेशोनस्यानिवदिति निर्णीतम्। द्युभिरिति। सावेकाच इति ऊडिदमिति वा प्राप्तः स्वसरो
निषिद्ध्यते। नृ च। अत्र झलादिरिति प्राचा शिताज्झलङ्गत्यस्यानुवृत्तिमाश्रित्योक्तम्। वस्तुतस्तु झलीति नानुवर्तते। तेन य एकङ्न्त्यः पौसीन्यत्र नरीत्यस्यानुदात्तत्वं
सङ्गच्छते। स एवं सति दिवो झलिति सूत्रमपि शक्यमकर्तुं तथाहि। इत्थं सूत्यतां स्पष्टं नोदीर्घान्। दिवो जादिः। शतु स्तुमोदद्यौ चेति। किंचैवं उडिदमिति सूत्रे दिवो ग्रहणं
मास्त्विति परलाघवं यत्तु हरदत्तेन नमोऽन्त्यिति सूत्रे नरीत्यस्यानोदात्तत्वमुक्तं दिवो झलिति सूत्रे च झल्ग्रहणसामर्थ्यात्स्वरकृत्त्वमुक्तम्। तदुभयं चिन्त्यम्। ति
स्त्र्वितम्। कृतदूतूदेशोक्तेति। सूत्रद्वयेऽपि औदिति सूत्रे च तकारउच्चारणार्थः। अनेनेदं प्रवर्तते। विसर्गः शब्दकौस्तुभे बोध्यः। नास्त्यनुदात्तेत्। नास्यादीनां
समाहारद्वन्द्वः। उपदिश्यते इत्युपदेशः डिदिति कर्मधारयः। इत्संज्ञकङकारेण च उपदिश्यमानस्य विशेषणात्तदन्तविधिः। कर्त्तेति। लुट्। आत्मनेपदप्रत्य राम.
यस्य डारौरसः। तासिः सक वचनेन उदात्तनिवृत्तिस्वरेऽपि द्वन्तरयोः फलविशेषः। डितेड्इति। अस्याप्युपदेशविशेषणत्वान्नेह। श्रृणुतं ज्वारित्तुर्द्दवम्। सुतुन आच। १६१
भावत। अत्राश्रुत निदेशेन डिन्नन्त्वनुबन्धानामनेकान्तत्वात्। वस्थितेऽपि कथंऽनन्तत्वं इति चेत् विशेषणसामर्थ्यादिष्यति। अथ वा डिन्देशेन तदन्तत्वस्य वा॥

थिमत्वर्थे मत्वलस्यते। चनस्यतइति चनोत्वम्। तदात्मनइच्छतइत्यर्थः कान्चूलोऽयससम्। शप्। सचानुबन्धसानेकान्तत्वाददुपदेशः। विस्वरोपीति। परत्वादिति भा
वः। हतइति अनुदात्तोपदेशेति नलोपे कृते इति हस्वतः ननूपदेशे। यलि च। आदिर्णमुलीति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने याग्रहणम्। कार्यिविकल्पार्थं सत् आदे
रपि कार्यं प्रापयतीत्याह। आदिर्वेति। त्रयाणामप्येषामुदात्तो भवति ननु युगपत्। अत्रश्चत्वेयुगपदित्यादौ युगपद्ग्रहणाल्लिङ्गात्। एवं स्थिते। अन्यतरस्यामि
त्यनुवृत्तेः फलमाह। यदेति। सेवेति किं पपाथ। इड्ग्रहणन्तु यदा इडागमः। तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्। ततश्च यथा तुलवित्येत्यादौ चतुर्णामुदात्तत्वे पपिथेत्यत्र त्र
याणां भवति एवमिडभावेपि स्यात्। आहवनीयइति। बाहुलकादधिकरणे अनीयर्। प्रीणनार्थात् कर्मणि वा। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। इतिप्रत्ययस्वर
प्रकरणं तृतीयम्। नपर्यायेणेव यज्ञश्रियमिति। षष्ठीतत्पुरुषः। श्रीशब्दे कारस्य उदात्ते कृते आनन्तर्यात् इकारोप्युदात्तः। चित्रेति। श्रूयतइति श्रवः कीर्तिः। चित्रं
श्रवो यस्य चित्रश्रवाः। ततस्तमप्। समपादइति समशब्दः त्वत्समसिमेत्यनुदात्तानीति फिट्सूत्रेणानुदात्तः। हरदत्तस्त्वाह। सुओंडमविति। पादशब्दोवृषादि
त्वादाद्युदात्तः। मन्दयत्सखमिति। मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। ण्यन्तात् लट्। शत्रादेशः तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शवभावादुपदेशादि
ति निघातेन। अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव णेरनिटीति णिलोपस्तु न। तत्प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात्। नचैवमपीत्समापादनीयम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्।
इत्यं मन्दयकुत्सोनोदात्तः। तत्पुरुषइति। स्यादेतत्। परमङ्गारकं इत्यत्रातिप्रसङ्गः। द्वितीयातृतीयासप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात्। नहि विशेषणसमासः। प्रथमा।
नानामेवेति नियमोसौ त्यसत्कृदुक्तत्वात्। सत्यनत्त्वलक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादिशब्दोच्चारणपूर्वकं विहितस्यैव समासस्येह ग्रहणान्नोक्तदो
षः। अव्ययइति। निपातत्वादेवसिद्धे तत्र ग्रहणपरस्यापि वाधनार्थम्। तेनअकरणिरित्यादौ कृत्स्वरेण। अव्ययीत्यत्रापि एवम्। किञ्च अतिस्वइत्यत्रति
सृभ्योजसइति शिष्टोपि विभक्तिस्वरोतत्स्वरेण वाध्यते। अपिच। अचत्वारः। अनड्वाहः इत्यत्र सतिशिष्टोपि आमउदात्तोवाध्यत इति वोध्यम्। कु ग्रहणन्तु वा
दिषु पाठाभावाद् हस्तु नम्नु वादिष्वेव कुःपाठः। इह तु नपाठः। एवञ्च अव्ययत्वमपि तस्य सिध्यति। स्नात्वेति। मयूरव्यंसकादिरयम्। नन्वेवमत्रैवान्तोदात्तत्वं ति
पात्पतामिति चेन्नैवम्। सामितकृतस्य यथौत मित्यादि वारणायेह परिगणनस्यावश्यकत्वात्। सदृशप्रतिरूपयोः। ननु पित्रा सदृश इति विग्रहे तृतीया॥

स॰स्व॰ नं पूर्वपदं तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थमित्येव सिद्धम्। न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अविविहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम्। तस्यानभिधानात् षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति
१९६२ कैयटेनैवम्। अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारावश्यकत्वात्। तद्यथा। दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृशः षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक्। दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्त
योरुदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता। तत्सादृश्यमिति। यत्र हि प्रतियोगिविशेषसम पेणार्थम्पूर्वपदम्। तत्रैव सादृश्यस्य समासार्थत्वेनेति सादृश्यग्रहणम्।
सामर्थ्याद्दाक्षीयतइति भावः। गृहपतिरिति। गेहे कइति कप्रत्ययस्वरेण गृहशब्दोन्तोदात्तः। पञ्चारत्निरिति। पञ्च अरत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमा
णे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः। संख्याइ हराजन्य बहुवचने निष्पूर्वसूत्रात् द्वन्द्व इत्यनुवर्तते। कार्त्ते। कुभूमिः तत्र जाताः कुजाः तान्यातिकुजयः। कुतस्य कुज
यस्य च अपत्यमित्यर्थेऋष्यणन्ता वेतौ। कुरुगार्हपते। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्तसमासाः। तत्र आदितो द्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुक्। इतरेषां पञ्चानां ष
ष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनम्। दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो वगम्यते तदाह। राघामिति। कुरूणां गार्हपतम्। कुरुशब्दोन्तोदात्तः। कृग्रोरुच्चे
त्युप्रत्ययान्तत्वात्। रिक्तो गुर्वादयः कर्मधारयाः श्रीयस्यास्तितत्श्लीलम्। सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच्। कपोरोलइत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्या नाल्लं
त्वम्। तश्लीलेतितत्समासे आद्युदात्तोश्लीलशब्दः। अश्लीला वासौ दृढरूपा चला वेण्यरहितापि कुजत्वादिरहितत्वात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः। पारेवडवेव॥
निपातनादिवार्थे समासः विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादिः। तिलशब्दान्मत्वर्थीयइति। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्विर्वचनम्। तितिलितोऽपत्यम्। अण्। तस्तद्धि
तइतिदिलोपः। तैतिलानां कद्रूः पण्यशब्दोत्र वध्यपण्येति यदन्तत्वादाद्युदात्तः। न च द्वितीयाकृत्याइत्येव सिद्धमिति वाच्यम्। प्रतिपदोक्ते कृत्यतुल्याख्या
अजात्येति समासेनतु प्रवृत्तेः इह तु विशेषणं विशेष्येणेति समासः। ननु अजात्येति प्रतिषेधसामर्थ्यादिदं लभ्यासाविति चेत्। अत्राहुः अजात्येति नजाति प्रा राम॰
तिषेधार्थे द्विः। स्तुत्या प्रसिद्धार्थोनुवादमात्रम्। न चानुवादस्य सर्वथा नैष्फल्यं गुणक्रियाचाचिनाम् नियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातनना १९६२
र्थकत्वमिति। स्तुत्यादने न च रितार्थत्वात्। दासासेभारो दासीभारः। यूपदार्विति। यूपशब्दआद्युदात्तः। कुसुभ्यां वित्यत्र नितीत्यनुवृत्तेः। त्वो नासइति। त्वयाकृ
ताः रक्षिताः त्वोनासः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः। अचत्तेः क्तः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। राल्येधत्यूठ् क्तिति वृद्धेरिडागमस्य वाभाव

न्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः। ततः स्वरितप्रचयौ। गतिरनन्तरः। गतिशब्दः क्तिजन्तः नतु क्तिन्नन्तः। अनन्तर इति पुल्लिङ्गनिर्देशात्
निपातनाद्वा आनुनासिकलोपः। पुरोहितमिति। अत्र समासान्तोदात्तत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं कृत्स्वरः थाथादिस्वरः इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
नेन विधीयते। पूर्वपदस्त्वेहान्तोदात्तत्वम्। पूर्वाधरावराणामसीति असिप्रत्ययस्वरेण। अनन्तर इति किम्। अभ्युद्धृतः। इह धृतशब्दस्य उच्छब्देन स
मासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेण आद्युदात्तः॥ उद्धृतशब्दः तस्य पुनरभिशब्देन समासः। तत्र च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया उ
द्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम्। एवं स्थिते समासान्तोदात्तं कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वे अभेस्तदानन्तर्यस्य सत्त्वादिति चेन्नैवम्। तत्त्वे प्राप्ते तद
पवादे कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तः तमपोद्याभेर्गतिस्वरः स्यात्। सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते। तेन त्वनन्तरग्रहणेनापि द्वयोरेव। अनन्तरग्रहणसामर्थ्यात्
द्विधातोरनन्तरो गतिराश्रीयते अभिश्चानन्तर इति नन्वेवम्मा भूदभेः स्वरः इष्टसिद्धिस्तु कथम्। अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते। संसृष्टं धनमुभयं समा
कृतम्। इति मन्त्रे समासकृतशब्दस्याङः स्वरदर्शनात्। न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति। प्रथमसमासे नन्वप्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य
प्राप्तेरुक्तत्वात्। न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तत इति वाच्यम्। द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात्। अत्रोच्यते। धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पू
र्वपदत्वं विनापि स्वरस्य प्रवर्तनं न हि कृत्प्रकृतिभूतधातुं प्रति पूर्वपदत्वं उद्धृतेः संभवति। तस्मादभ्युद्धृतं समाहृतमित्यादिना वस्तुस्थम्। इदं त्वव शिष्यते उक्तरी
त्या दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वोऽपि गतिस्वरः स्यात्। इष्यते तु थाथादिस्वरः तदर्थं ङ्करकादत्र श्रुतयोरिति सूत्रे —— कारकादिति योगो विभज्यते। कृद्ग्रहणं चा ति
ग्रहणं चानुवर्तते। कारकात्परं क्तान्तमगतिकमुत्तरपदं अन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः। तत्र दूरादागत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात्। दूरादागत इत्यादौ गतिरनन्त
र इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक्। तादौ च। ननु कृतीति व्यर्थम्। तथाहि। गतेरयं स्वरो विधीयते। गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्र
योगार्हः। प्रत्ययश्चेह परिशेषात् कृत एवेति चेन्मैवम्। कृद्ग्रहणं ह्यन्त्याप्रकृतिकालोपलक्षणम्। तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्। प्रलपितादित्यादि सिद्ध्यति
स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात्। आदिग्रहणं तु शक्यमकर्तुम्। यस्मिन्विधिस्तदादाविति सिद्धेः। अनाविति किम्। आगतः। स्वादितम्। अनाविति।

म.स्व. पर्युदासः किंतु एवोचितः। नविग्भ्ये अस्वसुष्टुतिम्। सुहवां सुष्टुतीहुवे। वृष्णो वोदस्वसुष्टुतिम्। यास्तेराके सुमतयः। इत्यादौ गतिस्वरादर्शनादिति चेन्मैवम्। उ
१६३ दाहृतः प्रयोगेषु। उपायानन्तस्यैवानुसर्तव्यत्वात्। नह्युक्ताविति पर्युदासमात्रेण तन्निर्वाहः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्ततापत्तेः। अन्तोदात्ततायाः
श्चानन्तेष्टत्वात्। किंच। भनाविति किंतु पर्युदासे प्रभृतौ सकृदूतिमित्यादौ गतिस्वरो न सिद्ध्येत्। तस्मात् नञ् एवायं पर्युदासः। इति स्थितम्। का तर्हि सुष्टुते गति
रिति चेत् शृणु। स्तोत्रकरणीभूताया ऋचः साध्वसिद्धिर्न तु नीतिवत्कर्तृत्वविवक्षायां किं जन्यमिदं तत्तु किं त्वन्तम्। यत्तु केचित्। मतः किंतु व्याख्याने
त्यादिना अन्तोदात्तमित्याहुस्तच्च। नञ्कारकादित्यस्य वृत्तिकृतानुवर्तितत्वात्। प्रभृताविन्यादि सिद्धये तदनुवृत्तेरावश्यकत्वाच्चेति दिक्। नवे च। कृत्स्व।
रापवादोयम्। अन्तउदात्तइति। यद्यपि उदात्तग्रहणं नानुवर्तते। तथापि गतिः। प्रकृत्या भवतीत्युक्ते उदात्तो बुद्धिमारोहतीति स एवान्तस्य भवतीति
भावः। प्रत्यभ्वइति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः परत्वादिति। चुस्वरस्यावकाशः साकद्रीची अस्यावकाशः। येपराञ्चः। उभयप्रसङ्गे परत्वादयमित्यर्थः।
ननु चुस्वरः सतिशिष्टः। भसन्ज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात्तन्नायम्। नायमपि प्रतिषेधः किंतर्हि इष्टिरेवेति हरदत्तः। चौरनिगतोञ्चेतावप्रत्ययइतिवार्ति
कग्रन्थोपि इष्टिपरतयैव व्याख्येय इति तदाशयः। इहापि मूलपरत्वादित्यस्य इष्टत्वादित्यर्थः। न्यङ्ङिति। उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः। दिवोदासायेति
। दिवश्च दासेइति षष्ठ्या अलुक्। नञो जरमरमित्रमृताः। नञ् सुभ्यामित्यस्यापवादः। जरणं ज्वरः। ऋदोरप्। मरणं मरः। अस्मादेव निपातनाद्या।
त्रिभिस्त्वेहनोत्रः। मित्रम्। मृङ्गेन पुंसके भावे क्तः। सूत्रे नुशब्दपरत्वात्सुत्वम्। अमित्रमिति। मद्योदात्तोयम्। एतेन अमित्रस्य व्यथयामसत्तु मित्र
इत्यादि व्याख्यातम्। भूमेर्दूषितो नीतिदुत्पच्चान्त्यये तु अन्तोदात्तउक्तः। नन्नुनत्सुरूपत्वाद्युदात्तापि। न च नस्य परवल्लिङ्गतापत्तिः। भृत्याऽमित्रवृत्त्रमे।
ष्ठा। पुंसीतिल्लिङ्गानुशासनात्। एवञ्चेदृश्वरीशाकद्यादिशब्दवदमित्रशब्दोपि त्रिविधः। यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेन दोषद्वयमुक्तं क्लीबत्वमाद्यु राम.
दात्तत्वं च स्यादिति। तदापाततएवेत्यवधेयम्। सौमनसौ। सुकर्माणइत्यादि। यद्यपि आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्यनेन सिद्धमिदम्। तथापि सुप्रयिमे १६३
त्यादि बह्वजर्थमच्छन्दोर्थं च सूत्रमिति बोध्यम्। गतिकारकोपपदात्कृत्। इह शिनेनित्याबह्वज्झन्दुब्रीहावभसान्। इति पूर्वसूत्रस्य बहुव्रीहिग्रहणं॥

नानुवर्तनेस्वरितत्वात्। किंतुव्यवहितमपितत्पुरुषग्रहणंतत्पुरुषेशालायांनपुंसकइतिसूत्रादनुवर्ततइत्याह। तत्पुरुषइति। प्रकारकइति। कुगतीति स
मासः। स्तिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। नृवाहमिति। नॄन्वहतःइतिविग्रहःअवसेणिदितिसूत्राण्णिदित्यनुवृत्तेः असुनोणित्वादुपधावृद्धिः। णित्स्वरेणोत्तरप
दमाद्युदात्तम्। उञ्छेकारमितिणमुलन्तिधावुञ्छेरित्युपपदम्। इहकृद्ग्रहणमाकरेप्रत्याख्यातम्। नयाचवार्तिकम्। गत्यादिभ्यःप्रकृतिस्वरत्वेकृद्ग्रहणानर्थ
क्यमन्त्यस्योत्तरपदस्याभावादिति। तत्रेदंविचार्यते। तिङन्तसमासेअयंस्वरोभवतिनवेति। आद्योयःशंवरम्। शंवरद्यन्वविन्दतयोजातःपर्यभूषणतइत्यादि
प्रयोगाणांसौष्ठवेपि। यत्रानरोदेवयन्तोयुगानिवितन्वतइत्यत्रश्रूयमाणमन्तोदात्तत्वंनसङ्गच्छेत कृद्ग्रहणञ्चवंनासूत्रकृताविरोधश्च। सहेतियोगंविभज्यत
त्पुरुषसत्त्वात् प्रागेवतिङ्समासकृतवतोभाष्यकृतोप्रतिकूलमिदमितिदोषत्रयम्। द्वितीयेतुसमासान्तोदात्तत्वेनचितत्वंचतइत्यस्यसिद्धावपि। अन्तवि
त्वत्। पर्यभूषतइत्यादौउत्तरपदाद्युदात्तत्वमसिद्धमेव। कृद्ग्रहणंप्रत्याचक्षाणेनतत्पुरुषाधिकारेतिङ्समासविरोधनाकात्यायनेनविरोधश्चेतिद्वौदोषौ। किंच
कैयटहरदत्तादयोप्यत्रउत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यवार्तामप्यकृत्वासमासान्तोदात्तत्वमात्रंभवतिनवेतिसंदिग्धमेवव्यवजह्रुः। तथाचसहसुपेत्यत्रकैयटः॥
अनुव्यचलदित्यत्रसमासमुत्साद्याकृतप्रतिषेधनत्फलमभिधायसमासान्तोदात्तत्वन्तुनभवतितिङ्इतिनिघातेनबाधितत्वादितिकेचिदाहुरित्युक्त्वाएवं
सति अनुप्राविशदित्युदाहरणंभाष्योक्तंनिष्फलंस्यात्। तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वेनभाव्यमित्यपरइत्युक्त्वा तत्रतिङ्ग्रहणस्यकृतत्वान्त्यप्रसिद्धपरि
कल्पेपिसुवन्तस्यतिङिस्वत्वा अन्येत्तिसुपत्वव्यवच्छेनग्रहणादुक्त्येकत्वसाधनमनिहतत्वाद्यादिलोपंचाविधायतइपदिष्टंभाष्यम्। अतएवैकपद्यादामनु
प्राविशदेवदत्तेत्यामन्त्रितान्तरमामन्त्रितमितिनिघातप्रतिषेधःसङ्गतायाःप्रयोजनमस्त्येवेतितिङन्तनिघातवादिनआहुरित्युपसञ्जहार। हरद
त्तोप्येवंकैयटोक्तिमात्रमन्ववादीत्। एवंहिवदताकिंपरत्वाच्चिघातउतसतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तइतिनावधारितम्। तदापिअनुव्यचलद
दित्यादौयघाततयात्वपोजातइत्यादौतुपदद्वयान्तित्यमितिनिघातेनिषिद्धेसमासान्तोदात्तत्वंकेनवार्यताम्। किंचद्वितीयपक्षेअन्यायाहिशब्दनोवयन्तेइ
त्यत्रआङउदात्तःकथंनिर्वाह्यः। अपिचपुत्रधेयदिव्यानआसुधान्तघायमानानिरिणानीत्यत्रचमिशब्दोनिरन्यंतेवितन्वतइत्यत्रविशब्दश्चेतिनावन्ति

म॰ स्व॰ र्विवादन्मासमासान्तोदात्तत्वं तु विरिणातीत्यत्र नानन्वनद्द्यत्र तु भवतीति वैषम्यं तु रूपपादमिति महत्सङ्कटम्। अत्रेदं तत्त्वम्। वार्त्तिकमते तावदाद्य एव पक्षः म
९६४ कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। तत्पुरुषत्वाभ्युपगमाच्च विनन्वनद्द्यत्र तु न्यचकारित्वाद न्तोदात्तत्वं कल्प्यम्। अत्या याहीत्यत्र तु निङ्ङ्। निङ् इति निघाते आङ्गसमा
मासः उत्तरपदस्याद्युदात्तमूल्यतया गतिस्वराभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आङुदात्तः। ततो अनिशब्देन समासे कृते कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानात् उत्तरपदप्रकृ
तिस्वरेणेष्टसिद्धिः विरिणीनीत्यत्र तु यच्छन्दयोगे निघातनिषेधात्पूर्ववद्वेष्टसिद्धम्। भाष्यमते तु तत्पुरुषत्वाभावात्। गतिस्वरस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
वाभावे समासान्तोदात्तत्वे नैव विनन्वनद्द्रुतिसिद्धम्। अन्वविन्दत् निरिणातीत्यादौ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तु बाहुलकात्समाधेयम्। नित्यंक्रीडेत्यत्र नित्यमितियो
गविभज्यलक्ष्यानुरोधेन क्वचित्तत्पुरुषता वासीकर्त्तव्या। अतएवोदात्तवत्त्वेत्यस्य भाष्ये द्विःपाठः सङ्गच्छते। अमस्तनिराग्रभभिः। उपप्रेत कुशिकाद्द्यादौ तु
समासो न कृतः। गतिर्गता विनितु सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पाच्च कृतम्। अपदादाविन्यधिकाराद्वेति दिक्। इह छन्दसीति। अन्तोदात्तो ह्यसौ। इन्द्रं कृतु हि
नेहहनद्द्यादौन यादर्शनात्। ननूनपादिति। ननूशब्दो नोदात्तः तस्य हायुदात्तत्वं निपात्यते। गर्भ आसुरद्द्यादौन यादर्शनात्। ननूनपान्पथ ऋतस्येत्यत्र
नुपाश्च आमन्त्रितस्वरो बोध्यः। नराशंसं शंसन्तीति नराशंसः। नृनये। अस्मादप्। शंसतेर्घञ्। नोत्तरपदे। इह एथिव्यापर्युदासोज्ञापयति। स्वरविधौ व्यञ्जन
मविद्यमानवदिति। तेनाग्निमीळे इत्यादौ स्वरितः सिद्ध्यति। घायघञ्। आवसथः प्रभेदः दूरादागतः प्रत्ययः प्रबलः प्रलविक्रम्। प्रविषः। पुरुधितिः।
तृतीयानत्पुरुषे तु तृतीया कर्मणीति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः। दशोनेवद्वयवोदेशः। वद्गुजरः इह नत्रो
जरेत्यस्यत्वनदन्तिदिशते। वराविश्कुन्दसि बहुलम्। उरुक्षयेति। उरूणाम्बहूनाङ्क्षयो यस्योनिवासद्द्याद्युदात्तः क्षयशब्दः। समासस्यान्तोदात्तत्वं बाधित्वा
कृद्वुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तन्न्याय्यादिस्वरेण वाधितम्। अतो बाहुलके नोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति वेदभाष्ये स्थितम्। एतच्चक्षिनिवा राम
सगत्यारिति धानोबाहुलकादधिकरणे रजिति माधवमते नोक्तं। वस्तुतस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति दरदनो तकरीन्याय्यादिस्वरस्येष्टप्राप्त्या कृदु ९६४
त्तरपदप्रकृतिस्वरेणे वेदसिद्धमापरादिश्चेत्यस्योदाहरणं तु चोदयित्री सूनृतानामिति बोध्यम्। ऊनपरिहाणे। चुरादिषन्तः। णिच्। क्विप्। सुत॥

रामूनयस्यप्रियमितिनिसहनप्रियम्।निहतम्भ्वसहनम्। अयस्मयादीनिइतिभत्वान्नलोपोन।मुष्टिहत्यधेति।मुष्ट्याहननंमुष्टिहत्या।हनस्तचेतिसवन्तउपप
देक्यप्।कृदुत्तरपदस्वरोत्रप्राप्तः।त्रिचक्रइति।वहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरःप्राप्तः।विश्वायुरिति।विश्वमायुर्यस्मिन्धनेइतिवहुव्रीहिः।विश्वशब्दःकृन्न
न्त्यघातः।पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तमिष्टंप्राप्तम्।इतिसमाससस्वरप्रकरणम्।तिङ्ङतिङः।अतिङः।किम्।पचतिभवति।पाकोभवतीत्यर्थः।वक्तनसुत्र
तिङ्ग्रहणमव्ययेम।समानवाक्याधिकारस्यवार्तिकोक्तस्यावश्यकत्वात्।निपातैः।यदित्यादीनांयत्रेत्यन्तानांद्वन्द्वेतृतीयायाः सौत्रोलुक्ननुयुक्तशब्दे
नसमासः।निपातैरितिविशेषणस्यानन्वयापत्तेः।यद्यपदार्थेचहेतौचविचारेयदिचेच्चणः।हन्तहर्षेनुकम्पायांवाक्यारम्भविषादयोः।कच्चिदप्यर्थेनन्निषे
धेप्रशंसायांकुविस्मृतः।यत्रेत्याधारंतत्रमूलेकेचिदुदाहृताः।अन्येपूह्याः यथाहन्तकरोति।कथंतर्हि हन्ताहंपृथिवीमिमांनिदधानीहवेहवा।अत्रद
धानीतितिङन्तस्यनिघातनिषेधःप्राप्तोनिसत्यंवाहुलकान्निघातःएतेनहन्तोनुकिमाससेइतिव्याख्यातम्।हन्तोइत्यखण्डनिपातोवावोध्यः।तथे
वपदकारैःपाठात्।नेच्चेत्।चेन्निपातसमाहारात्मकोनेदेवमायुजन्नत्रदेवाः।अन्यश्चेन्नाभिगच्छति।अत्रनञ्चवाभ्यांविच्छिद्यइच्छुच्चस्यपद
कालपाठात्।चणिति।चेदर्थेचणिति।समुच्चयादौत्वणितः।इन्द्रश्चमृडयातिनः।इन्द्रश्चेद्दस्मात्सुखयेदित्यर्थः।तव्युतामनोवसोजीवातुन्नमराम
हे।हेसोमत्वंव्रतेनोजीवातुंवशः।वश्यःकामयथाद्रूस्यर्थः।निपातैःकिम्।यत्कूजतिशाकटम्।यतीतियत्।इणःशतरि।इणोयणितियण्।ननुप्र
निपदोपकत्वापरत्वादिभिःसाहचर्याद्यनिपातस्यैवग्रहीष्यतेतत्सत्यम्।ज्ञापनार्थमिदम्।अत्रप्रकरणेउक्तनिपातसङ्घोचोनेति तेनयावद्यथाभ्यामितिसूत्रे
यत्तदेतेभ्यइतिवचनेनापियावच्छव्दोगृह्यते।तथाचप्रयुज्यते।तावदुभाराघो अस्मभ्यंरास्वयावत्स्तोतृभ्योअरदोगृणाना।अत्रारदइत्यद्धस्वरेणा।
द्युदात्तम्।यत्तुग्रहणाद्धिम् अन्यान्वितेमाभूत्।यत्रकन्नमनोदसरधसउत्तरम्।इहयत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेनसाक्षात्संवंधः।दधधारणेअनुदा
त्तेत्।भोसमइति।अहृपदेशात्परत्वात्सेडित्यस्यानिघातः।मध्योदात्तंपदम्।किंवृत्तंच।इहजात्वपूर्वमितिपूर्वसूत्रादपूर्वग्रहणमनुवर्त्तते तद्यचष्टेअ
विद्यमानेति।तेनेहन।देवदत्तः किंचित्पचति।नान्येषितियदिहेत्यादि भिरित्यर्थः।उत्तरयोर्वाक्ययोरिति।दिवोवापार्थिवादधि।इन्द्रमहोवारजसः। इ

मेनयोरित्यर्थः। इन्द्रं प्रतिसानिं धनदानं अधीमहे। आधिकेन याचामहे। वैदिकनिघण्टौ याच्ञाकर्मसु महे इति पाठात्। कस्माल्लोकादित्याकाङ्क्षाया
माह। इतो स्मात्पार्थिवात् वा दिवो वा महो महतः। प्रौढात् रजसो रञ्जकात्। अन्तरिक्षलोकादिति मन्त्रार्थः। ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरत्रानुषा
ङ्गऽनुकर्षं प्राधान्यमिति चेत् अनुषक्तस्यापि औपाधिकभेदं पुरस्कृत्य प्राधान्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात्। एतच्चेहैव मन्त्रे
निघनमुष्टिहत्ययेति मन्त्रे च वेदभाष्ये स्पष्टत्वात्। इन्द्र वाजेषु नोऽवेति। अवेति तिङन्तस्येह निघातः। निघाताभावस्य तु उदाहरणान्तरं बोध्यम्। यद्वा
नाम्नित्यम्। यद्वा नान्तरमिति अन्वयबाधानाशङ्क्य नेहापेक्ष्यते। तेन योजा नत एव पर्य्यभूषत्। इत्यादौ निघातनिषेधः सिध्यति। अत्र प्रमाणन्तु पूजना
त्पूजितमिति सूत्रे पूजितग्रहणम्। तथा हि। पूजनात्पूजितमनुदात्तमिति सूत्रेण काष्ठाध्यापकः दारुणाध्यापकः परमाध्यापक इत्यादौ अनुदात्तता विधी
यते तत्र काष्ठादिभ्य इति वार्त्तिकम्। इति कृतासूत्रावयवत्वेन पठितम्। उदाहरणेषु मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति हि निमतम्। असमासे एवं क्रि
याविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनां मलोपो निपात्यत इति भाष्यवार्त्तिकयोः स्वरसः। कैय्यटादयोऽप्येवम्। उभयथापि पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे
सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरप्रतिपन्नार्थं सत् ज्ञापयति। इह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशे प्यानन्तर्य्यं नाश्रीयत इति। इति तिङन्तस्वरनिरूपणप्रकरणं पञ्चम
म्। संहितायामित्विति। तयोर्य्वावचि संहितायामिति सूत्रे संहिताग्रहणस्याशास्त्रसमाप्तेरधिकृतत्वात्। स्वरितविधेस्तु न दूरभूतत्वादिति भावः। नन्वसंहि
तायाङ्कालव्यवायादेव स्वरितो न भविष्यति तत्किमुक्तेन संहिताधिकारेणेति चेत्। मैवम्। संहिताधिकारवद्भिर्भूतानां कालव्यवायेऽपि प्रवृत्तिं ज्ञापयि
तुं तदारम्भात्। तेनाग्नाविष्णू इत्यग्राविष्णू इत्यादाववग्रहेऽपि स्यान्नङ्गादयः पदविभागे च स्वसादयः। अग्निमीळ इत्यत्र पदविभागेऽपि निघातस्य सिद्धा
ति। संहिताधिकारस्य तु यणादिकं स्वरितप्रचयादिकं न चेति विवेकः। नन्वेवं पुरः अहितमिति विग्रहे हिशब्दस्य स्वरितत्वं च कुञ्चैः पठ्यमानत्वासि
द्धेरिति चेन्मैवम्। तदीयप्रातिशाख्ये विशिष्य विधानात्। उक्तं हि यथासन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः। उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणाम
वग्रह इति। नन्वेवमुपगन्तवै अन्तेत्तवा इत्यादिनामवग्रहे उत्तरखण्डस्य वर्णस्य प्रचयः स्यादिति चेन्न। पदादींस्त्वनुदात्तानामसंहित॥ ६॥

वद्गुनरानिति विशेषणवचनात् । एवं रत्नधाममम् । अन्नलाभवतीरित्यादीनां क्रमकालेऽइति शब्दो नरभागे प्रचयो चर्यते । परिग्रहे त्वनार्षत्वा
नेन चैकाक्षरीकृतात् । परे घान्यासमाचारं व्याप्तिसौ चेत्स्वरोपरा विनिवचनात् । इत्यमन्यत्रापि मुनित्रयवचांसि नतत्प्रातिशाख्यानि तद्व्याख्यातृगि
रो निरुक्तादिग्रन्थांश्च पर्यालोच्य नत्त्वनिर्णेयम् । तदाह । यथाशास्त्रमुपपन्नेयमिति । अखण्डमपि यत्सर्वं द्वन्द्वातु तद्धितपरंपरम् । अशेषशास्त्रसंवे
द्यमस्मरन्तदुपास्महे ॥१॥ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यासेयं प्रौढमनोरमा ॥ भट्टोजिदीक्षितकृतिर्भूयादिष्टवशानुष्टये ॥२॥ इति पदवाक्यप्रमाण
द्रु श्रीलक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजीदीक्षितेन रचितायां प्रौढमनोरमायामुत्तरार्द्धं समाप्तम् ॥ शुभम् ॥ श्रीसम्वत् १९४३॥ श्रावणशुक्ले १५ शनौ ॥

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा ॥
सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥१॥

श्रीकाशीपुर्यां स्वस्तिश्री ५ विनीयास्यनगराधिराजमहाराजइन्द्रकिशोरवहादुरसूनुश्रीमन्महाराजहरीन्द्रकिशोरवहादुरा
णां निकेतने श्रीमहृदुकनायभट्टेन संशोधितं शब्दरत्नसहितमनोरमा पुस्तकं गोवर्धनदासाभिधेयेन मया हरिहररत्
नाकराख्यस्वीययन्त्रालये मुद्रितं येषां महाशयानामपेक्षा भवेत् तेषां कुंजमत्स्त्रीति प्रथितपण्यवीथिकायाः पश्चिम
द्वारनिकटवर्तिनि मदीयपण्यालये संमिलिष्यति ॥
छापाकारी गरबीसेसर

॥ इतिशब्दरत्नसहितमनोरमासंवलितउत्तरार्द्धंसमाप्तः ॥